

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

« ۴ »

مجلسان دینی

کتابت و تدوین

نیز

توسط هیئت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مشاهير مدفون در حرم رضوي

نويسنده:

غلامرضا جلالی

ناشر چاپي:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوي

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۴	مشاهیر مدفون در حرم رضوی جلد ۴
۱۴	مشخصات کتاب
۱۵	اشاره
۱۷	فهرست مطالب
۳۶	آ
۳۶	(۱)
۳۸	الف
۳۸	(۲)
۳۹	(۳)
۴۰	(۴)
۴۲	(۵)
۴۴	(۶)
۴۷	(۷)
۵۱	(۸)
۵۴	(۹)
۵۵	(۱۰)
۵۶	(۱۱)
۵۷	(۱۲)
۵۸	(۱۳)
۶۱	(۱۴)
۶۸	(۱۵)
۷۰	(۱۶)
۷۱	(۱۷)

۷۳	(۱۸)
۷۷	(۱۹)
۷۹	(۲۰)
۸۰	(۲۱)
۸۷	(۲۲)
۸۸	(۲۳)
۸۹	ب
۸۹	اشاره
۸۹	(۲۴)
۹۰	(۲۵)
۹۲	پ
۹۲	(۲۶)
۹۴	ت
۹۴	(۲۷)
۹۶	(۲۸)
۹۸	(۲۹)
۱۰۱	(۳۰)
۱۰۴	(۳۱)
۱۰۹	(۳۲)
۱۱۱	(۳۳)
۱۱۶	(۳۴)
۱۱۸	(۳۵)
۱۱۹	(۳۶)
۱۲۲	(۳۷)
۱۲۳	(۳۸)
۱۲۸	ج

١٢٨ ..... (٣٩)

١٣٣ ..... ج

١٣٣ ..... (٤٠)

١٣٤ ..... (٤١)

١٣٧ ..... (٤٢)

١٣٨ ..... (٤٣)

١٤٠ ..... خ

١٤٠ ..... (٤٤)

١٤١ ..... (٤٥)

١٤٤ ..... (٤٦)

١٤٤ ..... (٤٧)

١٤٨ ..... (٤٨)

١٥٠ ..... د

١٥٠ ..... (٤٩)

١٥٤ ..... (٥٠)

١٥٩ ..... (٥١)

١٦٠ ..... (٥٢)

١٦٢ ..... (٥٣)

١٦٥ ..... هـ

١٦٥ ..... (٥٤)

١٦٩ ..... (٥٥)

١٧٢ ..... ز

١٧٢ ..... (٥٦)

١٧٥ ..... (٥٧)

١٧٦ ..... (٥٨)

١٨٠ ..... (٥٩)

١٨٣ ..... (٦٠)

١٨٧ ..... (٦١)

١٩٠ ..... (٦٢)

١٩١ ..... (٦٣)

١٩٤ ..... (٦٤)

٢٠٣ ..... س

٢٠٣ ..... اشاره

٢٠٣ ..... (٦٥)

٢٠٤ ..... (٦٦)

٢٠٦ ..... (٦٧)

٢١٢ ..... ش

٢١٢ ..... (٦٨)

٢١٤ ..... (٦٩)

٢١٨ ..... (٧٠)

٢٢٤ ..... (٧١)

٢٢٥ ..... (٧٢)

٢٢٧ ..... (٧٣)

٢٣٠ ..... (٧٤)

٢٣١ ..... (٧٥)

٢٣٣ ..... ص

٢٣٣ ..... (٧٦)

٢٣٥ ..... (٧٧)

٢٣٦ ..... (٧٨)

٢٤٢ ..... (٧٩)

٢٥٨ ..... (٨٠)

٢٥٨ ..... (٨١)

٢٦٢	(٨٢)
٢٦٣	(٨٣)
٢٦٧	(٨٤)
٢٧٠	(٨٥)
٢٧٤	(٨٦)
٢٧٧	(٨٧)
٢٨٣	(٨٨)
٢٨٣	(٨٩)
٢٨٤	(٩٠)
٢٩٧	(٩١)
٣٠٤	(٩٢)
٣٠٦	(٩٣)
٣٠٨	(٩٤)
٣١١	ع
٣١١	(٩٥)
٣١٢	(٩٦)
٣١٩	(٩٧)
٣٢١	(٩٨)
٣٢٢	(٩٩)
٣٢٨	(١٠٠)
٣٣٣	(١٠١)
٣٣٤	(١٠٢)
٣٤٢	(١٠٣)
٣٤٣	(١٠٤)
٣٤٣	(١٠٥)
٣٤٤	(١٠٦)

٣٤٤	.....	ف
٣٤٤	.....	(١٠٧)
٣٤٨	.....	ق
٣٤٨	.....	(١٠٨)
٣٥٠	.....	(١٠٩)
٣٥١	.....	(١١٠)
٣٥٥	.....	(١١١)
٣٥٤	.....	(١١٢)
٣٤٤	.....	(١١٣)
٣٤٩	.....	(١١٤)
٣٧٠	.....	(١١٥)
٣٧١	.....	(١١٦)
٣٨٠	.....	(١١٧)
٣٨٣	.....	(١١٨)
٣٩٠	.....	(١١٩)
٣٩٢	.....	(١٢٠)
٣٩٨	.....	(١٢١)
٤٠٠	.....	(١٢٢)
٤٠٢	.....	(١٢٣)
٤٠٤	.....	(١٢٤)
٤٠٧	.....	(١٢٥)
٤١٤	.....	(١٢٦)
٤١٤	.....	(١٢٧)
٤٢٥	.....	(١٢٨)
٤٢٤	.....	(١٢٩)
٤٢٨	.....	(١٣٠)

۴۲۹	(۱۳۱)
۴۳۱	(۱۳۲)
۴۳۲	(۱۳۳)
۴۳۴	(۱۳۴)
۴۳۸	ک
۴۳۸	(۱۳۵)
۴۳۸	(۱۳۶)
۴۴۰	(۱۳۷)
۴۴۶	(۱۳۸)
۴۴۷	(۱۳۹)
۴۴۸	(۱۴۰)
۴۴۹	(۱۴۱)
۴۵۰	(۱۴۲)
۴۵۵	گ
۴۵۵	(۱۴۳)
۴۵۶	(۱۴۴)
۴۶۱	ل
۴۶۱	(۱۴۵)
۴۶۶	م
۴۶۶	(۱۴۶)
۴۶۸	(۱۴۷)
۴۷۰	(۱۴۸)
۴۷۵	(۱۴۹)
۴۷۹	(۱۵۰)
۴۸۱	(۱۵۱)
۴۸۲	(۱۵۲)

٤٨٥ ..... (١٥٣)

٤٨٥ ..... (١٥٤)

٤٨٦ ..... (١٥٥)

٤٨٧ ..... (١٥٦)

٤٩٢ ..... (١٥٧)

٤٩٤ ..... (١٥٨)

٤٩٥ ..... (١٥٩)

٥٠٢ ..... (١٦٠)

٥٠٢ ..... (١٦١)

٥٠٣ ..... (١٦٢)

٥٠٤ ..... (١٦٣)

٥٠٦ ..... ن

٥٠٦ ..... اشاره

٥٠٦ ..... (١٦٤)

٥٠٨ ..... (١٦٥)

٥٠٩ ..... (١٦٦)

٥١٠ ..... (١٦٧)

٥١٢ ..... (١٦٨)

٥١٦ ..... و

٥١٦ ..... (١٦٩)

٥١٧ ..... (١٧٠)

٥١٩ ..... هـ

٥١٩ ..... (١٧١)

٥٢٥ ..... (١٧٢)

٥٢٦ ..... ي

٥٢٦ ..... (١٧٣)

۵۲۸ ..... فهرست منابع

۵۲۸ ..... الف. کتاب ها:

۵۴۷ ..... ب. مقالات:

۵۴۸ ..... ج. اسناد، روزنامه ها و مصاحبه ها

۵۴۹ ..... درباره مرکز

سرشناسه: زنگنه قاسم آبادی، ابراهیم، 1314 -

عنوان و نام پدیدآور: مشاهیر مدفون در حرم رضوی / ابراهیم زنگنه؛ با همکاری و ویراستاری علمی غلامرضا جلالی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1381 -

مشخصات ظاهری: 5 ج. مصور، عکس، نمونه.

شابک: دوره 978-964-971-202-4؛ ج. 1 964-444-548-1؛ 36000 ریال: ج. 2 978-964-971-204-8؛ 36000

ریال (ج. 3، چاپ اول)؛ 60000 ریال: ج. 4 978-964-971-239-0؛ 60000 ریال: ج. 5 978-964-971-324-3؛

یادداشت: ج. 2 و 3 و 4 (چاپ اول: 1387).

یادداشت: ج. 5 (چاپ اول: 1388).

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج. 1. عالمان دینی. - ج. 2. شاعران، هنرمندان، دانشوران. - ج. 3. شاعران و هنرمندان. - ج. 4. رجال سیاسی ' اجتماعی و نظامی. - ج. 5. اعلام و اسناد/ گروه تراجم و انساب غلامرضا جلالی... [و دیگران]. -

موضوع: سرگذشتنامه -- مجموعه ها

موضوع: مشاهیر -- سرگذشتنامه

موضوع: مجتهدان و علما -- ایران -- سرگذشتنامه

موضوع: آرامگاه ها -- ایران -- مش

شناسه افزوده: جلالی، غلامرضا، 1333 -

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP21/ز9 م 1381 5

رده بندی دیویی: 297/92

شماره کتابشناسی ملی: م 81-39911

ص: 1

اشاره

مشاهیر مدفون در حرم رضوی

ابراهیم زنگنه

با همکاری و ویراستاری علمی غلامرضا جلالی.

ص: 2

1/ آسایش اغلی استاجلو-قنبر سلطان(-967 ه.ق)/13

الف

2/ اردوبادی-ابو تراب بیگ(-بعد از 985 ه.ق)/15

3/ اسدآبادی-ملک بیگ(-1020 ه.ق)/16

4/ اسدالله زاده -جواد(1339-1360 ه.ش)/17

5/ اسدی-سلیمان(1280-1345 ه.ش)/19

اشرف السلطنه-قاجار-عزت الملک خانم

6/ اصفهانی-ابو القاسم(-1318 ه.ق)/21

7/ افشار-ابراهیم خان(-1162 ه.ق)/24

8/ افشار-الله وردی خان(-158 ه.ق)/28

9/ افشار-امامقلی میرزا(1142-1160 ه.ق)/31

10/ افشار-سوندوگ بیگ(879-969 ه.ق)/32

11/ افشار-قربانعلی بیگ(-1139 ه.ق)/33

12/ افشار-کاظم خان(-زنده 1161 ق)/34

13/ افشار-نصر الله میرزا(1137-1160 ه.ق)/35

14/ افشار-نصر الله میرزا(1165-1200 ه.ق)/38

15/ افشار کوسه احمدلو-بابا علی بیگ(-1129 ه.ق)/45

16/افغان-محمد كاظم خان(-1222 ه.ق)/47

17/افغان-ملك قاسم ميرزا(-زنده 1248 ه.ق)/48

18/اقبال-منوچهر(1288-1356 ه.ش)/50

19/امامى خويى-جمال الدين(-1345 ه.ش)/54

20/امجد الدوله-ناصر قلى خان(-1335 ه.ق)/56

21/امين السلطان-آقا ابراهيم(-1300 ه.ق)/57

22/انجو-شاه مظفر الدين على(-986 ه.ق)/64

23/اوزنگو-داود بيگ(-1073 ه.ق)/65

ايشيك آقاسى باشى-شاملو-مهدى قلى خان

ب

بانك-يزدى-محمد ابراهيم

24/باوندى-گرده بازو(-ح 552 ه.ق)/66

25/بيگدلى شاملو-محمد بيگ(-1021 ه.ق)/67

پ

26/پارسا-محمد على(1270-1322 ه.ش)/69

ت

27/تاتى اغلى ذو القدر-على سلطان(-965 ه.ق)/71

28/تبريزى-ميرزا محمد(-997 ه.ق)/73

29/ترکمان-اوتار خان(-1072 ه.ق)/75

30/تکلو-اردوغدى خليفه(-990 ه.ق)/78

31/تکلو-محمد خان شرف الدين(-964 ه.ق)/81

33/ تیموری-ابو القاسم بابر(825-861 ه.ق)/88

34/ تیموری-امیر قلیچ خان(-1237 ه.ق)/93

35/ تیموری-دوست محمد خان(-1264 ه.ق)/95

36/ تیموری-عباس خان(-1340 ه.ق)/96

37/ تیموری-عطاء الله خان(-1309 ه.ق)/99

38/ تیموری-علی مرادخان(-1319 ه.ق)/100

ج

39/ جابری اصفهانی-سلیمان(-991 ه.ق)/105

جلال الدوله-قاجار-حسین میرزا

حسام الدوله-علم-امیر علی اکبر خان

حسام السلطنه-قاجار-محمد تقی میرزا

حشمت الدوله-قاجار-حمزه میرزا

حشمت الملک-علم-امیر علم خان سوم

چ

40/ چاپشلو-بابا خان(-1150 ه.ق)/110

41/ چانندی بی(-1009 ه.ق)/113

42/ چاوشلو-حسین بیگ(-967 ه.ق)/114

43/ چرکس-فریدون خان(-1030 ه.ق)/115

خ

44/ خان زاده بیگم-سوین بیگ(ق 770-814 یا 816 ه.ق)/117

45/ خلعتبری تنکابنی-حیب الله خان(-1326 ه.ق)/118

46/خلعتبری تنكابنی-ولی خان(-1255 ه.ق)/121

47/خمسہ-ابراہیم خان(-1284 ه.ق)/123

ص:5

48/خیامی-سید علی اکبر(1269-1351 ه.ش)/125

د

49/دادخواه اندخودی-نیازقلی(-1159 ه.ق)/127

50/دامغانی-اسماعیل خان(-1241 ه.ق)/131

51/دامغانی-عیسی خان(-1241 ه.ق)/136

52/دامغانی-مطلب خان(-1237 ه.ق)/137

53/دهقان-علی اکبر(1327-1360 ه.ش)/139

دهلوی-یوسف-مشهدی-یوسف

ر

54/اراجه محمودآباد-احمد علی خان(1323-1393 ه.ق)/142

55/ارومی-علی پاشا(-1028 ه.ق)/146

ز

56/ازعفرانلو-امیر گونه خان(-1234 ه.ق)/149

57/ازعفرانلو-حسن خان(1289-1368 ه.ش)/152

58/ازعفرانلو-حسین خان(-1311 ه.ق)/153

59/ازعفرانلو-رضاقلی خان(-1249 ه.ق)/157

60/ازعفرانلو-سام خان(-1275 ه.ق)/160

61/ازعفرانلو-عبد الرضا خان(-1337 ه.ق)/164

62/ازعفرانلو-قهرمان خان(-1306 ه.ق)/167

63/ازعفرانلو-محمد ناصر خان(1281-1320 ه.ق)/168

64/ازیک-گنج علی خان(ح 958-1033 ه.ق)/171

س

ساعد الدوله-خلعتبری-حبيب الله خان

سالار اشجع-تيمورى-عباس خان

65/سرهننگ-اسکندر خان(-1255 ه.ق)/180

66/سفره چى باشى-فتحعلی بیگ(-1077 ه.ق)/181

67/سيفى حسنى قزوینى-قاضى جهان(888-960 ه.ق)/183

ش

68/شاملو-حسین خان(-1027 ه.ق)/189

69/شاملو-دورمیش خان(-932 ه.ق)/191

70/شاملو-علیقلی خان(-997 ه.ق)/195

71/شاملو-مجنون السلطان(-959 ه.ق)/201

72/شاملو-مهدی قلی خان(-1073 ه.ق)/202

73/شاملو-ولی خلیفه(-987 ه.ق)/204

74/شمس السلطنه-بی بی خانم(1265-1309 ه.ق)/207

75/شیروانی-زینب سلطان خانم(-978 ه.ق)/208

ص

76/صدر قزوینى حسنى-قاضى خان(-1030 ه.ق)/210

77/اصفوی-آنا خانم(-1057 ه.ق)/212

78/اصفوی-ابراهیم میرزا(947-984 ه.ق)/213

79/اصفوی-اسماعیل دوم(943-985 ه.ق)/220

80/اصفوی-اسماعیل میرزا(1010-1022 ه.ق)/234

81/اصفوی-القاص میرزا(-957 یا 984 ه.ق)/234

82/اصفوی-امام قلی میرزا(-986 ه.ق)/238

ص:7

- 83/صفوی-بهرام میرزا(923-956 ه.ق)/239
- 84/صفوی-حسن میرزا(ح 966-984 ه.ق)/243
- 85/صفوی-حسین میرزا(حدود 947-984 ه.ق)/246
- 86/صفوی-حیدر میرزا(963-985 ه.ق)/250
- 87/صفوی-خیر النساء بیگم(-986 ه.ق)/253
- 88/صفوی-رستم میرزا(945-961 ه.ق)/259
- 89/صفوی-زینب سلطان بیگم(-1050 ه.ق)/259
- 90/صفوی-شاه طهماسب(919-984 ه.ق)/260
- 91/صفوی-شاه طهماسب دوم(ح 1114-1151 ه.ق)/273
- 92/صفوی-فاطمه سلطان بیگم(-1151 ه.ق)/280
- 93/صفوی-گوهر سلطان خانم(-984 ه.ق)/282
- 94/صفوی-مصطفی میرزا(964-984 ه.ق)/284
- ظل السلطان-قاجار-مسعود میرزا

ع

- 95/عرب زنگویی-حسن(-1235 ه.ق)/287
- 96/علم-اسد الله(1299-1357 ه.ش)/288
- 97/علم-امیر علم خان اول(-1168 ه.ق)/295
- 98/علم-امیر علم خان دوم(-1241 ه.ق)/297
- 99/علم-امیر علم خان سوم(1244-1309 ه.ق)/298
- 100/علم-امیر علی اکبر خان(-1333 ه.ق)/304
- 101/علم-خدیجه(1307-1351 ه.ق)/309

102/علم-محمد ابراهيم خان(1259-1323 ه.ق)/310

103/علم-هاجر(-1309 ه.ش)318

104/علمی خان بیگ(-قبل از 1038 ه.ق)/319

ص:8

105/علی قلی خان(-قبل از 1090 ه.ق)/319

106/عنایت کل(-1017 ه.ق)/320

ف

107/فراهانی-میرزا حسن خان(-1225 ه.ق)/322

فرمانفرما-قاجار-فریدون میرزا

ق

108/قاجار-احمد میرزا(1234-1310 ق)/324

109/قاجار-پرویز میرزا(1239-1305 ق)/326

110/قاجار-جان محمد خان(-1237 ه.ق)/327

111/قاجار-حسین میرزا(1269-1285 ق)/331

112/قاجار-حمزه میرزا(-1297 ق)/332

113/قاجار-رضا قلی خان(-1207 ق)/340

114/قاجار-زینب خانم(-1310 ق)/345

115/قاجار-عباسقلی خان(-1076 ق)/346

116/قاجار-عباس میرزا(1203-1248 ه.ق)/347

117/قاجار-عزت الملک خانم(ح 1280-1333 ه.ق)/356

118/قاجار-فریدون میرزا(بعد از 1222-1274 ه.ق)/359

119/قاجار-گوگچه سلطان(-962 ه.ق)/366

120/قاجار-محراب خان(-1032 ه.ق)/368

121/قاجار-محراب خان(-1058 ه.ق)/374

122/قاجار-محمد تقی میرزا(1206-1265 ه.ق)/376

123/قاجار-محمد علی خان(-1218 ه.ق)/378

124/قاجار-محمد ولی میرزا(1203-1281 ه.ق)/380

ص:9

- 125/قاجار-مراد میرزا(1233-1299 ه.ق)/383
- 126/قاجار-مریم خانم(1209-1265 ه.ق)/390
- 127/قاجار-مسعود میرزا(1266-1336 ه.ق)/392
- 128/قاجار-نیاز قلی خان(-1141 ه.ق)/401
- 129/قاجار عزالدین لو-بیرامعلی(-1210 ه.ق)/402
- 130/قزاقی-اسحاق خان(1161-1231 ه.ق)/404
- 131/قزاقی-مهدی قلی خان(حدود 1150-1231 ه.ق)/405
- 132/قرخلو افشار-سردار خان(-1149 ه.ق)/407
- 133/قرشی-محمد(1324-1396 ه.ق)/408
- 134/قورغلولی ذو القدر-شاه قلی(-964 ه.ق)/410

ک

- 135/کاخکی هراتی-میرزا منصور(-1073 ه.ق)/414
- 136/کججی-امیر شمس الدین زکریا(-918 ه.ق)/414
- 137/کدکنی-میرزا محمد شفیع(-1018 ه.ق)/416
- 138/کردبچه-علی محمد خان(-1253 ه.ق)/422
- کرد جهانینگلو--میرپنج-عباسقلی خان
- 139/کریمی-محمد(1311-1396 ه.ق)/423
- 140/کلاوند-محمد امین آقا(-ح 1135 ه.ق)/424
- 141/کوثر-حسن(-1322 ه.ش)/425
- 142/کوشک اغلی استاجلو-امت خان(-997 ه.ق)/426

گ

143/گروسی-زین العابدین(-1310 ه.ق)/431

144/گورکانی-محمد اکبر(1067-1115 ه.ق)/432

ص:10

145/لشکرنویس نوری-میرزا سید محمد(-زنده 1303 ه.ق)/437

146/مرعشی حسینی-بدر شرف بیگم(-بعد از 1135 ه.ق)/442

147/مرعشی حسینی اصفهانی-میرزا عبد الله(1042-1074 ه.ق)/444

148/مروی-احمد خان(-1148 ه.ق)/446

149/مروی-پیر محمد خان(-1150 ه.ق)/451

150/مروی-پدر محمد کاظم(-1149 ه.ق)/455

151/مروی-محمد زمان خان(-1132 ه.ق)/457

152/مروی-محمد سلیم بیگ(-1160 ه.ق)/459

مستشار الملک-مستوفی سبزواری

153/مستوفی-علیرضا(-بعد از 1252 ه.ق)/461

154/مستوفی-محمد ابراهیم(-1252 ه.ق)/461

155/مستوفی-محمد حسین(1236-1321 ه.ق)/462

156/مستوفی سبزواری-میرزا محمد رضا(ح 1241-1308 ه.ق)/463

157/مستوفی شیرازی-میرزا شفیع(1230-1300 ه.ق)/468

158/مشهدی-یوسف(-1010 ه.ق)/470

159/مشیر الدوله قزوینی-میرزا یحیی خان(1247-1309 ه.ق)/471

مظفر الدوله-خمسه-ابراهیم خان

160/معاون التجار-محمد حسن(1273-1330 ه.ق)/478

معین الدوله-قاجار-احمد میرزا

161/مكرم-محمود(-1353 ه.ق)/478

ملك التجار-اصفهانى-ابو القاسم

مؤتمن السلطنه-مستوفى سبزوارى

162/موسوى-مير سيد شريف(-زنده 975 ه.ق)/479

ص: 11

163/میرپنج-عباسقلی خان(-1269 ه.ق)/480

ن

نایب السلطنه -قاجار-عباس میرزا

164/نجد السلطنه-میرزا صدر الدین (-زندہ 1300 ه.ش)/482

165/انجفی فردوسی-عزیز اللہ (1287-1336 ه.ش)/484

166/ندر محمد خان (-1060 ه.ق)/485

نصرت الملک-تیموری-علی مراد خان

167/انصیری-محمد خان (1280-1345 ه.ق)/486

نیر الدوله-قاجار-پرویز میرزا

168/نیک نیان-علیرضا (1331-1361 ه.ش)/488

و

169/وزیر مشہد-میرزا کاظم (-1135 ه.ق)/491

170/وفادار-احمد (1306-1383 ه.ش)/492

ہ

171/ہارون الرشید (147-193 ه.ق)/494

172/ہروی-حسین (ح 1225 ه.ق-)/500

ی

173/یزدی-محمد ابراہیم (-بعد از 1312 ه.ق)/501

فہرست منابع 503

الف. کتاب ہا: 503

ب. مقالات: 522

آسایش اغلی استاجلو-قنبر

سلطان

(-967 ه.ق)

از سرداران عصر صفوی، حاکم اسفراین. همان طور که از نام وی برمی آید وی از طایفه استاجلو بود، که در به قدرت رسیدن صفوی ها نقش داشتند. از زندگی او اطلاعی در دست نیست و منابع عصر صفوی به آن اشاره چندانی نکرده اند. خلاصه التواریخ تنها منبع مهمی است که در ذیل حوادث 967 ه.ق در دو جا از او یاد کرده است.

یک جا در آغاز حکمی که شاه طهماسب به پسرش ابو الفتح میرزا، حاکم مشهد و بزرگان دولتی مقیم مشهد نوشته و فرمان داده است که به مناسبت تشریف عیسی خان فرزند حاکم گرجستان به اسلام، در حرم حضرت رضا علیه السلام جشن بر پای دارند. آغاز این حکم چنین است:

«فرزند اعز ارجمند نصرت شعاری ابو الفتح سلطان ابراهیم میرزا و امرای عظام تاین قنبر بیگ آسایش اغلی استاجلو...» (1) از آنجا که نام وی در خطاب شاه طهماسب بلافاصله پس از نام ابراهیم میرزا حاکم مشهد آمده و او را از امرای بزرگ خوانده است، جایگاه وی به خوبی درک می شود و می توان گفت او در این هنگام از دیگر امرا برتر بود و در خراسان که

ص: 13

در آن عهد منطقه ای بسیار حساس برای دولت صفوی بود، از نظامیان برجسته به شمار می رفته است.

دومین جایی که نام قنبر سلطان آمده، از وی با عنوان حاکم اسفراین یاد شده که در نبرد با ازبک ها کشته شده است. شرح حادثه بدین گونه است که علی سلطان ازبک به اسفراین حمله کرد و ساتلمش بیگ پسر قنبر سلطان و دونمز بیگ برادرزاده اش را که به جنگ شتافته بودند، کشت. قنبر سلطان از این واقعه ناراحت و از سپاه خود جدا شده و به صفوف ازبکان حمله برد و در جنگ اسیر شد. علی سلطان ازبک او را به همراه خود به خوارزم برد. قنبر سلطان در خوارزم به شدت مریض گردید و علی سلطان برای رهایی او صد تومان فدیة درخواست نمود، ولی مقارن آن قنبر سلطان وفات کرد. علی سلطان پول را گرفت و جنازه وی را به مشهد فرستاد. (1) به احتمال قوی جنازه وی در حرم مطهر دفن شده است.

رجبعلی یحیایی

ص: 14

1- (1) - همان 412/1.

اردوبادی-ابو تراب بیگ

(-بعد از 985.ق)

ابو تراب بیگ چهارمین فرزند ملک بهرام اردوبادی و برادر کوچکتر حاتم بیگ اعتماد الدوله وزیر شاه عباس اول، مستوفی مشهد و وزیر مرتضی قلی خان پرناک حاکم مشهد (985.ق). (1)

پدرش ملک بهرام از مالکان بزرگ منطقه ی اردوباد در شمال رودخانه ارس بود، که در زمان حکومت شاه اسماعیل اول (906-930 ه.ق) به خاطر حسادت رقیبان برای چندی مجبور به ترک وطن و سکونت در مصر شد. چون املاک او روی به ویرانی نهاده بود، به توصیه ی شاه اسماعیل به ایران برگشت و سرپرستی املاک خود را به عهده گرفت. (2)

ملک بهرام در عهد شاه طهماسب (930-986.ق) به کلانتری شهر اردوباد رسید. پس از آن نیز فرزندانش به مشاغل مهم دولتی مالی و اداری منصوب شدند. از آن میان حاتم بیگ برای مدت بیست سال وزیر شاه عباس اول شد. (3) ابو تراب بیگ که به احتمال قوی در اردوباد زاده و بزرگ شده بود و «در علم سیاحت و نویسندگی مشهور و معروف بود»

ص: 15

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1189/2.

2- (2) - همان 1182/2.

3- (3) - همان 1182/2-1187؛ نصر الله فلسفی؛ زندگی شاه عباس اول/808.

در زمان شاه طهماسب مدتی همراه با حکومت شاه محمد خدابنده صفوی (984-985 ه.ق) به وزارت مرتضی قلی خان پرناک که از طرف شاه اسماعیل دوم در اوایل 985 ه.ق به حکومت مشهد رسیده بود انتخاب شد و اختیار و اعتبار کامل یافت. (1) چون در همین زمان ازبک ها به خراسان حمله کرده بودند، در جنگی که بین مرتضی قلی خان و ازبک ها واقع شد، سپاه خان قزلباش پیروز شد و جلال خان فرمانده ازبکان کشته شد. ابو تراب بیگ اردویادی و دیگر خان ها سر او را به قزوین بردند و مورد عنایت شاه واقع شدند. ابو تراب سپس به خراسان بازگشت (2) و پس از چندی در وزارت مرتضی قلی خان پرناک وفات کرد و در حرم مطهر به خاک سپرده شد. (3)

رجبعلی یحیایی

(3)

اسدآبادی-ملک بیگ

(-1020 ه.ق)

ملک بیگ وزیر قورچیان شاه عباس اول (966-1038 ه.ق) و از ملک زادگان اسدآباد همدان بود. در آغاز جوانی به خراسان آمد و پس از چندی خدمت در مشاغل فرودست دولتی و فراگیری فنون انشاء، در شمار دیوان سالاران و «ارباب قلم» دربار شاه عباس اول قرار گرفت و «مستوفی قورچیان» (مسئول امور مالی قزلباشان و محافظان سلطنتی) شد. پس از قتل مرشد قلی خان استاجلو در سال 996 ه.ق توسط شاه عباس به منصب وزارت قورچیان خاصه گماشته شد و تا آخر عمر (1020 ه.ق) این منصب را برای حدود 26 سال در اختیار داشت. (4)

ص: 16

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1189/2.

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 675-676.

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1189/2.

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای

در نوروز سال 999 ه.ق که خواجه شاه علی دولت آبادی اصفهانی لشکر نویس خاصه، از سوی شاه به مقام مستوفی الممالکی ارتقاء درجه یافت و چندی به واسطه برخی حسابرسی ها در اصفهان حضور داشت. در این مدت ملک بیک وزیر، کارهای او را نیز انجام می داد و به جای او احکام را امضا می کرد. (1)

ملک بیک در سال 1017 ه.ق با کسب اجازه از شاه عباس روانه زیارت بیت الله الحرام شد. (2) در اواخر عمر به دلیل مبتلا به مریضی مثانه و پیمودن راه های طولانی به همراه اردوی شاهی دچار ضعف و سستی شد و در سال 1020 ه.ق در میانه آذربایجان درگذشت. (3) نعش او را به مشهد مقدس منتقل و در روضه رضوی به خاک سپردند. (4)

رجبعلی یحیایی

(4)

اسدالله زاده - جواد

(1339-1360 ه.ش)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) جواد اسدالله زاده فرزند غلامرضا به سال 1339 ه.ش در مشهد متولد گردید. تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در مشهد گذراند و سپس در دانشگاه تهران پذیرفته شد و در رشته اقتصاد

ص: 17

1- (1) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 3/2-1082.

2- (2) - اسکندر بیک منشی: پیشین 1405/2.

3- (3) - همان 1404/2-1405؛ جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/430.

4- (4) - اسکندر بیک منشی: پیشین 1405/2.

فارغ التحصیل گردید. پس از گذراندن دوره خدمت نظام وظیفه عازم آمریکا شد و پس از اخذ مدرک فوق لیسانس اقتصاد در مقطع دکترای رشته مدیریت به تحصیل ادامه داد. دوره اقامت او در آمریکا با فعالیت های سیاسی همراه بود. تأسیس انجمن های اسلامی در پنج شهر آمریکا و برگزاری نخستین تظاهرات افشاگرانه که بدون ماسک انجام گرفت و برپایی نماز جماعت با شرکت هفتصد دانشجوی مسلمان از جمله اقدامات او و همزمانش بود.

هنگامی که امام خمینی رحمه الله اعلام نمودند که به ایران باز خواهند گشت جواد با ناتمام گذاشتن تز دکترای خود بلافاصله رهسپار فرانسه شد تا در کنار امام و با نیت شهادت در راه خدا به میهنش بازگردد.

او در راه بازگشت به ایران طی اقامتی کوتاه در سوریه با همکاری تنی چند از همفکرانش، سفارت ایران در آن کشور را اشغال کرد و پس از پاک سازی آن مکان از آثار طاغوت، تصاویر امام خمینی رحمه الله را بر سر در نصب کرد. پس از ورود به ایران، فعالیت های خود را در حزب جمهوری اسلامی، شاخه مشهد آغاز کرد و در دبیرستان های این شهر به تدریس اقتصاد اسلامی پرداخت.

او می گفت: «بعضی تصور می کنند اسلام راهی است بین سوسیالیسم و سرمایه داری، در حالی که در واقع این چنین نیست، اقتصاد اسلامی نظام بینابینی نیست، بلکه نظامی است مستقل و برتر از این دو نظام. این استقلال و برتری به علت داشتن ویژگی های خاص آن می باشد».

شهید اسدالله زاده در تهران به عنوان مدیر عامل صندوق ضمانت و صادرات برگزیده شد و هم زمان در مدرسه عالی بازرگانی نیز به تدریس پرداخت. وی پس از چندی به معاونت بازرگانی خارجی وزارت بازرگانی، در دولت شهید رجایی برگزیده شد و پیشنهاد دولتی کردن تجارت خارجی را ارائه داد.

او به روحانیت مبارز و در خط امام و در رأس آن شهید مظلوم دکتر بهشتی عشق می ورزید و سرانجام نیز در کنار او و 72

تن از یاران، خون پاکش را تقدیم اسلام نمود. این واقعه در هفتم تیر 1360 ه.ش در دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی تهران اتفاق افتاد. از اسدالله زاده که در سال 1358 ه.ش ازدواج کرد یک فرزند دختر باقی مانده است.

علی سکندری

(5)

اسدی-سلیمان

(1280-1345 ه.ش)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) سلیمان اسدی فرزند ارشد محمد علی اسدی (مصباح السلطنه) نایب التولیه آستان قدس رضوی است. وی در جوانی برای ادامه تحصیل به اروپا سفر کرد و در دانشگاه کمبریج به تحصیل علوم سیاسی و اقتصاد پرداخت و به درجه لیسانس نایل آمد. (1)

پس از به پایان رساندن تحصیلات به تهران بازگشت و در دوره هفتم مجلس شورای ملی به جای پدر به نمایندگی انتخاب شد. او سه دوره نماینده مجلس شورای ملی بود تا اینکه به مدیریت بانک فلاحت که تازه تشکیل شده بود انتخاب گردید و برادرش علی اکبر اسدی به مجلس راه یافت.

پس از اعدام پدرش مدتی زندانی شد و پس از آزادی در بیرجند تحت نظر بود، بعد از شهریور 1320 ه.ش ابتدا تدین وزیر فرهنگ وقت او را به ریاست تبلیغات گمارد، بعد در کابینه قوام السلطنه به معاونت وزارت خواروبار منصوب شد. وقتی دکتر میلیسپو به ایران آمد سلیمان به معاونت رئیس کل دارایی ایران رسید، در کابینه

ص: 19

اول حکیم الممالک، معاون نخست وزیر بود. سپس مدیر عامل بانک صنعتی و معدنی ایران و بالاخره وزیر کار و تبلیغات کابینه قوام شد.

سلمان در انتخابات دوره پانزدهم کاندیدای نمایندگی مجلس گردید و از مشهد انتخاب شد و به مجلس رفت.

مدتی رئیس شرکت معاملات خارجی و رئیس هیئت مدیره و مدیر عامل بانک رفاه کارگران بود، در بهمن 1324 ه.ش همراه قوام السلطنه به مسکو سفر کرد. در این سفر مذاکرات اقتصادی به عهده وی گذاشته شده بود، وی مدتی به عنوان عضو هیئت پارلمانی به کانادا رفت. در مجلس سنا به سمت عضو هیئت نظارت اندوخته اسکناس انتخاب گردید و مدتی نیز سرپرستی وزارت کار را به عهده داشت. (1)

سلمان اسدی در مسایل سیاسی نظریات خیال پردازانه ای داشت. او به تمام دوستان خود وعده انجام کار می داد ولی کمتر به وعده های خود عمل می کرد. نسبت به محمد علی فروغی که پدر همسر برادرش بود و قوام السلطنه ارادت می ورزید. اهل قلم بود، و در مطبوعات مقالاتی می نوشت. در انتخابات دوره چهارم سنا سلمان اسدی از مشهد به عنوان سناتور انتخاب شد، ولی قبل از اتمام دوره روز آخر اردیبهشت 1345 ه.ش به مرض سرطان درگذشت و در حرم مطهر رضوی دفن گردید. به هنگام فوت نزدیک 65 سال از عمر او می گذشت. دو همسر انتخاب نمود، ولی از هیچ کدام صاحب فرزند نشد. همسر اولش دختر مرتضی قلی خان نائینی بود که قبل از پدرش نیابت تولیت آستان قدس رضوی را داشت، همسر دوم او یک لهستانی بود.

در تشییع جنازه سلمان اسدی، آیت الله فقیه سبزواری شرکت کرد و بر جنازه وی نماز خواند. (2) در مجلس ترحیم او که در دار الضیافه برگزار شد استاندار وقت،

ص: 20

1- (1) - حسین ملکی زاوش: دولتمردان ایران / 195.

2- (2) - روزنامه ی آفتاب شرق 1345/2/28 و 1345/3/1 / ص 2.

آیت الله میرزا احمد کفایی و آیت الله فقیه سبزواری و چهره های دیگر شرکت داشتند و ضیاء الواعظین سخنرانی کرد.

غلامرضا جلالی

اشرف السلطنه-قاجار-عزت الملک خانم

(6)

اصفهانى-ابو القاسم

(-1318 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) میرزا ابو القاسم ملک التجار فرزند آقا محمد حسین صراف و نواده حاج محمد مهدی صراف(1) و نیز برادر حاج محمد حسن کمپانی معروف به امین الضرب از تجار معروف و افراد سرشناس مشهد در عصر ناصر الدین شاه قاجار(1313-1264 ه.ق)(2) و از خدام آستان قدس رضوی.(3)

تاریخ تولد او نامشخص است ولی مکان تولدش اصفهان می باشد. مادرش بی بی ماه خانم(م 1305 ه.ق) نام داشت که اصالتا از مردم خوی است، ظاهرا پدر ابو القاسم قبل از اینکه وی به سن تحصیل برسد فوت کرد. مادرش او را به مکتب حاج ابو القاسم نامی فرستاد تا خواندن و نوشتن بیاموزد.(4) او از همان اوان کودکی در حجره

ص: 21

-
- 1- (1) -عبد الحسین نوایی، نیلوفر کسری: اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله 76/1؛ کریم سلیمانی: القاب رجال دوره ی قاجاریه/44.
  - 2- (2) -محمد تقی رکن الدوله: سفرنامه/128.
  - 3- (3) -اداره اسناد سازمان کتابخانه ها و موزه ها و آستان قدس: سند شماره ی 11858/14.
  - 4- (4) -شیرین مهدوی: زندگی نامه ی حاج محمد حسن کمپانی/55.

بازرگانان دیگر کار می کرد و دستمزد اندکی در حد نهار دریافت می کرد. (1) وی از سال 1282 ه.ق با برادرش محمد حسن امین الضرب به طور مشترک کار در سرای امیر واقع در تهران را آغاز کرد (2) و در موقعی که امین الضرب به مسافرت خارج از کشور می رفت او در تهران فعالیت های تجاری برادرش را اداره می کرد. وی در جمادی الاول 1282 ه.ق با گوهر سلطان خانم دختر حاج رسول بزاز ازدواج کرد و در رمضان سال بعد به سفر حج مشرف شد. (3)

میرزا ابو القاسم در ربیع الثانی 1285 ه.ق جهت فعالیت های تجاری به استانبول رفت (4) و تا ربیع الاول 1288 ه.ق در آنجا مشغول فعالیت های تجاری بود و کالا و اجناس مختلفی برای امین الضرب به تهران می فرستاد.

او در ذی القعدة 1288 ه.ق برای بار دوم به سفر عتبات عالیات و مکه مکرمه رفت و از شعبان 1289 ه.ق در مشهد ساکن شد. (5)

او با حاکمان قاجار در مشهد میانه خوبی داشت، چنانکه هنگام بازگشت رکن الدوله، حاکم خراسان در عهد ناصری، از سفر سرخس به استقبال او رفت. (6)

میرزا ابو القاسم ملک التجار به هنگام سفر دوم ناصر الدین شاه به مشهد مأمور تهیه لوازم و امکانات سفر بازگشت ناصر الدین شاه به تهران بوده است. (7) میرزا قهرمان امین لشکر نیز در همان روز از میهمانی و مجلس فاتحه ای که جهت ابراهیم خان امین السلطان در منزل وی برقرار بوده است، یاد کرده و از تحف و هدایایی که جهت وی ارسال کرده است سخن می گوید. (8)

ص: 22

1- (1) - همان/64.

2- (2) - همان/105.

3- (3) - همان/107.

4- (4) - همان/108.

5- (5) - همان/370.

6- (6) - محمد تقی رکن الدوله: پیشین/128.

7- (7) - میرزا قهرمان امین لشکر: روزنامه ی سفر خراسان/160.

8- (8) - همان/137-143.

از این مطالب چنین استنباط می شود که نامبرده از افراد متمول و با نفوذ مشهد در امور سیاسی و اقتصادی بوده است.

او از طرف ناصر الدین شاه مفتخر به دریافت لقب ملک التجار گردید تا سرپرستی جامعه بازرگانان شهر را به عهده داشته باشد. (1) او علاوه بر تجارت در ایران شریکی در شهر مارسسی و شریکی هم در مسکو داشته است. (2) و در سال 1276 ه. ش کار حمل و نقل و همچنین دلیجان های راه مشهد- عشق آباد را در مقاطعه خود داشت. (3)

برادرش حاج محمد حسن اصفهانی (1316-1253 ه. ش) معروف به کمپانی و ملقب به امین الضرب از تجار معروف عصر قاجار و متمول ترین فرد عصر مذکور است. سواد چندانی نداشته اما بسیار زیرک بود و شم اقتصادی قوی داشت. او ابتدا از فروشندگان دوره گرد و کرباس فروش جزء بوده است. (4) اما پس از کسب نمایندگی فروش چلوار قوزی، نوعی پارچه پنبه ای، از کمپانی انگلیس معروف به قوزی (Kozy) مراتب ترقی را پیمود و امور ضراب خانه دولتی و اجازه ضرب سکه را از دولت گرفت و سود کلانی به دست آورد و یکی از عوامل قدرت در کشور گردید. (5)

برادر دیگرش آقا محمد رحیم، تاجر ابریشم بود و تمام عمر خویش را در فرانسه سپری کرد. (6) میرزا ابو القاسم ملک التجار در 5 ربیع الاول 1318 ه. ق فوت نمود (7) و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در مقبره ای که برای خودش ساخته بود دفن گردید. (8)

حاج ابو القاسم صاحب پنج فرزند

ص: 23

1- (1) - شیرین مهدوی: پیشین/159.

2- (2) - عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 538/2.

3- (3) - جورج پ. چرچیل: فرهنگ رجال قاجار/182.

4- (4) - کریم سلیمانی: پیشین/44.

5- (5) - عبد الحسین نوایی، نیلوفر کسری: پیشین/76؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 429/1.

6- (6) - عزیز الله عطاردی: پیشین 538/2.

7- (7) - شیرین مهدوی: پیشین/370.

8- (8) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 404/2.

بود: آقا رضا رئیس التجار خراسانی که او نیز مانند پدر از ملاکین بزرگ خراسان بود و امتیاز راه شوسه بین قوچان و مشهد در ابتدا به وی واگذار گردید و همچنین در دوره اول مجلس شورای ملی (1325 ه.ق) از خراسان وکیل شد. (1)

محمد مهدی که در کودکی درگذشت، فاطمه سلطان (م 1320 ه.ق). طوبی خانم همسر حاج محمد حسین امین الضرب دوم و قمر خانم همسر آقا عبد الحسین صراف. (2)

سید حسن حسینی

(7)

افشار-ابراهیم خان

(-1162 ه.ق)

ابراهیم خان فرزند ابراهیم ظهیر الدوله (مقتول 1151 ه.ق)، برادرزاده نادر شاه افشار. (3) نام اصلی ابراهیم خان، سومین پسر ظهیر الدوله، محمد علی بیگ بود ولی بعد از قتل پدرش (4) در سال 1155 ه.ق از سوی نادر شاه به نام ابراهیم خان خوانده شد و حکومت آذربایجان به او واگذار گردید. (5) مهمترین کار او طی دوره حکومتش، که دو سال طول کشید، دستگیر کردن سام میرزا بود. این شخص که خود را از فرزندان شاه سلطان حسین صفوی می دانست، در اردبیل شورش کرد و در نواحی گیلان و آذربایجان طرفدارانی به دست آورد.

ابراهیم خان او را دستگیر و بعد از مثله کردن رهایش کرد. (6)

از آن پس تا سال 1157 ه.ق از ابراهیم خان اطلاعی در دست نیست؛ به نظر می آید او همچنان حاکم منطقه

ص: 24

1- (1) - سید ابو الحسن علوی: رجال عصر مشروطیت/ 51.

2- (2) - شیرین مهدوی: پیشین/ 370-381.

3- (3) - میرزا محمد خلیل مرعشی: مجمع التواریخ/ 85.

4- (4) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/ 396.

5- (5) - همان.

6- (6) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری/ 1036/3.

آذربایجان بوده است. در همین سال در نواحی ارس به دستور نادر هم زمان مراسم ازدواج امام قلی میرزا پسر نادر و ابراهیم خان برگزار شد. بعد از مراسم ازدواج حکومت عراق به او واگذار شد. (1) منظور از عراق در اینجا عراق عجم است که نواحی غرب ایران را شامل می شده است.

پس از اینکه علیشاه در جمادی الثانی 1160 ه.ق با لقب عادل شاه بر تخت سلطنت نشست، برادرش ابراهیم خان را به عنوان حاکم اصفهان انتخاب کرد. (2) او خیلی زود روانه اصفهان شد و در آنجا زمینه های استقلال را مهیا کرد.

علیشاه که اعتماد چندانی به برادر نداشت، سهراب خان، غلام گرجی را به اصفهان فرستاد تا اعمال او را زیر نظر داشته باشد. ابراهیم خان که هدف او را دریافته بود سهراب خان را به قتل رساند و سرکشی و طغیان خود را علیه برادر اعلام کرد. (3) او در اولین قدم سعی کرد با بخشش مال فراوان، افاغنه و ازبک های سپاهش را با خود همراه کند.

لازم به ذکر است که نادر شاه افشار نیز در اواخر کار خویش بیشتر به قوم ازبک و افغان متمایل شد و جنگاوران ایرانی را که به عنوان قزلباش شناخته می شدند تا حدی کنار گذاشت. ابراهیم خان هم همین رویه را در پیش گرفت و بیشترین توجه خویش را به این دو قوم معطوف کرد. او همچنین تعدادی دیگر از سرداران و فرماندهان را به خود جلب نمود و از فردی به نام شفیعای آبرو که در اصفهان ادعای مکاشفه داشت، استمداد طلبید. این درویش چهل سال سلطنت برای او پیش گویی کرد و نقشی به او داد که آن را به نشانه پیروزی در جلوی لشکریان خویش حرکت دهد. (4)

اولین لشکرکشی ابراهیم خان حمله

ص: 25

1- (1) - همان 1047/3.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 429.

3- (3) - همان / 429؛ میرزا محمد خلیل مرعشی: پیشین / 85.

4- (4) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 85.

به کرمانشاه بود. علت آن بود که در قلعه این شهر مقدار قابل توجهی از توپخانه و ادوات نظامی که نادر شاه برای حمله به عثمانی جمع آورده بود نگهداری می شد. ابراهیم خان سپاهی متشکل از افغانه و ازبک راهی این شهر کرد. در این زمان امیر خان میش مست توپچی باشی از جانب علیشاه در کرمانشاه حکومت می کرد. امیر خان به مقابله نیروهای ابراهیم خان آمد اما شکست خورد و قلعه با تمام امکانات آن به تصرف ابراهیم خان درآمد. البته امیر خان بار دیگر با سمت توپچی باشی سپاه، فرماندهی توپخانه ابراهیم خان را به عهده گرفت. (1)

ابراهیم خان حمایت امیر اصلان خان قرقلو عمه زاده نادر شاه که توسط نادر به عنوان سردار آذربایجان انتخاب شده بود و بعد از قتل نادر نیروی عظیم و نیرومندی در اختیار داشت، را هم به دست آورد و با نیروی عظیم که تعداد آن را بالغ بر صد هزار نفر نوشته اند به مصاف برادرش علیشاه رفت. جنگ بین دو برادر در محلی بین سلطانیه و زنجان به نام سماخی رخ داد. در طی جنگ بسیاری از سپاهیان عادل شاه به لشکر ابراهیم پیوستند و موجب شکست او شدند. علیشاه به سمت تهران فرار کرد، ابراهیم عده ای را به تعقیب فرستاد که در تهران به دست محسن خان حاکم شهر دستگیر و به دستور ابراهیم نابینا گردید. (2)

ابراهیم خان در ذی الحجه 1161 ه. ق خود را شاه نامید و علیشاه نابینا را با دیگر افراد خانواده خویش به قم فرستاد. او سعی کرد با دربار عثمانی هم ارتباط برقرار کند و به مصطفی خان شاملو، نماینده نادر که در بغداد بود، دستور داد مأموریت خود را به پایان برساند. (3) همچنین نامه هایی به احمد

ص: 26

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین/429.

2- (2) - میرزا محمد خلیل مرعشی: پیشین/85؛ ابو الحسن گلستانه: مجمل التواریخ/37؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/430.

3- (3) - عبد الحسین نوایی: نادر شاه و بازماندگانش/515.

در همین زمان یکی از فرماندهانش به نام امیر اصلان خان که بعد از جنگ دو برادر به سمت تبریز حرکت کرده بود؛ به فکر خودسری افتاد، ابراهیم شاه به قصد سرکوب او حرکت کرد و در حوالی مراغه در جنگی که به وقوع پیوست امیر اصلان خان شکست خورد و به قتل رسید. (2) ابراهیم خان از تبریز سید محمد متولی را جهت تعمیر و بازسازی حرم حضرت معصومه و سد نمودن رودخانه ای که در آن حوالی همیشه طغیان می کرد روانه قم نمود. (3)

بعد از اتمام کار امیر اصلان خان، مهمترین رقیب و مشکل ابراهیم، شاهرخ میرزا بود. شاهرخ که حدود 15 سال بیشتر نداشت، بعد از مرگ نادر توسط علیشاه در ارگ مشهد زندانی شده بود. ابراهیم خان برای اینکه از شر او راحت شود، حسین بیگ برادر کوچک خویش را به عنوان سردار خراسان تعیین و به سوی مشهد روانه نمود. او شایع کرد که سلطنت متعلق به شاهرخ میرزا می باشد و او (ابراهیم خان) در راستای رساندن این حق به صاحبش است؛ پس باید شاهزاده به اصفهان بیاید و بر تخت حکومت تکیه زند. (4) این کار ترفندی بود که ابراهیم به کار برد تا بتواند هم شاهرخ را فروگیرد و هم خزاین سرشار نادری را که در مشهد قرار داشت به دست آورد. اما خوانین خراسان که چشم طمع به اموال نادر بسته بودند، شاهرخ نوجوان را از زندان بیرون آورده و بر تخت نشانند.

به دستور شاهرخ لشکری به مقابله ابراهیم گسیل شد. ابراهیم نیز از تبریز با لشکر مستعد و مجهز روانه خراسان گردید اما بین این دو لشکر جنگی رخ نداد زیرا در سرخه سمنان قزلباشان سپاه ابراهیم به علت توجه و تمایل

1- (1) - همان/ 524.

2- (2) - محمد کاظم مروی: پیشین 1198/3 - 1199.

3- (3) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/ 31.

4- (4) - محمد کاظم مروی: پیشین 1199/3.

بیشتر ابراهیم خان به افغانه و ازبک از او جدا شدند.⁽¹⁾

ابراهیم با همراهان باقی مانده ای که اغلب از دو قوم مذکور بودند به سمت قم برگشت، که در آن سید محمد متولی اختیاردار امور بود. پیش از رسیدن ابراهیم شاه به قم بین افغانه شهر و اهالی اختلافاتی رخ داد و افغانی ها از شهر بیرون رانده شدند، زمانی هم که ابراهیم شاه قصد ورود به شهر داشت دروازه های شهر به روی او بسته شد و دستور او برای غارت شهر به جایی نرسید. اقوام ازبک و افغان هم که خود را در شرایط سختی می دیدند، از او جدا شده و راهی وطن خویش شدند.

ابراهیم که تنها مانده بود با عده کمی از نزدیکان خویش به قلعه قلاپور، بین قزوین و ساوه، پناهنده شد. اهل قلعه او را دستگیر و خبر آن را نزد شاهرخ فرستادند. به دستور شاهرخ، او را نابینا و پس از چندی همراه برادرش علیشاه روانه مشهد کردند. در بین راه، قبل از رسیدن به شهر ابراهیم در سال 1162 کشته شد و جسدش را به مشهد آوردند.⁽²⁾

اسماعیل رضایی

(8)

افشار-الله وردی خان

(-1158 ه.ق)

الله وردی خان قرخلو افشار از سرداران نادر شاه افشار است که شرح مختصری از زندگی او در کتاب عالم آرای نادری آمده است. اولین بار در حوادث سال 1146 ه.ق از وی نام برده شده است؛ در این سال لطف علی خان افشار در نواحی آذربایجان با گنج علی پاشا سردار عثمانی درگیر بود و الله وردی خان به عنوان یکی از سرداران خراسان از فرماندهان این

ص: 28

1- (1) - میرزا محمد خلیل مرعشی: پیشین / 86.

2- (2) - همان / 87؛ ابو الحسن گلستانه: پیشین / 36؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 432.

جنگ ها بود. (1) مشهورترین حادثه ای که وی در آن شرکت داشته است، سرکوب شورش تقی خان، بیگلربیگی شیراز بود. تقی خان شیرازی در سال 1155 ه.ق علیه نادر شورش کرد و بعد از تصرف نواحی عمان و سواحل خلیج فارس، وارد شیراز شد. نادر شاه به الله وردی خان افشار که در مشهد بود دستور داد به همراه ساروخان قرخلو و محمد خان افشار، بیگلربیگی هرات همراه با لشکری از خراسان راهی فارس شود. (2)

الله وردی خان که فرماندهی این لشکر را به عهده داشت از راه اصفهان راهی شیراز شد و قبل از اینکه درگیر جنگ با تقی خان شود او را به ترک سرکشی دعوت کرد. همچنین نامه هایی که نادر خطاب به بزرگان شیراز و تقی خان نوشته بود، فرستاد. (3) اما آنها همچنان بر مخالفت خود اصرار ورزیدند بنابراین الله وردی خان شهر را در محاصره گرفت ولی نتوانست آن را فتح کند. با طولانی شدن مدت محاصره، نادر شاه فردی به نام قیاقلی خان جارچی باشی را به همراه آزاد خان افغان با نیروی بیشتری به کمک الله وردی خان فرستاد. ولی فتح شیراز ممکن نشد. در نهایت حاجی محمد بیگ یکی از سرداران تقی خان با محاصره کنندگان وارد مذاکره شد و آنها را به داخل قلعه راه داد. (4) بدین ترتیب شهر به تسخیر نیروهای شاهی درآمد و توسط یاران الله وردی خان در سال 1157 ه.ق غارت شد. در این غارت که یکی از هولناک ترین صحنه های تاریخ شهر شیراز یا به قول میرزا محمد، «اعظم مصائب شیراز» به حساب می آمد. (5) تعداد زیادی از زنان و کودکان به دست نیروهای فاتح که اغلب افغان و ازبک بودند، اسیر شدند و مردان به قتل

ص: 29

1- (1) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 312/1.

2- (2) - همان 913/3.

3- (3) - همان 946/3.

4- (4) - همان 952/3.

5- (5) - میرزا محمد کلانتر: روزنامه/18.

رسیدند؛ آنها حتی به کسانی که به حرم شاهچراغ پناهنده شده بودند امان ندادند. (1) تقی خان از شیراز گریخت و الله وردی خان گروهی را به تعقیب او فرستاد که او را دستگیر و نزد نادر فرستادند. جالب این است که میرزا محمد کلانتر که خود شاهد این قضایا بوده است نامی از الله وردی خان نبرده است؛ به احتمالی او فرمانده اصلی نبوده است. البته میرزا محمد تأیید کرده است که قشون دولتی از خراسان و کرمان به سمت فارس حرکت کردند و به حسین خان افشار سردار فارس پیوستند. (2)

ولی نامی از الله وردی خان نبرده است.

در سال 1158 ه.ق در خوارزم شورش هایی رخ داد و نادر برادرزاده اش علیقلی خان را به سرکوب شورش و انتظام امور آن دیار فرستاد؛ ولی چون او کم سن بود، الله وردی خان را در پی او فرستاد، و به علیقلی خان دستور داد که از صلاح دید او بیرون نرود. (3) در این لشکرکشی الله وردی خان که از تجارب جنگی خوبی برخوردار بود فرماندهی اصلی را برعهده داشت. آنها بعد از سرکوب شورش های منطقه به دستور نادر در شوال 1158 ه.ق از آن دیار برگشتند.

در راه برگشت اردو در منزل گوگرچین، کنار رود جیحون اطراق کرد. در همین مکان الله وردی خان یک روز به خیمه علیقلی خان رفت و مدتی طولانی در آنجا بود و چون وارد خیمه خود شد بعد از مدت کوتاهی درگذشت. مؤلف عالم آرا که در آن محل حضور داشته است می نویسد؛ اغلب بر این عقیده بوده اند که علیقلی خان به الله وردی خان پیشنهاد کرده است همراه هم علیه نادر شورش کنند اما الله وردی خان نپذیرفت و با نصایح سعی کرد او را نیز از این کار باز دارد. علیقلی خان از ترس اینکه خبر به گوش نادر برسد الله وردی را مسموم کرد.

بعد از مرگ الله وردی خان، علیقلی

ص: 30

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 955/3.

2- (2) - میرزا محمد کلانتر: پیشین/16.

3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین 967/3.

دستور داد جسد او را در تابوت گذاشته و روانه مشهد نمایند. (1)

اسماعیل رضایی

(9)

افشار-امامقلی میرزا

(1160-1142 ه.ق)

امامقلی سومین پسر نادر شاه افشار که مادر وی دختر دوم بابا علی بیگ کوسه احمدلو بود. (2) با توجه به اینکه در هنگام مرگ 18 سال سن داشت، تولد وی در سال 1141 یا 1142 ه.ق بوده است. امامقلی در مراسم تاجگذاری نادر در دشت مغان حضور داشته و پدر را در لشکرکشی به قفقاز همراهی کرد. (3) با توجه به سن پایین در زمان حیات پدرش، او بیشتر همراه اردوی شاهی بود. وی در لشکرکشی به هند هم حضور داشت و نامش در فتحنامه نادر آمده است. (4)

در 1157 ه.ق نادر شاه مراسم ازدواج او را در قفقاز برگزار کرد و از همان جا زمام اختیار خراسان را به وی تفویض نمود. (5) امامقلی راهی خراسان شد تا منصب حکومتی خود را تجربه کند.

از سرگذشت او در مدت حکومتش اطلاعی در دست نیست. فقط می دانیم که او در حالی که بیش از 18 سال نداشت، بعد از قتل پدر به دستور علیشاه در سال 1160 ه.ق در مشهد کشته شد. (6)

اسماعیل رضایی

ص: 31

1- (1) - همان 976/3-977.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/28.

3- (3) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 833/2.

4- (4) - مؤلف نامعلوم: حدیث نادر شاهی/104.

5- (5) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/407؛ محمد کاظم مروی: پیشین/1047.

6- (6) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/427؛ محمد کاظم مروی: پیشین/1197.

سوندوگ بیگ یا سوکند بیگ (1) از امرای نظامی برجسته عصر شاه طهماسب اول صفوی (630-984 ه.ق) بود. وی قورچی باشی، فرمانده محافظان سلطنتی بود و همان طور که از عنوانش برمی آید، ریاست نظامیانی را که از عموم قزلباش ها ترکیب می شده است، برعهده داشت. در دوره شاه طهماسب قزلباش ها از جمله سوندوگ بیگ قدرتی فراوان داشتند.

در سال 953 ه.ق که بین امرای افشار و ذوالقدر در تبریز اختلاف پیش آمد و به وساطت شاه طهماسب باهم آشتی کردند؛ سوندوگ بیگ به عنوان یکی از سران افشار برای مصالحه با امرای ذوالقدر در دولتخانه شاهی حاضر شد. (2) در سال 955 ه.ق سلطان سلیمان عثمانی به خاک ایران حمله کرد و تا تبریز پیش آمد اما به خاطر کمبود آذوقه مجبور به عقب نشینی شد. در همین هنگام شاه طهماسب سردارانش را برای شبیخون زدن به خاک عثمانی فرستاد تا صدماتی به عقبه سپاه عثمانی ها وارد سازند. یکی از این سرداران سوندوگ بیگ بود که با دو هزار و پانصد قورچی به شکی تاخت. (3)

در 957 ه.ق وی به همراه حسن بیگ یوزباشی و رستم بیگ افشار مأمور سرکوبی والی شهر زور شد. او پس از حمله به شهر زور و خرابی آن ولایت در قزوین به شاه طهماسب پیوست. (4)

در سال 963 ه.ق دستور یافت پسر یاغی شاه، یعنی اسماعیل میرزا را از هرات به قزوین آورد. (5) سال 967 ه.ق به همراه معصوم بیگ صفوی و سید بیگ کمونه و علی قلی خلیفه مردار،

ص: 32

1- (1) - شاه طهماسب صفوی: تذکره/26

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ /316.

3- (3) - همان/322.

4- (4) - همان/343.

5- (5) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/54.

مأمور شد تا در کنار شاه در مراسم استقبال با یزید، شاهزاده فراری عثمانی که به ایرانیان پناهنده شده بود، شرکت نماید.⁽¹⁾ سرانجام سوندوگ بیگ در حالی که عمرش از نود سال گذشته بود در روز چهارشنبه اول جمادی الاول 969 ه.ق درگذشت. جسد او برای دفن به مشهد مقدس انتقال داده شد و در پایین پای حضرت، ما بین قبور قاضی جهان، وزیر برجسته شاه طهماسب، و میر اسد الله صدر به خاک سپرده شد.⁽²⁾

رجبعلی یحیایی

(11)

افشار-قربانعلی بیگ

(-1139 ه.ق)

از زندگی قربانعلی بیگ افشار اطلاع چندانی در دست نیست. تنها همین مقدار می دانیم که او برادر بابا علی بیگ حاکم ایبورد بوده است. بعد از کشته شدن بابا علی او به حکومت ایبورد رسید.⁽³⁾ هرچند منابع این دوره برای بزرگ نمایی کارهای نادر از همان ابتدا نقش اطرافیان او را کم جلوه داده اند، اما از نوع بیان آنها برمی آید که قربانعلی بیگ دارای کفایت و «عقل و تمیز» بوده است.⁽⁴⁾

در زمان حکومت قربانعلی بیگ، نادر به تدریج برتری خود را بر اطرافیان ثابت کرد و اختیار اغلب امور حکومت ایبورد را به دست گرفت. در این زمان اقوام ترکمان در نواحی شمال شرق خراسان به تاخت و تاز مشغول بودند. از جمله در نساء و اطراف آن غارت هایی صورت دادند و مردم از قربانعلی بیگ درخواست کمک کردند.

او نادر را با پانصد سوار به مقابله قوم مزبور فرستاد. آنها موفقیت چشمگیری به دست آوردند و این امر برای نادر و قربانعلی بیگ شهرت به همراه داشت.⁽⁵⁾

ص: 33

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین/406.

2- (2) - همان/435.

3- (3) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 35/1.

4- (4) - همان.

5- (5) - همان.

پس از چندی قربانعلی بیگ دچار مرض استسقاء شد و درگذشت. جسد او را به مشهد آوردند و در این شهر دفن نمودند. فوت او به احتمال زیاد در سال 1139 ه.ق اتفاق افتاده است. (1)

اسماعیل رضایی

(12)

افشار-کاظم خان

(-زنده 1161 ق)

کاظم خان فرزند ابراهیم خان ظهیر الدوله (م 1151 ه.ق) و برادرزاده نادر شاه افشار. پدرش ابراهیم خان ظهیر الدوله افشار برادر نادر شاه و یکی از سرداران سپاه او، برای مدتی در خراسان و آذربایجان حاکم بود. ابراهیم خان زن صیدال خان افغان را که دختر میرزا محمد علی متولی آستان قدس بود، به رضایت یا به زور به عقد خود در آورد و از این ازدواج کاظم خان متولد گردید. (2) بنابراین کاظم خان از طرف پدر افشاری است و از طرف مادر به خاندان بسیار برجسته و متنفذ سادات حسینی مرعشی منتسب بود.

از زندگانی کاظم خان اطلاع دقیقی در دست نیست اما مشخص است که خیلی زود پدرش ابراهیم خان را در جنگ با لزگی ها از دست داد.

کاظم خان در جوانی به دست شاهرخ شاه، نواده نادر شاه در مشهد کور شد. علت کور شدن وی آن بود که شاهرخ همه کسانی را که به خاندان صفویه مربوط و طرفدار شاه سلیمان ثانی بودند، سد راه خود می دانست.

کاظم خان پس از کور شدن به علم فقه و اصول و گاهی ریاضی و هیئت پرداخت. در اوایل زاهد و عابد و متورع و متقی و محتاط بود اما در اواخر عمر از این شیوه منحرف شد. سال درگذشت او مشخص نیست.

از وی فرزندان زیادی به جای ماند که در زمان نگارش زبور آل داود توسط سلطان هاشم میرزا (1218-1236) برخی زنده و برخی در گذشته بودند. از

ص: 34

1- (1) - همان/36.

2- (2) - سلطان هاشم میرزا: زبور آل داود/67.

جمله دختران او یکی زن شاهرخ شاه افشار و یکی هم در طبس همسر امیر خان فرزند علی مراد خان زنگویی بوده است.⁽¹⁾

رجبعلی یحیایی

(13)

افشار-نصر الله میرزا

(1160-1137 ه.ق)

نصر الله میرزا دومین پسر نادر شاه افشار، مادرش دختر دوم بابا علی بیک کوسه احمدلو افشار بود و در سال 1137 ه.ق متولد شد.⁽²⁾ محمد کاظم مروی نام او را مرتضی قلی ذکر کرده است که بعد از فتح قندهار پدر وی را نصر الله میرزا خواند.⁽³⁾

اولین بار از او در حوادث سیاسی سال 1145 ه.ق یاد شده است. در این سال نادر خود در غرب ایران بود و به نصر الله میرزا دستور داد از خراسان راهی شیراز شود. او به لشکر پدر پیوست و با اینکه کم سن و سال بود به علت عدم حضور برادر بزرگترش رضا قلی میرزا، در جنگ ها اغلب عهده دار فرماندهی «باروبنه» بود.⁽⁴⁾

نصر الله در مراسم تاجگذاری پدرش در سال 1148 ه.ق حضور داشت. بعد از پایان مراسم، نادر شاه برادرش را به حکومت آذربایجان انتخاب کرد و نصر الله را به همراه دوازده هزار نیرو و مأمور سرکوبی اکراد یزیدی کرد.

شاهزاده بعد از این مأموریت در حدود قزوین به اردوی شاهی پیوست.⁽⁵⁾ او در فتح قندهار در 1149 ه.ق شرکت داشت. در 1150 ه.ق که نادر به فتح کابل مشغول بود، نصر الله همراه مؤمن خان مروی مأمور سرکوب فتنه غوریان و قلعه ضحاک شد و به آن سمت رفت.

ص: 35

1- (1) - همان/68.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/28.

3- (3) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری/14/1.

4- (4) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/226 و 234 و 316.

5- (5) - همان/276؛ محمد کاظم مروی: پیشین/459/2.

در فتح این قلعه که در میان کوهستان و دارای حصار بلندی بود؛ لشکر همراه نصر الله دچار مشکلات فراوانی شد و تا مرز شکست پیش رفت اما پایداری شاهزاده تحسین برانگیز بود و پیروزی را نصیب او نمود. همچنین ابراهیم هزاره، که از جمله سرکشان بود، توسط نصر الله سرکوب شد «و از نواحی قندهار تا سرحد کابل، دشمن و متمرّد و سرکشی نماند...

همگی در اطاعت و انقیاد صاحبقران درآمدند» (1).

در سال 1151 ه. ق قبل از حرکت نادر به هند، رضاقلی میرزا به نیابت سلطنت انتخاب و نصر الله هم مفتخر به دریافت «افسر سربلندی» (جقه شاهی) شد (2) و همراه پدر راهی هند گردید. او در نبردهایی که در این لشکرکشی صورت گرفت اغلب فرماندهی قلب سپاه را برعهده داشت. بعد از تسلیم شدن محمد شاه گورکانی، پادشاه هندوستان، نصر الله با دختر یزدان بخش، نوه اورنگ زیب (1068-1077 ه. ق) ازدواج کرد (3) تا حلقه پیوندی بین دو خاندان گورکانی و افشاری باشد. بنا به درخواست نادر، شاه گورکانی سرزمین های شرق رودخانه سند را به داماد خود نصر الله واگذار کرد (4).

در راه بازگشت از هند، نصر الله در هرات از اردوی پدر جدا و بعد از پایان زمستان راهی مشهد شد. در این دوره رضاقلی به تدریج مورد بی مهری پدر قرار گرفت و از منصب خود برکنار شد و نصر الله جای او را گرفت؛ تا جایی که وقتی نادر در اواخر سال 1153 ه. ق به سمت داغستان حرکت کرد، او را به عنوان حاکم خراسان و به قولی نایب سلطنت انتخاب کرد (5).

ص: 36

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 567/2 - 571.

2- (2) - همان 624/2؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/315.

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین 232؛ محمد شفیع تهرانی: تاریخ نادر شاهی/232.

4- (4) - ژان اوتر: سفرنامه/170.

5- (5) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین 362؛ حدیث نادر شاهی/35؛ ژان اوتر:

در همین زمان اهالی آرال و خوارزم به سرکردگی نور علی خان، فرزند ابو الخیر خان والی قزاق و ارتوق ایناق سر به شورش برداشتند و خیه را تصرف کردند. نصر الله میرزا با سپاهی که در اختیارش بود به قصد سرکوب این شورش حرکت کرد. با شنیدن خبر این لشکرکشی، ارتوق ایناق و دیگر شورشیان به پیشواز آمدند و در مرو خود را تسلیم و تقاضای عفو نمودند. با وساطت شاهزاده، آنها مورد بخشش قرار گرفتند و نصر الله، تعدادی از جوانان آن قوم را برای سپاه نادر انتخاب کرد، اسرا را آزاد ساخت و تعدادی از خانواده های قوم تکه و یموت را به خراسان کوچاند و دوم جمادی الاول 1154 ه. ق به مشهد برگشت. (1)

در سال 1155 ه. ق حاجی سیف الدین خان بیات به حکومت خراسان انتخاب و نصر الله به اردوی شاهی فرا خوانده شد. او در جنگ های نادر با عثمانیان حضوری فعال داشت و چندین مأموریت مهم را به انجام رساند.

در سال 1156 ه. ق سام میرزا، که ادعا داشت فرزند شاه سلطان حسین صفوی است و از طرف سلطان عثمانی حمایت می شد (2) در داغستان شورش کرد و مردم این ناحیه به همراه اهالی دربند و شیروان او را همراهی نمودند. نصر الله میرزا به همراه فتحعلی خان افشار چرخچی، فرزند بابا علی بیک، از همدان مأمور فرونشاندن این شورش شدند. آنها سام میرزا را شکست دادند و بسیاری از اهالی منطقه را به اتهام شرکت در شورش، قتل عام کردند. (3) در راه برگشت از این مأموریت نصر الله به وسیله یکی از اهالی لژی در ناحیه قره

ص: 37

1- (1) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/ 378-379.

2- (2) - پادری بازن: نامه های طیب نادر شاه / 26.

3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین 1037/3 - 1040؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/ 398، 402؛ حدیث نادرشاهی / 41.

باغ مورد سوءقصد قرار گرفت ولی جان سالم به در برد. نادر به شکرانه آن «شصت هزار تومان نقد و پانصد هزار خروار غله به فقرای مملکت عراق و آذربایجان و فارس تصدق» (1) نمود.

در سال 1160 ه.ق نادر شاه از سمت کرمان راهی خراسان شد، در بین راه نصر الله میرزا و شاهرخ میرزا را که همراهش بودند به همراه باقی شاهزادگان و جواهرخانه و نفایس سلطنت روانه کلات کرد و خود به مشهد بازگشت. (2) با کشته شدن نادر، در رجب 1160 ه.ق، علیشاه نیروهایی را برای تسخیر قلعه کلات روانه کرد. نصر الله به همراه دو تن دیگر از شاهزادگان قبل از سقوط قلعه به سمت مرو فرار کرد. کاظم بیک، برادر علیشاه، به تعقیب آنها پرداخت ولی موفقیتی به دست نیاورد؛ اما دوست محمد چهچه ای، که از خدمتکاران نصر الله بود، به تعقیب ادامه داد و امامقلی و شاهرخ میرزا را دستگیر کرد و قربانعلی نامی را به دنبال نصر الله فرستاد، قربانعلی در محلی به نام حوض سنگ به شاهزاده رسید اما نتوانست او را متوقف کند. در بین راه جمعی از قراولان مروی به نصر الله برخوردند و او را به کلات باز گرداندند. او و برادر دیگرش امامقلی میرزا را به مشهد آوردند و به دستور علیشاه کشتند. (3) هفت تن از فرزندان وی نیز در کلات کشته شدند. نصر الله در این زمان 23 سال بیشتر نداشت.

اسماعیل رضایی

(14)

افشار- نصر الله میرزا

(1165-1200 ه.ق)

نصر الله میرزا، پسر شاهرخ افشار که جنگاوری هایش خاطره نادر شاه را در اذهان زنده می کرد، در حدود 1165 ه.ق متولد شد. او مانند جدش،

ص: 38

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 1041/3.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین 420.

3- (3) - همان/427؛ محمد کاظم مروی: 1197/3.

سودای جهانگشایی داشت اما شرایط به او اجازه چنین کاری نداد.

پدر نصر الله، در شوال 1161 ه.ق توسط امرای خراسان بر تخت سلطنت نشست. (1) از این زمان او بجز مدت کوتاهی که به وسیله سید محمد متولی و طرفدارانش از کار برکنار و نابینا شد؛ تا سال 1210 ه.ق که آغا محمد خان قاجار مشهد را تصرف کرد، حکومت اسمی خراسان به ویژه مشهد را در اختیار داشت. در ابتدای کار، فریدون خان گرجی نیابت سلطنت شاهرخ را برعهده داشت و همه کارها و تربیت شاهزادگان از جمله نصر الله میرزا تحت نظر او صورت می گرفت. (2)

نصر الله، که پسر ارشد شاهرخ بود، وقتی به سن بلوغ رسید با همراهی برادر کوچکترش نادر میرزا سعی نمود از سیطره فریدون خان خارج شود. این تلاش در نهایت به قتل غلام گرجی توسط دو برادر انجامید. شاهرخ نابینا هرچند از این حادثه خشمگین شد؛ اما نتوانست کاری به جز کشتن یکی از غلامان شرکت کننده در قتل انجام دهد.

این حادثه در حدود سال 1180 ه.ق رخ داد و بعد از آن نصر الله میرزا خود نیابت پدر را برعهده گرفت و با اینکه در سن پایین بود، در کارها مستقل شد. (3)

فعالیت های نصر الله میرزا، که از حس برتری جویی و زیاده خواهی او سرچشمه می گرفت اغلب حادثه آفرین بود اما شاهرخ، خواهان آرامش بود حتی اگر قلمرو حکومتش فقط به مشهد محدود می شد. شاهرخ که بیشتر متمایل به نادر میرزا بود، با ترفندهای مختلف سعی کرد نصر الله را به کنترل درآورد؛ از جمله حکومت هرات را که در دست افغانه بود به امید فتح آن، به نام نصر الله کرد ولی (4) این کار نتیجه ای در بر

ص: 39

1- (1) - ابو الحسن گلستانه: مجمل التواریخ / 30.

2- (2) - همان / 94.

3- (3) - همان / 95.

4- (4) - ابو الحسن غفاری کاشانی: گلشن مراد / 633.

نداشت. سپس تصمیم گرفت که نصر الله را از خراسان دور کند. در پی آن به بهانه گرفتن کمک از کریم خان زند، برای دفع شر افغانه وی را روانه شیراز کرد و در غیابش اختیار همه کارها را به نادر میرزا سپرد. (1)

کریم خان زند (1163-1193 ه.ق) دستور داد از نصر الله و هیئت همراهش در بین راه و هنگام ورود به شیراز استقبال شایانی به عمل آید و به عنوان یک شاهزاده مورد پذیرایی قرار گیرد. اما شاهرخ از طریق یکی از همراهان شاهزاده به کریم خان پیغام داد که نصر الله سرخود روانه شیراز شده است «تا بین اهل عراق و خراسان بانی مفسده گردد اگر درخواست کمک کرد قبول نفرمایید.» شاهرخ از خان زند خواسته بود که او را تحت نظر خود در شیراز نگه دارد. (2)

نصر الله وقتی از مضمون پیغام پدرش مطلع شد به سرعت به خراسان برگشت. پیش از ورود او به مشهد برادرش نادر میرزا به چناران فرار کرد و نصر الله بار دیگر بدون درگیری سررشته دار امور گشت. در همین زمان جعفر خان، یکی از خوانین کرد، در چناران جریان نهری را که به سمت مشهد روان بود قطع کرد در حالی که اهالی و امرای مشهد توانایی مقابله با او را نداشتند و با فرار نادر میرزا به چناران این قضیه شدت گرفت. نصر الله میرزا با وجود اینکه نیروی کمی در اختیار داشت توانست جعفر خان و برادرش نقد علی خان را شکست دهد. (3) او همچنان در شمال خراسان پیش رفت و خوانین و سرکردگان آن مناطق؛ از جمله محمد رضا خان و محمد حسین خان زعفرانلو، الله وردی خان، حاکم قوچان و دیگران به ظاهر اطاعت او را پذیرفتند. (4) در همین زمان خبر لشکرکشی احمد شاه درانی به نصر الله رسید و او ناچار به مشهد برگشت. در بین راه خوانین شمال خراسان به همراه یاران

ص: 40

1- (1) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/96.

2- (2) - همان/97.

3- (3) - همان/98.

4- (4) - همان/112.

خویش از او جدا شدند و با او همراهی نکردند.

در لشکرکشی افغان‌ها، که در سال 1182 ه.ق صورت گرفت، احمد شاه با لشکری گران و مجهز مشهد را محاصره کرد؛ این در حالی بود که نیروهای مدافع از شهر به زحمت به دو هزار نفر می‌رسید و فرماندهی مقاومت در مقابل مهاجمان برعهده نصر الله میرزا بود. او با مسدود کردن تمام دروازه‌های شهر و حملات غافلگیرانه به اردوی افغان‌ها چنان عرصه را بر آنها تنگ کرد که احمد شاه متقاضی صلح شد. در مذاکرات صلح که بین وزیر اعظم احمد شاه با شاهرخ و نصر الله صورت گرفت، شاهرخ به صراحت عنوان کرد که «ما را هم با شاه درانی جنگ نمی‌باشد، نصر الله بنا را بر حرب گذاشته است».⁽¹⁾

در واقع شاهرخ حاضر بود تسلط شاه افغانی را بر خود بپذیرد به شرط اینکه حکومتش بر مشهد پابرجا باشد؛ اما نصر الله که احمد شاه و دیگر افغانه را زبردستان جد خویش می‌دانست، حاضر به پذیرفتن این سلطه نبود.

شرایط صلح بیشتر توسط احمد شاه تعیین شد و یکی از موارد آن پیشکش کردن اسب مشهور نصر الله به پادشاه درانی بود که مورد پذیرش وی قرار گرفت. البته در مقابل، هدایای باارزشی هم دریافت کرد و احمد شاه از او به فرزند یاد نمود.⁽²⁾ بعد از انعقاد صلح، لشکر افغان در 1184 ه.ق به سوی قندهار برگشت، محاصره شهر به پایان رسید و نصر الله میرزا با موقعیت محکم تر از پیش در مشهد ماند.

موفقیت نصر الله در مقابل افغانه جایگاه ویژه‌ای برای او به ارمغان آورد؛ تا جایی که خوانین و سرکردگان خراسان او را به عنوان ولی نعمت⁽³⁾ خود پذیرفتند و شاعران در مدح وی شعرها سرودند؛ از جمله قصیده‌ای که آذر بیگدلی سرود و با این مطلع شروع

ص: 41

1- (1) - همان/117.

2- (2) - همان/119.

3- (3) - ابو الحسن قزوینی: فوائد الصفویه /156.

نقل جهان گذارمت هان به خلاف نشمری راز جهان شمارمت، هان به گزاف نشمری(1)

*** این موقعیت باعث شد که نصر الله به فکر تدارک اسباب سروری بیافتد. او قصد داشت بار دیگر قلمرو از دست رفته ای را که زمانی تحت سیطره نادر شاه بود به دست آورد؛ در مقابل پدرش هیچ کمک مالی به او نمی کرد تا در تنگنا قرار گیرد. نصر الله بر آن شد که از خزاین و اموال حرم رضوی استفاده کند، در این بین عده ای به وی گوشزد کردند که او حق دارد از اموال موقوفه نادر در حرم برداشت کند. (2) او مبلغی از طلا- و مرصع آلات حرم را برداشت کرد و سکه زد تا مواجب نیروهای خویش را پردازد. این عمل توسط برخی از مورخین که در عهد قاجار به ذکر این حوادث پرداخته اند به عنوان غارت حرم امام رضا علیه السلام توصیف شده است. (3)

در این دوره نصر الله با تسلط و استقلال کامل به اداره کارهای حکومتی مشغول بود و پدرش در فکر چاره ای بود تا این وضعیت را تغییر دهد؛ اما نفوذ نصر الله مانع از این کار بود. در نهایت شاهرخ با جلب حمایت چند تن از سرداران، نادر میرزا را به عنوان جانشین خود برگزید. این کار دامنه اختلاف بین دو برادر را بیشتر کرد، اما در کشمکش قدرت بازهم نصر الله پیروز شد و نادر میرزا به طیس فرار کرد. (4) بعد از پیروزی، نصر الله راهی شمال خراسان شد و خوانین محلی به اجبار اطاعت خود را از او اعلام کردند. از همان جا به دعوت حسن خان قرایی راهی دولت آباد، از توابع تربت حیدریه شد. حسن خان علاوه بر اینکه خزانه

ص: 42

1- (1) - ابو الحسن غفاری کاشانی: پیشین / 637؛ لطف علی آذر بیگدلی: آتشکده ی آذر 859/2.

2- (2) - ابو الحسن غفاری کاشانی: پیشین / 639.

3- (3) - ابو الحسن قزوینی: پیشین / 158.

4- (4) - ابو الحسن غفاری کاشانی: پیشین / 639.

خود را تقدیم او نمود، دختر خویش را به ازدواج او درآورد.⁽¹⁾ بعد از مدتی نامه ای به دست نصر الله افتاد که طبق آن حسن خان قصد داشته است او را به شاه درانی تحویل دهد. هرچند در دنباله این روایت آمده که نامه توسط دشمنان حسن خان جعل شده است؛ اما با توجه به همکاری و ارتباط خاندان قرایی با افغانه این امر دور از واقعیت نیست. به هر صورت این نامه باعث شد که خان مذکور توسط نصر الله کشته شود.

خانواده و طرفداران حسن خان در مقابل جبهه آرایی کردند و محمد سیاه که یار نزدیک نصر الله بود، به آنها پیوست و در روزی که او برای شکار از قلعه خارج شده بود، دروازه ها را بستند و او به ناچار راهی مشهد شد. در بین راه بیشتر همراهانش متفرق شدند و با تعداد کمی از نزدیکانش باقی ماند.

شاهرخ که در جریان اخبار مربوط به فعالیت های نصر الله بود، نادر میرزا را از طیس فراخواند و دروازه های شهر را مسدود کرد. نصر الله به سمت نیشابور حرکت کرد؛ عباس قلی خان حاکم شهر از او به گرمی پذیرایی کرد اما چون آوازه بدعهدی میرزا را با حسن خان شنیده بود بسیار محتاطانه رفتار می کرد.⁽²⁾ نصر الله مدت شش ماه در نیشابور ماند و چون در خراسان احدی از امرا و سرکردگان با او دم موافقت نمی زد در حدود سال 1190 ه. ق راهی شیراز شد.

کریم خان زند از او به گرمی استقبال کرد و او مدت شش سال، تا پایان عمر کریم خان و دوره حکومت ابو الفتح خان (1193 ه. ق)، وکالت زکی خان و صادق خان (1193-1196 ه. ق) در شیراز می زیست. در سال 1196 ه. ق شیراز به محاصره علی مراد خان (1196-1199 ه. ق) درآمد. نصر الله در روز قبل از سقوط شهر به اردوی خان مزبور پیوست و همراه او شد. بعد از اینکه پسران کریم خان به دستور علی مردان خان کشته یا نابینا شدند،

ص: 43

1- (1) - همان/640.

2- (2) - همان/641.

نصر الله احساس خطر کرد و شبانه به سوی خراسان فرار نمود. در این زمان نادر میرزا در هرات تحت حمایت تیمور شاه، جانشین احمد شاه درانی، قرار داشت و وقتی خبر حرکت برادرش به سمت مشهد را شنید با سپاهی از افغانه به مقابله او آمد و مانند گذشته شکست خورد و به توس فرار کرد.

بدین ترتیب بعد از سال ها نصر الله در حدود 1196 ه.ق وارد مشهد شد و بار دیگر کارها را در اختیار گرفت. (1)

در این دوره شهرهای ایران صحنه کشمکش بین مدعیان قدرت به ویژه قاجارها و زندها بود. نصر الله هم قصد داشت وارد این درگیری ها شود. یک بار هم در جاجرم به نزد حسین قلی خان قاجار (جهانسوز) رفت تا با او همراه شود اما کاری از پیش نبرد و به توصیه خان مزبور به مشهد برگشت. (2)

نصر الله تا سال 1200 ه.ق که در قید حیات بود اختیاردار امور مشهد بود.

گویا در اواخر عمر به استعمال دخانیات دچار شد و از رشادت های پیشین چیزی در او نماند و عاقبت بر اثر همین عارضه در سن 35 سالگی درگذشت. او علاوه بر اشتغال به مسایل سیاسی و نظامی، طبع شعر داشت. این دو بیت از او است:

مستوفی دیوان قضا روز نخست مجموعه شادی و الم کرد درست

شادی بتمام مردمان قسمت کرد غم باقی ماند، گفت این قسمت توست

*** همچنین یکی از پسران او به نام اکبر میرزا در نجوم، ریاضی و «جمیع فنون» استاد عصر خویش بوده و اشعاری هم از او بر جای مانده است. (3)

اسماعیل رضایی

ص: 44

1- (1) - همان/647.

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 1 و 31/2.

3- (3) - همان/580.

افشار کوسه احمدلو-

بابا علی بیک

(-1129 ه.ق)

بابا علی بیک کوسه احمدلو افشار، رئیس ایل افشار و حاکم ابیورد و نواحی اطراف آن در اواخر عهد صفوی بود. او از زمانی مورد توجه مورخین قرار گرفت که با نادر شاه افشار پیوند خورده است. نادر در ابتدای راهی که منجر به پادشاهی او و تأسیس سلسله افشاریه شد، در دستگاه حکومتی بابا علی حضور یافت. پدر نادر به نام امام قلی، مقام ایشیک آقاسی بابا علی بیک را عهده دار بوده است. (1)

بنا به گزارش برخی از منابع، بابا علی بیک با مادر نادر که شوهرش را از دست داده بود ازدواج کرد و از او صاحب دو فرزند به نام های فتحعلی و لطف علی شد. (2) در برخی منابع از فرزندان بابا علی بیشتر به عنوان برادرزن نادر نه برادران ناتنی او یاد کرده اند؛ به ویژه اینکه نادر با دو تن از دختران بابا علی ازدواج کرد که رضا قلی، نصر الله و امام قلی میرزا از آن دو به وجود آمدند. (3)

مهم ترین مشغله بابا علی بیک در حوزه حکومتی، مقابله با تهاجم و یورش اقوام ترکمن به شمال شرق خراسان بود که هزارچندگاهی منطقه را غارت می کردند.

در همین درگیری های محلی بود که نادر لیاقت خود را نشان و راه را برای موفقیت های بعدی خویش هموار کرد.

در عهد شاه سلطان حسین صفوی (1105-1135 ه.ق) قوم یموت به سرکردگی آدینه قورت، همراه نیرویی بالغ بر هشت هزار نفر به نواحی دره گز حمله کردند و بابا علی بیک در جنگ با آنها به پیروزی رسید. این موفقیت تا حدی بود که او و نادر مفتخر به دریافت

ص: 45

1- (1) - محمد شفیع تهرانی: تاریخ نادر شاهی/4.

2- (2) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 14/1.

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/28.

در سال 1129 ه. ق ابدالی ها به فرماندهی عبد الله خان سدوزایی و پسرش اسد الله خان به هرات هجوم آوردند. (2) جعفر خان استاجلو، بیگلربیگی شهر از منصور خان، حاکم مشهد، تقاضای کمک کرد. او هم به ولایات تابعه خویش دستور داد که برای مقابله با افغانه نیرو روانه هرات کنند. بابا علی بیگ، نادر را به نیابت در ایبورد گذاشت و خود راهی هرات شد.

در جنگ بین سپاهیان صفوی و افغانه او جزو چرخچیان (3) سپاه بود و طی یک درگیری به ضرب گلوله دشمن از پای در آمد. یارانش جسد او را از معرکه جنگ خارج و روانه مشهد نمودند تا در حرم امام رضا علیه السلام دفن شود. (4)

برخی از نویسندگان معتقدند که او به وسیله نادر کشته شده است. (5) این امر دور از واقعیت به نظر می رسد؛ چرا که بنا به مفاد وقفنامه ای که از نادر به جای مانده است چنین برمی آید که رابطه او و پدرزنش خوب بوده است و نادر موفقیت های خویش را تا حدی مدیون او می دانست. این وقف نامه در زمان سپهسالاری نادر و در سال 1145 ه. ق نوشته شده است. برطبق آن نادر مقداری از اموال و مستغلات خود را برای قبر بابا علی بیگ و آرامگاه خویش و والدینش واقع در نزدیک پنجره فولاد حرم مطهر وقف کرده است. (6) سه تن از پسران بابا علی بیگ به نام های لطف علی بیگ، کلب علی بیگ و فتحعلی بیگ دارای شهرت تاریخی هستند که جزو سرداران نادر شاه بوده اند.

شرح حال لطف علی خان جداگانه در کتاب مشاهیر مدفون در گورستان های

ص: 46

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 11/1.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین /6.

3- (3) - چرخچیان: گروه سوار مأمور به تاخت و تاز سریع برای ایجاد وحشت و بی نظمی در اردوی دشمن.

4- (4) - محمد کاظم مروی: پیشین 21/1.

5- (5) - سرجان ملکم: تاریخ کامل ایران 47/2.

6- (6) - عبد الحسین نوایی: نادر شاه و بازماندگانش /436.

مشهد مقدس خواهد آمد. کلب علی خان در سال 1148 ه.ق به حکومت ناحیه علیشکر انتخاب شد و فتحعلی خان به منصب چرخچی باشی سپاه رسید. (1) در سال 1155 ه.ق کلب علی سردار فارس شد تا شورش مسقط و بحرین را به کمک محمد تقی خان شیرازی بیگلربیگی فارس، سرکوب کند. اما بین این دو سردار اختلاف افتاد و عاقبت کلب علی توسط تقی خان به قتل رسید. (2)

اسماعیل رضایی

(16)

افغان-محمد کاظم خان

(-1222 ه.ق)

محمد کاظم خان فرزند محمد علی خان از امرا و معاریف افغانستان در اوایل قرن سیزده هجری است.

هنگامی که پدرش درگذشت او دوازده سال بیشتر نداشت. چندی نگذشت که او مورد توجه محمود شاه بن شاه تیمور افغان قرار گرفت. مدتی در خدمت محمود شاه در کمال عزت روزگار گذرانید. پس از چندی مورد توجه تیمور شاه افغان، پدر محمود قرار گرفته تا آخر عمر او از ملازمان درگاهش به حساب می آمد. پس از مرگ تیمور شاه در سال 1207 ه.ق و روی کار آمدن شاه زمان خان در افغانستان از قدرت و اعتبار وی کاسته شد و کمتر مورد توجه قرار گرفت. اما در سال 1215 ه.ق که حکومت افغانستان به محمود شاه رسید، بار دیگر مورد توجه و اعتماد قرار گرفت و در امور مختلف صاحب نظر شد به طوری که محمود شاه بدون مشورت وی کاری انجام نمی داد. وی پیرو مذهب تشیع و در نتیجه مورد کینه و حسد دیگر افغانه بود. به همین علت محمود شاه وی را از پایتخت دور کرد و حکومت برمه در منطقه کشمیر را به وی داد. محمد کاظم خان حدود دو سال در کمال عزت و احترام در کشمیر زندگی

ص: 47

1- (1) - حدیث نادرشاهی / 28.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 399.

کرد و پس از آن توسط شجاع الملک به پایتخت افغانستان یعنی کابل فرا خوانده شد. در آنجا به علت مریضی که داشت در سال 1222 ه.ق درگذشت.

جسدش توسط میرزا زین العابدین شیروانی به مشهد مقدس منتقل و در دار الحفاظ حرم مطهر به خاک سپرده شد. (1)

سید حسن حسینی

(17)

افغان-ملک قاسم میرزا

(-زنده 1248 ه.ق)

ملک قاسم میرزا فرزند فیروز الدین میرزا افغان (م 1245 ه.ق) از شاهزادگان معروف افغانستان در نیمه اول قرن سیزدهم بود. پدرش فیروز الدین میرزا، حاکم هرات بود که با کمک فتحعلی شاه قاجار آنجا را به تصرف خود درآورد (2) و خود را تابع دولت ایران می دانست. هرچند در سال های 1229 و 1332 ه.ق به نافرمانی علیه حکومت ایران دست زد ولی هر دو بار شکست خورد. (3)

ملک قاسم میرزا در دوره حکومت پدرش در هرات، مسئولیت های مختلفی را برعهده داشت. از جمله در سال 1222 ه.ق از طرف پدر مأمور تسخیر قندهار، که شاهزاده قیصر حکومت آنجا را برعهده داشت، شد و توانست آن را فتح کند. در همین زمان که محمد ولی میرزا حاکم خراسان مأمور فتح هرات شد، پدرش او را از قندهار به کمک طلبید. ملک قاسم هم سپاهی شامل از چهل هزار نفر از افغان و ازبک به کمک پدر فرستاد ولی این سپاه از نیروهای ایران شکست خورد. (4)

ملک قاسم در سال 1229 ه.ق از طرف پدرش مأمور فتح غوریان گردید

ص: 48

1- (1) - زین العابدین شیروانی: ریاض السیاحه / 483-485.

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ / 120/1.

3- (3) - همان / 163/1، 276-277؛ سید علی میرنیا: وقایع تاریخی خاور ایران / 31/1، 39.

4- (4) - رضاقلی خان هدایت: تاریخ روضه الصفاى ناصرى / 657/10.

و حاجی آقا خان هراتی وزیر فیروز شاه نیز همراه وی بود. او به غوریان رفت و محمد خان پسر اسحاق خان قرایی را که از طرف دولت ایران مأمور آنجا بود، در محاصره خود قرار داد. در همین زمان اسحاق خان قرایی، کامران میرزا حاکم قندهار را برای گرفتن هرات تحریک کرد و کامران میرزا هرات را محاصره کرد. فیروز الدین میرزا چون اوضاع را چنین دید پسرش را از غوریان فراخواند. (1) ملک قاسم میرزا در سال 1231 ه. ق بار دیگر از طرف پدر به فتح غوریان مأمور شد، اما همین که حسنعلی میرزا شجاع السلطنه در محرم 1232 ه. ق به حکومت خراسان رسید، از غوریان باز خوانده شد. (2) در همین سال محمود شاه افغان که به کمک کارداران ایران بر افغانستان مستولی شده بود، وزیر خود فتح خان را به سوی هرات فرستاد. او هرات را تسخیر و ملک قاسم را که مجروح شده بود دستگیر کرد و همراه پدر و خانواده اش به قندهار برد. (3)

در سال 1248 ه. ق که محمد میرزا فرزند عباس میرزا از طرف دولت ایران مأمور فتح هرات شده بود، گروهی از خوانین خراسان و چند تن از بزرگان افغان که از کامران میرزا حاکم هرات دل خوشی نداشتند، از جمله ملک قاسم میرزا و شاه پسند خان افغان به او پیوستند. ولی سرانجام به علت مرگ عباس میرزا، با کامران میرزا مصالحه کرده و بازگشتند. (4) تاریخ دقیق مرگ ملک قاسم میرزا در منابع دوره قاجاریه وجود ندارد ولی وی در هرات درگذشت و جنازه اش به مشهد حمل و در دار السعاده حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (5) بر لوح

ص: 49

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/256-257.

2- (2) - همان/275؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 3/1534.

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/293.

4- (4) - همان 1/500-503؛ رضاقلی خان هدایت: پیشین 10/55-67.

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه

از خزان عمر شاهان در بهار روزگار لاله را دلسوخته بین و نرگس را سقیم
ای دریغ از آفتاب آسمان سلطنتکاسمان دارد ندم تا گشت خان آن را ندیم
شاه شهزاده ملک قاسم که بودی ملک راجون پدر فیروز دین و دولتش بر در مقیم

سید حسن حسینی

(18)

اقبال-منوچهر

(1356-1288 ه.ش)

دکتر منوچهر اقبال فرزند میرزا ابوتراب مقبل السلطنه خراسانی از چهره های سیاسی دهه بیست و سی و از نخست وزیران ایران در دوره محمد رضا پهلوی، روز دهم مهر ماه 1288 ه.ش در کاشمر متولد شد.

تحصیلات ابتدایی را در مشهد به اتمام رساند سپس به تهران رفت و در مدرسه دار الفنون ادامه تحصیل داد و دیپلم گرفت. در سال 1306 ه.ش برای (به تصویر صفحه مراجعه شود) تحصیلات عالی به فرانسه رفت، ابتدا در دانشکده علوم دانشگاه مونپلیه و سپس در دانشکده پزشکی پاریس در رشته پزشکی تحصیل کرد. در سال 1313 ه.ش موفق به اخذ دکتری شد و همان سال به ایران بازگشت و در مشاغل پزشکی به فعالیت پرداخت.

وی در آخرین سال سلطنت رضا شاه رئیس بهداری خراسان بود و مدتی به نمایندگی مجلس شورای ملی از شهرستان مشهد انتخاب شد. (1) در سال 1321 ه.ش با تلاش برادر بزرگترش

ص: 50

علی اقبال که نماینده مجلس و از دوستان قوام السلطنه بود، به معاونت وزارت بهداری رسید. در سال 1324 ه.ش در کابینه احمد قوام وزیر بهداری شد و آنگاه در کابینه های ساعد، هژبر، منصور و رزم آرا در پست های دیگری از جمله فرهنگ، بهداری، کشور و راه به وزارت رسید.

وی پنج بار وزیر فرهنگ شد. (1)

اقبال در جوانی آن اندازه مطیع و وفادار شاه بود که در زمره محرمان او جای گرفت و خود را چاکر جان نثار شاه می نامید. (2) او از پدید آورندگان جمعیت یاران بود که پس از کودتای سال 1332 ه.ش با همکاری دکتر کاسمی، مهندس روحانی، سناتور نبیل سمیعی، عباس شاهنده و شماری از نمایندگان مجالس شورای ملی تأسیس شد. (3) براساس گزارش محرمانه استیوارد راکول کاردار موقت سفارت امریکا در تاریخ 21 دسامبر 1963/ آذر 1342 ه.ش که در آن به رقابت مهره های دست نشانده انگلیس و آمریکا اشاره کرده، از دوره های فراماسونری نام می برد که منوچهر اقبال هم جزو افراد برجسته آن بوده است. (4)

وی همچنین عضو کمیته ملی پیکار جهانی با بی سوادی بود و ریاست انجمن دوستی و روابط فرهنگی ایران و ترکیه و ریاست انجمن قلم و عضویت در آکادمی طب فرانسه و کارشناس سازمان بهداشت جهانی را برعهده داشت.

پس از کنار گذاردن حسین علاء، منوچهر اقبال در 15 فروردین 1336 ه.ش از طرف محمد رضا پهلوی مأمور تشکیل کابینه شد و با انتصاب وی به ریاست دولت، دیکتاتوری محمد رضا پهلوی رسماً شروع شد.

اقبال در استقرار و تحکیم این

ص: 51

1- (1) - حسین ملکی: دولتمردان ایران 260/2 - 262.

2- (2) - محمد علی کاتوزیان: اقتصاد سیاسی ایران 241/2.

3- (3) - حسین فردوست: ظهور و سقوط سلطنت پهلوی 335/2 - 348.

4- (4) - حسین ملکی: پیشین 64-67.

دیکتاتوری سهم قابل ملاحظه ای ایفا کرد. وی کابینه خود را در بیست فروردین به محمد رضا معرفی کرد. به نقل استیوارد راکول یازده نفر اعضای کابینه او از میان فراماسونری هایی بود که اقبال در عصرهای یکشنبه به عنوان یک عضو در میان آنها شرکت می کرد. (1)

اولین اقدام کابینه اقبال لغو حکومت نظامی در تهران بود که از 28 مرداد 1332 ه.ش تا اواسط فروردین 1336 ه.ش وجود داشت. (2) وی برنامه دولت خود را اجرای منویات شاهنشاه اعلام کرد. (3) نخست وزیری اقبال از 15 فروردین 1336 تا هشتم شهریور 1339 دوام آورد. تشکیل ساواک و قبول نمودن دکترین آیزنهاور در دوره صدارت او بود. در دوره نخست وزیری اقبال مشکلات اقتصادی ایران روز به روز افزایش یافت و فساد اداری آن چنان گسترده شد که تحت فشار آمریکا مجلس قانون «از کجا آورده ای» را تصویب نمود و طرح اولیه اصلاحات ارضی را به مجلس ارائه نمود.

دامنه اعتراضات مردم در زمان اقبال روز به روز افزایش یافت، دولت به جای حل مشکلات و معضلات مردم، فشار و اختناق را تشدید نمود که این خود سبب تعمیق تضاد بین مردم و رژیم گردید. تحولات غیر منتظره در همسایگی ایران که ناشی از پیروزی کودتای عبد الکریم قاسم و سرنگونی رژیم پادشاهی عراق و سرنگونی دیکتاتوری عدنان (پاپا) در ترکیه و تشدید اختلاف بین ایران و شوروی، رژیم ایران را وادار به عقب نشینی نمود.

از سوی دیگر مبارزات انتخاباتی در ایالات متحده آمریکا و تأکید حزب دموکرات بر انجام اصلاحات در کشورهای اقماری، جهت مقابله با کمونیسم، موقعیت رژیم ایران را تضعیف می نمود. در این دوره رجال سر سپرده و وابسته به دو جناح آمریکایی -

ص: 52

1- (1) - همان/67.

2- (2) - مسعود بهنود: نخست وزیران ایران از سید ضیاء تا بختیار/424.

3- (3) - همان/479.

انگلیسی به نمایندگی مردم در کرسی های مجلس سنا و شورا جا خوش کرده و به قرارداد کنسرسیوم رسمیت حقوقی دادند و احزاب دولتی ملیون و مردم که به تبعیت ظاهری از شیوه دموکراسی مرسوم آمریکا تشکیل یافته بودند، به نام ملت ایران عرصه را بر مردم تنگ کردند.

دوره نوزدهم مجلس شورای ملی رو به پایان بود و زمزمه های آزادی انتخابات جامعه را فراگرفته بود و شاه در سخنرانی های خود از انتخابات آزاد صحبت می کرد. او پیش از انتخابات دوره بیستم در سخنرانی روز 15 خرداد 1339 گفت: «انتخابات آینده کاملاً آزاد خواهد بود»، با این حال منوچهر اقبال اعلام کرد: «مصدقی ها و توده ای ها، نمی توانند نامزد انتخابات شوند».⁽¹⁾

از میان دو حزب یادشده حزب ملیون به رهبری دکتر منوچهر اقبال در زمستان 1337 ه. ش ظهور کرد.⁽²⁾ اقبال با این که در آغاز نخست وزیری خود روز 19 فروردین 1336 ه. ش در مجلس گفت که قصد تشکیل حزب را ندارد، ولی چون سردار فاخر حکمت رئیس مجلس شورای ملی حاضر به تشکیل حزب ملیون در کنار حزب مردم شد، با اینکه حزب ملیون به عنوان حزب اکثریت به ایفای نقش می پرداخت، عمر چندانی نیافت و تنها رقابت حزبی پارلمانی آن در انتخابات مجلس دوره بیستم سال 1339 ه. ش متجلی شد. اوج فعالیت حزب ملیون در انتخابات تابستان سال یادشده، نقطه فرود آن نیز بود. تقلبات و تخلفات در انتخابات دوره بیستم، به حدی بود که محمد رضا شاه به نادرستی آن اعتراف کرد. وی در مصاحبه مطبوعاتی در کاخ سعدآباد، در پاسخ به عباس مسعودی مدیر روزنامه اطلاعات درباره انتخابات گفت: «من از این انتخابات راضی نیستم» و چون خود در مظان

ص: 53

1- (1) - غلامرضا نجاتی: تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران 132/1.

2- (2) - محمود تربتی سنجابی: قربانیان باور و احزاب سیاسی ایران/ 256-257.

اتهام قرار گرفته بود دستور توقف انتخابات را صادر کرد. (1) علم در خاطرات محرمانه اش به این انتخابات اشاره کرده است و می گوید: «دولت ما از انتخابات مجلس گرفته تا انتخابات محلی و انجمن شهر، آزادی را از مردم سلب کرده و اراده خود را تحمیل و نامزدهای خود را از صندوق بیرون می آورد.» (2)

دکتر اقبال به دنبال شکست سیاسی و در پی اظهار نظر شاه در ششم شهریور 1339 ه.ش، از مقام خود استعفا کرد. (3)

در سال 1342 ه.ش از طرف اسد الله علم نخست وزیر به عنوان رئیس هیئت مدیره و مدیرعامل شرکت ملی نفت ایران منصوب شد و این سمت را تا پایان عمر خود حفظ کرد. وی همچنین در سال 1352 ه.ش به عضویت هیئت امنای دانشگاه تهران و در سال 1353 ه.ش به ریاست هیئت رئیسه نظام پزشکی مرکز رسید. سرانجام در چهارم آذرماه 1356 ه.ش پس از 68 سال زندگی بر اثر سکته قلبی درگذشت و جنازه اش روز ششم آذر 1356 به مشهد انتقال و در مقبره خانوادگی در صحن عتیق به خاک سپرده شد.

از عمده ترین وقایع زمان صدارت اقبال می توان به تشکیل کنگره ای جهت اصلاح بعضی از اصول قانون اساسی، تشکیل احزاب سیاسی کشور، تأسیس بانک مرکزی، تأسیس ساواک، تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی و انتخابات دوره بیستم مجلس شورای ملی اشاره کرد.

غلامرضا جلالی

(19)

امامی خویی - جمال الدین

(-1345 ه.ش)

جمال الدین امامی خویی فرزند حاج میرزا یحیی امام جمعه خویی در خوی چشم به جهان گشود و پس از

ص: 54

1- (1) - غلامرضا نجاتی: پیشین 140/1.

2- (2) - اسد الله علم: گفتگوی من با شاه (خاطرات محرمانه) / 362.

3- (3) - پیتر آوری: تاریخ معاصر ایران 205/2.

(به تصویر صفحه مراجعه شود) تحصیلات مقدماتی عازم اروپا شد و در بلژیک به تحصیل خود ادامه داد.

پس از بازگشت به ایران وارد وزارت دارایی گردید. مدتی هم در بانک رهنی انجام وظیفه کرد. و آخرین سمت اداری او ریاست اداره باربری داخلی بود. در انتخابات دوره چهاردهم از طرف مردم خوی نماینده مجلس شورای ملی گردید و با ایراد نطق و حمله به متفقین و مخالفت با حزب توده وجهه زیادی برای خود کسب کرد و از طرف حزب توده بعد از سید ضیاء الدین طباطبایی به عنوان مرتجع شماره دو خوانده شد.

خویی با همکاری علی دشتی و ابراهیم خواجه نوری، حزب عدالت را تأسیس نمود و پس از علی دشتی رهبری این حزب را به عهده گرفت و موقعیت سیاسی خوبی یافت، ولی پس از پایان انتخابات دوره چهاردهم از طرف قوام السلطنه بازداشت و به زندان افتاد، تا اینکه در سال 1327 ه.ش در کابینه عبد الحسین هژیر به سمت وزارت مشاور منصوب شد. (1)

جمال امامی در کابینه محمد ساعد مراغه ای نیز که از پنجشنبه 22 آبان 1327 مأمور تشکیل کابینه شد، تا 23 آبان 1328 به عنوان وزیر مشاور خدمت کرد. (2) وی در کابینه احمد قوام نیز از 27 تیر 1331 تا 30 تیر همین سال به عنوان وزیر کشور معرفی شد. (3)

آخرین سمت سیاسی جمال امامی سفارت ایران در رم بود که در همین

ص: 55

1- (1) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 1/182.

2- (2) - دولت های ایران از میرزا نصر الله خان مشیر الدوله تا میر حسین موسوی/229.

3- (3) - همان/253.

سمت بیمار شد و درگذشت. (1) جنازه وی با قطار به مشهد منتقل و در روز 29 آبانماه 1345 طی مراسمی با حضور تیمسار باتمانقلیچ استاندار و نیابت تولیت آستان قدس و آیت الله میرزا احمد کفایی خراسانی و تنی چند از علما و شخصیت های محلی تشییع و در حرم دفن شد. (2)

غلامرضا جلالی

(20)

امجد الدوله-ناصر قلی خان

(-1335 ه.ق)

ناصر قلی خان عمید الملک ملقب به امجد الدوله، پسر امیر اصلان خان مجد الدوله قاجار قوانلو و پسر دایی ناصر الدین شاه قاجار بود. (3)

پدرش امیر اصلان خان از پیشخدمتان مقرب محمد شاه بود که در زمان ولیعهدی ناصر الدین شاه ایشیک آقاسی باشی گری (ریاست قشون) وی را برعهده داشت و در دوره ناصر الدین شاه مناصب و مشاغلی از جمله (به تصویر صفحه مراجعه شود) حکومت کیلان، زنجان، خوزستان، پیشکاری مسعود میرزا ظل السلطان حاکم اصفهان و میرآخوری اصطلب شاهی را عهده دار بوده است. (4)

ناصر قلی خان در سال 1285 ه.ق از طرف ناصر الدین شاه ملقب به عمید الملک لقب سابق پدر خود گردید. (5) وی

ص: 56

1- (1) - باقر عاقلی: پیشین 183/1.

2- (2) - روزنامه ی آفتاب شرق 1345/8/29.

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه ی خاطرات/542.

4- (4) - کریم سلیمانی: القاب رجال دوره ی قاجاریه/134.

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1904/3.

چهار بار در سال های 1285، 1295، 1301 و 1310 ه.ق حکومت زنجان را برعهده داشت. (1) در سفر دوم ناصر الدین شاه در سال 1300 ه.ق به مشهد جزو عمله خلوت وی بود (2) و در همان سال به ریاست دیوان خانه خراسان منصوب شد. (3)

در سال 1304 ه.ق او به نیابت وزارت عدلیه رسید و ظاهرا میان وی و علیرضا خان عضد الملک رئیس عدلیه رابطه خوبی وجود نداشت. (4) امجد الدوله با علمای بزرگ زمان خویش از جمله شیخ فضل الله نوری مجتهد نیز رفت و آمد و معاشرت داشته است. (5)

وی در سال 1313 ه.ق ملقب به امجد الدوله و پس از رفتن به مکه و بازگشت از آنجا معروف به حاجی امجد الدوله گردید. نامبرده فردی تنومند و قوی هیكل بود و در حدود 112/5 کیلو وزن داشته است. (6) مهدی بامداد احتمال داده که مرگ وی پیش از سال 1330 ه.ق بوده است. (7) ولی از قراین چنین برمی آید که وی در 25 ربیع الثانی 1335 ه.ق فوت کرده و جسدش در توحیدخانه مبارک حرم حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شده است. (8).

سید حسن حسینی

(21)

امین السلطان- آقا ابراهیم

(-1300 ه.ق)

آبدارچی و وزیر دربار و یکی از

ص: 57

-
- 1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 311/5.
  - 2- (2) - میرزا قهرمان امین لشکر: روزنامه ی سفر خراسان/166.
  - 3- (3) - همان/156.
  - 4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه ی خاطرات/542؛ مهدی بامداد: پیشین همان جا.
  - 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه ی خاطرات/981.
  - 6- (6) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران /همان جا؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/1024.
  - 7- (7) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران همان جا.
  - 8- (8) - اداره اسناد سازمان کتابخانه ها و آستان قدس، سند شماره ی 12150/21.

(به تصویر صفحه مراجعه شود) برجسته ترین افراد در عصر ناصر الدّین شاه قاجار و پدر علی اصغر خان امین السلطان وزیر مشهور دوره قاجار (1275-1325 ه.ق).

آقا ابراهیم امین السلطان فرزند زال ارمنی از اهالی دهی از دهات سلماس آذربایجان بود. به گفته محمد حسن خان اعتماد السلطنه در کتاب خلسه، امیر سلیمان خان اعتضاد السلطنه، پدر آقا ابراهیم را که از پادوهای گرگین خان بود در شمار نوکران خود در آورد.

او مسلمان شد و دختری مسلمان را به زنی گرفت. آقا ابراهیم و اسکندر از همین زن زاده شدند. آقا ابراهیم مدتی را به شاگردی در مغازه کفش دوزی گذراند. (1) چون آقا اسکندر، برادر بزرگتر ابراهیم، در آبدارخانه سلیمان خان کار می کرد آقا ابراهیم هم به او پیوست و خانه شاگرد شد. (2)

در سال 1263 ه.ق که ناصر الدّین میرزا، ولیعهد محمد شاه، به جای بهمن میرزا به حکمرانی آذربایجان منصوب گردید، (3) آقا اسکندر مسئول آبدارخانه ولیعهد شد و آقا ابراهیم نیز به همکاری با وی پرداخت. پس از اینکه ناصر الدّین شاه در سال 1264 ه.ق به سلطنت رسید و روانه تهران شد، آقا اسکندر و آقا ابراهیم هم به تهران آمدند.

آقا اسکندر در تهران آبدارخانه و سقاخانه شاهی را در اختیار گرفت و آقا ابراهیم در کنار او ابتدا حقوق جزایی

ص: 58

1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 2/1؛ عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 761/2-762.

2- (2) - عبد الحسین نوایی: همان جا.

3- (3) - نادر میرزا قاجار: تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز/176.

سالیانه از محل حقوق سقایان می گرفت اما پس از چندی مسئول خرید لوازم آبدارخانه سلطنتی شد و کم کم مورد توجه شاه واقع گردید. پس از اینکه آقا اسکندر در سال 1280 ه.ق درگذشت، سقاخانه به یوسف پسر آقا اسکندر و آبدارخانه به آقا ابراهیم داده شد. آقا ابراهیم گرچه شخصی بی سواد بود اما با ذکاوتی که داشت کارش رو به رشد گذاشت، تا جایی که همه کاره مملکت شد. (1) آقا ابراهیم تا سال 1286 ه.ق عنوان آبدارباشی خاصه را داشت. در این سال لقب امین السلطان به وی اعطا شد. (2) در 1288 ه.ق منصب صاحب جمعی یعنی تصدی شترخانه و قاطر خانه، که از مشاغل پرسود و مهم آن دوره و چیزی شبیه اداره راه بود، به وی محول گردید. (3)

در سال 1290 ه.ق در اولین سفر ناصر الدین شاه در شمار ملازمان اصلی شاه به اروپا رفت و کشورهای روسیه، آلمان، بلژیک، انگلیس، فرانسه، سوئیس، ایتالیا و اتریش را بازدید کرد و در رکاب شاه از راه مجارستان و عثمانی به ایران بازگشت. (4) در 1294 ه.ق به لقب «جنابی» مفتخر و به عضویت دارالشورای دولتی برگزیده شد. (5) در 1295 ه.ق در سفر دوم ناصر الدین شاه از راه روسیه به اروپا رفت و در 25 رجب همان سال به ایران بازگشت و به فرمان شاه عمارت سلطنتی شاه را در بیلاق شهرستانک ساخت. (6) در 1296 ه.ق به مباشرت وی کار ساخت راه شوسه تهران به آذربایجان شروع شد، (7) در 1296 ه.ق

ص: 59

-
- 1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 3/1.
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1908/3.
  - 3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 3/1.
  - 4- (4) - علی اصغر شمیم: ایران در دوره ی سلطنت قاجار/ 188-189.
  - 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1971/3.
  - 6- (6) - همان/ 1983؛ علی اصغر شمیم: پیشین 189/.
  - 7- (7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1991/3.

ضراب خانه جدید دولتی را دایر کرد(1) و در 1297 ه.ق انبار غله دیوانی دولت را در نزدیک دروازه شاه عبد العظیم ساخت(2) و در 1299 ه.ق در ریاست اداره گمرک ابقا شد.(3) در همین سال به خاطر افزایش وجوه مالیاتی گمرک و تنظیم لیست صادرات و واردات از شاه خلعت دریافت نمود.(4) و در 23 ذی حجه 1299 ه.ق وزیر دربار اعظم شد.(5) سرانجام آقا ابراهیم امین السلطان پس از عمری تلاش در سال 1300 ه.ق به بیماری سل مبتلا شد و از رجب همان سال اوضاع جسمی اش رو به وخامت گذاشت. اعتماد السلطنه که چندین بار به عیادت وی رفته است در روزنامه خاطرات خود می نویسد: «با وجود اینکه او می داند از این بیماری رهایی ندارد به من اصرار می کرد که در سالنامه، کارگزاران خلوت خانه را در شمار افراد تحت امر او بنویسم.

این در حالی است که تا زمان چاپ سالنامه معلوم نیست زنده باشد یا نه»(6) ناصر الدین شاه در ششم شعبان همین سال مسافرت خود را به مشهد آغاز کرد و امین السلطان را هم با وجود بیماری به خاطر اینکه همه کاره دربار بود به اجبار روانه مشهد کرد.(7) اما از آنجا که ضعف بر وی مستولی بود، وی را با تخت روان پیشاپیش کاروان شاه فرستادند.(8)

از منابع برمی آید که در این سفر سه تن از پسرانش همراه اردو بودند که از جمله آنها علی اصغر خان امین الملک بود که کارهای پدر را انجام می داد.(9)

حکیم تولوزان که طبیب مخصوص شاه بود و در این سفر از امین السلطان مواظبت می کرد در اول رمضان از

ص: 60

1- (1) - همان 1992/3.

2- (2) - همان 2004/3.

3- (3) - همان 2031/3.

4- (4) - همان 2039/3.

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه ی خاطرات/202.

6- (6) - همان/230-236.

7- (7) - میرزا قهرمان امین لشکر: روزنامه ی سفر خراسان/20؛ میرزا علی خان امین الدوله: خاطرات سیاسی/91.

8- (8) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/48؛ میرزا علی خان امین الدوله: پیشین/91.

9- (9) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/39.

بهبودی او قطع امید کرد. (1) سرانجام امین السلطان در داورزن، نزدیک سبزوار، به تاریخ 17 رمضان 1300 ه. ق درگذشت (2) ولی بنا به مصالحتی شاه فوت او را تا هفت روز بعد فاش نکرد. (3) اعتماد السلطنه می نویسد:

«شاه می خواهد به قدرت سلطنت خود به مردم مشتبه سازد که امین السلطان نمرده است». (4)

همو درباره سرنوشت امین السلطان می نویسد: «در تلگرافی که از سبزوار آمده نوشته شده که او هفت روز است که مرده و بی غسل و کفن افتاده و جسدش عفونت برداشته و شاه به عمد خود را به نادانی زده است». (5) شاه پس از افشای خبر مرگ امین السلطان تمام مشاغل و مناصب و لقب امین السلطانی را به پسر او، علی اصغر خان امین الملک که جوانی 28 ساله بود، داد زیرا او «خوش فطرت و خوش نیت» بود اما به برادر بزرگتر او اطمینان نداشت. (6) پسران دیگر آقا ابراهیم یعنی آقا محمد علی به امین حضرت و آقا اسماعیل به امین الملک ملقب شدند. (7)

امین لشکر نکات پندآموزی را در مورد فوت و محل دفن امین السلطان نوشته است که خالی از لطف نیست. او می گوید: «امین السلطان با آن همه اعتبارات و مشاغل و خیالات آتیه در جایی فوت کرد که پسر و زن و قوم و منسوب او احدی پیش او نبود و کفن او را هم از بازار آورده بودند و سالها بود تدارک دفن خودش را در زاویه مقدسه معصومه علیه السلام قم دیده و مکان ساخته و قاری و اسباب گذارده بودند و به حکم تقدیر او را به مشهد مقدس حمل می دهند و هر امساک و قناعتی که در دنیا کرده بود، ذخیره نموده بود حال به دست دیگران آیا چه می شود؟» (8)

جنازه امین السلطان پس از حمل به مشهد در صدفه جنوبی دار السعاده در

ص: 61

1- (1) - همان/66-67.

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه ی خاطرات/244.

3- (3) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/105.

4- (4) - همان/245.

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/246.

6- (6) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/109.

7- (7) - میرزا علی خان امین الدوله: پیشین/93-94.

8- (8) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/105.

حرم مطهر به خاک سپرده شد. (1) پس از اینکه ناصر الدین شاه به مشهد رسید و بر سر قبر او در حرم حاضر شد پسرانش امین السلطان دوم و محمد علی قول دادند که دار السعاده را آئینه کاری کنند. (2)

آقا ابراهیم امین السلطان انسانی زرنگ بود که از موقعیتی بسیار پایین خود را به درجات بسیار بالا رساند.

یکی از وقایعی که میزان هوش او را نشان می دهد واکنشی است که او در آستانه سفر ناصر الدین شاه به اروپا نسبت به قتل چند سرباز به دستور شاه، انجام می دهد. او به خاطر این عمل شاه چند روز در دربار حاضر نمی شود و هنگامی هم که به دستور شاه به دربار می رود از شاه درخواست اجازه برای سفر عتبات می کند. شاه به او می گوید تو همه کاره سفر ما به اروپا هستی چرا می خواهی به عتبات بروی؟ امین السلطان به گریه می افتد و می گوید: با این کشتار که کردی اروپایی ها چه خواهند گفت! بهتر است این سفر را لغو کنی. شاه می گوید حالا که اتفاق افتاده است چه می شود کرد. امین السلطان می گوید بهتر است از خانواده های آنها دلجویی به عمل آوری و شاه مجبور می شود این کار را انجام دهد. (3)

مهدی بامداد درباره خصوصیات اخلاقی آقا ابراهیم می نویسد: «نامبرده مردی بی سواد، بسیار زرنگ، باهوش، عاقل، فعال، زحمتکش، پشت کاردار، مدیر، نقشه کش، مرتب و با نظم و ترتیب، مدبر، بدون تظاهر، حریص، پرکار و دقیق، صرفه جو، با عقل معاش، مال جمع کن، ساکت و آرام، کم حرف، قانع و بی تکلف، مردم دار، موقع شناس بود.» (4) به همین دلیل او همان طور که اشاره شد در پایان عمر دارای مشاغل مهم فراوانی بود که عبارت بودند از: «ادارات صندوق خانه، شترخانه، انبار غله مرکزی، ضراب خانه ها، قنوات، باغ ها،

ص: 62

1- (1) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/ 339-340.

2- (2) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/ 142.

3- (3) - مهدی قلی هدایت: خاطرات و خطرات/ 94-95.

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین/ 7/1.

ساختمان ها، وزارت گمرک، وزارت خزانه، وزارت دربار» (1) این پست ها را یا خودش و یا توسط فرزندانش اداره می کرد. امین السلطان در تمام مدت عمر خود روابط فوق العاده نزدیکی با شاه داشت و بجز مواردی اندک (2) همیشه مورد توجه شاه بود. (3) او از پول دوستی شاه آگاهی داشت. و خود را خیرخواه دولت نشان می داد. (4) خود را به عنوان تنها نوکر شاه جا زده بود (5) و همه کاره دولت شده بود. (6) و بقای پادشاه را برای جمع آوری ثروت لازم می دانست. (7)

مهدی قلی خان هدایت می نویسد:

«در مجلس شاه اگر سرقلیان حاضر بود از سوزاندن کبریت دیگران را منع می کرد و خود را صرفه جو نشان می داد. پنجاه تا سکه پنجاه هزاری طلا را بالای اتاق آبدارخانه از مدتی پیش گذاشته بود و روی آن گرد و غبار نشسته بود و پس از چندی به خاطر اینکه خود را امانتدار نشان دهد هنگامی که ناصر الدین شاه وارد آبدارخانه شد آن را به شاه داد و گفت این را فلان شخص داده و من مدت ها آن را امانت نگه داشته ام، در حالی که خود هزارها اشرفی می برد.» (8) امین السلطان ثروت فراوان اندوخت اما برخلاف پسرش از ثروت خود بذل و بخشش نمی کرد. (9) وی ده پسر داشت که پنج نفر از آنها دارای مشاغل مهم بودند از جمله آقا محمد علی امین حضرت که ریاست آبدارخانه و سقاخانه شاهی را برعهده داشت (10)، اسماعیل خان که ریاست خزانه و غلات را در دست داشت، (11) محمد قاسم خان که اداره شترخانه و

ص: 63

- 1- (1) - عبد الحسین نوایی: پیشین 761/2.
- 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه ی خاطرات/53.
- 3- (3) - همان/238.
- 4- (4) - مهدی قلی هدایت: پیشین/321.
- 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/53.
- 6- (6) - همان/63.
- 7- (7) - همان/68.
- 8- (8) - مهدی قلی هدایت: پیشین/32.
- 9- (9) - همان.
- 10- (10) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری/2112.
- 11- (11) - همان/2111-2113.

قاطرخانه را عهده دار بود(1) و علی اصغر خان که مدت ده سال صدر اعظم ناصر الدین شاه قاجار بود و دار السعاده حرم رضوی را که قبر پدرش در آن بود تزئین و آئینه کاری کرد.(2)

رجبعلی یحیایی

(22)

انجو-شاه مظفر الدین علی

(-986 ه.ق)

شاه مظفر الدین علی انجو از سادات انجوی شیراز که نسل آنها به ابراهیم طباطبایی حسنی می رسد، از نقبا و اکابر شیراز بود. او در ایامی که سلطان محمد خدابنده در شیراز حکومت می کرد (979-985 ه.ق) خود را به شاهزاده نزدیک کرد و از محرمان و مخصوصان او شد.(3) در 985 ه.ق که سلطان محمد خدابنده به تخت شاهی رسید، به شاه مظفر الدین علی منصب «قاضی عسگری» واگذار کرد.(4) اما مقرر شد که تا زمان رسیدن صدر یعنی میر شمس الدین محمد خبیصی، امور مربوط به «سیور غلات و مناصب شرعیه» را به عهده گیرد و «مهر توقیع» را بر احکام شاه بزند.(5) گویا او در نزد سلطان محمد از احترام خاصی برخوردار بود تا جایی که موجب قاضی عسگری را که تا آن زمان سی تومان بود به صد تومان افزایش داد.(6) شاه مظفر الدین علی گرچه عنوان قاضی عسگری داشت اما همه امور صدر را انجام می داد و علاوه بر آن لقب شیخ الاسلامی هم به او داده شد.(7)

البته مدت حضور او در دربار صفوی چندان طول نکشید؛ زیرا یک سال بعد در پنج شنبه 11 جمادی الاول 986 ه.ق بیمار شد و در قزوین فوت

ص: 64

1- (1) - همان/2113.

2- (2) - همو: مطلع الشمس 397/1.

3- (3) - حسن حسینی فسایی: فارسنامه ی ناصری 418/1.

4- (4) - اسکندر بیک منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 342/1.

5- (5) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 663/2.

6- (6) - همان.

7- (7) - همان 671/2.

کرد. جسد او را برای مدتی در امامزاده حسین آن شهر به امانت گذاشتند و پس از آن به مشهد منتقل و در حرم رضوی دفن کردند. (1)

اسماعیل رضایی

(23)

اوزنگو-داود بیگ

(-1073 ه.ق)

داود بیگ اوزنگو از دولتمردان عصر شاه صفی (1038-1052 ه.ق) و شاه عباس دوم (1052-1077 ه.ق).

از جزئیات زندگی وی در منابع ذکری به میان نیامده است. فقط می دانیم که وی در دوران شاه صفی به منصب مهتری رسید. (2) این منصب به افراد خاصی از خواجه سرایان داده می شد که به نام مهتر شاهی خوانده می شدند.

دارنده این مقام همیشه در حضور شاه و از نزدیکان و رازداران شاه بود و به واسطه نزدیکی به شاه سرنوشت بسیاری از مردم به دست آنان بود. (3)

پس از مرگ شاه صفی، شاه عباس دوم او را در منصب خود ابقا کرد و در سال 1053 ه.ق حکومت ایالت دشتستان را به او داد. (4) داود بیگ تا سال 1073 ه.ق که فوت نمود در مقام های خود باقی ماند. او شاه عباس را وصی خود قرار داده بود، شاه دستور داد جنازه او را به مشهد آورده و در حرم دفن کنند. همچنین دستور داد از اموال او حج و روزه و نماز استیجاری به جای آورده شود و از اموال او املاکی خرید و درآمد آن را وقف مرقد او کرد. (5)

رجبعلی یحیایی

ایشیک آقاسی باشی - شاملو - مهدی قلی خان

ص: 65

1- (1) - همان.

2- (2) - محمد طاهر وحید قزوینی: عباسنامه / 317.

3- (3) - ابراهیم دهگان: تعلیقات عباسنامه / 335.

4- (4) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی / 283/1.

5- (5) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین / 317.

بانک-یزدی-محمد ابراهیم

(24)

باوندی-گرده بازو

(-ح 552 ه.ق)

گرده باز باوندی فرزند شاه غازی رستم بن علی (م 558 ه.ق) از باوندیان مازندران.

از زندگانی بازو اطلاع زیادی در منابع نیست. پدرش شاه غازی رستم که ولیعهد پدر خود علاء الدوله بود، در سالهای آخر حکومت سلطان سنجر سلجوقی (490-552 ه.ق) به عنوان فرمانروای طبرستان بر تخت نشست. (1)

مرداویج بن علی برادر شاه غازی که لقب تاج الملوک داشت و از طرف پدر به سفارت نزد سلطان سنجر رفته و خواهر سنجر را به همسری گرفته بود، از سنجر خواست، شاه غازی را وا دارد که نیمی از قلمرو حکومتی پدر را به او واگذار کند. به همین دلیل به کمک سنجر سی هزار نیرو فراهم آورد و به مازندران لشکر کشید. شاه غازی که درخواست برادر و دستور سلطان سنجر را نپذیرفته بود در برابر این لشکرکشی ایستاد و چون نتوانست کاری از پیش ببرد، بازگشت و در هرات اقامت گزید. (2) پس از چندی سنجر از شاه غازی خواست کسی را به عنوان گروگان به مرو بفرستد. از آنجا که تاج الملوک این هنگام در هرات بود، شاه غازی به ناچار پسر خویش را که گرده بازو نام داشت و جوانی خوش سیما بود به همراه هزار مرد به مرو فرستاد و خورشید بن ابو القاسم را به اتابکی او تعیین کرد.

ص: 66

1- (1) - اولیاء الله آملی: تاریخ رویان/125.

2- (2) - همان.

گرده بازو در حدود سال 552 ه.ق روزی در شهر سرخس به گرمابه رفت.

پس از استحمام در حالی که در رخت کن حمام به استراحت نشسته بود به دست دو تن از فداییان اسماعیلی به قتل رسید. (1) اسماعیلیان او را به انتقام حملات و کشتارهایی که پدرش شاه غازی رستم از آنها نموده بود کشتند.

شاه غازی اعتقاد داشت که آنها به اشاره سنجر سلجوقی پسرش را کشته اند. (2)

جنازه گرده بازو توسط خدمتگزارانش برای دفن در مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام در صندوقی نهاده شد و به مشهد انتقال یافت و در حرم آن حضرت دفن گردید. قبه ای برایش ساخته شد و چند دیه بر آن مقام وقف گردید. (3)

قتل گرده بازو بر پدرش بسیار گران آمد و بر این واقعه بی تابی های فراوان کرد و چون دست سنجر سلجوقی را در قتل فرزند خود دخیل می دانست، روابط خود را با سنجر قطع نمود و این عمل زشت سنجر را به دوستان سنجر یادآور شد. (4) همچنین لشکرکشی های فراوانی را علیه قلاع اسماعیلیه ترتیب داد. (5)

رجبعلی یحیایی

(25)

بیگدلی شاملو-محمد بیگ

(-1021 ه.ق)

محمد بیگ بیگدلی از بزرگان طایفه شاملو و از سرداران بزرگ و مورد توجه شاه عباس اول صفوی (996-1038 ه.ق) بوده، که شرح مختصری از حیات وی برای ما روشن است.

محمد بیگ در سال 1006 ه.ق از طرف شاه عباس مأمور ضبط اموال ملک بهمن والی لاریجان شد و قلعه های لاریجان را تصرف کرد و ملک بهمن را «با اتباع و اولاد و فرزندان به دار السلطنه قزوین آورد». (6)

ص: 67

1- (1) - اولیاء الله آملی: پیشین/127.

2- (2) - ظهیر الدین مرعشی: تاریخ طبرستان و رویان و مازندران/86.

3- (3) - همان؛ اولیاء الله آملی: همان جا.

4- (4) - ظهیر الدین مرعشی: همان جا.

5- (5) - همان/87؛ اولیاء الله آملی: همان جا.

6- (6) - اسکندر بیک منشی: تاریخ عالم آرای

او در 1014 ه.ق در جنگ های شاه عباس با عثمانی ها حضور داشته است.⁽¹⁾ در همین زمان شاه عباس وی را به گرجستان فرستاد تا احکام و خلعت های شاهی را به حاکم جدید گرجستان ببرد.⁽²⁾ همچنین شاه عباس در سال 1019 ه.ق در پی درگذشت حاتم بیگ اردوبادی وی را به سرداری برگزید و به جانب قلعه دمدم فرستاد تا از پدید آمدن اختلال در امور قلعه گیری و جنگ با عثمانی ها جلوگیری شود.

شاه عباس پس از تسخیر قلعه دمدم حکومت ولایت ارومی را به برادر محمد بیگ یعنی قبان خان سپرد.⁽³⁾ سال فوت محمد بیگ بیگدلی را مورخین در 1021 ه.ق⁽⁴⁾ و به هنگام حضور در اردوی شاه در مازندران ذکر کرده و نوشته اند که وی مریض بود اما دستورات پزشکان را هم به کار نمی بست و اغذیه نامناسب می خورد و سرانجام در اول زمستان این سال درگذشت. شاه عباس نسبت به تکفین او اقدام کرد و جنازه او را برای دفن در حرم مطهر، به مشهد مقدس فرستاد.⁽⁵⁾

نکته جالب توجه در مورد محمد بیگ این است که در عالم آرای عباسی هر جا که از وی یاد شده عنوان «مقرب الحضرة» (مقرب شاه) در مورد وی به کار رفته و از نزدیکی او به شاه سخن به میان آمده است و این مطلبی است که در مورد دیگر سرداران به کار نرفته است.

محمد شفیع حسینی عاملی نویسنده محافل المؤمنین وی را در زمره شیعیان خالص دانسته و می نویسد وی ثروت و املاک زیادی داشت «که وقف خیرات و مبرات» کرد.⁽⁶⁾ او چون فرزندی نداشت آنچه از وی بازماند به برادرش حیدر سلطان ایشیک آقاسی، داده شد.⁽⁷⁾

رجبعلی یحیایی

ص: 68

1- (1) - همان 1139/2.

2- (2) - همان 1173/2-1174.

3- (3) - همان 1329/2، 1332، 1335.

4- (4) - حسین استرآبادی: تاریخ سلطانی / 203.

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1418/2.

6- (6) - محمد شفیع حسینی عاملی: محافل المؤمنین / 146.

7- (7) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1418/2.

پارسا-محمد علی

(1270-1322 ه.ش)

محمد علی پارسا از افسران برجسته شهربانی. وی در سال 1270 ه.ش متولد شد، در کاشان تحصیلات ابتدایی خود را به اتمام رسانید و سپس به تهران رفت و در مدرسه الیانس به ادامه تحصیل پرداخت، اما به علت مشکلات زندگی و مسئولیت سرپرستی برادران کوچکتر خود، ترک تحصیل و وارد اداره کل شهربانی شد. وی پس از اتمام دوران آموزشی به ستوان دومی و سپس با درجه ستوان یکمی به ریاست کارگزینی منصوب شد. (1)

پارسا به خاطر علاقه ای که به تحصیل داشت در حین خدمت دولتی به مطالعه پرداخت و در رشته های تاریخ، جغرافیا، فلسفه و زبان های خارجی مطالعاتی انجام داد. وی بیش از سی سال در بخش های مختلف شهربانی کل خدمت کرد و ضمن تصدی دوائر و ادارات مهم، مدیر و نویسنده نشریه نامه شهربانی و مدتی نیز رئیس اداره نگارش شهربانی بود. (2)

سرهنگ پارسا به علت آگاهی گسترده در رشته های پلیس فنی و جنایی به آموزش دانشجویان مدرسه افسری شهربانی نیز می پرداخت. وی هنگام اقامت در تهران چند کنفرانس در

ص: 69

-
- 1- (1) - حسن مرسل وند: زندگینامه رجال و مشاهیر ایران 156/2-157؛ محمد صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران 91/3؛ مرتضی سیفی قمی تفرشی: پلیس خفیه ایران/221.
2- (2) - همان.

زمینه جاسوس و جاسوسی در محل کانون افسران ارتش ایراد کرد که متن آنها در نامه شهربانی به چاپ رسید. او دارای نشان درجه اول دانش از رژیم پهلوی بود. (1) آخرین سمت پارسا ریاست شهربانی مشهد بود، وی در سی ام دی ماه 1322 ه.ش بعد از پنج ماه ریاست شهربانی استان خراسان در سن پنجاه سالگی و به قولی پنجاه و پنج سالگی در مشهد فوت کرد. (2)

آثار قلمی او عبارت است از:

تبهکاران، دسته جنایتکاران، شیخ مرموز، شهوت پرست، می پرست، مهمان خانه مرگ و ترجمه کتاب واترلو. (3)

رسول سعیدی زاده

ص: 70

1- (1) - همان.

2- (2) - همان؛ مرتضی سیفی قمی تفرشی: پیشین/222.

3- (3) - همان.

تاتی اغلی ذو القدر-

علی سلطان

(-965 ه.ق)

از سران طایفه ذو القدر و فرماندهان نظامی دوره شاه طهماسب اول صفوی و حاکم شیراز (962-965 ه.ق).

اولین بار که از او در کتاب‌ها یاد شده، در حوادث سال 943 ه.ق است.

وی به همراه شاه طهماسب جهت عقب راندن نیروهای عبید الله خان ازبک که خراسان را مورد حمله قرار داده و بر این ایالت مسلط شده بودند، به این دیار آمد. (1) در سال 944 ه.ق مأموریت یافت قلعه استا و خواف را که خواجه کلان به آن پناه جسته و با شاه طهماسب مخالفت می‌کرد با همکاری امرای دیگر بگشاید. این لشکرکشی پس از سه ماه با پیروزی به پایان رسید. (2)

در سال 953 ه.ق که بین افشار و ذو القدر درگیری شدیدی رخ داد، علی سلطان به عنوان یکی از سران ذو القدر با دیگر سرداران این طایفه و نیز سرداران افشار در حضور شاه طهماسب سوگند یاد کردند که از آن به بعد با یکدیگر دشمنی نوزند. (3) در سال 955 ه.ق در جنگ‌های تدافعی شاه طهماسب صفوی در برابر سلطان سلیمان عثمانی در رأس ده هزار تن حضور داشت و بنا به دستور شاه، مناطقی همچون عادل جواز و اخلاط را مورد تاخت و تاز قرار

ص: 71

1- (1) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ / 357.

2- (2) - همان / 365.

3- (3) - همان / 408.

علی سلطان در سال 962 ه. ق به همراه برخی از سرداران مأمور سرکوب شورش ترکمانان در ناحیه استرآباد شد. (2) در ربیع الاول همین سال و پس از مغضوب شدن ابراهیم خان ذو القدر، حاکم شیراز، وی به حکومت این شهر منصوب گردید. (3)

در سال 965 ه. ق شاه طهماسب به وی، که در این زمان حاکم شیراز بود دستور داد برای کمک برادرزاده اش شاهزاده سلطان حسین میرزا، فرزند بهرام میرزا، به طرف شرق ایران رفته و روانه قندهار شود، و آن شهر را، که همایون، پادشاه هند قول داده بود در صورت کمک شاه طهماسب برای بازیابی سلطنتش به ایران بدهد، تصرف کند، زیرا تا این زمان که همایون نیز از دنیا رفته بود، هند به وعده خود وفا نکرده و این شهر را به تصرف کارگزاران ایران نداده بود.

سپاهیان ایران به فرماندهی علی سلطان ذو القدر روانه شدند این سپاه توانست پس از شش ماه محاصره قندهار، شاه محمد قلاتی را که حاکم قندهار بود از شهر رانده و آن را تصرف کند. پس از آن به مدت بیست سال این شهر در اختیار دولت ایران بود. (4)

در جریان محاصره قندهار علی قلی سلطان مورد اصابت گلوله قرار گرفت و به دیار عدم شتافت.

پسر بزرگش، شاه ولی سلطان، نعش پدر را به همراه سپاهیان و قشون او برداشته، روانه مشهد شد و او را در حرم مطهر امام رضا علیه السلام مدفون ساخت و حکومت شیراز را پس از پدر برعهده

ص: 72

1- (1) - همان/431؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 120/1؛ شاه طهماسب صفوی: تذکره/57.

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/496؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 120/1؛ شاه طهماسب صفوی: تذکره/57.

3- (3) - حسن بیگ روملو: پیشین/502.

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 396/1-397؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 151/1.

میرزا محمد تبریزی مشهور به میرزا محمد وزیر از بزرگان طبقه دیوان سالاران ایرانی و اولین وزیر شاه عباس اول بود. او در زمان حکومت سلطان محمد خدابنده (985-996 ه.ق) وزارت و ممیزی بیشتر نواحی غرب ایران را برعهده داشت و در این کار توفیق زیادی به دست آورد، سپس مستوفی کل ایران شد. با کمال قدرت و کاردانی انجام وظیفه کرد و هرچه بیشتر به شاه نزدیک شد. (2) و بر همه کارها مسلط گردید. چون شاه محمد خدابنده از ضعف بینایی رنج می برد، امرا طرفدار میرزا محمد وزیر بودند، پس از فوت شاه محمد خدابنده میرزا محمد وزیر ابتدا کوشید ابو طالب میرزا، برادر کوچکتر شاه عباس را که خود در خدمت او «وزیر اعتماد الدوله» شده بود به حکومت بردارد. (3)

هنگامی که مرشد قلی خان استاجلو شاه عباس را در سال 996 ه.ق به قزوین آورد و بر تخت نشاند، بسیاری از امرا و دیوان سالاران مخالف شاه عباس را کشت یا دستگیر ساخت.

میرزا محمد وزیر هم از کسانی بود که بازداشت شد و پس از اینکه مقدار زیادی پول از او گرفتند او را آزاد ساختند. (4) ولی برای مدتی از کارهای دولتی برکنار ماند. شاه عباس جوان که برای به دستگیری قدرت و رهاندن خود از سلطه امرای قزلباش و کسانی که قدرت او را محدود می کردند، سعی کرد میرزا محمد را با خود همراه کند. شاه در

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 397/1.

2- (2) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار / 315.

3- (3) - همان / 316؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 625/2.

4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین / 285.

مقابل همکاری میرزا محمد در قتل مرشد قلی خان استاجلو به او وعده وزارت داد. شاه عباس پی برده بود که او با اتکا به شخصی همچون میرزا محمد، خواهد توانست بر مرشد قلی خان که اینک خود را تاج بخش می دانست و بر همه امور مسلط شده و اجازه هیچ کاری را به شاه نمی داد پیروز شود. (1) میرزا محمد هم امرا را علیه او تحریک کرد و همراه شخص شاه، مرشد قلی خان را در راه سفر به خراسان در حدود شاهرود به قتل رساند. بلافاصله شاه، میرزا محمد را در روز 20 رمضان 997 ه. ق به وزارت دیوان اعلی منصوب کرد. (2) پس از قتل مرشد قلی خان اردوی شاه به مشهد رهسپار شد تا تدارک جنگ با ازبکان که هرات را در محاصره داشتند دیده شود. میرزا محمد در کمال اقتدار به امر وزارت دیوان اعلی پرداخت. (3) شاه عباس پس از چندی توقف در مشهد برای جنگ با ازبکان در هرات از شهر خارج شد و تا بند فریمان پیش رفت اما مجبور شد تغییر مسیر داده و به قزوین برگردد. علت آن بود که برخی فرماندهان از فرمانش روی برتافته و در غرب کشور بعضی حکام نافرمانی می کردند و عثمانی ها نواحی غربی را مورد حمله قرار دادند. شاه عباس که پیش بینی می کرد جنگ با ازبکان طولانی خواهد شد، (4) به سوی غرب کشور حرکت کرد. او که اینک سلطه جویی هیچ کس را بر خود نمی تافت، به تحریک برخی امرا به زودی از قدرت گیری میرزا محمد وزیر هراسید و در حالی که بیش از پنج ماه از وزارت میرزا نگذشته بود، در حدود دوغ آباد زاوه، نزدیکی های تربت حیدریه، فرمان دستگیری و کشتن او را صادر کرد. فرهاد خان قرمانلو که به قتل میرزا

ص: 74

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 624/2.

2- (2) - همان 625/2؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 883/2؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین 317/.

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 628/2.

4- (4) - همان 629/2.

محمد مأمور شده بود او را در روز پنجشنبه بیست و نهم ربیع الاول 997 ه.ق کشت. (1)

اسکندر بیگ می نویسد: هرچند معلوم نشد دلیل اصلی خشم شاه بر او چه بوده اما طرفداری او از ابو طالب میرزا، تلاش برای کسب قدرت بیشتر در هنگام وزارت، شایعه همکاری او با بیکتاش خان افشار حاکم یزد و میر میران و تصمیم آنها برای به قدرت رساندن شاهزاده ای دیگر به جای شاه عباس، شرکت در تحریک بوداق خان چگنی در نافرمانی از شاه و بالاخره سخن چینی کسانی که از توسعه اقتدار او خرسند نبودند از دلایل عزل و کشته شدن او بوده است. (2) اموال و دارایی او که نزدیک بیست و پنج هزار تومان بود مصادره گردید (3) و جنازه او را برای دفن به مشهد آوردند و در آستانه مطهر رضوی به خاک سپردند. (4)

رجبعلی یحیایی

(29)

ترکمان-اوتار خان

(-1072 ه.ق)

اوتار خان ملقب به ذو الفقار خان از امرای برجسته دوره شاه عباس دوم صفوی (1052-1077 ه.ق)، حاکم درون و قوچان و بیگلربیگی قندهار بود.

از بخش نخستین حیات اوتار خان همچون بسیاری از افراد نظامی دیگر اطلاعاتی در دست نیست. دکتر سادات ناصری مصحح قصص الخاقانی که یکی از مهمترین کتاب ها در مورد فتح قندهار توسط شاه عباس دوم است،

ص: 75

-
- 1- (1) - همان 630/2؛ قاضی احمد قمی: پیشین 889/2؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 165/1.
  - 2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 630/2؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین: 318-319.
  - 3- (3) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/65؛ قاضی احمد قمی: پیشین 889/2.
  - 4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 889/2.

اوتار خان را از ترکمانان دانسته است.⁽¹⁾

اوقبل از حمله شاه عباس، در سال 1058 ه.ق به قندهار، حاکم درون قوچان بوده است.⁽²⁾

پس از این نام اوتار خان فقط در حوادث مربوط به درگیری ایران و هند بر سر قندهار ذکر شده است.

مغولان هند علاوه بر اینکه مدعی قندهار بودند، خود را وارث ماوراءالنهر می دانستند و در اغتشاشات آنجا مداخله و حتی بلخ را تصرف کردند و شخصی به نام جان نثار خان را برای جلوگیری از واکنش ایران به دربار شاه عباس روانه کردند. شاه عباس دوم نیز اوتار خان را برای سفارت به هند فرستاد.⁽³⁾ این مسایل نشانگر این است که اوتار خان شخصیتی برجسته و مورد اعتماد شاه عباس دوم بوده است. از آنجا که سفارت اوتار خان و نامه نگاریهای شاه نتیجه ای نداشت⁽⁴⁾ شاه عباس در پاییز 1058 ه.ق لشکریان خود را با حمایت توپخانه به درون افغانستان سوق داد و توانست قندهار و قلاع پیرامون آن را پیش از آنکه قوای کمکی به سرکردگی شاهزاده اورنگ زیب از راه برسد تصرف کند.⁽⁵⁾

اوتار خان در این لشکرکشی و در محاصره شهر قندهار از امرای برجسته شاه عباس دوم بود.⁽⁶⁾ شاه پس از فتح قندهار حکومت این شهر را به محراب خان قاجار (م 1058 ه.ق) داد⁽⁷⁾ و خود از طریق خراسان به اصفهان بازگشت.

اما اوتار خان در کنار محراب خان در قندهار ماند. با بازگشت قسمت اعظم سپاه ایران، هندی ها برای بازپس گیری قندهار اقدام کردند و مدت چهار ماه

ص: 76

1- (1) - سید حسن سادات ناصری: مقدمه ی قصص الخاقانی/ 17.

2- (2) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 351/1، 504.

3- (3) - محمد طاهر وحید قزوینی: عباسنامه 84-87.

4- (4) - همان/ 88-100.

5- (5) - پژوهش دانشگاه کمبریج: تاریخ ایران دوره ی صفویان/ 112.

6- (6) - ولی قلی شاملو: پیشین 351/1؛ محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین/ 115.

7- (7) - ولی قلی شاملو: پیشین 433/1.

شهر را محاصره کردند. محراب خان و دیگر سرداران از جمله اوتار خان به شدت مقاومت کردند و با رسیدن سپاهیان کمکی ایران هندی ها دست از محاصره کشیدند؛ اما در همین هنگام، نهم رمضان 1058 ه.ق، محراب خان حاکم شهر درگذشت. (1) پس از اینکه خبر درگذشت محراب خان به شاه عباس دوم رسید وی حکومت این شهر را به اوتار خان داد و امرا و کلاتران و ریش سفیدان و رؤسای طوایف را به اطاعت او دستور داد. (2) اولین کاری که اوتار خان انجام داد این بود که به اوضاع قندهار سروسامان داد، زیرا می دانست که هندی ها به زودی دوباره قندهار را مورد حمله قرار خواهند داد.

ولی قلی بیگ شاملو که خود در خدمت اوتار خان بوده است می گوید: «با رسیدن فرمان حکومت، اوتار خان بر مسند نشست و به انتظام امور و تعمیر عمارت ها و سروسامان دادن کشاورزی پرداخت نیز خندق دور قلعه قندهار را از 40 گز عرض به 60 گز توسعه داد و بر عمق خندق و بر باره شهر افزود و سه برج در آن بنا کرد و دستور داد سه توپ ریخته شود. همچنین تالاری در شهر ساخت و دو برج نیز در داخل حصار قندهار بر پا کرد.» (3)

پیش بینی اوتار خان درست بود و هندی ها بلافاصله در سال بعد به شهر حمله کردند و قندهار را به مدت هفتاد و یک روز محاصره کردند. اوتار خان به شدت مقاومت کرد و هندی ها که خبر نزدیک شدن سپاه ایران را شنیدند دست از محاصره کشیده و عقب نشستند. (4) پس از چندی هندی ها برای بار سوم به رهبری دارا شکوه، ولیعهد هند با سپاه گران به قندهار لشکر کشیدند. اوتار خان این بار هم مقاومت نمود و شهر را تا رسیدن نیروهای کمکی ایران حفظ کرد. با نزدیک شدن آنها، هندی ها شهر را ترک کردند. محاصره

ص: 77

1- (1) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین / 137.

2- (2) - ولی قلی شاملو: پیشین / 504-505.

3- (3) - همان / 506-509.

4- (4) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین / 151.

سوم قندهار 6 ماه طول کشید و چون اوتار خان مقاومت بسیار کرده بود از سوی شاه عباس مورد توجه ویژه قرار گرفت. شاه برای او پنج هزار تومان پول و خلعت های گرانبها فرستاد و به او لقب ذو الفقار خان اعطا کرد. (1) همچنین بسیاری از افراد زیردست اوتار خان را مورد نوازش قرار داد و انعام بخشید. (2)

اوتار خان تا پایان عمر خود (1072 ه.ق) حاکم قندهار بود. پس از درگذشت وی فرزندانش طی نامه ای به شاه عباس فوت وی را اطلاع دادند. شاه عباس دوم دستور داد به جای وی برادرش گرجاسپ بیگ (گرشاسب بیگ) حکومت قندهار را به دست گیرد و جنازه اوتار خان به مشهد منتقل گردد و در حرم رضوی به خاک سپرده شود. (3)

فرزند او صفی قلی خان برای مدتی حاکم درون و قوچان بود، اما چون در مقابل ترکمانان قلماق سستی ورزید شاه عباس او را از این مقام برکنار ساخت. (4)

رجبعلی یحیایی

(30)

تکلو- اردوغدی خلیفه

(-990 ه.ق)

اردوغدی خلیفه از امرای ایل تکلو در ردیف امرای نامدار عهد شاه طهماسب اول بود که در ناحیه گیلان املاکی از طرف شاه در اختیار داشت. (5)

وقتی شاه اسماعیل دوم (985-986 ه.ق) به سلطنت رسید، بسیاری از شاهزادگان صفوی را به قتل رساند و برخی از امرای قزلباش را مورد تعقیب قرار داد، از جمله اردوغدی خلیفه و چند تن دیگر به اتهام اینکه قصد به تخت نشاندن سلطان حسن میرزا، پسر سلطان محمد خداپنده، را دارند، زندانی

ص: 78

1- (1) - همان/162-166.

2- (2) - همان/167.

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 968/2؛ همان: مطلع الشمس 623/2.

4- (4) - ولی قلی شاملو: پیشین 15/2-16.

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 226/1.

شدند. (1) اردوغدی در این زمان حاکم ری بوده است. (2)

در سال 986 ه. ق که سلطان محمد خدابنده به شاهی رسید، اردوغدی را مورد عنایت قرار داد و در ناحیه شیروان قفقاز املاکی به اقطاع او داد. (3) در همین سال عثمان پاشا، از فرماندهان نظامی عثمانی به منطقه قفقاز حمله کرد.

در جنگی که در حوالی شیروان رخ داد، ارس خان حاکم آن شهر، و چند تن دیگر به قتل رسیدند و دو تن از پسران اردوغدی ناپدید شدند، اما اردوغدی به همراه پسران حاکم جان سالم بدر بردند و خود را به اردوی شاهی که در تبریز مستقر بود رساندند. (4)

پس از این واقعه حکومت سبزواری به اردوغدی واگذار شد اما خودش در پایتخت ماند و نمایندگانی به آن شهر فرستاد. در سال 988 ه. ق عده ای از امرای شاملو و استاجلو در خراسان علیه سلطان محمد و امرای مستقر در پایتخت (قزوین) شورش کردند تا عباس میرزا را به تخت بنشانند. آنها شهرهای خراسان را یکی پس از دیگری تصرف کردند، از جمله سبزواری را هم از دست عمال اردوغدی بیرون آوردند. سلطان محمد هم برای جبران این امر، حکومت منطقه ورامین و ری را در ربیع الاول 988 ه. ق به او واگذار کرد. در همین زمان قاضی احمد قمی مؤلف خلاصه التواریخ به عنوان وزیر اردوغدی و مأمور ممیزی منطقه تحت حکومت او انتخاب شد. (5)

به تدریج دامنه شورش امرای شاملو و استاجلو مستقر در خراسان افزایش یافت. شاه صفوی به امرای تکلو و ترکمان دستور داد برای فرونشاندن این شورش آماده شوند.

این امر در بهار 988 ه. ق به همراه

ص: 79

1- (1) - همان 334/1؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 649/2.

2- (2) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ 643.

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 349/1.

4- (4) - همان 365/1؛ قاضی احمد قمی: پیشین 706، 683/1.

5- (5) - همان 710/2.

نیروهای خود در ورامین گرد آمدند و به سمت خراسان حرکت نمودند.⁽¹⁾ این نیروها، که یکی از فرماندهان آنها اردوغدی خلیفه بود، خود را به مشهد رساندند تا مرتضی قلی خان پرناک، حاکم مشهد، را که جزو شاهی سوون ها (طرفداران محمد شاه) بود یاری رسانند. این گروه کاری از پیش نبردند بلکه باعث خرابی بیشتر اطراف مشهد شدند و بدون نتیجه در 989 ه.ق به سمت عراق (غرب ایران) برگشتند.⁽²⁾

در سال 990 ه.ق سلطان محمد خود برای سرکوب شورشیان خراسان روانه این دیار شد، پیشاپیش اردوغدی خلیفه را به همراه سپاهی روانه کرد که تا دامغان پیش رفتند. در دامغان اردوغدی به اردوی شاهی پیوست.

وی با همکاری میرزا سلطان اعتماد الدوله، صدر اعظم شاه، برخی از امرا و افرادی را که گمان می رفت با مخالفان همراهی کنند به قتل رساند.⁽³⁾ پس از انتشار خبر حضور اردوی محمد شاه در خراسان، علیقلی خان شاملو و مرشد قلی استاجلو، که سردسته شورشیان خراسان بودند از سبزوآر عقب نشینی کردند. علیقلی خان شاملو به همراه عباس میرزا به هرات رفت و مرشد قلی از راه ترشیز به سمت تربت حیدریه رفت و در قلعه آنجا موضع گرفت.

اردوغدی و دیگر امرای مستقر در اردوی شاهی در تعقیب آنها به اطراف قلعه تربت رسیدند و آن را در محاصره گرفتند.⁽⁴⁾

در شب ششم شوال 990 ه.ق که اردوغدی خلیفه به همراه سلطان معصوم ترکمان به عنوان کشیک سنگر و جبهه مأمور بودند، عده ای از داخل قلعه بر سر آنها ریختند، سلطان معصوم پنهان شد و مهاجمان بر سر اردوغدی خلیفه آمده او را به قتل آوردند. روز بعد جسد اردوغدی را به مشهد منتقل کردند و در

ص: 80

1- (1) - همان 712/2.

2- (2) - همان 721/2-723.

3- (3) - همان 726/2-727.

4- (4) - همان 728/2.

حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن نمودند. (1)

مؤلف خلاصه التواریخ که مدتی وزیر او بوده است، او را مردی شجاع و دلاور معرفی کرده است که هر چه به هم می رسانید به لشکر می داد. همچنین می نویسد «به غایت کج خلق و تند مزاج بود» و زمانی که در گیلان بود، بسیاری از سادات آنجا را به قتل رساند ولی بعد از ناپدید شدن پسرانش در جنگ با عثمانی، توبه کرد که دیگر سیدی را به قتل نرساند. (2)

اسماعیل رضایی

(31)

تکلو- محمد خان شرف الدین

(-964 ه.ق)

از امرای بسیار بلند پایه شاه طهماسب اول صفوی و حاکم بغداد و خراسان (935-963 ه.ق) آمر به نقاشی داخل حرم حضرت رضا علیه السلام.

محمد خان شرف الدین اوغلی تکلو همان طور که از دنباله نامش برمی آید متعلق به طایفه قدرتمند قزلباش تکلو از قبایل مهاجر ترک آسیای صغیر بوده است که نقش مهمی در به قدرت رساندن صفویه داشتند. این طایفه پس از به قدرت رسیدن شاه طهماسب در سال 930 ه.ق موقعیت ممتازی یافت و سران آن با کنار زدن استاجلوها مشاغل بسیار مهمی همچون امیرالامرای را به دست گرفتند. (3)

محمد خان شرف الدین اوغلی یکی از این افراد بود که در فرایند قدرت یابی طایفه اش رشد کرد و به مشاغل مهمی گمارده شد. حضور او در مسایل نظامی و سیاسی از حدود سال 934 ه.ق ثبت شده است زیرا در این سال از یک ها به فرماندهی عبید الله خان مناطقی از خراسان و استرآباد را گرفته و بر دامغان یورش بردند، محمد خان به دستور شاه طهماسب در رکاب جوقة سلطان تکلو

ص: 81

1- (1) - همان 729/2.

2- (2) - همان 729/2-730.

3- (3) - فاروق سومر: نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه ی دولت صفوی/58-59، 76.

به سوی دامغان فرستاده شد تا با سردار عبید الله خان که زمش بهادر نام داشت بجنگد. آنها موفق شدند با شکست زمش بهادر، دامغان را بازپس گیرند.

شاه طهماسب که از این پیروزی خرسند شده بود املاک (اقطاع) اخی سلطان را که در جنگ کشته شده بود - و قزوین و قشون آن را شامل می شد - به محمد خان واگذار کرد و لقب سلطان نیز بدو داد. (1) محمد خان در جنگ دوم شاه طهماسب و عبید الله خان ازبک در منطقه جام یکی از فرماندهان اصلی بود. دو لشکر در محرم 935 ه. ق با هم رویه رو شدند. در این جنگ خونین برخی از فرماندهان سپاه ایران گریختند اما محمد خان از کسانی بود که رشادت های فراوانی به خرج داد و پس از پیروزی مورد تقدیر شاه واقع شد. (2)

هنگامی که شاه طهماسب در شرق کشور مشغول نبرد با ازبک ها بود در غرب ذو الفقار بیگ موصلو مشهور به نخود سلطان با شنیدن شایعه شکست شاه سر به شورش برداشت و بر بغداد و عراق عرب مستولی شد. شاه که با سرداران خود در قم بود به سوی بغداد شتافت اما قبل از درگیری، خود طوایف موصلوی بایندریه نخود سلطان را کشتند. با از میان برداشته شدن نخود سلطان، شاه طهماسب حکومت بغداد و عراق عرب را به همراه لقب خانی به محمد خان شرف الدین اوغلی داد و به او سفارش نمود که در نظم و نسق عتبات عالیات (3) و حفظ امنیت شیعیان بکوشد. (4) محمد خان تا سال 940 ه. ق حکومت عراق عرب را در اختیار داشت. در این سال سلطان سلیمان عثمانی که تبریز را گرفته بود قصد بغداد کرد. محمد خان در مورد رویارویی با سلطان عثمانی و استمداد از شاه طهماسب، نامه ای نوشت اما شاه

ص: 82

1- (1) - میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه / 393-394؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 172/1.

2- (2) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین / 396-397.

3- (3) - همان / 400-403.

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 190/1.

طهماسب به او دستور داد بغداد را گذاشته به درگاه بپیوندد. (1) در سال 942 ه.ق محمد خان پیشنهاد طایفه خود را مبنی بر ریش سفیدی او در عراق عرب، که اینک در قلمرو عثمانی بود، نپذیرفت و چون بار دیگر وفاداری خود را به شاه طهماسب اثبات کرد، شاه او را به سرپرستی فرزند خود سلطان محمد میرزا انتخاب کرد و به عنوان والی خراسان که ولایتی پراهمیت و البته آسیب پذیر بود و در واقع جایگاه نایب السلطنه به شمار می آمد به این منطقه اعزام داشت. محمد خان از این زمان تا هنگام مرگ خود در سال 964 ه.ق، بجز چند ماه، در این سمت باقی ماند و خدمات فراوانی به شاه صفوی کرد. شاه به تمامی خوانین خراسان دستور داد که به فرمان محمد خان گردن نهند و حکم وی را مانند حکم خود لازم الاجرا ساخت. (2)

محمد خان در دوره اول حکومت خود، که تا سال 953 ه.ق طول کشید، هرات را آباد ساخت و در خراسان عدالت گسترانید و مساجد و مدارس را که در دوره انتقال قدرت از تیموریان به صفویه در این سامان رو به نابودی گذارده بود تعمیر کرد و سادات، علما و فضلا را در حمایت خود گرفت. مرگ عبید الله خان به او اجازه داد تا خراسان را از امنیت و رفاه بیشتری برخوردار سازد. همین مسأله به اعتقاد نویسنده روضه الصفویه باعث حسادت رقبای او و طایفه اش در دربار گردید و مرتب به بدگویی از وی نزد شاه پرداختند. اما شاه که وفاداری محمد خان برایش به اثبات رسیده بود کمتر به این سخن چینی ها اهمیت می داد. اصرار سخن چینان به جایی رسید که دوستان محمد خان از او خواستند برای پایان دادن به اشتباهات خود روانه دربار شاه در قزوین شود. لذا محمد خان شاهزاده محمد میرزا را به فرزندان خود قزاق

ص: 83

1- (1) - همان 235/1-236؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/426-427.

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 1/266؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/456-462.

سلطان و تاتار سلطان سپرد و در آغاز محرم 953 ه. ق روانه قزوین شد. در ورود به شهر قزوین مورد استقبال بسیاری از بزرگان و طرفداران و توجه شاه قرار گرفت. (1) این مسأله بار دیگر آتش حسادت را در دل رقبای او شعله ور ساخت و بدگویی از او تا جایی ادامه یافت که شاه بالاخره به عزل او از حکومت خراسان فرمان داد و پس از چند روز حکومت اصفهان را به نام او نوشت. ظاهراً هنوز به اصفهان نرفته بود که شاه دوباره فرمان حکومت خراسان را به نام او کرد. محمد خان با گرفتن خلعت از شاه به محل مأموریت خود یعنی هرات بازگشت. (2) از کارهای مهم او در این دوره از حکومتش جنگ او با بیرام اوغلی حاکم ازبک غرجستان بود که هراز چندگاه نواحی هرات رود را مورد تعرض خود قرار می داد. محمد خان توانست شکست سختی در 955 ه. ق بر او وارد آورد (3) و تا مدت ها امکان حمله ازبک ها را به خراسان از بین برد. (4) سرپرستی محمد خان نسبت به شاهزاده سلطان محمد میرزا تا سال 962 ه. ق ادامه یافت. در این سال شاه طهماسب به واسطه رنجشی که از فرزند دیگرش اسماعیل داشت، سلطان محمد میرزا را به قزوین خواند و سرپرستی اسماعیل میرزا را به محمد خان سپرد.

اما ورود اسماعیل میرزا به هرات موجب در دسرهای فراوان و ناسازگاری هایی بین این شاهزاده جوان با محمد خان گردید. نزدیکی اسماعیل میرزا به فرزند محمد خان، قزاق سلطان، سوءظن شاه طهماسب را برانگیخت و با توجه به گزارش های محمد خان درباره اعمال و اندیشه های اسماعیل میرزا بر آن شد که در سال 963 ه. ق دوباره سلطان محمد میرزا را به خراسان بفرستد و محمد خان را هم

ص: 84

1- (1) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/502-503.

2- (2) - همان/504-505.

3- (3) - همان/525-528.

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1/152.

محمد خان در اواخر سال 964 ه. ق تصمیم گرفت برای طلب مغفرت به حرم حضرت رضا علیه السلام بیاید. او در ذی حجه آن سال وارد مشهد شد و مورد استقبال سادات و نقبای شهر، متولی و خدام حرم و وکلای شاهزاده ابراهیم میرزا قرار گرفت. وی را در «منزل بالینگاه» (محل اقامت متولی) اسکان دادند.

محمد خان پس از ادای مراسم عبادت و زیارت در چهارباغ به خدمت شاهزاده ابراهیم میرزا صفوی رسید و مورد احترام او قرار گرفت. پس از گذراندن ده روز عبادت نذری در حرم مطهر مقبره ای برای خود در گنبد امیر علیشیر نوایی ترتیب داد و «سادات و خدام و عمله و فعله» و «مدرسین و طلبه و فقرا و زوار» حرم مطهر را از «انعامات و صدقات» بهره مند گردانید و شربت و غذای فراوانی به مردم داد و از درگاه خداوند طلب آمرزش کرد و روی به هرات نهاد. اما در حدود غوریان در اواخر ذی حجه درگذشت. جسد او را به مشهد مقدس آوردند و در آرامگاهی که ساخته بود مدفون کردند. (2) لازم به ذکر است که صاحب تکمله الاخبار وفات او را سه شنبه هفتم شوال نوشته است که ظاهراً درست به نظر نمی رسد. (3)

مهمترین اقدام محمد خان شرف الدین اوغلی در حرم رضوی این بوده که دستور داد داخل حرم مطهر توسط آقا حسن نقاش هراتی نقاشی شود. (4)

احتمالاً این کار را محمد خان در زمان اقامت خود در مشهد صورت داده است.

از دیگر مواردی که راجع به زندگانی خود محمد خان قابل ذکر است این است که شخصی به نام خواجه محمود

ص: 85

1- (1) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/544-545.

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 1/390-391؛ مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/113.

3- (3) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/112.

4- (4) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/141-142

که خود را فرزند میر خواند می دانست، ذیلی بر تاریخ حبیب السیر نوشت و حوادث را از جنگ چالدران (920 ه.ق) تا آغاز سلطنت شاه طهماسب نگاشت و به محمد خان شرف الدین اوغلی اهدا و به نام وزیر او نامگذاری کرده است. (1) پس از درگذشت محمد خان، شاه طهماسب حکومت هرات را به فرزند بزرگش قزاق سلطان داد و او را ملقب به خان کرد و برای دیگر فرزندان محمد خان نیز خلعت فرستاد. (2)

رجبعلی یحیایی

(32)

توکلی چغتای-شاه نظر خان

(-1027 ه.ق)

شاه نظر خان چغتای از امرای نظامی عهد شاه عباس اول و حاکم مشهد (1018-1027 ه.ق).

درباره او اطلاعات چندانی در دست نیست. اما مسلم است که وی مانند بسیاری از افراد دیگری که شاه عباس صفوی به جای نیروی قزلباش برکشید و قدرت خود را توسط آنها مستقر ساخت، مورد توجه شاه عباس قرار گرفت و به قول اسکندر بیگ منشی: «از مرتبه نوکری به مرتبه ایالت و خانی رسید». (3)

مؤلف تاریخ عباسی اسم او را شاه منظر تکلو ذکر کرده است که اگر این عنوان را بپذیریم نشانگر این است که وی از طایفه قزلباش تکلو بوده است. (4)

اما اسکندر بیگ همه جا او را شاه نظر توکلی چغتای نامیده است. (5) این امر شاید نشانگر این باشد که وی از تکلوها نبوده بلکه به بازماندگان مغولی چغتای تعلق داشته است. حتی خود منجم

ص: 86

1- (1) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/902-903.

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 391/1.

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1558/3.

4- (4) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی 437/1.

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1323/2، 1558/3.

یزدی نویسنده تاریخ عباسی هم او را از طوایف چغتای دانسته است(1) و احتمال دارد به سهو به جای توکلی او را شاه نظر تکلو خوانده است. حسینی گنابادی هم او را نظر قلی خان توکلی خوانده است.(2)

به هر حال شاه نظر خان در سال 1010 ه. ق جزو مأموران درباری و دیوانی و در سفر شاه عباس به مشهد از همراهان او بوده است.(3) در سال 1015 ه. ق در جنگ های شاه عباس اول صفوی با عثمانی ها در غرب کشور حضور داشته و در زمره امرایی بود که شاه برای فتح قلعه نارین و حفظ دربند به کمک منوچهر بیگ غلام فرستاد.(4) در سال 1016 ه. ق پس از آنکه ایالت شروان به تصرف قوای ایران درآمد و بین امرا تقسیم شد، دربند و شابران به چراغ سلطان استاجلو داده شد و نظر بیگ به عنوان معاون او برگزیده شد.(5)

در 1017 یا 1018 ه. ق وی حاکمیت ولایت جام در استان خراسان را داشت و به واسطه خدماتی که در مناطق غربی کشور و شروان کرد به حکومت مشهد منصوب شد؛ زیرا بکتاش خان حاکم شهر مرو در این سال مرد و شاه، محراب خان قاجار را که حاکم مشهد بود به حکومت مرو برگزید و جای او را در مشهد به شاه نظر داد و او را به مرتبه خانی، که از بالاترین مراتب نظامی بود، نایل کرد.(6)

منجم یزدی می نویسد: «... و حکومت مشهد را به شاه نظر سلطان تکلو دادند و از مالیه مشهد سیصد و هفتاد تومان به جهت سرکار فیض آثار ثامن ضامن علیه السلام مقرر فرمودند و تتمه الکای جام به شاه نظر بیگ شفقت شد».(7)

شاه نظر خان در سال های حاکمیت

ص: 87

- 1- (1) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/437.
- 2- (2) - میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه /779.
- 3- (3) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/220.
- 4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1202/2.
- 5- (5) - همان 1234/2.
- 6- (6) - همان 1323/2.
- 7- (7) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/366.

در مشهد به امر شاه به مأموریت های نظامی خود ادامه داد. از جمله در سال 1020 ه. ق وی برادر خود، میرزا عرب را به نیابت در مشهد گذاشت و خود در منطقه باب الاسباب در غرب دریای خزر به دفاع از مرزها در برابر روس ها پرداخت و ظاهراً حکومت خوی را هم در اختیار داشت. برادرش از جانب وی و شاه صفوی، ولی محمد خان ازبک حاکم ماوراءالنهر و ترکستان را که مجبور شده بود برای کمک از شاه عباس در بازیابی حکومتش روانه اصفهان شود در مشهد به مدت 20 روز پذیرفت و در دار السیاده حرم مطهر با غذاهای آشپزخانه او را پذیرایی کرد. (1)

از این به بعد از زندگانی شاه نظر خان تا زمان فوت او در سال 1027 ه. ق اطلاعی نداریم. اسکندر بیگ منشی در پایان حوادث این سال از وی نام می برد و می نویسد شاه نظر خان در این سال بیمار گشت و درگذشت، او مردی شجاع بود که به واسطه خدمات شایسته ای که انجام داد از نوکری به «مرتبه ایالت و خانی» ترقی نمود و پس از فوت او ریاست ایل توکلی به قلندر سلطان برادرزاده او تعلق گرفت و ولایت جام نیز به او داده شد. (2) احتمال می رود که شاه نظر خان در حرم مطهر به خاک سپرده شده است.

رجبعلی یحیایی

(33)

تیموری-ابو القاسم بابر

(825-861 ه. ق)

میرزا ابو القاسم بابر فرزند غیاث الدین میرزا بایسنقر و نوه ی شاهرخ تیموری (3) از پادشاهان سلسله تیموری، فردی کریم الطبع و شاعر بود (4) و در روز سه شنبه دهم رجب سال 825 ه. ق در

ص: 88

1- (1) - همان/382، 437؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/2-1372-1377.

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/1558.

3- (3) - میر خواند: روضه الصفا/2، 1164، 1172؛ ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/703.

4- (4) - دولت شاه سمرقندی: تذکره الشعراء/488.

میرزا بابر در آغاز جوانی مقام و منصبی نداشت و با موجب دریافتی روزگار می گذرانید. (2) بعد از مرگ پدر در سال 837 ه. ق به دستور پدر بزرگش شاهرخ تیموری به همراه دو برادرش وارث حکومت توس و مشهد شد. تا سال 852 ه. ق علاء الدوله که برادر بزرگتر بود دارای موقعیت و مقام بود، اما بعد از آن بین او و ابو القاسم بابر و عمویشان الغ بیگ میرزا و فرزندش عبد الطیف کشمکش هایی رخ داد، میرزا بابر توانست در این سال و سال بعد حکومت توس و هرات و در نتیجه همه خراسان را به دست آورد. (3) بعد از اینکه الغ بیگ به ماوراءالنهر رفت میرزا بابر اوایل سال 853 ه. ق در هرات بر تخت شاهی نشست و خطبه و سکه به نام خود زد و شهر تون را به برادر دیگرش میرزا علاء الدوله داد. علاء الدوله فرزند خود میرزا ابراهیم را به تون فرستاد. پس از مدتی میانه این دو برادر به هم خورد و به دستور بابر، علاء الدوله به زندان افتاد. حکومت تون نیز از ابراهیم گرفته شد. و او هم به زندان افتاد. (4) بابر در حدود دامغان از بازگشت الغ بیگ آگاه شد و روانه هرات گردید و چون دانست که الغ بیگ عازم ماوراءالنهر است، امیر هندوکه را به تعقیب او فرستاد. لشکر الغ بیگ فرار کرد و بابر در سال 853 ه. ق کل خراسان را متصرف شد. امرای بابر وارد هرات شدند و به ظلم و ستم بر رعایا مشغول شدند. (5)

بابر، شاه حسین والی سیستان را هم که سر مخالفت داشت مطیع خود

ص: 89

-
- 1- (1) - فصیح الدین احمد خوافی: مجمل فصیحی/ 251؛ سید عبد الحسین خاتون آبادی: وقایع السنین/ 407.
  - 2- (2) - دایره المعارف مصاحب/ 27.
  - 3- (3) - مولانا محمد هفت قلمی دهلوی: تذکره خوشنویسان/ 45؛ مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/ 69.
  - 4- (4) - میرخواند: پیشین 1178/2؛ مهدی سیدی: پیشین/ 70.
  - 5- (5) - میرخواند: پیشین 1176/2؛ دایره المعارف مصاحب/ همان جا.

ساخت، سپس قلعه عماد را با حسن تدبیر تسخیر کرد. در این هنگام برادرش علاء الدوله از حبس فرار و به نیمروز سیستان رفت. بابر داماد خود امیر شجاع الدین خدای داد را به دفع او فرستاد، میرزا علاء الدوله دوباره فرار کرد و این دفعه به یزد نزد برادر دیگرش سلطان محمد رفت ولی سلطان محمد به وی امان نداد. علاء الدوله به سوی بلخ رفت و گروهی را دور خود جمع نمود.

میرزا بابر با سپاهی به بلخ رفت و علاء الدوله را فراری داد. (1) میرزا سلطان محمد با سپاهی فراوان از عراق و فارس به قصد تسخیر خراسان رو به سوی بابر نهاد، ابو القاسم با شنیدن این خبر با سپاهی از هرات بیرون آمد و در ولایت جام جنگ سختی بین دو برادر در گرفت، سلطان محمد پیروز شد و وارد هرات گردید. بابر به قلعه عماد گریخت و از آنجا از راه ایبورد به استرآباد رفت و لشکری فراوان آماده ساخت و عازم جنگ با سلطان محمد شد. در جنگ سختی که بین طرفین روی داد، سپاهیان بابر پیروز شدند. بابر به سوی هرات رفت و سلطان محمد به سمت عراق گریخت. (2)

میرزا سلطان محمد که در عراق و فارس حکومت داشت در سال 855 ه. ق. (3) بار دیگر به قصد تصرف خراسان لشکرکشی کرد. میرزا بابر خواجه مولانا را واسطه کرد تا شاید از جنگ و خونریزی جلوگیری کند. پس از چندبار رفت و آمد قرار بر صلح شد، اما میرزا بابر در مازندران شنید که برادرش نقض عهد کرده و قصد اسفراین دارد. بابر به سوی سلطان محمد شتافت و در ناحیه چناران جنگ سختی بین دو برادر در گرفت. سلطان محمد شکست خورد و زخمی شد، به دستور بابر وی را کشتند و علاء الدوله برادر دیگرش را کور کردند. سپس بابر متوجه تسخیر عراق و فارس شد، در سال 856 ه. ق. از

ص: 90

1- (1) - میرخواند: پیشین 1181/2-1183.

2- (2) - همان 1182/2؛ سید عبد الحسین خاتون آبادی: پیشین/415-416.

3- (3) - دایره المعارف مصاحب/27.

راه یزد به عراق رفت و آنگاه به شیراز روی نمود. (1) پس از استیلا بر فارس، بر قم و ساوه حاکم گماشت، و از جهان شاه قراقویونلو درخواست کرد خراج آذربایجان را که پیشتر به شاهرخ تیموری می داد به وی بپردازد. (2)

میرزا بابر با شنیدن وضعیت آشفته خراسان دوباره به هرات بازگشت. پس از زیارت مشهد به قوچان رفت و زمستان سال 857 ه.ق را در مازندران اردو زد. در مازندران با خبر شد که سلطان ابو سعید بلخ و بدخشان را تصرف کرده است. بابر رو به سوی سمرقند نهاد ولی در جنگی که روی داد هیچ کدام از آن دو پیروز نشدند. بابر از آنجا به خراسان آمد و در چهارم محرم سال 859 ه.ق وارد هرات شد. (3)

میرزا بابر در سال 861 ه.ق پس از مرضی که بر وی عارض شد به جلگه جرغلنگ رفت. در بیست و پنجم شعبان همین سال به قصد زیارت مشهد حرکت کرد و در چهاردهم ماه ذی القعدة در چهار باغ مشهد فرود آمد و ترک شراب نمود و اهتمام ویژه ای به احوال رعیت و زراعت از خود نشان داد. این کار وی موجب اندک آبادانی شهر مشهد شد. (4)

میرزا بابر زمستان سال 861 ه.ق را در مشهد ماند. در بیست و پنجم ربیع الثانی سال 861 ه.ق بر اثر افراط در شراب خواری مرد (5) و پسر خردسالش میرزا شاه محمود بهادر به حکومت رسید. (6) جسد میرزا بابر را در زیر گنبدی نزدیک روضه رضوی دفن کردند. (7)

ص: 91

1- (1) - همان؛ میرخواند: پیشین 1185/2 - 1189.

2- (2) - پژوهش دانشگاه کمبریج: تاریخ ایران دوره ی تیموری/121.

3- (3) - میرخواند: پیشین 1185/2 - 1189؛ دایره المعارف مصاحب/27؛ مهدی سیدی: پیشین/4-73.

4- (4) - میرخواند: پیشین 1185/2 - 1189 مهدی سیدی: پیشین/74.

5- (5) - میرخواند: پیشین 1190/2؛ دایره المعارف بزرگ اسلامی 449/2.

6- (6) - دایره المعارف مصاحب/همان جا.

7- (7) - میرخواند: پیشین 1190/2؛ سید

سلطنت میرزا بابر از آغاز حکومتش در استرآباد تا مرگش ده سال بود، و حکومت وی در خراسان و سیستان و مازندران هفت سال به طول انجامید. (1)

ابو القاسم بابر همانند پدرش بایسنقر میرزا دانشمندان و هنرمندان را گرامی می داشت و خود دارای طبع موزون بود. (2) او مثل دیگر شاهزادگان تیموری به زبان ترکی شعر می سرود. (3) غزل زیر از اوست:

در دور ما ز کهنه سواران یکی می است آن دم که از قبول نفس می زند نی است

این سلطنت که ما ز گداییش یافتیم دارا نداشت هرگز و کاوس را کی است

می نوش و جرعه ای به من دردمند بخش رند شراب خواره به از حاتم طی است (4)

*** درباره سخاوت میرزا بابر حکایت کنند که چون وی قلعه عماد را تصرف کرد، بدره هایی را پیش او آوردند، بدره ای از آن را به یکی از خواص خود بخشید، وزیرش خواجه وجیه الدین اسماعیل سمنانی گفت: ای سلطان سر بدره ای را بگشای، شاید خراج ناحیه ای در این بدره باشد، بابر گفت ای خواجه مقرر است که در این بدره جواهر نفیس باشد بالاتر از این نیست، هرگاه سر این بدره بگشایم جواهرات دلپذیر دل مرا فریب دهد و مفتون خود سازد و از گفته ام پشیمان شوم، پس همان بهتر که به مصداق این شعر عمل کنم:

از شمع رخس دیده همان به که بدوزیم چون فایده ای نیست نبینیم و نسوزیم (5)

*** از آثار برجای مانده از بابر می توان به موارد زیر اشاره کرد:

ص: 92

1- (1) - همان.

2- (2) - مولانا محمد هفت قلمی دهلوی / همان جا؛ دولتشاه سمرقندی: پیشین/488.

3- (3) - پژوهش دانشگاه کمبریج: پیشین /147.

4- (4) - دولتشاه سمرقندی: پیشین/485.

5- (5) - همان/488-489.

مسجد شاه (هفتاد و دو تن کنونی) واقع در بازار بزرگ مشهد که در سال های 854-855 ه.ق مصادف با زمان تسلط بابر بر مشهد به دستور وی و یا یکی از امیرانش ساخته شد. (2) تعمیر مقبره حافظ و تزئین آن در سال 856 ه.ق (3) نیز از آثار دیگر وی می باشد.

رسول سعیدی زاده

(34)

تیموری-امیر قلیچ خان

(-1237 ه.ق)

امیر قلیچ خان تیموری از خوانین و امرای بزرگ و برجسته خراسان در دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار بود. او از اعقاب امیر سید کلال بخارایی (م 772 ه.ق) مرشد شیخ بهاء الدین نقشبند مروج سلسله نقشبندیه (م 791 ه.ق) است که امیر تیمور گورکانی به جد وی ارادت خاص می ورزید. (4) قلیچ خان تیموری در سال 1212 ه.ق به تحریک شاه زمان افغان شهر هرات را که آن زمان در دست شاهزاده محمود افغان بود به تصرف درآورد. در پی این امر شاهزاده محمود با دو برادرش به دربار ایران پناهنده شد و دولت ایران امیر علم خان و امیر حسن خان عرب را به کمک وی فرستاد. آنها افغانستان را تسخیر کردند و حکومت هرات را از امیر قلیچ خان بازپس گرفته به فیروز الدین میرزا تحویل دادند. (5)

قلیچ خان در سال 1218 ه.ق در رکاب حسین خان قاجار به همراه خوانین دیگر، از جمله محمد ولی میرزا حاکم سمنان و امیر گونه خان زعفرانلو با هفت هزار نیرو شهر مشهد را محاصره و از چنگ نادر میرزای افشار بیرون

ص: 93

1- (1) - پژوهش دانشگاه کمبریج: پیشین / 150.

2- (2) - مهدی سیدی: پیشین / 72.

3- (3) - دایره المعارف مصاحب / 27.

4- (4) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران / 3 / 130.

5- (5) - رضاقلی خان هدایت: تاریخ روضه الصغای ناصری / 10 / 655.

آوردند. (1) در سال 1224 ه. ق مصطفی قلی خان حاکم ترشیز (کاشمر) که از اطاعت حکومت مرکزی سرباززده بود، توسط محمد ولی میرزا حاکم وقت خراسان و امیر قلیچ خان دستگیر و توسط امیر قلیچ خان به دربار فتحعلی شاه فرستاده شد. (2) وی در سال 1231 ه. ق، که خوانین خراسان علیه محمد ولی میرزا قاجار والی خراسان شورش کرده بودند، به همراه چند تن از سرداران از سوی محمد ولی میرزا به جنگ امیر قوجه خان و محاصره رادکان فرستاده شد و چون خوانین خراسان نزد فتحعلی شاه از امیر قوجه خان شفاعت خواستند، شاه دستور لغو محاصره را صادر کرد. (3)

امیر قلیچ خان در جنگ حسنعلی میرزا شجاع السلطنه حاکم خراسان با افغانان هزاره در 1232 ه. ق نیز شرکت داشت و مأمور محاصره هرات از سمت دروازه قوطی جای بوده است. در سال 1233 ه. ق نیز در رکاب شجاع السلطنه عازم ملاقات فتحعلی شاه شد که در آن وقت مشغول محاصره قوچان بود (4) و در همان سال مأمور حراست قلعه غوریان و محاصره محمودآباد شد. (5)

در سال 1235 ه. ق شجاع السلطنه حکومت باخزر و شهر نواز دهستان های بخش تایباد مشهد را به امیر قلیچ خان تیموری واگذار نمود و در همان سال حکومت خواق را هم ضمیمه حکومت وی کرد. (6) امیر قلیچ خان تیموری نقش مهمی در حفظ امنیت منطقه خواف و باخزر و جام در دوره فتحعلی شاه قاجار داشت. او

ص: 94

-
- 1- (1) - سید علی میرنیا: وقایع خاور ایران 22/1.
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1494/3.
  - 3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 272/1؛ مهدی بامداد: پیشین 130/3.
  - 4- (4) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 284-283/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/85.
  - 5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 296/1.
  - 6- (6) - مهدی بامداد: پیشین 372/1.

حدود دوازده هزار ایل تیموری را در زورآباد، 40 کیلومتری سرخس، سکنی داد و در آنجا سنگر، ارگ و قلعه ای هم احداث کرد. پس از مرگ وی رفته رفته زورآباد خراب و ایل تیموری از آنجا کوچ نمودند.⁽¹⁾

قلیچ خان در سال 1237 ه.ق فوت کرد و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در عقب صفه شاه طهماسبی به خاک سپرده شد.⁽²⁾ اعقاب قلیچ خان تا اواخر دوره قاجاریه بر ولایات خواف، باخزر و جام به نام خوانین کلالی حکومت داشته اند. از جمله آثار قلیچ خان تیموری علاوه بر ارگ و قلعه زورآباد، می توان از حصار قلعه دولت آباد⁽³⁾ که در 1331 ه.ق آن را ساخت و ارگ دولتی شهر خواف که هم اکنون بنام ارگ قلیچ خانی در حاشیه خیابان شاه سنجان خواف پابرجاست،⁽⁴⁾ یاد کرد.

سید حسن حسینی

(35)

تیموری-دوست محمد خان

(-1264 ه.ق)

دوست محمد خان تیموری فرزند امیر قلیچ خان تیموری از امرا و خوانین برجسته خراسان در دوره محمد شاه قاجار است. او از اعقاب امیر سید کللال بخارایی (م 772 ه.ق) است⁽⁵⁾ که آباء و اجداد وی از سادات خراسان به شمار می روند و نسبت خود را به امام صادق می رسانند. دوست محمد خان نیز مانند پدر خویش، امیر قلیچ خان ریاست ایل تیموری را پس از مرگ وی عهده دار گردید و در نواحی تحت نفوذ پدر که شامل منطقه خواف، جام و باخزر بود

ص: 95

-
- 1- (1) - غلامحسین خان افضل الملک: سفرنامه ی خراسان و کرمان/89.
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 520/2.
  - 3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 274/1.
  - 4- (4) - ابراهیم زنگنه: تاریخ رجال شرق خراسان/65.
  - 5- (5) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 130/3.

دوست محمد خان در منطقه شرق خراسان به عنوان عامل دولت قاجار عمل کرده و در سرکوبی باغیان و شورشیان و لشکرکشی های دولت نقش مهمی داشت. او در سال 1253 ه. ق در رکاب محمد شاه قاجار جهت فتح هرات حضور داشت و در جنگی که به فرماندهی آصف الدوله والی خراسان با ترکمانان خوارزم در جریان محاصره هرات صورت گرفت، وی از سرکردگان افواج سپاه ایران بود و با یورش و حمله ناگهانی آنها ترکمانان شکست خورده، عقب نشینی کردند و حدود هفتصد نفر از سپاهیان دشمن به اسارت سپاه ایران درآمد. (2)

دوست محمد خان در سال 1264 ه. ق که حسن خان سالار، پسر آصف الدوله حاکم خراسان بر ضد حکومت مرکزی دست به شورش زد به مخالفت با سالار پرداخت و از پیوستن به وی خودداری ورزید بنابراین سالار او را دستگیر کرد و به قتل رساند. در خصوص نحوه مرگ وی در سفرنامه خراسان و کرمان آمده است: «سالار، دوست محمد خان سید بیچاره بی تقصیر را به چنگ آورد. او را برهنه ساخت و در تمام بدن او شیره مالید و او را در مقابل آفتاب نگاهداشت.

زنبورهای زیادی از اطراف به آن سید مظلوم هجوم آوردند و بر بدن او نیش زدند تا او جان بداد و هلاک شد». (3) جنازه وی را به مشهد منتقل و در دار السعاده حرم مطهر امام رضا علیه السلام کنار قبر پدرش به خاک سپردند. (4)

سید حسن حسینی

(36)

تیموری-عباس خان

(-1340 ه. ق)

عباس خان سالار اشجع از سران طوایف تیموری (5) و پدر دکتر تیمور

ص: 96

1- (1) - غلامحسین افضل الملک: سفرنامه ی خراسان و کرمان/117-119.

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 682/2-688.

3- (3) - غلامحسین افضل الملک: پیشین/119.

4- (4) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/343.

5- (5) - کاوه بیات: انقلاب خراسان/60.

(به تصویر صفحه مراجعه شود) کلالی، طبیب وزارت فرهنگ. وی از در 14 مرداد 1300 ه.ش/اول ذی حجه 1339 ه.ق به حکومت گناباد و خواف برگزیده شد. (1)

در زمان حکومت قوام السلطنه در خراسان و قیام محمد تقی خان پسیان طایفه تیموری، دو تیره بودند. یک گروه از شوکت السلطنه کلالی حمایت می کردند. او چون داماد شجاع الملک هزاره بود در ردیف هزاره ها قرار گرفته بود و علیه کلنل محمد تقی خان پسیان در برابر اردوی کاوه به فرماندهی ماژور علیرضا خان شمشیر، صف آرایی کرده بود. در مقابل دسته حاج عباس خان سالار اشجع، از مخالفان سرسخت شجاع الملک هزاره بودند. (2)

سالار اشجع در زمان حکومت قوام السلطنه حاکم سرخس بود. در همین زمان که انقلاب روسیه روی داد وی از اوضاع آشفته روس استفاده کرد و بدون اطلاع و دستور مقامات ما فوق به مرز روسیه حمله نمود و سرخس روس را به تصرف درآورد و به طرف تاشکند حرکت کرد و پس از آن قوام السلطنه را آگاه ساخت. کنسول انگلیس قوام السلطنه را وادار کرد تا سالار اشجع را به ایران بازگرداند و قوام با پیک ویژه ای وی را به سرخس ایران بازگرداند. (3)

سالار اشجع با توجه به سوءظنی که به او می رفت، به دستور کلنل محمد تقی خان پسیان دستگیر و زندانی شد. وی از زندان به کلنل محمد تقی خان پیغام فرستاد که بی جهت زندانی شده است و

ص: 97

-
- 1- (1) - کاوه بیات: پیشین/59، 66.
  - 2- (2) - علی آذری: قیام کلنل محمد تقی خان پسیان در خراسان/299.
  - 3- (3) - همان/300.

او با برادران خود نسبت به گروه شجاع الملک هزاره مخالف و بلکه دشمنی دیرینه دارد. سالار اشجع به وسیله ملک ایرج رکنی که شوهر خواهرش بود با کلنل ارتباط برقرار نمود و توجه او را جلب کرد و از زندان رها شد. (1)

به دستور کلنل محمد تقی پسیان سالار اشجع مأمور حکومت تربت جام، باخزر و خواف گردید. مقصود کلنل از اعزام این سردار، مطیع ساختن شجاع الملک هزاره بود. (2) سالار اشجع از طریق تربت حیدریه حملات خود را آغاز نمود و تا یوسف آباد باخزر، مرکز شجاع الملک هزاره، پیشروی کرد و شجاع الملک به خاک افغانستان گریخت. آخرین جنگ های سالار اشجع در حالی بود که چهل درجه تب داشت. وی به محض ورود به یوسف آباد که مصادف با خروج قوای هزاره از خاک ایران بود (3) در 23 محرم 1340 ه.ق دار فانی را وداع گفت. (4)

سالار اشجع در آخرین لحظات زندگی خود به کلنل محمد تقی پسیان پیام فرستاد: «من مأموریتم را انجام دادم.

تقاضایم این است که جنازه مرا در خور احترامات نظامی تشییع فرمایید». (5) کلنل هم طبق وصیت او عمل کرد. پس از حمل جنازه سالار اشجع از یوسف آباد به مشهد، چندین دسته موزیک و متجاوز از دو هزار ژاندارم، نمایندگان خارجی، عموم کارمندان ادارات دولتی، تجار، پیشه وران و شاگردان مدارس، در تشییع جنازه سالار اشجع شرکت نمودند و با تجلیل شایانی جنازه را به حرم مطهر رسانیدند و در آنجا به خاک سپردند. (6)

قابل ذکر است بین شوکت الملک علم و سالار اشجع مکاتبات زیادی در خصوص قیام کلنل پسیان صورت

ص: 98

1- (1) - همان.

2- (2) - غلامحسین میرزا صالح: جنبش کلنل محمد تقی خان پسیان/77.

3- (3) - علی آذری: پیشین/300.

4- (4) - کاوه بیات: پیشین/220؛ غلامحسین میرزا صالح: پیشین/103.

5- (5) - علی آذری: پیشین/301.

6- (6) - همان؛ غلامحسین میرزا صالح: پیشین/103.

گرفته است. (1) امیر شوکت الملک علم در خلال این نامه نگاری ها تلاش می کرد که با وساطت آیت الله زاده خراسانی و حاج حسین آقا ملک، پسیان را از قیام منصرف سازد. (2)

علی جان سکندری

(37)

تیموری-عطاء الله خان

(-1309 ه.ق)

میر عطاء الله خان فرزند نوروخ خان تیموری، از مشاهیر و امرای خراسان در عهد سلطنت ناصر الدین شاه قاجار آباء و اجداد میر عطاء الله از سادات و امرای بزرگ خراسان بودند، که از عهد امیر تیمور گورکانی به بعد ایلخانی ایل تیموری را برعهده داشته اند. (3) زمانی که ریاست اصلی ایل تیموری با علی مراد خان نصرت الملک بود، (4) عطاء الله خان ریاست بخشی از ایل را برعهده داشت.

میر عطاء الله خان در سال 1272 ه.ق هنگامی که سلطان مراد میرزا حسام السلطنه حاکم خراسان مأمور فتح هرات شد، در هرات بود و حدود چهارصد نفر از سربازان وی از نگهبانان برج و باروی هرات بودند. با شنیدن خبر سقوط قلعه غوریان توسط لشکر ایران، سربازان او دست از نگهبانی هرات برداشته فرار کردند و عطاء الله خان به همراه چهار هزار خانوار تیموری از کنار هرات کوچ کرد و به نزد حسام السلطنه آمد، و در رکاب حسام السلطنه جنگید. پیوستن ایل تیموری به سپاه ایران تأثیر زیادی در فتح هرات و تزلزل مدافعان آن داشت.

میر عطاء الله خان پس از پیروزی سپاه ایران در هرات از طرف ناصر الدین شاه به دریافت خلعت، مفتخر شد. (5) و پس

ص: 99

1- (1) - کاوه بیات: پیشین/139-140، 148، 151.

2- (2) - همان؛ علی آذری: پیشین/301.

3- (3) - غلامحسین خان افضل الملک: سفرنامه خراسان و کرمان/116-117.

4- (4) - همان/116، 118.

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1350/3؛ رضاقلی خان هدایت: پیشین 708/10.

از آن به سمت مهمان داری فرستادگان ولایت کابل و قندهار و سفیران دیگر بلاد و سرزمین ها تعیین گردید. (1)

میر عطاء الله خان در سال 1276 ه.ق در جنگ مرو به فرماندهی حشمت الدوله استاندار خراسان، که بین لشکر خراسان و ترکمانان مرو صورت گرفت، شرکت داشت و از فرماندهان ارشد سپاه ایران محسوب می شد که نتیجه این جنگ شکست سپاه خراسان از ترکمانان بود. (2) عطاء الله خان در سال 1278 ه.ق بنا به تشخیص حکومت قاجار با دو هزار نفر ایل خود به کوه سرخ و ربع شامات از حوالی سبزوار کوچید و سکنی اختیار نمود. در همین سال مورد لطف ناصر الدین شاه واقع شد و به منصب سرتیپی مفتخر گردید. (3)

میر عطاء الله خان که همواره با حاکمان خراسان همکاری داشت (4) در سال 1309 ه.ق درگذشت و در دار السعاده حرم مطهر رضوی به خاک سپرده شد. (5) از فرزندان وی می توان از میر اسد الله خان شوکت الدوله یاد کرد که پس از فوت علی مراد خان نصرت الملک به ریاست کل ایل تیموری رسید. (6)

سید حسن حسینی

(38)

تیموری-علی مراد خان

(-1319 ه.ق)

علی مراد خان تیموری فرزند دوست محمد خان، از نوادگان قلیچ خان تیموری است. جد اعلای نصرت الملک به نام میر شمس الدین محمد، که

ص: 100

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1353/3.

2- (2) - سید علی میرنیا: وقایع خاور ایران 128/1-132.

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان/1395.

4- (4) - عبد الحسین نوایی: اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله 124/1.

5- (5) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/223.

6- (6) - غلامحسین خان افضل الملک: پیشین/117-118.

(به تصویر صفحه مراجعه شود) نسب خود را به امام جعفر صادق علیه السلام می‌رساند، با فرزندان خود جهت ترویج دین از شهر ترمیر به هرات رفت و در آنجا خانقاهی جهت ارشاد و تربیت مریدان خود ترتیب داد و در همان جا نیز درگذشت. (1) علی مراد خان در دوره حکومت ناصر الدین شاه از سرداران نامی خراسان به شمار می‌رفت و ریاست ایل تیموری را در مناطق مشهد، جام، باخرز، زورآباد و سرخس عهده دار بود و حدود شش هزار خانوار تیموری زیر نظر وی قرار داشتند. (2)

وی ابتدا درجه سرهنگی گرفت و به تدریج به رتبه سرداری ارتقاء یافت. (3)

او در سال 1239 ه.ش در جنگ مرو، که بین ایران و ترکمانان مرو صورت گرفت، شرکت کرد و یکی از فرماندهان ارشد سپاه ایران بود که نتیجه جنگ مزبور شکست ایران از ترکمانان مرو بود. (4) علی مراد خان در سال 1245 ه.ش در سفر دوم ناصر الدین شاه به مشهد به سبب خدمات ارزشمند در مقابله با تهاجم ترکمن‌ها در مرز خراسان، به دریافت لقب نصرت الملکی مفتخر شد. او در سال 1262 ه.ش حاکم سرخس شد و چند بار نیز نایب الایاله خراسان و سیستان بود. (5)

سال 1263 ه.ش منطقه سرخس که

ص: 101

1- (1) - غلامحسین خان افضل الملک: پیشین / 117

2- (2) - فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان) / 294.

3- (3) - همان.

4- (4) - سید علی میرنیا: وقایع خاور ایران 128/1-132.

5- (5) - فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان) / 294.

تحت حکومت علی مراد خان بود، به تصرف دولت روسیه تزاری درآمد و نصرت الملک گزارشی در خصوص تصرفات و تجاوزات علیخانف روسی به محمد تقی خان رکن الدوله، استاندار وقت خراسان ارائه داد. (1) در سال 1265 ه.ش نیز که آصف الدوله شیرازی حاکم وقت مشهد قصد تصرف املاک محمد خان قرایی، از خوانین خراسان، را داشت، وی املاک خود را به نصرت الملک به اجاره داد تا از گزند تصرف حاکم مشهد مصون بماند. (2) علی مراد خان در آغاز سال 1273 ه.ش به فرماندهی کل نیروهای شاهنشاهی مستقر در خراسان منصوب شد ولی در همان سال توسط آصف الدوله در روستایی واقع در 48 کیلومتری مشهد محبوس گردید. تیرگی روابط آصف الدوله و نصرت الملک به دربار ناصر الدین شاه نیز کشیده شد و ناصر الدین شاه از اقدامات آصف الدوله در خصوص نصرت الملک خشمگین شده وی را به سختی تنبیه کرد. (3)

نصرت الملک در مقام حاکم مناطق متحده مرز هرات (جام، باخزر و خواف) که زمانی طولانی آنها را اداره می کرد، مناسب ترین فرد جهت نمایندگی انگلیس به شمار می رفت. او همیشه دوست انگلستان بود و کاهش نفوذ وی در مرز هرات ضربه مهلکی به منافع انگلیس به شمار می رفت. مناطقی که توسط نصرت الملک اداره می شد نه تنها شامل اکثریت افراد ایل وی بود، بلکه مناطق دیگری را هم که مورد توجه خاص انگلیس بود، نیز دربر می گرفت.

وی در مقام یک صاحب منصب ایرانی به گونه ای با نمایندگی بریتانیا هماهنگی داشت که به مصالح کشور زیان نرسد. در اثر نفوذ نمایندگی انگلیس سرانجام نصرت الملک بنا به درخواست خودش توسط ناصر الدین

ص: 102

1- (1) - سید علی میرنیا: پیشین 174/1.

2- (2) - محمد رضا افشار: خراسان و حکمرانان 561/؛ سید علی میرنیا: پیشین 214/1.

3- (3) - فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان) 294.

به هنگام غیبت نصرت الملک در خراسان و حضورش در تهران آصف الدوله شیرازی (شهاب الملک) سعی کرد وی را از ریاست ایل تیموری برکنار کند و اسد الله خان، پسر عموی نصرت الملک، را جایگزین وی نماید؛ اما هیچ موفقیتی به دست نیاورد؛ (2) زیرا ایل تیموری همچنان به نصرت الملک وفادار ماند.

در مورد روابط نصرت الملک و آصف الدوله باید گفت که طبق اسناد آصف الدوله، پس از استعفای نصرت الملک از حکومت سرخس روابط دوستانه و مسالمت آمیزی بین این دو حاکم برقرار بود و آن دو در آبادی زورآباد جام و تأسیس تلگراف خانه در سرخس باهم همکاری داشته اند. (3)

آصف الدوله قسمتی از املاک را به نصرت الملک واگذار کرد تا وی را به امور زراعت ترغیب نماید تا فضای سیاسی مشهد را آرام سازد. (4)

ناصر الدین شاه شخصا نصرت الملک را می شناخت و با وی به عنوان تنها رئیس نیرومندی که در منطقه خراسان به حکومت او وفادار مانده است، با کمال احترام و عطف برخورد می کرد. به این دلیل تصمیم گرفت او را به مشهد برگرداند و در سمت فرماندهی لشکر خراسان و حکومت جام، باخزر و خواف ابقاء کند. اما پس از مرگ ناصر الدین شاه روس ها به بهانه اینکه وی با انگلیسی ها روابط پنهانی و با آنها دشمنی دارد، کوشیدند از عزیمت او به خراسان جلوگیری کنند. دولت ایران در ابتدا تسلیم این خواسته شد اما سرانجام پس از اینکه نصرت الملک قول داد به روس ها حمله نکند با دخالت پدرزنش رکن الدوله، والی خراسان، اجازه یافت که به مشهد برگردد و ریاست ایل تیموری را به عهده گیرد. او در اواخر

1- (1) - همان/294.

2- (2) - همان.

3- (3) - عبد الحسین نوایی: اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله/96، 113.

4- (4) - همان/12.

حکومت خود به شدت تحت فشار روس ها قرار داشت و ملزم شده بود که با کنسول روس تماس داشته و از هرگونه ارتباط با نمایندگی انگلیس خودداری ورزد.⁽¹⁾

از نظر خصوصیات فردی برخی او را فردی دسیسه باز و فتنه انگیز خوانده اند، آصف الدوله شیرازی در مورد وی می گوید: «اصل این مرد این است که هیچ نمی فهمد خوب و بد را از هم تشخیصی نمی دهد». در خصوص مالیات گیری نصرت الملک نقل شده که برخی اوقات بر افراد زیردست خود سخت می گرفته است.⁽²⁾

علی مراد خان نصرت الملک در سال 1319 ه. ق/1280 ه. ش درگذشت و در رواق پشت سر مبارک حرم مطهر مدفون گردید.⁽³⁾ پس از او ریاست ایل تیموری به دلیل نبودن پسر بزرگ در خانواده نصرت الملک، به میر اسد الله خان شوکت الدوله، پسر عموی نصرت الملک، رسید که وی سرپرستی دو پسر کوچک نصرت الملک را پذیرفت و املاک باقیمانده او را حفظ کرد.⁽⁴⁾ از اقدامات نصرت الملک در رابطه با آستان قدس می توان وقف 200 نسخه خطی به کتابخانه آستان قدس رضوی⁽⁵⁾ و واگذاری چهارصد متر از اراضی باغ سالار واقع در بالا خیابان مشهد به آستان قدس در 1307 ه. ق یاد کرد.⁽⁶⁾

سید حسن حسینی

ص: 104

-
- 1- (1) - فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان) / 294-295.
  - 2- (2) - عبد الحسین نوایی: پیشین / 145-146.
  - 3- (3) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 343.
  - 4- (4) - غلامحسین خان افضل الملک: پیشین / 118.
  - 5- (5) - رمضانعلی شاکری: واقفین عمده ی کتاب / 20.
  - 6- (6) - عبد الحمید مولوی: پیش نویس موقوفات آستان قدس / 267/3.

جابری اصفهانی-سلیمان

(-991 ه.ق)

میرزا سلیمان جابری اصفهانی، فرزند میرزا علی وزیر شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدا بنده صفوی در اصل اصفهانی است. (1) اما از تاریخ و محل تولد وی اطلاع دقیقی در دست نیست.

پدرش چند سال وزیر ابراهیم خان ذو القدر حاکم فارس (حدود 955 ه.ق) بود. میرزا سلیمان در شهر شیراز به کسب علم پرداخت و پس از چندی به اردوی شاه طهماسب اول (930-984 ه.ق) پیوست. سپس به خدمت میرزا عطاء الله وزیر آذربایجان گماشته شد. پس از این که از سوی میرزا عطاء الله به اردوی شاه مأموریت یافت، به واسطه استعدادی که داشت توجه شاه را به خود جلب کرد.

شاه طهماسب او را پس از عزل آقا جمال کرمانی از مقام نظارت بیوتات شاهی به این منصب گماشت و تا سال مرگ شاه طهماسب (984 ه.ق) در این شغل باقی ماند. (2) پس از فوت شاه طهماسب پسرش شاه اسماعیل دوم در 26 ربیع الاول 985 ه.ق میرزا سلیمان جابری را به وزارت خود برداشت. (3) از آنجایی که شاه اسماعیل دوم خود به امور مملکتی توجه چندانی نداشت همه کارها به دست خواهرش پریخان خانم و میرزا سلیمان افتاد. (4) اسماعیل به میرزا

ص: 105

1- (1) - اسکندر بیک منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 257/1.

2- (2) - همان جا؛ محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/53.

3- (3) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/639.

4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/53-54.

سلمان چنان اقتداری داد که دیگر لازم نبود در مقابل امرا از جای برخیزد.⁽¹⁾

میرزا سلمان در ایام یک و نیم ساله حکومت شاه اسماعیل دوم وزارت او را برعهده داشت و با فوت شاه در 13 رمضان 985 ه.ق، میرزا سلمان که رابطه اش با پریخان خانم تیره بود به شیراز گریخت تا با عذرخواهی از او و پناه بردن به سلطان محمد خدابنده که اینک از سوی امرا نامزد پادشاهی بود خود را از مهلکه نجات دهد. او در شیراز موفق شد تا با شفاعت چند تن خود را به شاه جدید و زن وی نزدیک نماید و با بدگویی از پریخان خانم، دل آنها را به دست آورد.⁽²⁾ سلطان محمد خدابنده وی را به وزارت خود انتخاب کرد و میرزا سلمان در دوران پادشاهی او از اقتدار بیشتری برخوردار گردید.

ضعف بینایی شاه جدید موجب شده بود او دخالت چندانی در کارها نداشته باشد و میرزا سلمان با مهد علیا همسر شاه، بر همه کارها مسلط شدند. گرچه در این زمان اوضاع کشور نابسامان بود ولی میرزا سلمان تا حدی از خود لیاقت به خرج داد. حسن بیگ روملو می نویسد: «میرزا سلمان که فردی دانا بود سعی کرد از اختلافات بکاهد و ترس از خدا را پیشه کرد.

او در رسیدگی به امور مظلومان، گردآوری مالیات، خوشرفتاری با دهقانان و زارعان، رساندن علوفه و پرداخت حقوق مستحقان کوتاهی نکرد.⁽³⁾ اما با این حال بذل و بخشش او و شاه خزانه را تهی کرد، رشوه و ارتشاء در کارها رونق گرفت و بین کسانی که از کارها معزول می شدند و کسانی که بر کارها گمارده می شدند اختلاف پیش آمد⁽⁴⁾ و به آشفتگی اوضاع افزود». امرای قزلباش، رقیب اصلی میرزا سلمان محسوب می شدند، او در ابتدای کار با وجود همسر شاه از پشتوانه خوبی برخوردار بود، اما میان آنان در اردوکشی به قراباغ برای جنگ با تاتارها و عثمانی ها اختلاف افتاد و او

ص: 106

1- (1) - اسکندر بیک منشی: پیشین 257/1.

2- (2) - نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول 64/1.

3- (3) - حسن بیگ روملو: پیشین/655.

4- (4) - نصر الله فلسفی: پیشین/64.

سرانجام در اختلاف متمایل به امرا شد و این امر به قتل زن شاه در سال 987 ه. ق انجامید. (1) پس از قتل مهد علیا قدرت میرزا سلمان افزایش یافت به ویژه که دختر خود را نیز به عقد پسر و ولیعهد شاه، حمزه میرزا، درآورد. (2)

میرزا سلمان تا سال 991 ه. ق مقام وزارت را در اختیار داشت. در این سال شاه و امرای قزوین تصمیم گرفتند با حمله به خراسان، عباس میرزا را از امرای آن سامان بگیرند. زیرا امرای خراسان از 989 ه. ق عباس میرزا را در خراسان بر تخت شاهی نشاندند و خطبه و سکه به نام وی زده و از فرمان قزوین سرپیچیده بودند. (3) امرای قزلباش سپاه سلطان محمد خدابنده که از نفوذ روز افزون میرزا سلمان جابری و محدود شدن قدرت خود به ستوه آمده بودند در این لشکرکشی تصمیم گرفتند میرزا سلمان را از میان بردارند. لذا هنگامی که لشکر شاه در گشودن قلعه تربت حیدریه که مرشد قلی خان استاجلو در آن سنگر گرفته بود ناکام ماند، میرزا سلمان جابری فتح آن را به تنهایی برعهده گرفت ولی به علت همراهی نکردن سپاهیان کاری از پیش نبرد و امرا بر مخالفت خود افزودند و او را مورد سرزنش قرار دادند، میرزا سلمان هم آنها را تهدید به قتل کرد. لشکر شاه محمد به ناچار به سوی هرات حرکت کرد تا آن شهر را از دست علیقلی خان شاملو بیرون آورد. هنگامی که لشکر در اطراف هرات مستقر شد، امرای مخالف وزیر و در رأس آنها قورچی باشی شاه فرصت یافتند و در 21 شوال 991 ه. ق میرزا سلمان وزیر را کشتند و بدنش را قطعه کردند. سر وزیر را برای دشمن او، علیقلی خان شاملو، به شهر هرات فرستادند. پس از دوسه روزی که بدن وی بی سر افتاده بود

ص: 107

1- (1) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 2/ 695-698.

2- (2) - نصر الله فلسفی: پیشین 1/ 75-78 و 101؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 1/ 106.

3- (3) - نصر الله فلسفی: پیشین 1/ 100-101

به دستور شاه و ولیعهد حیدر میرزا و بنا به وصیتی که خود میرزا سلمان در هنگام زندگانی به قاضی لشکر امیر ابو الولی انجوی شیرازی کرده بود، سرش را بر بدن دوختند و جسدش را به مشهد منتقل ساختند و در گنبد میر ولی بیگ در حرم مطهر مدفون ساختند. (1) با قتل میرزا سلمان امرای قزلباش یک بار دیگر نشان دادند که هنوز در دولت صفویه جایگاهی برای دیوان سالاری ایران قایل نیستند. میرزا سلمان به لحاظ نسب خود را از نسل جابر بن عبد الله انصاری صحابی معروف پیامبر صلی الله علیه و آله می دانست و از اشراف اصفهان به شمار می آمد. (2) در هنگام وزارت، صاحب سپاه ویژه پنج هزار نفری و طبل و علم بود. (3) میرزا سلمان انسانی ادیب و شاعر بود و به همین دلیل به شعرا و ادبا توجهی ویژه داشت. (4) به گفته میرزا صادقی کتابدار بسیار خوش طبع و صحبت دوست و دارای دیوان شعر بود. از اشعار وی است:

طاعت آن است که راهی به حقیقت دارد و نه در بتکده هم طاعت معبود کنند

*** پسران او میرزا عبد الله و میرزا نظام که در دربار صاحب نفوذ بودند و در لشکرکشی به هرات در اردوی شاه حضور داشتند، به هنگام قتل پدر گرفتار حبس شدند و پس از چند روز با دادن مبلغی جریمه جان خود را نجات دادند و روانه شیراز شدند. (5) موقوفات میرزا سلمان جابری و اموالش در همه جا مصادره شد. امرا به این بسنده نکردند بلکه در روز بعد از قتل وزیر، شاهزاده حمزه میرزا را وادار ساختند

ص: 108

1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین / 147-148؛ قاضی احمد قمی: پیشین / 746/2.

2- (2) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین / 144.

3- (3) - همان / 146.

4- (4) - همان / 144-145.

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین / 43/1-44؛ قاضی احمد قمی: پیشین / 747/2.

دختر وی را نیز طلاق دهد. (1)

رجبعلی یحیایی

جلال الدوله-قاجار-حسین میرزا

حسام الدوله-علم-امیر علی اکبر خان

حسام السلطنه-قاجار-محمد تقی میرزا

حشمت الدوله-قاجار-حمزه میرزا

حشمت الملک-علم-امیر علم خان سوم

ص: 109

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 746/2-747.

چاپشلو-بابا خان

(1150 ه.ق)

بابا خان چاپشلو از سرداران معروف نادر شاه و بیگلربیگی هرات.

تاریخ تولد و اصل و نسب بابا خان معلوم نیست. او به روستای چاپشلو منسوب است که محل تولد نادر شاه افشار نیز همان روستا بوده است. (1) در جلد اول فرهنگ جغرافیایی ایران که توسط نظامیان انگلیسی در حدود 1910 میلادی تهیه شده است از این روستا به عنوان آبادی مستحکم و با وسعتی قابل توجه توصیف شده که در منطقه دره گز در شمال خراسان و در کنار جاده کلات واقع است و ساکنانی از نژاد ترک و کرد دارد. (2)

احتمالاً- بابا خان به خاطر هم ولایتی بودن با نادر از همان ابتدا در کنار نادر بوده و در جنگ و گریزهای وی شرکت داشته و به واسطه رشادتهایش در سال 1142 ه.ق در جنگ نادر با اشرف افغان در مهمان دوست، از سرداران سپاه ایران گشته است. بعد از جنگ در کنار سردارانی نظیر امام وردی خان، امیر اصلان خان و اسماعیل خان خزیمه از او نیز قدردانی شد و مورد نوازش و

ص: 110

1- (1) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 824/2.

2- (2) - فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان) 265.

بخشش نادر قرار گرفت. (1) نادر پس از عزل شاه طهماسب دوم، بابا خان را که بیگلربیگی لرستان شده بود به سرکوبی بختیاری ها فرستاد و او در 29 ربیع الثانی 1145 ه.ق عازم این مأموریت شد. (2) همچنین مأمور سرکوبی سیصد خانوار از ایل زند شد، که با استفاده از حمله افغان ها در سرابند و سیلاخور مشغول شرارت بودند. (3)

در سال 1145 ه.ق، که نادر شاه عزم کرد تا پس از تصرف کرمانشاه با والی بغداد به نبرد پردازد، تعدادی از فرماندهان خراسانی از جمله بابا خان حضور داشتند. نادر، بابا خان را به عنوان پیشقراول سپاه با هفت هزار نفر روانه جنگ با کوه بیگی کرد نمود، که از طرف احمد پاشا حاکم بغداد، روانه جنگ با نادر شده بود. (4) او مأمور شد با عبور از دجله، نجف و کربلا را متصرف شود. (5) بابا خان ابتدا از کوه بیگی شکست خورد اما چون خود نادر به کمک او شتافت نیروی کوه بیگی درهم شکسته شد و بابا خان او را دستگیر و به خدمت نادر برد. نادر دوباره بابا خان را به همراه جان علی کولان در رأس شش هزار تن برای حمله به نیروهای عثمانی در بغداد روانه کرد و آنها توانستند نیروهای دوازده هزار نفری عثمانی را درهم شکنند. (6)

بابا خان در محاصره بغداد به عنوان فرماندهی بزرگ شرکت داشت؛ (7) اما پس از چندی نادر وی را برای سرکوبی شورش محمد خان بلوچ به فارس فرستاد. در همین زمان که سلطان محمود عثمانی، سپاهی سیصد هزار نفره به کمک احمد پاشا به بغداد فرستاد،

ص: 111

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 1/112.

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/188.

3- (3) - همان/189.

4- (4) - محمد کاظم مروی: پیشین 1/254-255.

5- (5) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/219.

6- (6) - محمد کاظم مروی: پیشین 1/254/260.

7- (7) - همان 1/261-262.

نادر سپاهی را به فرماندهی بابا خان و سرداران دیگر از قبیل شاه قلی بیگ قاجار مروی و محمد رضا بیگ کپنک لو فرستاد تا در نواحی شامات تاخت و تاز کنند و در آن نواحی وحشت ایجاد نمایند. (1) بابا خان قلعه «آنه» را گرفت و اموال زیادی به دست آورد و پس از چند روز به اردوی نادر پیوست و به زیارت کربلا نایل شد. در 1146 ه.ق او مأمور سرکوبی طایفه بختیاری شد. (2)

بابا خان در جنگ دوم با عثمانی ها در کرمانشاه نیز حضور داشت. (3) نادر که پس از شکست توپال پاشا، قصد کرد به سمت بغداد حرکت کند، بازهم بابا خان را با هشت هزار نفر پیش فرستاد تا حله را فتح کند و او در اندک فرصتی آن را گشود. (4) بزرگان و سادات قلعه به حضور وی رسیدند و خواستار جلوگیری از قتل و غارت شدند؛ بابا خان هم که مردی نیکو اخلاق بود، دستور داد سپاهیان دست از غارت بردارند و دیناری از کسی به زور نگیرند. پس از دوسه روز که نادر به حله وارد شد بابا خان هدایایی را که شیخ شرف الدین و دیگر بزرگان شهر به او داده بودند در اختیار نادر گذاشت و مورد محبت وی واقع شد. (5)

در سال 1147 ه.ق نادر او را روانه فتح قلعه گنجه کرد و پس از تاجگذاری در پنجشنبه 24 شوال 1148 ه.ق در دشت مغان، ایالت هرات را هم به بابا خان چاپشلو داد. (6) بابا خان در جنگ های رضا قلی خان فرزند نادر شاه علیه، ابو الفیض خان حاکم ماوراءالنهر در 1150 ه.ق با عنوان بیگلربیگی و پیشقراول حضور داشت و بخش هایی از سپاه ابو الفیض خان ازبک را شکست داد و در تعقیب نیروهای دشمن و محاصره قلعه شلدوگ سعی

ص: 112

1- (1) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 223.

2- (2) - همان / 245.

3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین / 301/1.

4- (4) - همان / 334/1.

5- (5) - همان / 335/1.

6- (6) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 273.

فراوانی از خود نشان داد، اما مورد اصابت گلوله قرار گرفت. رضا قلی خان که از زخمی شدن بابا خان بسیار ناراحت شده بود، به پزشکان دستور داد آنچه در توان دارند در معالجه وی بکار برند. اما این کوشش ها سودی نبخشید و او دار فانی را وداع گفت. رضا قلی خان در غسل و تکفین وی شرکت جست و مراسم سوگواری و تعزیه بر پا کرد. پس از آن جسد بابا خان را به خراسان ارسال کرد که در حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (1)

رجبعلی یحیایی

(41)

چاندبی بی

(-1009 ه.ق)

چاندبی بی دختر حسین نظام شاه بحری (961-972 ه.ق) و خواهر مرتضی نظام شاه دیوانه (972-996 ه.ق) (2) و همسر علی عادل شاه، (3) حاکم دکن، از زنانی بود که در تاریخ سیاسی کشور هند نقش مؤثری داشته است؛ از جمله در سال 1004 ه.ق سپاهیان مراد بن اکبر شاه به فرماندهی میرزا عبد الرحیم خان خان به قلعه احمد نگر تاختند، چاندبی بی مانع تسخیر قلعه شد و آنان ناگزیر تن به صلح دادند. بار دیگر در سال 1008 ه.ق با ابو الفضل علامی که پس از سلطان مراد (م 1007 ه.ق) مأمور دکن شده بود پیمان دوستی بست، عاقبت در سال 1009 ه.ق که دانیال بن اکبر به قصد فتح قلعه احمدنگر واقع در غرب هند آمده بود به دست سپاهیان کشته شد. (4)

میر ابو تراب مشهدی از طرف نظام شاه دکن مأموریت یافت تا استخوان های چاندبی بی را به مشهد آورد و در کنار بارگاه امام رضا علیه السلام به

ص: 113

1- (1) - همان/295؛ محمد کاظم مروی: پیشین 592/2-599.

2- (2) - دایره المعارف تشیع/200-201.

3- (3) - امین احمد رازی: تذکره هفت اقلیم 63/1.

4- (4) - احمد گلچین معانی: کاروان هند 214/1.

خاک سپارد اما او در راه خراسان از سوی نور الدین محمد جهانگیر (1014-1037 ه.ق) زندانی شد و بعد از چهار سال به مشهد آمد. (1)

محمد جواد هوشیار

(42)

چاوشلو-حسین بیگ

(-967 ه.ق)

حسین بیگ چاوشلو از امرای بزرگ نظامی و قورچی تیر و کمان شاه طهماسب اول صفوی است که از زندگی وی اطلاع دقیقی در دست نیست. وی در امور نظامی صاحب استعداد بود و مراتب ترقی را پیمود و از مقربان و معتمدان شاه طهماسب گردید و (2) در مأموریت های نظامی مختلف شرکت داشت. از جمله در سال 959 ه.ق به دستور شاه، همراه سوندوگ بیگ افشار که او نیز قورچی باشی بود به نواحی ارجیش از خاک عثمانی دستبرد زدند. (3)

در 967 ه.ق به عنوان قورچی باشی تیر و کمان شاه در مراسم استقبال از شاهزاده با یزید عثمانی که به دربار ایران پناهنده شده بود حضور داشت.

قاضی احمد می نویسد: «شاه با سوندوگ بیگ قورچی باشی و حسین بیگ چاوشلو قورچی باشی تیر و کمان و دیگر مقربان به استقبال توجه فرمود» از این عبارت مقام و منزلت حسین بیگ در دوره ای که قزلباشان در نهایت اقتدار خود بودند به خوبی هویدا است. حسین بیگ چاوشلو در روز دوشنبه هفدهم ذی حجه 967 ه.ق در قزوین درگذشت و جسدش به مشهد مقدس منتقل (4) و در حرم مطهر به خاک سپرده شد.

از عبارت قاضی احمد در مورد او که می نویسد: «او از مقربان و معتمدان (شاه) بود و گمان تسلط و استیلا بر بندگان خدا داشت» (5) خوی استبدادی و نظامیگری او قابل

ص: 114

1- (1) - عبد الباقی نهاوندی: مآثر رحیمی / 668.

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ / 415/1.

3- (3) - همان / 360/1

4- (4) - همان / 415/1، 2/983.

5- (5) - همان جا.

فریدون خان چرکس حاکم استرآباد(1012-1030 ه.ق) در عصر شاه عباس اول.

وی اصالتاً از چرکسی‌هایی بوده است که به ایران آورده شد. در عصر شاه عباس قزلباش‌ها بنا به سیاست این شاه کنار گذاشته شدند و نیروهای جدید گرجی و چرکسی جایگزین آنها گردیدند. وی نیز ابتدا از نوکران شاه عباس بود که به سبب استعداد و شایستگی اش مورد توجه ویژه شاه قرار گرفت و در حدود سال 1012 ه.ق به حکومت ولایت مهم استرآباد برگزیده شد. او تا آخر عمر به مدت 18 سال این ولایت مرزی را در اختیار داشت. (1) طول مدت حکومت او می‌تواند نشانگر استعداد و حسن حاکمیت او باشد. اسکندر بیگ نیز به این مطلب اشاره کرده می‌نویسد: رفتار خوبی با مردم داشت و در بین آنها به «سلامت نفس مشهور و به صفت عدالت موصوف بود.» (2) او در مدت حکومت خود همیشه با اشرار و سرکشان ایل ترکمان صابین خانی که در حدود استرآباد موجب ناامنی بودند، جنگ‌های فراوان و بزرگی کرد و همیشه در این نبردها پیروزی با وی بود به ویژه از کولکن‌ها و اوخلوها تعداد زیادی را به قتل رساند. (3) در سال 1021 ه.ق که ولی محمد خان، پادشاه ازبک و حاکم ماوراءالنهر توسط برادرزادگانش، امام قلی سلطان و ندر محمد سلطان، از قلمرو خود رانده شد و مجبور گردید به شاه ایران توسل جوید؛ فریدون خان به عنوان حاکم استرآباد به بسطام رفت و مطابق دستور شاه عباس از او استقبال و پذیرایی کرد. (4) اسکندر بیگ می‌نویسد:

ص: 115

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1600/3.

2- (2) - همان جا.

3- (3) - همان جا.

4- (4) - همان/1372-1377.

«چون (ولی محمد خان) به حدود بسطام رسید فریدون خان حاکم استرآباد به بسطام آمده تا چشمه الهاک که هشت فرسخ است استقبال کرد و تحف و هدایا گذرانیده خدمات شایسته به تقدیم رسانید و تا سمنان و خوار که ملک عراق است وکلای فریدون خان متکفل خدمت بودند»⁽¹⁾.

فریدون خان تا سال 1030 ه.ق حاکم استرآباد بود و در این سال به رحمت ایزدی پیوست و جنازه اش به همراه اجساد شیخ بهایی و قاضی خان صدر به مشهد مقدس منتقل و در حرم مطهر علیه السّلام مدفون گردید.⁽²⁾

رجبعلی یحیایی

ص: 116

1- (1) - همان/77.

2- (2) - همان 1600/3؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 619/2؛ محمد تقی مدرس رضوی: سالشمار وقایع مشهد/97.

خان زاده بیگم-سوین بیگ

(ق 770-814 یا 816 ه.ق)

سوین بیگ مشهور به خان زاده(1) دختر حسین صوفی خوارزمشاه(2) و برادرزاده خوارزم سلطان(3) و مادر گوهرشاد آغا بود.(4)

سوین بیگ قبل از سال 770 ه.ق در خوارزم تولد یافت. پدرش حاکم خوارزم بود، و بعد از آنکه تیمور(771-807 ه.ق) خوارزم را در سال 775 ه.ق تسخیر نمود؛ وی از دست تیمور فرار و در همان سال فوت کرد.

برادرش یوسف صوفی از طریق مصالحه با تیمور، حاکم آنجا گردید.

تیمور، دختر برادر او یعنی خان زاده را برای پسر خود جهانگیر نامزد کرد.(5)

خان زاده خانم در سال 775 ه.ق از خوارزم راهی سمرقند و در اواخر همان سال با جهانگیر ازدواج نمود.(6) پس از مرگ جهانگیر در سال 777 ه.ق(7) خان زاده خانم به ازدواج میران شاه گورکانی برادر شوهر خویش درآمد،(8)

ص: 117

1- (1) - غیاث الدین خواند میر: حبیب السیر فی اخبار البشر 422/3.

2- (2) - فصیح احمد خوافی: مجمل فصیحی / 207.

3- (3) - کلاویخو: سفرنامه / 354.

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 573/2.

5- (5) - معین الدین نطنزی: منتخب التواریخ / 302-303؛ فصیح احمد خوافی: پیشین / 106.

6- (6) - شرف الدین علی یزدی: ظفرنامه 83/1-182، 188.

7- (7) - همان / 201/1.

8- (8) - نیکلای کلاویخو: سفرنامه / 354.

که مدتی حاکم خراسان بود. (1) گویند میران شاه در اثر عارضه ای که بر سرش پدید آمد زن خویش را دشنام های تهمت آمیز داد، از این رو خان زاده خانم نزد تیمور، که تازه از سفر جنگی هند بازگشته بود، رفت و از میران شاه شکایت نمود و گفت شوهرش خیال شورش و پادشاهی را در سر دارد. تیمور او را از کار برکنار و میرزا عمر پسر میران شاه را به حکومت منصوب کرد. (2)

تیمور با کمال احترام از عروسش پذیرایی کرد و خان زاده به نزد شوهر خویش بازنگشت (3) بلکه در کاخ خود در سمرقند باقی ماند. (4) کلاویخو سفیر پادشاه اسپانیا در سفر خود به سمرقند در جشنی که از سوی تیمور به افتخار جشن عروسی شش تن از نوه هایش بپا داشته بود، شرکت داشت و مورد پذیرایی شاهزاده خان زاده خانم قرار گرفت. (5)

عاقبت خان زاده خانم در رجب سال 814 ه. ق در مشهد مقدس وفات و در جوار امام رضا علیه السلام مدفون گردید. (6) وی دو فرزند داشت: خلیل سلطان از میران شاه که در رجب همان سال در گذشت. (7) و دیگر محمد سلطان از جهانگیر بود (8) که در سال 805 ه. ق در جنگ آنقره کشته شد. (9)

محمد جواد هوشیار

(45)

خلعتبری تنکابنی -

حییب الله خان

(-1326 ه. ق)

حییب الله خان پسر ولی خان

ص: 118

1- (1) - همان 225/1

2- (2) - عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 110/1

3- (3) - کلاویخو: پیشین 172/

4- (4) - همان 311/

5- (5) - همان 362، 248، 245/

6- (6) - حافظ ابرو: زبده التواریخ 436/3 - 437؛ فصیح احمد خوافی: پیشین 207؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 5732/

7- (7) - حافظ ابرو: پیشین 436/3. فصیح احمد خوافی: پیشین 207/

8- (8) - شرف الدین علی یزدی: پیشین 201/1

9- (9) - کلاویخو: پیشین 364/

تنکابنی و پدر محمد ولی خان سپهسالار (1264-1345 ه.ق) از رجال عهد قاجار.

او از خاندان خلعت بری های تنکابن است که از حدود اواخر عهد کریم خان زند (1163-1193 ه.ق) بر منطقه تنکابن و اطراف آن حکومت داشته اند. ولی خان پدر حبیب الله خان یکی از فرماندهان سپاه محمد شاه قاجار در لشکرکشی به هرات در سال 1253 ه.ق بود. او که از خود رشادت ها و شایستگی هایی نشان داد در همین جنگ کشته شد (1) و منصب وی به پسر بزرگش حبیب الله خان واگذار شد. (2)

حبیب الله خان همچون پدرش حکومت محال ثلاث (تنکابن، کجور و کلاردشت) را به دست آورد. او توانست خود را بیشتر به دربار قاجاری نزدیک کند و با استفاده از نفوذ خود املاک و اراضی بیشتری را به تملک درآورد به طوری که این خاندان در زمان او به یکی از بزرگترین ملاکین منطقه تبدیل شدند.

در سال 1280 ه.ق حبیب الله خان به درجه سرتیپی رسید و در سال بعد یکی از فرماندهان لشکری بود که برای سرکوبی طوایف تراکمه یموت کوکلان راهی استرآباد شد، این لشکرکشی با موفقیت همراه بود. (3) چند سال بعد در 1286 ه.ق به حبیب الله خان لقب ساعد الدوله اعطاء شد (4) و در سال 1298 ه.ق حکومت استرآباد به او واگذار شد و مدت پنج سال در این منطقه بود. در سال 1303 ه.ق به اشاره روس ها معزول شد و سهام الدوله شادلو بجنوردی حاکم آنجا شد. (5)

یکی از عمده ترین کارهای ساعد الدوله سرکوب شورش سید عالمگیر در کلاردشت بود. در سال 1308 ه.ق فردی به نام سید محمد یا به گفته اعتماد

ص: 119

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 717/2

2- (2) - همان 721/2

3- (3) - مرآة البلدان/ 1465.

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1907/3

5- (5) - همو: روزنامه خاطرات/ 436

السلطنه سید باقر، از اهالی صحنه کرمانشاه به کلاردشت مازندران آمد و خود را به فرقه علی الهی منتسب کرد.

او خیلی زود طرفدارانی در میان اهالی بومی و کردان خواجه وندی به دست آورد، این زمانی بود که بیشتر نواحی ایران در مخالفت با امتیاز توتون و تنباکو ملتهب بود. در منطقه کلاردشت هم اهالی، که به علت ظلم خوانین منطقه از وضعیت ناراحت بودند، به این سید پیوستند و علیه عمال حکومتی شورش کردند. آنها تعدادی از وابستگان به دربار؛ از جمله سبحان قلی خواجه وند را به قتل رساندند. هنگامی که این خبر به تهران رسید، ساعد الدوله با لشکری مأمور سرکوب شورش شد. ساعد الدوله در مرزن آباد، از روستاهای کلاردشت، از سید تقاضا کرد خود را تسلیم نماید اما او امتناع کرد. در جنگی که بین طرفین رخ داد، سید شکست خورد و دستگیر گردید و یارانش کشته و متواری شدند. (1) در سال 1309 ه. ق حبیب الله خان و لشکرش در این منطقه کشتار وسیعی از مخالفان صورت دادند؛ به طوری که ساعد الدوله خودش اقرار کرد: «هزار نفر کشته ام... و خیلی هم از این فخره مفتخر بود.» (2)

ساعد الدوله پس از پیروزی در این جنگ با سروصدای زیاد به همراه اسرایی که داشت وارد تهران شد و ناصر الدین شاه که از شرفتنه بزرگی خلاصی یافته بود، درجه امیر تومانی یا سرداری را به ساعد الدوله اعطا کرد. (3)

در سال 1310 ه. ق حکومت منطقه اراک (عراق) به او واگذار شد (4) ولی یک سال بعد در 24 شوال 1311 ه. ق استعفای خود را از حکومت این منطقه تقدیم شاه کرد و عماد الدوله جانشین او

ص: 120

1- (1) - منوچهر ستوده: از آستارا تا استرآباد 501/3-503.

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/778

3- (3) - روانس فووریه: سه سال در دربار ایران/319

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/862

شد. (1) او در سال های پایانی به علت پیری چندان حضوری در حوادث از جمله جریان مشروطیت نداشت و بیشتر کار در اختیار فرزندش محمد ولی خان بود. بالاخره در سال 1326 ه.ق/فروردین 1287 ه.ش در همان روزی که پسرش سپهسالار همراه اتابک وارد تهران شد، فوت نمود. (2)

جسد او به مشهد منتقل و در حرم دفن شد. چون پسر بزرگش محمد ولی خان دارای القاب گوناگون بود، لقب ساعد الدوله به پسر کوچکش جمشید خان و پس از او به پسر کوچک محمد ولی خان به نام علی اصغر خان داده شد. (3)

اسماعیل رضایی

(46)

خلعتبری تنکابنی- ولی خان

(-1255 ه.ق)

محمد ولی یا ولی خان خلعتبری تنکابنی از بزرگان نظامی و سیاسی عهد قاجار.

او پسر هادی خان فرزند مهدی خان خلعتبری است. خاندان خلعتبری ها به عنوان یکی از خانواده های تاریخی و با پیشینه شمال ایران چندین دهه در نواحی محال ثلاث (کجور، کلاردشت، تنکابن) به عنوان حاکم و خوانین محلی شناخته شده بودند. نام خلعتبری بنا به عقیده برخی مورخین از واژه خلایر گرفته شده است. (4) در زبان گیلانی به تازیانی که در درگاه پادشاهان و سلاطین مرسوم خوار باشند خلایر می گفته اند. (5) واژه خلایر به ویژه برای تنکابن در تاریخ های محلی منطقه از جمله در تاریخ گیلان و دیلمستان ظهیر الدین مرعشی بارها ذکر شده است.

از اواخر حکومت کریم خان زند

ص: 121

1- (1) - همان/951

2- (2) - رحیم رضازاده ملک: انقلاب مشروطه ایران/43-44.

3- (3) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 1/305-306.

4- (4) - علی اصغر یوسف نیا: تاریخ تنکابن/322؛ منوچهر ستوده: تعلیقات تاریخ گیلان و دیلمستان/482

5- (5) - فرهنگ لغت دهخدا/ذیل کلمه خلایر

(1163-1139 ه.ق) مهدی بیگ، که رئیس این خانواده بود، توانست حکومت منطقه را به دست گیرد. در سال های بعدی قدرت و نفوذ آنها بیشتر شد و همکاری مهدی بیگ با آقا محمد خان قاجار به این امر کمک کرد. بعد از مهدی بیگ ریاست ایل به پسرش هادی خان رسید، پس از او بین پسرانش فتحعلی خان و ولی خان بر سر ریاست ایل رقابت درگرفت و منجر به دخالت حکومت مرکزی در این منطقه شد. در سال 1251 ه.ق به موجب حکمی از جانب محمد شاه قاجار ریاست ایل به فتحعلی خان واگذار شد. (1)

ولی خان که تاریخ تولد آن مشخص نیست پیش از این در سال 1242 ه.ق در جنگ های ایران و روس همراه نایب السلطنه عباس میرزا در تبریز حضور داشت. (2)

همان طور که ذکر شد در اوایل سلطنت محمد شاه، حکومت و ریاست به برادرش فتحعلی خان رسید اما ولی خان با حضور در جنگ هرات این امتیازات را برای فرزندان خود تثبیت کرد. در سال 1253 ه.ق محمد شاه قاجار برای تسخیر هرات و به اطاعت درآوردن کامران میرزا حاکم آن به سوی خراسان لشکر کشید، برای این منظور حاکمان و خوانین محلی هرکدام با نیروی خود به اردوی شاه ملحق شدند.

ولی خان هم که درجه سرتیپی داشت در نیشابور به این لشکر پیوست. سپاه ایران در 23 شعبان 1253 ه.ق به اطراف هرات رسید و اولین گروه از افغانان که از شهر بیرون تاخته بودند با ولی خان سرتیپ تنکابنی و فتح الله خان مافی «که با مردم خود بر مقدمه سپاه بودند، برخورد کردند... محمد ولی خان که از نامداران شجاعان (شجاعان) بود خود علم برداشته حمله افکند، در پایان کار افغانان شکسته شدند.» (3)

ص: 122

1- (1) - علی اصغر یوسف نیا: پیشین/337

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1578/3. محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 384/1

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین

در آن هنگام که لشکر ایران از چهار جانب حمله کردند، خان تنکابنی همراه با فوج قزوین، تنکابن و خمسه، سمنان، دامغان و گروهی از کجور و کلارستاق مأمور یکی از برج های هرات به نام برج خاکستر شد. (1) او که مهندسی لشکرش را پروسکی لهستانی به عهده داشت توانست موفقیت های خوبی به دست آورد. محاصره شهر هرات تا اوایل 1255 ه.ق به طول انجامید. در روز شنبه هشتم جمادی الاول 1255 ه.ق «ولی خان سرتیپ که جگر شیر داشت» به همراه یاران خود حمله ای سریع به سمت ارگ هرات انجام داد، او به گمان اینکه مصطفی قلی خان سمنانی و صمصام خان ارس، که با او در یک سنگر بودند، پشتیبان او هستند به پیشروی خود ادامه داد و توانست از خندق بگذرد و با افغانان تن به تن درگیر شد.

او خود را به پای دیوار قلعه رساند اما چون کسی را در پشت خود ندید و تعداد افراد را برای مقابله و پیشروی کافی ندانست، به ناچار برای کمک گرفتن به سمت لشکر برگشت «اما در بین راه گلوله ای از دهان توپ باز شد و بر پس گردنش آمد چنانکه سرش برفت.»

پس از پایان محاصره، محمد شاه دستور داد مقتولین از جمله ولی خان را به مشهد مقدس منتقل کنند و در جوار حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن نمایند. (2)

پس از ولی خان منصب وی به پسرش حبیب الله خان واگذار شد، پسر حبیب الله خان به نام محمد ولی خان سپهسالار تنکابنی یکی از رجال مشهور عهد مشروطه است.

اسماعیل رضایی

(47)

خمسه-ابراهیم خان

(-1284 ه.ق)

میرزا ابراهیم خان خمسه ملقب به مظفر الدوله از سرداران و بزرگان سپاه دوره قاجار که مسئولیت فوج (لشکر)

ص: 123

1- (1) - همان 682/1

2- (2) - همان 721/1

قدیم و جدید خمسه از سپاه پنجم ناصر الدین شاه را داشت. (1) وی در بیستم شعبان سال 1265 ه. ق همراه با امیر اصطلان خان و گروهی دیگر مأمور سرکوبی فتنه طرفداران باب در زنجان به سرکردگی ملا محمد علی شد. (2) مدتی بعد با درجه فرماندهی و سرتیپی لشکر کلات مأمور مقابله با ترکمانان گردید.

لشکر تحت امرش مأموریت حفاظت از کلات و حومه را داشت که هراز چندگاهی مورد هجوم ترکمانان واقع می شد. وی توانست در سال 1270 ه. ق ترکمانان را فراری و قلعه های آنان را تخریب کند و به پادشاه این کار، علاوه بر دریافت خلعت سلطانی دارای مواجب دیوانی گردید. در همین سال از طرف شاهزاده فریدون میرزا فرمانفرما فرزند ناصر الدین شاه به حکومت کلات رسید. (3) در سال 1272 ه. ق به دستور حسام السلطنه همراه با لشکر تحت امرش برای تسخیر هرات عازم این شهر شد. (4)

در سال بعد به خاطر خدماتی که در سیستان انجام داده بود به مرتبه امیر تومانی رسید. (5) وی به خاطر ارتباطی که با حاکم هرات و سایر رؤسای افغان داشت توانست آنها را در ربیع الثانی سال 1284 ه. ق به دیدار ناصر الدین شاه در تهران ببرد. (6)

میرزا ابراهیم خان سرانجام در ذی قعدة سال 1284 ه. ق فوت کرد.

پیکرش را در جنب درب قرآن خانه واقع در ایوان طلای صحن عتیق حرم رضوی دفن کردند. پس از مرگش به احترام خدماتی که انجام داده بود، منصب سرتیپی لشکر خمسه به پسرش

ص: 124

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 1062/3، 1240، 1404؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1239/3، 2082.

2- (2) - ناسخ التواریخ 1062/3

3- (3) - همان 1239/3-1240.

4- (4) - همان 1404/3

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1887/3

6- (6) - همان 1894/3

آقا خان واگذار شد. (1) از آثار مظفر الدوله می توان به نقره کاری درب قرآن خانه (کتابخانه) مبارکه در ایوان طلای صحن عتیق در سال 1274 ه.ق به وزن 171 مثقال اشاره کرد. (2) بر روی این درب به خط ثلث و نستعلیق احادیث و دور چهارچوب آن آیاتی منعکس گردیده است. روی درب مذکور قصیده ای نوشته اند که خلاصه اش این است:

***

زهی جلالت شاهی که جبرئیل امینبر آستانه آن بنده ای است بی مقدار
کلید مخزن رحمت در مدینه علمملاذ و ملجامت، شفیع روزشمار
به عهد خسرو اسلام ناصر الدین شاهکزوست تا به ابد فخر دوده قاجار
در آن زمان که درین به تولیت منصوبفرشته فر عضد الملک آسمان مقدار
جلال کشور و لشکر مظفر الدولهکه فتنه نصرت و فتحش به تیغ صاعقه بار
فخار فخر خوانین خمسه ابراهیمکه از حرارت آذر مباد در آزار
رسول سعیدی زاده

(48)

خیامی - سید علی اکبر

(1351-1269 ه.ش)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) حاج میرزا علی اکبر خیامی فرزند سید عبد الله خیامی، از بازرگانان متعهد و پرتلاش و یکی از شخصیت های بزرگ خراسان و سرسلسله سادات حسینی و از مجاهدان صدر مشروطیت.

سید علی اکبر خیامی در سال

ص: 125

1- (1) - همان 1900/3؛ نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/429.

2- (2) - نوروز علی بسطامی: پیشین 429؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع السمش 373/1.

1269 ه.ش در مشهد متولد شد و در جوانی به کار تجارت داخلی و خارجی روی آورد. ایشان پایه گذار امور حمل و نقل سریع در خراسان بود، این ابتکار و روش او به ترویج حمل و نقل در ایران انجامید و کار مسافربری و باربری از وضع نابسامان و ابتدایی درآمد و شکل راحت و منظمی به خود گرفت. در سال های آخر حیات ایشان با راهنمایی فرزندانش احمد و محمود خیامی با روی آوردن به صنعت اتومبیل سازی که فکر تازه به شمار می آمد به تأسیس یکی از صنایع مهم کشور یعنی ایران ناسیونال اقدام نمود. حاج میرزا علی اکبر خیامی تا آخرین روز حیات عضو هیئت مدیره کارخانجات صنعتی ایران ناسیونال بود. خیامی در تمام دوران زندگی نمونه بارز و مشخص یک فرد پرهیزگار به شمار می رفت. ایشان علاوه بر زهد و تقوا، توجه به مذهب و مسایل دینی، اجتماعی و عام المنفعه و امور خیریه داشت و مدرسه سادات حسینی، که از اولین مدارس مشهد پس از مشروطیت بود، به همت ایشان و دیگر اعضای جمعیت سادات تأسیس گردید و مدرسه عالی حسینی نیز که در شمار مدارس مرحوم آیت الله العظمی میلانی قرار داشت با حمایت مالی او اداره می شد. همچنین او به تأسیس بیمارستان مجهزی به منظور درمان بیماری های سرطانی در خیابان کوه سنگی مشهد اقدام کرد. مرحوم خیامی روز 17 دی ماه 1351 ه.ش در مشهد چشم از جهان فرو بست و در حرم مطهر رضوی دفن شد.

غلامرضا جلالی

ص: 126

دادخواه اندخودی-نیاز قلی

(-1159 ه.ق)

نیاز قلی از امرای اندخود، از توابع بلخ، در عهد نادر شاه افشار (1160-1148 ه.ق) بود. مؤلف عالم آرای نادری یک جا او را از طایفه آللیلی (علی لیلی) اندخود می‌شمارد (1) و در جای دیگر از طایفه بیات می‌داند. (2)

طایفه آللیلی یکی از طوایف ترکمن بود در حالی که بیات‌ها از ایلات ترک به حساب می‌آیند؛ بنابراین از گفته‌های محمد کاظم مروی نمی‌توان به نتیجه واحدی رسید، از طرف دیگر مهدی خان استرآبادی می‌نویسد: «اندخود معظم ولایت بلخ بود که به سکناي ایل افشار اختصاص داشت». (3) با توجه به اینکه در حوادث بلخ از طایفه آللیلی به تکرار یاد شده است و در قضیه درویش رسول، که ذکر آن بعد از این می‌آید، فقط این طایفه به نیاز خان وفادار ماندند؛ می‌توان نتیجه گرفت که نیاز خان از طایفه ترکمن آللیلی بوده است.

از نام پدر و سرگذشت خانواده نیاز خان چندان اطلاعی در دست نیست فقط می‌توان گفت که او از خاندانی معتبر در ناحیه بود که در اواخر عهد صفوی در اندخود صاحب قدرت بوده اند. او و برادر بزرگترش عزیز قلی با فردی به نام علی مردان برای تصاحب قدرت به رقابت برخاستند که مغلوب

ص: 127

1- (1) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 572/2

2- (2) - همان 483/2

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/293

شدند(1) و از ابتدای نشو و نمای نادر به او پیوستند. در سال 1149 ه.ق رضاقلی میرزا فرزند نادر شاه، به همراه طهماسبقلی خان جلایر برای به اطاعت درآوردن علی مردان خان حاکم اندخود و ابو الحسن خان حاکم بلخ که از اطاعت نادر شاه خارج شده بودند، بدان سو روانه شد و نیازقلی به همراه برادرش نیز با این لشکر همراه شدند.(2)

رضاقلی دستور داد قلعه اندخود محاصره شود و با طولانی شدن محاصره بین اهالی داخل قلعه اختلاف افتاد و کمبود آب و آذوقه بر آن دامن زد، در نهایت بعد از چهل روز علی مردان از شاهزاده تقاضای امان کرد که مورد پذیرش واقع شد.(3)

بعد از تسخیر قلعه اندخود، نیازقلی به دستور نادر شاه و به وسیله رضاقلی میرزا به حکومت آن منصوب شد.(4) این دو برادر در ادامه لشکرکشی رضاقلی میرزا به سمت بلخ با او همراه شدند. بعد از تسخیر یکی از قلاع اطراف بلخ به نام «شلوک» در سال 1150 ه.ق عزیزقلی بیگ به دست یکی از اهالی آن قلعه کشته شد.(5)

از این زمان به بعد نیازقلی به مرتبه خانی ارتقاء درجه پیدا کرد. بعد از به تصرف درآمدن شهر بلخ، توسط نیروهای نادر شاه در 1150 ه.ق، رضاقلی میرزا با لشکر خود به نزد نادر برگشت و نیازقلی را به حکومت بلخ منصوب نمود و او در ضبط و نسق آن ولایت کمال اهتمام به عمل آورد.(6)

البته استرآبادی می نویسد: «ایالت بلخ به حسن خیابان و بدرخان افشار بیگلربیگی هرات...» سپرده شد.(7) اما خود او در حوادث سال 1154 ه.ق نیازخان را

ص: 128

1- (1) - محمد کاظم مروی/همان جا.

2- (2) - همان 571/2-572.

3- (3) - همان 574/2؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/293.

4- (4) - محمد کاظم مروی/همان جا.

5- (5) - همان 601/2.

6- (6) - همان 616/2.

7- (7) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/314.

والی بلخ معرفی کرده است. (1) به احتمال زیاد دونفری که استرآبادی از آنها ذکر کرده است برای مدت کوتاهی برای حفظ نظم در منطقه حضور داشته اند و پس از آن نیاز خان حکومت بلخ را به دست گرفته است. در سال 1153 ه.ق دانیال بیگ قنقرات که در اطراف رود جیحون با ایلات خود حضور داشت سر از اطاعت نادر شاه پیچید. نیاز خان به همراه سرداران و لشکری که از طرف نادر فرستاده شده بود توانست این شورش را فروبنشانند و با وساطت او اسرای که از طوایف شورشی گرفته شده بود، آزاد شدند. (2)

در سال 1154 ه.ق در بلخ و نواحی اطراف آن شورش و غوغایی به پا شد که دامنه وسیعی پیدا کرد و مشکلات فراوانی برای نیاز خان به وجود آورد.

این شورش توسط فردی به نام درویش رسول و مریدانش سازماندهی شد. این شخص، که ادعای کرامات و معجزه داشت، توانست در بین اهالی منطقه طرفداران بسیاری به دست آورد.

نارضایتی های مردم از اعمال نادر و مهارت این درویش در استفاده از حيله های جادویی و خرافی بودن اهل منطقه در اوج گرفتن سریع این حرکت نقش داشت، به حدی که همه اهالی منطقه حتی بلخ به جز طایفه آللیلی در سلک طرفداران درویش درآمدند. (3)

درویش رسول با همراه کردن عصمت الله خان قبیچاقی که او هم به دنبال کسب قدرت و حکومت بود، توانست همه نواحی اطراف بلخ را به تصرف درآورد. حتی نیاز خان هم مجبور شد خود به دیدار این درویش برود و نتوانست تعجب خود را از افعال درویش پنهان کند. (4)

با اوج گرفتن این شورش و افزایش طرفداران درویش، آنها توانستند اطراف بلخ را تصرف کنند و قلعه شهر را

ص: 129

1- (1) - همان/379.

2- (2) - محمد کاظم مروی: پیشین/2/830.

3- (3) - همان 3/989-994.

4- (4) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/379.

در محاصره بگیرند. در جنگی که بین نیروهای نیاز قلی و یاران درویش در قریه لولی رخ داد، نیاز قلی شکست خورد و به قلعه بلخ عقب نشینی کرد.

البته در این جنگ عصمت الله خان قبیچاقی زخمی و بعد از چند روز کشته شد؛ با توجه به اینکه درویش او را در نظر مریدان رویین تن کرده بود، مرگش باعث کم اعتقادی طرفداران درویش شد و به تدریج از اطراف او پراکنده شدند. (1)

نیاز خان هم عده ای را برای دستگیری درویش، که در محل شاه مردان (مزار شریف کنونی) مستقر بود، فرستاد و بعد از دستگیری او را به قتل رساند. (2)

در همین زمان سپاهی از جانب نادر به فرماندهی محمد حسین چشم گزک که برای سرکوبی شورش درویش رسول به سمت بلخ می آمد، با شنیدن خبر کشته شدن درویش همچنان به راه ادامه دادند و طرفداران و ایلاتی را که در این شورش شرکت داشتند به شدت سرکوب و از آنها کله مناره ساختند. (3)

در اواخر عمر نادر شاه که در گوشه و کنار قلمرو او شورش هایی رخ داد، والی بدخشان به نام میرزا نبات به همراه میرزا قلی آرالی هم از اطاعت خارج شدند و از دادن خراج سالیانه امتناع کردند. نیاز قلی عده ای از سرکردگانش را به نزد آنها فرستاد ولی نتیجه ای حاصل نشد. (4) در همین زمان یعنی سال 1158 ه.ق، که علیقلی خان برادرزاده نادر شاه برای سرکوب شورش های ماوراءالنهر راهی آن نواحی بود، نیاز خان موظف شد «سور و سات» این لشکرکشی را فراهم سازد اما در انجام آن کوتاهی کرد. نصر الله میرزا، حاکم خراسان و پسر نادر، در این زمینه نامه ای به نزد نیاز خان فرستاد و او را توبیخ کرد، نیاز خان هم در جواب شاهزاده را سرزنش نمود. (5)

ص: 130

1- (1) - همان/380؛ محمد کاظم مروی: پیشین 994/3.

2- (2) - محمد کاظم مروی: پیشین 995/3.

3- (3) - همان 998/3؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/380.

4- (4) - محمد کاظم مروی: پیشین 1093/3.

5- (5) - همان 1094-1093/3.

چون این اخبار به نادر رسید لشکری به سرداری مهدی خان علمدارباشی و چند تن دیگر از سرداران روانه بلخ نمود، آنها نیاز خان را روانه درگاه نادر نمودند. (1) وی در حالی که به شدت از بیماری تب رنج می برد در شهر دامغان به اردوی نادر شاه پیوست و چون نادر عهد کرده بود که «مادام الحیات خللی به احوال او (نیاز خان) نرساند» به او دستور داد به مشهد برود و به مداوای خود بپردازد تا بعد از آن به وضعیت او رسیدگی شود. نیاز قلی وارد مشهد شد اما تلاش طیبیان و حکیمان نتیجه ای نداد و او در 10 جمادی الاول 1159 ه. ق در آستان ملائک پاسبان رضوی درگذشت. (2)

اسماعیل رضایی

(50)

دامغانی - اسماعیل خان

(-1241 ه. ق)

از سرداران مشهور عصر فتحعلی شاه قاجار (1212-1250 ه. ق) در جنگ های اول ایران و روس و ناآرامی های خراسان.

اسماعیل خان سنگسری سمنانی یکی از پنج برادر مشهور به سرداران دامغانی است. او و برادرانش در اصل از طالب آباد سنگسر سمنان بوده اند که به واسطه زندگی در دامغان و داشتن املاک در آن شهر به دامغانی شهرت یافته اند. (3) اسماعیل که از همه برادران نظامی خود شهرت بیشتر به دست آورد، در ابتدا از غلامان پیشخدمت فتحعلی شاه قاجار بود. (4) از فعالیت های وی با عنوان اسماعیل خان سردار از 1216 ه. ق گزارش های فراوانی در دست است. در این سال وی از طرف فتحعلی شاه به سرکوبی حسینقلی خان قاجار که در اصفهان نافرمانی می کرد

ص: 131

1- (1) - همان 1095/3.

2- (2) - همان 1094/3.

3- (3) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 132/1.

4- (4) - همان جا.

وی در دوره اول جنگ های ایران و روس شرکت داشت و در سال 1218 ه.ق توسط شاه، مامور جنگ با سیسیانف، فرمانده مشهور روس ها گردید و با رشادت های فراوان صدمات زیادی به روس ها وارد ساخت و پیروز مندانه به حضور شاه بازگشت. (2)

در سال های 1219 و 1221 ه.ق نیز او در جنگ ها شرکت داشت (3) و فتحعلی شاه او و نیروهای تحت امرش را، که بیشتر سمنانی و دامغانی بودند، در اختیار عباس میرزا نهاده بود و او نایب السلطنه را یاری فراوان کرد. (4) در 1224 ه.ق او با برادران خود ذو الفقار خان و مطلب خان و امرای دیگر توسط شاه به همراه شاهزاده محمد علی میرزا به جنگ روس ها به تفلیس اعزام شد.

اسماعیل خان در راه ایروان به فرماندهی جنگ منصوب گردید.

بسیاری از روس ها کشته شدند و قبایل بزچلو و طوایف دیگر به شفاعت او به شاه ایران پناه آوردند. (5) در 1225 ه.ق پس از اینکه مذاکرات سردار روسی و قائم مقام فراهانی برای صلح به جایی نرسید، اسماعیل خان بار دیگر با برادران خود به همراه شاهزاده علی خان روانه نخجوان شدند تا با روس ها مبارزه کنند. در جنگ با روس ها در پنبک و آباران بر آنها پیروز شدند و تا نزدیکی قراباغ و گنجه تاختند و بسیاری از ایلات آن نواحی را کوچ داده و به ایروان بازگشتند. (6)

در 1226 ه.ق فتحعلی شاه از تهران حرکت کرد و در رجب همان سال اسماعیل خان را از چمن سلطانیه برای

ص: 132

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 112/1-114.

2- (2) - همان 127/1-137.

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1472/3-1482.

4- (4) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 138/1-150.

5- (5) - همان 185/1-186.

6- (6) - همان 194/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1497/3-1498.

جنگ با روس ها مأمور آذربایجان و نخجوان کرد.(1)ظاهرا اسماعیل خان در اصلاندوز از روس ها شکست خورد و پس از آن مدتی به امر عباس میرزا در مغان و اردبیل اسکان گزید.(2)با پایان یافتن دوره اول جنگ های ایران و روس کار اسماعیل خان پایان نیافت بلکه به امر شاه به جبهه های شرق یعنی خراسان ناآرام اعزام شد.او با دو برادرش ذوالفقار خان و مطلب خان در رأس نیروهای سمنانی و دامغانی و خواجه وند و عبدالملکی در روز دوازدهم ربیع الاول 1229 ه.ق رهسپار خراسان شد.(3)آنها در ربیع الآخر به مشهد رسیدند تا به جنگ با اتحادیه خوانین خراسان مرکب از افرادی همچون رضاقلی خان کرد زعفرانلو حاکم قوچان، نجفعلی خان حاکم بجنورد، بیگلر خان چاپشلو حاکم اتک، صید محمد خان جلایر حاکم کلات و...همت گمارند.اما خوانین پیش دستی کردند و شبانه به اردوی اسماعیل خان حمله بردند.در این حمله که در 19 ربیع الثانی 1229 ه.ق اتفاق افتاد،نیروهای بیست هزار نفره خوانین با مقاومت سخت اسماعیل خان که بیشتر از پنج هزار نیرو نداشت رویه رو شدند و شکست خوردند.اسماعیل خان تا قوچان به تعقیب آنها پرداخت و تعداد زیادی از سپاهیان آنها را کشت یا به اسارت گرفت و به واسطه این شجاعت از سوی شاه تشویق شد.(4)

از دیگر رویدادهایی که اسماعیل خان در همین سال در آن حضور داشت مداخله در کشاکش افغانه بر سر هرات و تلاش برای تثبیت حاکمیت ایران بر آن شهر و نیز غوریان بود.ظاهرا اسماعیل خان پس از بازگشت از هرات به تهران فرا خوانده شد و به جای وی

ص:133

1-1- محمد تقی لسان الملک سپهر:پیشین 204/1.

2-2- همان 237/1-238.

3-3- همان 251/1؛ رضاقلی خان هدایت: روضه الصفای ناصری 503/9.

4-4- رضاقلی خان هدایت:پیشین 503/9-504.

دو تن معتمد و کاردان راهی خراسان شدند تا شاید به نصیحت خوانین پردازند اما شورش بیش از آن بود که با نصیحت خاتمه یابد؛ لذا بار دیگر سردار دامغانی عازم خراسان شد و شاهزاده والی به تهران احضار گردید. (1)

در سال 1230 ه. ق خوانین خراسان بار دیگر به تحریک اسحاق خان قرایی طغیان کردند و فتحعلی شاه، اسماعیل خان را روانه سرکوب آنان کرد.

اسماعیل خان به محاصره قلعه قوچان پرداخت زیرا با پادرمیانی خود اسحاق خان قرایی خوانین تسلیم شدند. (2) و سرانجام شاهزاده محمد ولی میرزا، اسحاق خان قرایی و فرزندش را که عامل اساسی تشنج می دانست به قتل رساند. (3) در نتیجه قتل آن دو اوضاع وخیم تر شد و پسر دیگر اسحاق خان که محمد خان قرایی نام داشت در زاوه تربت حیدریه علیه حکومت دست به شورش زد و جنوب خراسان تا هرات آشفته شد. (4) اسماعیل خان در سرکوبی این ناآرامی ها شرکت داشت و برادرش ذوالفقار خان را هم در همین اوقات به جنگ محمد رحیم خان خوارزم گسیل کرد و او موفق به شکست رحیم خان شد.

اسماعیل خان در 1232 ه. ق به همراه حاکم جدید خراسان حسنعلی میرزا شجاع السلطنه به خراسان آمد و محمد خان قرایی را به تسلیم وادار ساخت، هرچند این اطاعت دوامی نیاورد. بار دیگر شاهزاده قاجار مجبور شد وی را به سرکوبی اتحادیه نیرومند خوانین خراسان و افغانی که مدعی بخش های شرقی خراسان بودند بفرستد و اسماعیل خان با حمله به اردکان و قوچان بار دیگر خوانین را مطیع ساخت. (5) او در نبردهای بعدی با

ص: 134

1- (1) - مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/ 293.

2- (2) - رضاقلی خان هدایت: پیشین 516/9 - 518؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 268/1 - 269.

3- (3) - رضاقلی خان هدایت: پیشین 527/9.

4- (4) - مهدی سیدی: پیشین/ 294.

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 275/1 - 276.

خوانین خراسان در سال های بعد هم حضور داشت. (1) در جنگ های اواخر 1232 ه. ق هنگامی که فتح خان از سوی محمود میرزا، حاکم قندهار، هرات را گشود و غوریان را به برادر خود کهندل خان داد و با لشکر انبوه روانه فتح بقیه نواحی خراسان شد و خان خوارزم نیز به نواحی شمال خراسان حمله آورد، فقط نام برادران اسماعیل خان در این جریان ذکر شده است. شاید وی این زمان در تهران بوده است، چون در سال 1234 ه. ق دوباره برای کمک به حسنعلی میرزا به مشهد آمده است. (2)

از این سال به بعد از فعالیت های او خبری نداریم. مهدی بامداد هم که با او هم ولایتی بوده است، حوادث زندگانی وی را فقط تا 1230 ه. ق دنبال کرده است (3) اما مسلم است که وی تا 1241 ه. ق زنده بوده است چون مطابق ماده تاریخی که بر سنگ مزار وی نوشته شده و صاحب مطلع الشمس در کتاب خود درج کرده است، می توان فهمید که وی تا این سال زیسته است.

ماده تاریخ چنین است:

از پی تاریخ فوتش منشی کلک صبا زد رقم جاوید اسماعیل خان میر جنان (4)

*** اعتماد السلطنه جایگاه قبر وی را در پشت سر حضرت رضا علیه السلام در دار السعاده حرم مطهر مشخص کرده است.

همان طور که از زندگانی اسماعیل خان برمی آید، او فردی شجاع بود و نیروی خود را در راه دفاع از میهن خویش و همچنین تثبیت دولت تازه تأسیس قاجار به کار گرفت و رقبای شاه قاجار را از میان برداشت و از جمله پسر عموی شاه را در تهران کور کرد. (5)

اسماعیل خان با شاه قاجار ارتباط سببی هم برقرار ساخت و یکی از

ص: 135

1- (1) - همان 281/1-286.

2- (2) - همان 293/1-312.

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 132/1-134.

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 521/2.

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 564/1-565.

دختران شاه به نام مولود سلطان خانم را به ازدواج فرزندش رضا قلی خان در آورد. البته این ازدواج ناموفق بود و مولود سلطان پس از چندی از رضا قلی خان طلاق گرفت و به ازدواج پسر عموی رضا قلی یعنی پسر ذوالفقار خان دامغانی درآمد. (1)

رجبعلی یحیایی

(51)

دامغانی-عیسی خان

(-1241 ه.ق)

از سرداران نظامی عصر فتحعلی شاه قاجار (1212-1250 ه.ق).

عیسی خان سردار دامغانی اصالتاً از طالب آباد سنگسر سمنان بود اما به واسطه اقامت در دامغان و داشتن املاک در آنجا به دامغانی مشهور شد. (2) عیسی خان مانند دیگر برادرانش، اسماعیل خان، مطلب خان و ذوالفقار خان مشهور نشد ولی او نیز مثل برادران خود در خدمت فتحعلی شاه قاجار بود و مدتی میر آخور فتحعلی شاه بود. (3)

از فعالیت های نظامی وی گزارش زیادی در دست نیست. در سال 1229 ه.ق که عنوان میر آخور، غلام پیشخدمت، شاه را داشته در شمار سرداران نظامی از سوی فتحعلی شاه برای سرکوبی ترکمانان دشت گرگان به آن ناحیه اعزام شده است. (4) در سال 1233 ه.ق در کنار برادر بزرگترش اسماعیل خان در سرکوبی ناآرامی های خراسان شرکت کرد (5) و در 1234 ه.ق از سوی فتحعلی شاه با ده هزار نیرو مأمور شد تا شاهزاده محمد علی میرزا دولتشاه را برای حمله به بغداد و مطیع کردن پاشای بغداد کمک کند. (6) فتحعلی

ص: 136

1- (1) - همان 549/1.

2- (2) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 118/4

3- (3) - همان 512/2

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1519/3

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 302/1

6- (6) - همان 311/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1542/3

شاه در سال 1237 ه.ق عیسی خان را به کرمانشاه فرستاد تا سرپرستی خانواده فرزند تازه درگذشته اش، شاهزاده محمد علی میرزا دولتشاه را به عهده بگیرد. (1) سرانجام عیسی خان سردار در سال 1241 ه.ق درگذشت و در دار السعاده حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام نزدیک برادرانش اسماعیل خان و مطلب خان دفن شد. (2)

رجبعلی یحیایی

(52)

دامغانی- مطلب خان

(-1237 ه.ق)

از سرداران نظامی فتحعلی شاه قاجار (1212-1250 ه.ق) در جنگ های ایران و روس و ناآرامی های خراسان و حاکم دامغان.

مطلب خان یکی از پنج برادری است که به سرداران دامغانی مشهور بودند. البته به اعتقاد مهدی بامداد اصل آنان از طالب آباد سنگسر سمنان بود که به واسطه اقامت طولانی در دامغان و داشتن املاک در آن شهر به دامغانی شهرت یافتند. (3) از اوایل زندگی او اطلاعی در دست نیست اما می توان گفت او نیز مانند برادرش اسماعیل خان در سال های اولیه حکومت قاجارها به فتحعلی شاه پیوسته و با کمک برادران خود در امور نظامی، فعالیت های شایانی ذکر کرده است. از جمله در سال 1224 ه.ق به همراه برادرانش اسماعیل خان و ذوالفقار خان در جبهه تقلیس با روس ها جنگید و (4) در 1225 ه.ق بار دیگر شاه او را در رکاب شاهزاده علی خان از چمن سلطانیه مأمور جنگ با روس ها کرد. (5) او پس از اتمام جنگ های دوره اول ایران و روس همراه برادران خود برای شرکت در

ص: 137

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 512/2

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 522/2

3- (3) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 118/4

4- (4) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 185/1

5- (5) - همان 195/1

سرکوبی ناآرامی های خراسان و یا حاکمان افغانی هرات شرکت کرد. (1)

فتحعلی شاه در سال 1231 ه.ق او را با برادرش ذوالفقار خان مأمور کرد تا با نیروهای سمنانی و دامغانی به فرماندهی فرج الله خان افشار به جنگ با خان خوارزم که با حدود سی هزار نیرو به حوالی گرگان هجوم آورده بود بشتابند. در این جنگ نیروهای ایرانی، خان خوارزم را شکست دادند و غنایم زیادی به چنگ آوردند. (2)

در سال 1232 ه.ق مطلب خان در جنگ با افغانان هزاره شرکت کرد و با یاران خود، بنیاد خان رئیس طایفه هزاره را که در محمودآباد جام سنگر گرفته بود شکست داد و قلعه را گشود. (3)

در سال 1233 ه.ق شاه پس از عید نوروز، عبد الوهاب معتمد الدوله را برای نظم امور خراسان و کمک به شجاع السلطنه به خراسان اعزام کرد و مطلب خان دامغانی را که اینک حاکم دامغان هم شده بود با لشکر سمنانی و دامغانی همراه او کرد. آنها به شجاع السلطنه پیوستند و با فتح خان که هرات را متصرف شده بود به جنگ پرداختند. (4) آخرین مأموریت مطلب خان در سال 1237 ه.ق و به هنگامی بود که فتحعلی شاه به قصد تسخیر بغداد و شهرزور وی را با برادرش ذوالفقار خان و لشکر سمنان و دامغان همراه عبد الله میرزا حاکم خمسه کرد و به سوی شهرزور فرستاد. در این لشکرکشی سرداران اعزامی شاه قبایل بابان و شهرزور را کيفری سخت دادند اما به واسطه بیماری و با که در لشکر ایران افتاد تعداد زیادی از آنها درگذشتند و لشکر ایران پراکنده شدند. مطلب خان یکی از افرادی بود که در اثر این بیماری در ذی حجه 1237 ه.ق درگذشت. (5)

جنازه وی را به حرم رضوی در مشهد

ص: 138

1- (1) - همان 257/1

2- (2) - همان 273-271/1؛ مهدی بامداد: پیشین 118/4-119

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 282-85/1

4- (4) - همان 297-295/1

5- (5) - همان 340-339/1

(به تصویر صفحه مراجعه شود) علی اکبر دهقان فرزند محمد جواد از فرهنگیان انقلابی کشور در شهرستان تربت جام که در جریان پیروزی انقلاب اسلامی ایران نقش مؤثری به عهده داشت. وی در سال 1327 ه.ش در شهر تربت جام و در یک خانواده متوسط کارگری، که از موطن اصلی شان یزد به این شهر مهاجرت کرده بودند، متولد گردید. پس از اخذ دیپلم در همین شهر دوره سربازی را در مهر ماه 1348 ه.ش با خدمت در آموزش و پرورش سپری کرد و در یکی از روستاهای مجاور شهر به عنوان مدیر و آموزگار به کار مشغول گردید. در ضمن خدمت موفق به اخذ دیپلم رشته علوم تجربی شد و علی رغم رشته تحصیلی خود در مدارس راهنمایی و دبیرستان به تدریس درس تعلیمات دینی پرداخت و نیز جلسات و انجمن های مذهبی را اداره می کرد. او برای همه مردم شهر یک چهره شناخته شده مذهبی بود و در تمام ساعات روز با انبوهی از مشتاقان که به دور او جمع بودند به اشاعه شریعت اسلام اشتغال داشت و تمام اوقاتش به همین جلسات می گذشت.

شهید دهقان در عین جوانی حتی در

ص: 139

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 120/4

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 521/2

آن زمان که یک شاگرد ساده دبیرستان بود به علت ویژگی های خاص مورد توجه بود و در راه روشننگری و بالا بردن سطح بینش جوانان تلاش می کرد.

او اولین کسی بود که پایه جلسات مذهبی را در شهرستان تربت جام پی ریزی کرد و از حدود سال های 1345 ه.ش در جلساتی تحت عنوان مبارزه با بهائیت شرکت می کرد و خود یکی از پایه گذاران انجمن در سطح شهرستان های جام، تایباد و فریمان بود. تأسیس صندوق قرض الحسنه المهدی تربت جام، تشکیل یک صندوق خیریه و تشکیل کتابخانه المهدی جام از جمله دیگر اقدامات مؤثر او می باشد.

چون او در شهر تربت جام یک محور تشکیلاتی بود؛ همیشه مورد تعقیب مقامات امنیتی رژیم پهلوی قرار داشت. در حدود سال های 1355 ه.ش خانه اش مورد هجوم مأمورین قرار گرفت و او را تحت الحفظ به ساواک تایباد بردند ولی به علت نداشتن مدارک کافی آزاد شد. اما او مرعوب نگردید و لحظه ای دست از مبارزه علیه طاغوت برنداشت تا اینکه در اوج مبارزات انقلابی توانست رسالت خود را به نحو مطلوب انجام دهد و در آن زمان تمام مسایل مربوط به این مبارزات در شهر جام از خانه او شروع می شد. وی یک الگوی انقلابی مورد قبول برای جامعه فرهنگیان و روشنفکران و طبقه جوان این شهر بود.

با پیروزی انقلاب در 22 بهمن 1357 فرماندهی کمیته انقلاب امام را به عهده گرفت و عاشقانه وقت خود را صرف اداره این نهاد نوپای اسلامی کرد و مرجعی مورد اعتماد برای رفع مشکلات مردم شد. با شروع انتخابات نخستین دوره مجلس شورای اسلامی همه اقشار متعهد به خط امام یک صدا و به عنوان یک وظیفه شرعی او را برای نامزدی این کار بزرگ دعوت کردند.

شهید نیز این تکلیف را براساس یک وظیفه اسلامی پذیرفت و نامزد نمایندگی در مجلس شد و در اسفندماه

1358 از مجموع آرای مأخوذه 48800 رأی 24417 رأی را به خود اختصاص داد و به مجلس شورای اسلامی راه یافت. و پس از تصویب اعتبارنامه اش در تاریخ 17 خرداد 1359 رسماً در سنگر مجلس قرار گرفت و در کمیسیون آموزش و پرورش به کار نمایندگی خود پرداخت. او در هفتم تیرماه 1360 در انفجار حزب جمهوری اسلامی در کنار شهید مظلوم دکتر بهشتی به شهادت رسید. جنازه او را از تهران به مشهد حمل و با تشییع باشکوهی در غرفه شماره 5 صحن آزادی حرم مطهر به خاک سپردند.

علی جان سکندری

دهلوی-یوسف-مشهدی-یوسف

ص: 141

راجہ محمودآباد-

احمد علی خان

(1323-1393 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) احمد علی خان مشهور به راجہ محمودآباد از رجال بزرگ و شخصیت های سیاسی و فرهنگی شیعه در هند، روز پانزدهم ذی حجه 1323 ه.ق در محمودآباد هندوستان به دنیا آمد. وی تنها پسر محمد علی خان فرمانروای محمودآباد است که عنوان مهارجه داشت و از اعقاب محمد بن ابی بکر بوده است. از طرف مادر نسب او به موسی بن جعفر علیه السلام می رسد. جد مادری او یکی از علما و رجال شهر کنتور به نام سید فیاض حسین از مشاهیر عصر خود می باشد.

راجہ امیر احمد علی خان آخرین حاکم از این خاندان بود که در ناحیه محمودآباد حکومت می کرد. وی مردی فاضل، درس خوانده و سیاستمدار و مدیر بود. در جوانی طی تشریفات در حضور حکام ولایات هند و رجال و سیاستمداران به جای پدر نشست.

راجہ محمودآباد در نزد سید ظفر مهدی فارسی و عربی را آموخت و با معارف دینی و اسلامی و آیین تشیع آشنا

ص: 142

گردید، و زبان انگلیسی را هم از استادان خصوصی فراگرفت و تا مرحله پایان تحصیلات متداول آن عصر در نزد سید مقبول حسین به کسب علم و دانش پرداخت.

راجه محمودآباد در طول زندگی با توجه به پشتوانه مالی که داشت توانست خدمات مؤثری در حوزه ی فرهنگ و دین انجام دهد. وی در شهر لکهنو، که در زمان سلسله پادشاهان نیشابوری (سلاطین اود) به مرکز شیعی تبدیل شده بود، ساختمانی بنا نمود که محل اجتماع شیعیان هند قرار گرفت و خود ریاست این اجتماع را به عهده گرفت.

چاپخانه ای هم به نام چاپخانه سرفراز در آنجا تأسیس کرد که علما و نویسندگان شیعه آثار خود را در آنجا به چاپ می رساندند.

راجه با معرفتی که به ائمه و بخصوص به امام حسین علیه السلام داشت ضمن برپایی عزاداری سالار شهیدان کربلا، در مجالس عزاداری سالار شهیدان کربلا، در مجالس عزاداری شرکت می نمود و خود نیز مرثیه می خواند و اشک می ریخت. در سال، چهار ماه مراسم عزاداری بر پا می کرد و به نیازمندان رسیدگی می نمود و سالی حدود چهارصد روپیه خرج عزاداری امام حسین علیه السلام می کرد.

وی همچنین دبیر کل دانشکده ی شیعه کالج لکهنو بود و تولیت مدرسه الواعظین را که رسالتش تربیت و عاظ و سخنران مذهبی بود، به عهده داشت. از دیگر خدمات وی تأسیس مرکز نشر کتاب بود که کتاب های متعددی برای اهل علم و ادب به چاپ رسانید. راجه محمودآباد در میدان سیاست، از سیاست مداران برجسته ای بود که در کنار محمد علی جناح در حزب مسلم لیگ فعالیت داشت و در سال های 1912 تا 1919 م ریاست این حزب را برعهده داشت. در سال 1936 که اجلاس مهم و تاریخی مسلم لیگ در شهر لکهنو برگزار گردید هزینه حزب را که حدود دویست هزار روپیه بود تأمین نمود.

احمد علی خان مورد لطف و توجه و عنایت قائد اعظم محمد علی جناح

بود شخصیت متین و باوقار او موجب شد تا او به عنوان یکی از رهبران فعال در حزب مسلم درآید و مورد اعتماد رهبر حزب جناح قرار گیرد و بعد از محمد علی جناح مهمترین شخصیت حزب مسلم لیگ به شمار می رفت و از شخصیت هایی بود که در استقلال پاکستان نقش مهمی ایفا نمود. او تمام زندگی و هستی اش را در راه تأسیس کشور پاکستان نهاد و پس از آزادی هند این کشور را ترک کرد و به پاکستان رفت.

دولت ایران از نخستین کشورهایی بود که پاکستان را به رسمیت شناخت و با آن ارتباط نزدیک برقرار نمود، با این کشور هم پیمان شد و در جنگ هایی که بین هند و پاکستان رخ داد از پاکستان حمایت کرد. راجه با اطلاعاتی که از گذشته ی روابط ایران با هندوستان داشت و همچنین شناختی که از سیاست مداران عالی مقام پاکستان داشت از این موضع گیری های دولت ایران رضایت چندانی نداشت و آن را به ضرر ایران می دانست. وی معتقد بود که سران قبایل بلوچ و همچنین علمای مذهبی که حنفی هستند با ایران و تشیع در باطن مخالف می باشند ولی به خاطر منافع خویش و اختلافاتی که مقامات پاکستان و هندوستان با یکدیگر دارند با ایران روابط سیاسی سودجویانه برقرار می کنند.

پس از استقلال پاکستان در سال 1947 م به عراق مهاجرت کرد و در عراق اقامت گزید. دولت هندوستان به خاطر طرفداری از محمد علی جناح و تأسیس کشور پاکستان تصمیم گرفت اموال و املاک او را در هندوستان مصادره کند. اما رجال و شخصیت های سیاسی هندوستان از مسلمانان و غیر مسلمانان که به وی علاقه داشتند، از دولت هندوستان خواستند تا از ضبط و مصادره اموال او خودداری کند.

امیر احمد علی خان در سال 1955 م عراق را ترک کرد و به پاکستان بازگشت و در کراچی اقامت گزید، ولی در کارهای سیاسی دخالتی نکرد. او در

آنجا هیچ پست و مقامی را نپذیرفت و به عنوان یک فرد عادی در کراچی زندگانی نمود و بسیار محترم بود و شیعیان پاکستان و رهبران سیاسی جماعت شیعه از افکار و اندیشه های وی بهره مند بودند و او را یکی از رهبران بزرگ خود می دانستند. هنگامی که وی در پاکستان بود به دلیل جنگ بین هند و پاکستان و جانب داریش از دولت پاکستان تمام اموال و املاک وی به تصرف دولت هند در آمد و منزل وی در لکهنو و محمودآباد و همچنین کتابخانه و حسینیه او تعطیل شد، ولی پس از مدتی منازل و کتابخانه و حسینیه او آزاد گردید.

راجه محمودآباد پس از چندی اقامت در پاکستان، عازم انگلستان شد و در لندن اقامت گزید و قطعه زمینی در آنجا خریداری کرد و یک مرکز فرهنگ اسلامی در آنجا به وجود آورد. وی در این مرکز اسلامی مسجد و کتابخانه ای تأسیس نمود و ریاست سازمان اسلامی لندن را که اعضای آن سفیران کشورهای اسلامی بودند، پذیرفت و خدمات شایان انجام داد. احمد خان هنگام اقامت در لندن روز چهاردهم رمضان سال 1393 ه.ق/1352 ه.ش گرفتار حمله قلبی شد و در رمضان همان ماه درگذشت. پس از غسل و کفن با حضور تعدادی از رجال و شخصیت های علمی و مذهبی پاکستان از جمله مولانا سید سبط حسن و سید زوار حسن زیدی و دکتر رضا، تشییع و طبق وصیتش مقرر شد که جنازه را برای دفن به عراق حمل کنند ولی به دلیل ناآرام بودن اوضاع عراق و ممنوع بودن هرگونه پرواز به عراق، خویشاوندان ایشان تصمیم گرفتند که جنازه او را به مشهد مقدس رضوی منتقل سازند و در جوار مرقد مطهر علی بن موسی الرضا علیه السلام به خاک بسپارند.

مرجع بزرگ شیعه مرحوم آیت الله العظمی سید محمد هادی میلانی بر جنازه وی نماز گزارد و در باغ رضوان به خاک سپرده شد. در سال 1354 ه.ش با تخریب بناهای اطراف

حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام، باغ رضوان هم در معرض خرابی قرار گرفت. قبر احمد علی هم شکافته شد و بقایای جسد او جمع گردید و در کنار گنبد الله وردی خان دفن شد.

پس از فوت امیر راجه محمودآباد پسرش پروفیسور امیر محمد خان استاد برجسته دانشگاه کمبریج، کتابخانه پدرش در هندوستان را وقف آستان قدس نمود.

علی جان سکندری

(55)

رومی - علی پاشا

(-1028 ه.ق)

علی پاشا از سرداران عثمانی در عصر شاه عباس اول صفوی (996-1038 ه.ق).

وی در آستانه حمله شاه عباس به تبریز، بیگلربیگی این شهر بوده است.

توضیح اینکه پس از مرگ شاه طهماسب اول (930-984 ه.ق) دولت صفوی دچار آشفتگی شد و عثمانی ها که در اوج قدرت بودند از فرصت استفاده نموده مناطق غربی ایران را تصرف کردند؛ از جمله تبریز به مدت بیست سال در تصرف آنها قرار گرفت.

علی پاشا یکی از سرداران عثمانی بود که بعد از جعفر پاشا به عنوان حاکم تبریز از طرف سلطان عثمانی انتخاب شد. در سال 1012 ه.ق قاضی خان (غازی بیگ) کرد حاکم قلعه قاریناق علیه او طغیان کرد، علی پاشا به همراه لشکر تبریز، ایروان و نخجوان به سوی او لشکر کشید، از سوی دیگر غازی بیگ به شاه عباس پیغام داد که تبریز خالی از بیگلربیگی است و او را برای حمله به آنجا فراخواند. (1)

شاه عباس ابتدا اعلام کرد قصد حرکت به سوی فارس دارد، بعد شایع ساخت که به سمت مازندران می رود اما از قزوین شش روزه خود را به تبریز رساند و بدون درگیری در 21 ربیع الثانی 1011 ه.ق وارد شهر شد و در

ص: 146

حالی که علی پاشا هنوز در اطراف قلعه قاریناق بود(1) طرفداران او در ارگ شهر محصور شدند.

هنگامی که علی پاشا از لشکرکشی شاه صفوی باخبر شد در ابتدا چندان اهمیتی نداد و در برگشت از قلعه قاریناق، در بین راه به لشکر نخجوان و ایروان اجازه داد که به موطن خود برگردند و خود به سوی تبریز آمد. او در محلی به نام صوفیان متوقف شد و شاه عباس به جنگ او آمد، در طی جنگی که رخ داد هر چند ابتدا عثمانی ها پیروزی هایی به دست آوردند اما در نهایت با شکست مواجه شدند و سردارانی چون خلیل پاشا و محمود پاشا کشته شدند، علی پاشا هم که با فرار سپاهیانش مواجه شده بود، دستگیر گردید و به نزد شاه صفوی آورده شد.(2) شاه عباس او را به همراه پسر خوانده اش محمد بیک، که او هم اسیر شده بود، بخشید و مورد عنایت قرار داد. سپس او را به عنوان واسطه به سوی محصورشدگان در قلعه، که هنوز فتح نشده بود، فرستاد تا آنها را وادار به تسلیم کند اما افراد قلعه با علی پاشا با خشونت رفتار کردند و حاضر به تسلیم نشدند، ولی در نهایت با شدت یافتن محاصره خود را تسلیم نمودند.(3) علی پاشا از آن پس یکی از درباریان شاه عباس شد و اغلب در اردوی شاهی حضور داشت؛ از جمله در لشکرکشی به سمت قفقاز حضور یافت و در 1015 ه.ق در قلعه شماخی از یک حادثه طبیعی جان سالم بیرون برد.(4)

او در سال های بعد به عنوان یکی از درباریان نزدیک به شاه مورد توجه قرار داشت و از هدایای شاهی برخوردار می شد.(5) در سال 1027 ه.ق خلیل پاشا به سمت ایران لشکرکشی کرد. علی پاشا که خود از سرداران

ص: 147

1- (1) - همان 1029/2؛ ملا جلال الدین منجم یزدی: تاریخ عباسی/ 247-248

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1035/2

3- (3) - همان 1037/2-1038

4- (4) - ملا جلال الدین منجم یزدی: پیشین/ 318

5- (5) - همان/ 345، 356

عثمانی بود برای اینکه درگیر ماجرا نشود کناره گیری کرد و در مشهد مستقر شد. برای او هر ساله سیصد تومان عراقی نقره و پانصد خروار غله مقرر شد. یک سال بعد در 1028 ه.ق در مشهد مقدس دار فانی را وداع کرد و در حرم مطهر دفن شد و چون وارثی نداشت اموالی که از او باقی ماند به عثمانی فرستاده شد. (1)

اسماعیل رضایی

ص: 148

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1565/3

زعفرانلو-امیر گونه خان

(-1234 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) امیر گونه خان کرد زعفرانلو پسر محمد حسین ایلخانی زعفرانلو⁽¹⁾ و پدر رضاقلی خان از امرای بزرگ خراسان⁽²⁾ وی از معاصرین آقا محمد خان و فتحعلی شاه قاجار بوده است.

لرد کرزن سیاستمدار معروف انگلیسی که در سال 1889 م/1307 ه.ق به ایران سفر کرده است می نویسد: «امیر گونه خان در اوایل قرن حاضر به قوچان آمد و بارها با ترکمن ها درافتاد. در حدود سال 1815 میلادی (1231 ه.ق) پسرش رضاقلی خان او را از این مقام برانداخت و می بایستی در حدود پنجاه سال امارت کرده باشد». در زمان سفر فریزر به قوچان وی سمت ایلخانی داشت و فریزر او را مردی بصیر و نیکنام ولی

ص: 149

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1/161؛ رمضانعلی شاکری: اترکنامه/43

2- (2) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 6/53

فالقء ءلاورى و فا هرگونه هنر ءوصف ءرءه اسء. (1)

ءر سال 1210 هـ. ق آغا محمد خان قاجار ءر ءرءء به سوى مشهء، از شىروان عبور ءرء و امىر گونه خان ءاكم شىروان نسبء به او اعلام وفاءارى نموء. (2)

فءءعلى شاه قاجار ءر برگسء از سفر ءراسان ءر 15 ربىع الاول 1213 هـ. ق ءر قصبه ءناران، با امىر گونه خان زعفرانلو ءىءار ءرء و مىرزا محمد شفىع صءر اعظم را مأمور نموء ءا از ءءءر امىر گونه برافى فرزندش ءسىنعلى مىرزا ءواسءءارى نماىء. (3)

ءءءر امىر گونه خان به ءهران منءقل و ءر نىمه ءماءى الآخر همان سال به عقء شاهزاءه ءسىنعلى مىرزا ءر آمد. (4)

ءر سال 1216 هـ. ق الله پارخان قلىءه (قلىءى) ءاكم شىروان و ءعفر خان بىاء علىه ءءومء مءزى طغىان ءرءنء و اعءماء الءوله ابراهىم خان با بىسء هزار پىاءه و سواره از سوى ءربار مأمور شءء ءا سبزوار را ءصرف ءنء. به امىر گونه خان و ابراهىم خان شاءلو و ءىءر ءوانىن ءراسان نىز ءسءور ءاءه شءء به لشءر ابراهىم خان بپىونءنء و ءر سرءوب شورشىان هىء ءوءاهى نءنءنء. (5)

ءر 12 مءرم 1217 هـ. ق ءه فءءعلى شاه برافى ءسءءىرى ناءر مىرزا عازم ءراسان شءء و مشهء را مءاصره ءرء، ءارى از پىش نبرء و به راءءان بازءسءء. ءوانىن ءراسان از ءمله امىر گونه خان زعفرانلو ءاكم قوءان و ابراهىم خان ءرء شاءلو ءاكم اسفرابىن و اسءءاق خان قرائى سسر محمد خان قرائى ءاكم ءربء ءىءرىه و ءءام قهسءان و نىشابور ءر ءمن راءءان به ءضور شاه رسىءنءنء. (6)

ص: 150

1- (1) - رمضانعلى شاءرى: پىشىن/ 43

2- (2) - محمد اسماعىل مقىمى: ءءرافىاء ءارىءى شىروان/ 50

3- (3) - مهءى بامءاء: پىشىن 53/6

4- (4) - محمد ءقى لسان المءك سسهر: ناسء ءواریء 106/1

5- (5) - همان 110-109/1

6- (6) - ءلىم الله ءوءءى: ءرءء ءارىءى ءرءء به ءراسان/ 242

یکی از مأموریت های مهم امیرگونه خان، سرکوبی شورش ترکمانان بود. به دنبال صدور فرمانی از سوی شاه به نام امرای خراسان، محمد ولی میرزا با خوانین خراسان عازم مازندران شدند.

در این نبرد سپاهیان زعفرانلو، شادلو و قراجورلو به فرماندهی امیرگونه خان به همراه دیگر سلحشوران خراسانی با تمام توان خویش بر ترکمانان یورش بردند و در روز نهم 1228 ه. ق ممش خان حاکم چناران فرزند امیرگونه خان با 1500 نفر اسیر ترکمن به همراه محمد ولی میرزا والی خراسان به حضور شاه رسید. (1)

امیرگونه خان زعفرانلو زمانی که از سرکوبی ترکمانان دشت گرگان باز می گشت، به دلیل رفتارهای مستبدانه محمد ولی میرزا والی خراسان، روز چهارشنبه 27 شعبان 1228 ه. ق پرچم مخالفت برافراشت. در همین راستا گله های گوسفند والی خراسان را از مراتع چناران گرفته به قوچان برد و بین مردم تقسیم کرد و آماده حمله به مشهد شد. اسحاق خان قرایی سربازان خود را بر برج و باروی مشهد گماشت تا مبادا امیرگونه بر شهر دست یابد اما در همین زمان رضاقلی خان پسر امیرگونه، پدرش را از حکومت برکنار و خود حکومت قوچان را به دست گرفت. (2)

وی پدرش را روی تپه ای در کوه های شیروان در اتاقی تحت الحفظ نگهداری و حبس نمود. موی سر او در این مدت به روی شانه و سینه ریخته و موی چانه با عانه به هم تابیده شده بود و زبان حالش این رباعی بود:

از جور زمان فسرده مانند نخم زانو پس پشت داده همچون ملخم

چنبر شدمی چنانکه می شناسد کس موی زهار را ز موی زنخم (3)

*** سرجان ملکم در مورد قدرت و وسعت حکومت امیرگونه خان زعفرانلو و پسرش ممش خان و مالیات پرداختی به دولت می نویسد: «جزیی از

ص: 151

1- (1) - همان/ 244

2- (2) - همان/ 247-248

3- (3) - رمضانعلی شاکری: پیشین/ 64-65

مالیه ایشان خاصه ممش خان از اسب است، اسب های این صفحات همه عربی نژادند نادر شاه اسبان عربی طلبیده بر مادیان خراسانی انداخت و نژاد عربی پس از مخالفت با جنس خراسانی امتیاز دیگری یافت زیرا که نیکی منظر عربی و عظیمی جثه و قدرت خراسانی را باهم جمع داشت و قیمت این قسم اسب به حدی رسید که هر یک از پادشاهان که ممش خان را خراج گذار ساختی جزیی از خراج را از کره های اصیل وی مقرر نمودی»⁽¹⁾.

امیر گونه خان زعفرانلو، در سال 1234 ه.ق/1198 ه.ش درگذشت و در رواق توحیدخانه حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن گردید. وی تا وقتی زنده بود از دولت مرکزی اطاعت می کرد ولی پسرش چندان اطاعتی نداشت.⁽²⁾

علی جان سکندری

(57)

زعفرانلو-حسن خان

(1289-1368 ه.ش)

امیر حسن خان شجاع الدوله پنجم، فرزند عبد الرضا خان حدود سال (به تصویر صفحه مراجعه شود) 1289 ه.ش در قوچان به دنیا آمد.⁽³⁾

اجداد او از اکراد زعفرانلو و حکمرانان قوچان بودند که از زمان حکومت صفویه تا پادشاهی ناصر الدین شاه در آنجا حکومت می کردند.⁽⁴⁾

زمانی که امیر عبد الرضا خان پدر امیر حسن خان در مشهد تحت نظر بود، حکومت قوچان از دست خان های

ص: 152

1- (1) -سرجان مسلم: تاریخ کامل ایران/598-599

2- (2) -مهدی بامداد: پیشین 54/6

3- (3) - ملک الشعراى بهار: تاریخ مختصر احزاب سیاسى ایران 1/258؛ علی حیدری: رجال و مشاهیر قوچان/164

4- (4) -علی حیدری: پیشین/164

زعفرانلو خارج گردید و افرادی همچون تیمور کلالی، سالار حشمت، شاهزاده شجاع السلطان قهرمان، امیر معتمد برادر امیر اعلم، سلطان محمود نوذری معروف به ماژور محمود خان و محمد ابراهیم خان بر قوچان حکومت کردند. (1) در زمان جان محمد خان والی و فرمانده قوای خراسان، عده ای از خوانین قوچان از جمله تاج محمد خان بهادری به مشهد آمدند تا وضع حکومت قوچان را مشخص کنند. پس از مراجعت خوانین از مشهد، امیر حسن خان فرزند عبد الرضا خان شجاع الدوله که شانزده ساله بود، با پیشکاری تاج محمد بهادری حاکم قوچان، از جانب قوام السلطنه به تاریخ نهم تیرماه 1305 ه.ش به حکومت رسید. (2)

امیر حسن خان شش ماه در قوچان حکومت کرد و موقعی که جنگ ترکمن صحرا خاتمه یافت و خلع سلاح عشایر و خوانین قوچان و شیروان انجام گرفت از حکومت قوچان کناره گیری کرد. (3)

پس از این وی به مشهد مهاجرت کرد و بقیه عمرش را در این شهر گذراند. امیر حسن خان در مردادماه 1368 ه.ق در مشهد زندگی را بدرود گفت. (4)

علی سکندری

(58)

زعفرانلو-حسین خان

(-1311 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) امیر حسین خان شجاع الدوله قوچانی رئیس طایفه کردهای زعفرانلو

ص: 153

1- (1) - رمضانعلی شاکری: اترکنامه/96-97

2- (2) - همان جا.

3- (3) - رمضانعلی شاکری: پیشین/97

4- (4) - علی حیدری: پیشین/164

فرزند رضا قلی (1) پس از فوت برادرش سام خان در سال 1238 ه.ق بنا به فرمان ناصر الدین شاه قاجار فرمانروای خوشان (قوچان)، درگز، بجنورد و شیروان شد. (2) به دلیل خدماتی که به دولت کرد پس از مدتی لقب ایلخانی و امیرالامرای قوچان را گرفت (3) و نزدیک به سی سال حکومت کرد. (4)

اعتماد السلطنه می نویسد: «امیر حسین خان در زمان حیات خود از بزرگترین امرای طراز اول خراسان بود و بطور موروثی حکومت شیروان و قوچان را داشت». (5) در جنگ هرات (1273 ه.ق) و در لشکرکشی ایران به مرو که در سال 1276 ه.ق، انجام شد و عاقبت بدی داشت، شرکت کرد. (6)

همچنین مقابله با ترکمانان مرو در 1291/ ه.ق به عهده شجاع الدوله بود. (7)

در سال 1279 ه.ق امیر حسین خان که در غیاب حسام السلطنه در خراسان مأمور سرحداری بود و اشرار تراکمه را تنبیه نمود، (8) به یک قبضه شمشیر تفنگ گل مرصع و کمر و نشان حمایل سفید مباحی شد. (9) لرد کرزن وی را مردی عاطل و جاه طلب و بی اندازه مغرور دانسته و می نویسد: «در بی عقلی او همین بس که پس از احراز مقام ایلخانی با والی خراسان درافتاد، به این نحو که وقتی برای تسویه حساب به مشهد احضار شد از رفتن امتناع ورزید و آن قدر استقامت نمود که شاه برای گوشمالی دادنش لشکر فرستاد و چون این عده به نزدیک شهر رسیدند توافقی حاصل شد که در نتیجه اختیار قوچان در دست ایلخانی باقی

ص: 154

1- (1) - رمضانعلی شاکری: اترکنامه/66؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 390/1

2- (2) - علی حیدری: رجال و مشاهیر قوچان/158

3- (3) - علینقی حکیم الممالک: روزنامه سفر خراسان/330

4- (4) - غلامحسین خان افضل الملک: سفرنامه خراسان و کرمان/119

5- (5) - علی حیدری: پیشین/158

6- (6) - لرد کرزن: ایران و قضیه ایران 154/1

7- (7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1953/3

8- (8) - همان 1905/3

9- (9) - همان/1852؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآة البلدان 1432/3

مانند مشروط بر اینکه وی جریمه ای به شاه پرداخت کند و من به تفاوت شنیدم که آن مبلغ سه تا هفت هزار لیره بوده است»⁽¹⁾.

امیر حسین خان بار دیگر مظنون واقع شد که درصدد شورش بوده و یا چنین نیتی داشته است و به دولت مالیات پرداخت نمی کرد و آصف الدوله، حاکم خراسان، چاره بی ندید جز اینکه وی را به تهران بفرستد. آنجا به دستور شاه زندانی گردید و پسرش جای او را گرفت. پس از چندی شاید با پرداخت جریمه ای سنگین از زندان آزاد و دوباره ایلخانی شد.⁽²⁾ امیر حسین خان با دو پسرش ابو الحسن خان (متولد 1271 ه.ق) و محمد ناصر خان رابطه ی خوبی نداشت. ابو الحسن خان مدتی حاکم شیروان، دومین شهر آن امیرنشین، بود ولی پدرش او را معزول و زندانی کرد. ابو الحسن خان از افراد ناراضی بود که به تحریک روس ها علیه پدرش سر به شورش گذاشت ولی در همان آغاز، کارش عقیم ماند.⁽³⁾ در زمان حکومت امیر حسین خان شهر قوچان برخلاف گذشته اندکی رو به آبادی گذاشت، به طوری که در سفر دوم شاه به قوچان نوشته شده است: «در قوچان برج و بارو و خندق عظیم است ولی عمارت داخلی آن اکثرا خراب است و به تازگی در ایام حکومت امیر حسین خان رو به آبادی گذاشته این شهر حمام و مساجد متعددی دارد، دارای بازار طولانی است که ابتدای آن دروازه مشهد و انتهای آن دروازه بجنورد است. در این بازار همه نوع متاع یافت می شود.»⁽⁴⁾

اگرچه امیر حسین خان را مردی باهوش و با اقتدار دانسته اند⁽⁵⁾ که از سوی شاه به دلیل رشادت ها و ایجاد امنیت در منطقه لقب شجاع الدوله گرفت، اما لرد کرزن چهره خوبی از وی ترسیم نکرده و او را فردی مشروب

ص: 155

1- (1) - لرد کرزن: پیشین 154/1-155

2- (2) - همان 155/1؛ عبدالحسین نوایی: اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله/37 و 79-80

3- (3) - قدرت الله روشنی زعفرانلو: سفرنامه های سهام الدوله بجنوردی/14-15؛ علی حیدری: پیشین 158-159

4- (4) - علی حیدری: پیشین/158

5- (5) - لرد کرزن: پیشین 159/1

خوار معرفی کرده و می نویسد: «باید بگویم که بدبختانه شهرت عمده ایلخانی پیر در نزد نویسندگان انگلیسی که غالباً ذکر کرده اند، می خواری اوست. طی بیست سال گذشته چندین نفر انگلیسی با او ملاقات و صحبت کرده اند از جمله سرهنگ والنن بیکر در سال 1290/1873 ه.ق و سروان ناپیر در سال 1291/1874 ه.ق، سرمک، گرگور در 1292/1875 ه.ق و ادموند او دونوان در سال 1298/1881 ه.ق و بیشتر این نویسندگان هم او را یا مست دیده اند یا در حالت میگساری»⁽¹⁾.

در واقعه تحویل سرحد فیروزه به روس ها که سرکار میرزا صادق خان امین نظام و جناب میرزا جهانگیر خان ناظم الملک از تهران مأمور انجام خدمت سرحدی فیروزه و تعیین حدود خراسان به قوچان آمدند، امیر حسین خان از آنها پذیرایی نمود و تهیه اردو را در فاروج، تدارک دید. فردای آن روز که به طرف سرحد فیروزه در حرکت بودند نیم فرسنگ از شهر گذشته، در محلی به نام برزل آباد اسب شجاع الدوله مستی کرد و به پشت افتاد و شجاع الدوله زیر تنه اسب آمد و بدنش کوبیده شد و در سال 1311 ه.ق گرفتار چنگ صیاد اجل گردید و شب دوم این واقعه وفات یافت. ملک الشعراء صبوری به مناسبت این واقعه گوید:

آن پیل فکن شجاع بی شبهه و قرین کز دولت شه داشت، مقام فرزین

دیدی که پیاده شد به یک بازی اسب مات آمد و رخ نهاد بر نطع زمین⁽²⁾

*** جنازه حسین خان را به مشهد مقدس حمل و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در مقبره خانوادگی دفن کردند.

پسرش محمد ناصر خان از طرف دولت ملقب به شجاع الدوله و به حکومت قوچان منصوب گردید.⁽³⁾

امیر حسین خان موقوفاتی برای بارگاه امام رضا علیه السلام و امور خیریه دارد که به شرح ذیل می باشد:

ص: 156

1- (1) - همان/156

2- (2) - رمضانعلی شاکری: پیشین/79

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 392/1؛ رمضانعلی شاکری: پیشین/79-80

- 1- مزرعه قهرمان آباد اسفراین پس از وضع حقوق پنج نفر حافظ بقیه برای مصرف دارالشفاء مبارکه و آبدارخانه خدام در شب های کشیک سوم آستانه که در سال 1307 ه.ق وقف شده است.
- 2- روستاهای حسین آباد جنگل نیشابور دو ثلث، مثافیل میان ولایت، محمدیه و کلاته میان ولایت چهار زوج و جوقان چناران دو زوج که بر حفاظ پایین پای مبارک و ناهار خدام و غیره وقف شده است.
- 3- مزرعه بحرآباد که در سال 1291 ه.ق وقف شده است.
- 4- دو زوج در ملک دوین شیروان برای حقوق دو نفر حافظ قرآن و بقیه درآمد خیرات و میرات. (1)

علی سکندری

(59)

زعفرانلو-رضاقلی خان

(-1249 ه.ق)

رضاقلی خان فرزند امیر گونه خان زعفرانلو، حکمران قوچان و شیروان و یکی از امرا و خان های مقتدر خراسان.

(به تصویر صفحه مراجعه شود) وی در مدت حکومت محمد ولی میرزا در خراسان (1218-1231 ه.ق) به مخالفت و دشمنی با او برخاست و چندین بار با او جنگید. پس از آن در سال 1231 ه.ق حسنعلی میرزا شجاع السلطنه برادر محمد ولی میرزا به حکومت خراسان منصوب گردید. (2)

در سال 1233 ه.ق که فتح خان

ص: 157

1- (1) -نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ /407؛ عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی، 528/6

128/2

2- (2) -مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 2/25؛ رمضانعلی شاکری: اثرکنامه/59

وزیر با سی هزار سوار افغان و هزاره برای گرفتن مشهد از هرات عزیمت نمود امرای خراسان را با خود همساز کرد و در اغلب خراسان شورش بر پا شد. فتحعلی شاه برای سرکوبی شورشیان به سمت خراسان رهسپار گردید و ابتدا در صفی آباد، سعادت قلی خان بغایری، حکمران سبزوار و برادرش مرتضی قلی خان را، که دم از یاغیگری می زدند به طاعت واداشت. و پس از آن به دفع رضا قلی خان کرد زعفرانلو و مطیع نمودن او پرداخت.

رضا قلی خان قوچان را رها کرد و به شیروان رفت. فتحعلی شاه که از سرکشی رضا قلی خان، سخت خشمگین شده بود، حکم یورش به قلعه ها و تاراج ایلات و احشام او را داد که خسارات زیادی به وی وارد گردید.

سرانجام با شفاعت برخی از بزرگان، مورد عفو واقع شد ولی خودش از آمدن نزد شاه امتناع ورزید. (1)

در سال 1243 ه.ق در غیاب حسنعلی میرزا شجاع السلطنه، در خراسان بی نظمی شدیدی پدید آمد.

فتحعلی شاه در سال 1244 ه.ق حسین خان سردار و برادرش حسن خان ساری اصلان را برای برقراری نظم به خراسان فرستاد. رضا قلی خان که در این ایام، نیشابور و چناران و رادکان را در تصرف داشت، اعتنایی به حسین خان سردار نکرد. حسین خان ناچار شد با محمد خان پسر اسحاق خان قرائی، علیه رضا قلی خان سازش کند و او را با لشکری شش هزار نفری برای سرکوبی رضا قلی خان به نیشابور مأمور ساخت. این کار موجب افزایش سرکشی و عدم اطاعت رضا قلی خان گردید. رضا قلی خان پس از این واقعه شرحی به فتحعلی شاه نوشت و یادآور شد، در صورتی که یکی از شاهزادگان به جای حسین خان سردار فرستاده شود از او اطاعت خواهد کرد. فتحعلی شاه نیز احمد علی میرزا، پسر نوزدهم خود را به حکومت خراسان گماشت و

ص: 158

خوانین خراسان به ویژه رضا قلی خان به گونه ای که قول داده بودند از فرستاده شاه اطاعت کردند و به نزد وی آمدند. (1)

از جمله کارهای رضا قلی خان خریداری مهدی قلی خان جلال الدوله پسر سعادت قلی خان و برادر آصف الدوله وزیر لکهنو از ترکمن هاست که در سال 1246 ه. ق روی داد. جلال الدوله در این سال به قصد زیارت رهسپار مشهد شد و ترکمن ها با قوای الله قلی خان او را اسیر کردند. شاه طی حکمی از رضا قلی خان خواست که به هر صورت جلال الدوله را از تراکمه خریداری و روانه نماید، رضا قلی خان پس از مذاکره در این خصوص سرانجام او را به ده هزار تومان خرید. (2)

در ماه صفر 1248 ه. ق میان نایب السلطنه عباس میرزا و رضا قلی خان زعفرانلو جنگ درگرفت و امیرآباد که به دست رضا قلی خان ساخته شده و اطرافش خندقی به عمق نه ذرع کنده بود، به تسخیر نایب السلطنه درآمد.

الکساندر برنس که در همین سال سفری به خراسان داشت، می نویسد: «در ربیع الاول 1348 ه. ق جنگی میان نایب السلطنه عباس میرزا و رضا قلی خان زعفرانلو، ایلخانی قوچان، درگرفت که پایداری رضا قلی خان در برابر دست کم سیزده هزار تن لشکریان مهاجم و توپخانه نیرومندی که عباس میرزا زیر نظر افسران انگلیسی تدارک دیده بود نموداری از قدرت خان های مقتدر خراسان بود که حضور نایب السلطنه را در خراسان ایجاب می کرد». تسلیم شدن خان زعفرانلو و افتادن قوچان به دست عباس میرزا مژده بزرگی بود که به گفته برنس همه مردم به ویژه مأموران حکومت را خرسند ساخت. از اهمیت این رویداد همین بس که سه شبانه روز در مشهد چراغانی کردند. (3)

پس از این، پسر رضا قلی خان به نام سام خان، ایلخان شد و رضا قلی در

ص: 159

1- (1) - همان 26/2-27

2- (2) - همان 28/2؛ رمضانعلی شاکری: پیشین 62/

3- (3) - ابو القاسم طاهری: جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان/ 54-55

ارگ مشهد زندانی گردید. عباس میرزا به خاطر اهمیتی که وی در بین خوانین داشت، با او به احترام رفتار می کرد و چندان فشار زیاد بر او نمی آورد تا این که به بهانه رفتن به حمام فرار کرد و در حین فرار سه تن از نگهبانان، که او را تعقیب نمودند، کشت و خواست خود را به حرم امام رضا علیه السلام برساند ولی در میان راه بعضی افراد لشکری او را شناخته و دستگیرش کردند و به نزد عباس میرزا بردند. نایب السلطنه در اول سال 1249 ه. ق امرا و خوانین خراسان را با خود به تهران برد که از آن میان رضا قلی خان و محمد خان قرائی را به آذربایجان فرستادند. (1)

رضا قلی خان به واسطه صدمات و لطمات وارده در شهر میانه ناخوش شد و در همین سال درگذشت. جسد وی را به مشهد منتقل و در حرم امام رضا علیه السلام دفن کردند. (2)

علی جان سکندری

(60)

زعفرانلو-سام خان

(-1275 ه. ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) سام خان پسر رضا قلی خان زعفرانلو حکمران قوچان، وی مردی با کفایت، دلیر و با تدبیر (3) بود که سال 1247 یا 1248 ه. ق به فرمان فتحعلی شاه به حکومت رسید. (4) وی اولین

ص: 160

1- (1) - رمضانعلی شاکری: پیشین/63

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین 28/2؛ علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/340

3- (3) - رمضانعلی شاکری: اترکنامه/65.

4- (4) - کلیم الله توحیدی: حرکت تاریخی کرد به خراسان/314.

حاکم قوچان است که از سوی ناصر الدین شاه ملقب به شجاع الدوله گردید. (1)

مهدی بامداد می نویسد: «پس از اینکه عباس میرزا ولیعهد، قوچان را به غلبه گرفت و وارد شهر شد برای رفع خستگی و شستشوی خویش قصد کرد که در حمام ایلخانی به استحمام و استراحت پردازد. وقتی که از حمام بیرون آمد، سام خان فرزند ایلخانی به حضور وی شتافت و از جانب مادر خود ده طاقه شال و آنچه اسب ممتاز در چادرهای قبیله بود تقدیم کرد. آوردن این هدایا توسط فرزند خردسال ایلخانی در نزد ولیعهد خیلی حسن اثر بخشید و هیچ تغییری در امور ایل زعفرانلو و حکومتی نداد. فقط رضاقلی خان ایلخانی را از سمت ایلخانی گری حکومت قوچان برکنار نمود و پسرش را بجای وی برقرار کرد. سام خان در آینده شخص باعرضه ای از کار درآمد و خدماتی نسبت به مملکت انجام داد.» (2)

با آغاز قیام سالار تمام نواحی استان خراسان به جزء قوچان و نیشابور به تصرف سالار و جعفرقلی خان شادلو در آمد و فقط کردهای زعفرانلو و ایل بیات در برابر سالار مقاومت نمودند و این دو شهر را محفوظ داشتند.

شاهزاده حمزه میرزا، حاکم خراسان از بیم جانش، مشهد را ترک و به حدود فریمان متواری شد و طی نامه ای از یزدان و یردی خان زعفرانلو برادر سام خان کمک خواست. (3) سام خان، که این زمان در زندان قصر تهران محبوس بود، با برادرش ابو الفیض از زندان گریخت و آهنگ قوچان کرد. وی سال 1265 ه. ق به خراسان آمد و از اوضاع و اغتشاش و فتنه سالار آگاه شد. در بین راه در یکی دو جنگ در حدود سبزوار و نیشابور شرکت نمود و پس از آن راهی قوچان گردید. (4)

در پنجم ذی حجه به فرمان محمد شاه، شاهزاده سلطان مراد میرزا حسام

ص: 161

1- (1) - رمضانعلی شاکری: پیشین/65.

2- (2) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 114/6-115

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 886/3

4- (4) - همان 980/3-982

السلطنه از تهران مأموریت یافت تا آرامش را به خراسان برگرداند و فتنه سالار را فرونشاند. وی در ماه محرم به خراسان رسید. هم زمان با ورودش به خراسان، سام خان زعفرانلو طی نامه ای به حسام السلطنه آمادگی برای همکاری خود با وی را اعلام داشت.

حسام السلطنه از پیام او خرسند شد و از وی خواست تا هرچه زودتر به جبهه اش بپیوندد. سام خان بلافاصله به لشکرگاه وی پیوست و از او اجازه خواست تا با سپاهیان قوچان به جنگ حسن خان سالار و جعفر قلی خان شادلو در نیشابور برود. حسام السلطنه ضمن موافقت با نظر وی، گروهی از سپاهیان و چند عراده توپ در اختیارش گذاشت، در بین راه سربازان ترک آذربایجان از اطاعت وی سرپیچی کردند و به اردوگاه برگشتند.

هوای سرد و برفی موجب شد که حسام السلطنه آهنگ تهران نماید، ولی سام خان مانع از این کار شد و آنها را به سر ولایت و نیشابور هدایت کرد و هم زمان قلعه عنبران را فتح کردند. (1)

روز دهم جمادی الاول حسن خان سالار برای نجات خویش به حرم مطهر امام رضا علیه السلام پناه برد. سام خان به همراه علما و بزرگان شهر مشهد که از این حادثه اطلاع یافتند نزد وی رفته گفتند:

«خاک خراسان از آتش فتنه تو بر باد رفت و جوانان زیادی در راه تو به خاک و خون غلطیدند اموال حرم را به غارت بردی، امروز چگونه به این مکان پناهنده شده ای» پس از این گفتگو، سام خان او را به نزد حسام السلطنه برد و به دستور دولت مرکزی محمد حسن خان سالار و پسرش امیر اصلان خان و برادرش محمد علی خان کشته شدند.

پس از فتح مشهد و دفع فتنه سالار، سام خان زعفرانلو مفتخر به دریافت خنجر و نشان مرصع از سوی ناصر الدین شاه گردید. (2)

در سال 1267 ه. ق ناصر الدین شاه که سام خان زعفرانلو را برای قدردانی

ص: 162

1- (1) - همان 986/3-989

2- (2) - همان 1101/3-1105

به تهران خواسته بود، پس از پایان مراسم دو عید اسلامی قربان و غدیر به او فرمان داد که ترکمانان مرو و سرخس را سرکوب کند. چون سام خان به خراسان رسید و به سوی سرخس حرکت کرد، ترکمانان یاغی و شرور با شنیدن این مأموریت، به مشهد آمده و خود را به سام خان معرفی کردند و خود را خراج گذار دولت ایران دانستند. (1)

پس از درگذشت وزیر یار محمد خان ظهیر الدوله، حاکم هرات در سال 1267 ه. ق اوضاع هرات دچار هرج و مرج شد. سام خان زعفرانلو از سوی حسام السلطنه مأموریت پیدا کرد تا به کمک سواران کرد زعفرانلو به دفع مدعیان حکومت صید محمد خان فرزند یار محمد خان بپردازد که موفق به انجام این مأموریت شد. (2)

در سال 1272 ه. ق که امیر دوست محمد خان، حاکم قندهار آماده حمله به هرات بود. شاهزاده محمد یوسف و بزرگان هرات بیمناک شده از ناصر الدین شاه خواستند که سام خان ایلخانی را با گروهی از سپاه سلطانی به طرف هرات گسیل دارد (3) ناصر الدین شاه نیز به سام خان زعفرانلو فرمان داد که با یک هزار و پانصد شمشالچی خود هرچه زودتر به هرات بشتابد. سام خان با سواران خوبشانی وارد هرات شد و خود را برای مبارزه با سپاه افغان و قندهار آماده نمود. (4) ناصر الدین شاه به پاس جنگ آوری سام خان در فتح هرات وی را ملقب به شجاع الدوله کرد و هدایایی به وی داد. (5) وی اولین کسی بود که در بین زعفرانلوها لقب شجاع الدوله به خود گرفت. مقاومت سام خان در برابر توطئه های انگلیس در حدی بود که شیل سفیر انگلیس در ایران از سرسختی و لجاجت سام خان به ستوه آمد و رفتار او را به باد انتقاد و نکوهش

ص: 163

1- (1) - کلیم الله توحیدی: پیشین/335

2- (2) - رمضانعلی شاکری: پیشین/65-66

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1304/3

4- (4) - کلیم الله توحیدی: پیشین/353

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: 1350/3

گرفته و با تهدید دربار ایران می گوید:

«رفتار سام خان ایلخانی طوری است مثل اینکه هرات داخل خاک ایران باشد.»⁽¹⁾

حسام السلطنه به دلیل رشادت های سام خان نهایت التفات در حق وی مبذول کرد و حکومت قوچان را به ضمیمه لشکر خراسان به سام خان داد.

حکومت قوچان از آن به بعد تا سال 1338 ه.ق در خانواده سام خان شجاع الدوله به صورت میراثی باقی ماند.⁽²⁾

پس از جریان هرات، سام خان به قوچان بازگشت و در بستر بیماری فوت کرد. جسد وی به مشهد انتقال و در دار التوحید حرم مطهر امام رضا علیه السلام که مقبره خانوادگی زعفرانلوها بود، به خاک سپرده شد.⁽³⁾ توحیدی تاریخ فوت او را برخلاف مهدی بامداد که 1282 ه.ق نوشته با دلایلی که آورده در 1275 ه.ق دانسته است.⁽⁴⁾ پس از سام خان برادرش امیر حسین خان به جای وی به حکومت قوچان رسید.⁽⁵⁾

سام خان برای مخارج حرم مطهر امام رضا علیه السلام املاک زیادی وقف نمود و مادرش نیز آرامگاهی را که در قوچان به نام سلطان ابراهیم فرزند امام رضا علیه السلام معروف شده بود تعمیر و نوسازی نمود.

حمام شجاع الدوله نیز از آثار سام خان زعفرانلو در محله نوقان مشهد می باشد.⁽⁶⁾

علی جان سکندری

(61)

زعفرانلو-عبد الرضا خان

(-1337 ه.ق)

امیر عبد الرضا خان زعفرانلو فرزند ابو الحسن خان و برادرزاده محمد ناصر خان⁽⁷⁾، نایب الحکومه شیروان.

ص: 164

1- (1) - کلیم الله توحیدی: پیشین/369.

2- (2) - علی حیدری: رجال و مشاهیر قوچان/157.

3- (3) - کلیم الله توحیدی: پیشین/370-371

4- (4) - همان/371؛ مهدی بامداد: پیشین/6/117

5- (5) - مهدی بامداد/همان جا

6- (6) - کلیم الله توحیدی: همان جا؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس/2/529

7- (7) - رمضانعلی شاکری: اترکنامه/90

(به تصویر صفحه مراجعه شود) پس از فوت محمد ناصر خان شجاع الدوله سوم، چون وی فرزندی نداشت تا جانشین نماید؛ مردم قوچان دو دسته شدند: یک دسته هواخواه خسرو خان فرزند امیر گونه خان و برادر رضا قلی خان، و گروهی دیگر طرفدار عبد الرضا خان شدند. (1) در زمانی که عبد الرضا خان نایب الحکومه شیروان بود و به تهران سفر کرد، در غیاب او خسرو خان حکومت قوچان را به دست گرفت و حدود شش ماه حکومت کرد. در همین زمان ولی خان بهادرانلو نایب الحکومه قوچان بود. (2) از تهران تلگراف نامه ای محرمانه مبنی بر اینکه حکومت قوچان به طور موقت به او سپرده شده است به دست وی رسید. خسرو خان از محتوای این تلگراف نامه باخبر شد و ولی خان را به قتل رساند و در مقابل توران بی بی دختر ولی خان، عباس قره باغی را مأمور قتل خسرو خان کرد. این فرد، خسرو خان را در مسجد گوهرشاد هدف تیر قرار داد و به قتل رساند. (3)

پس از قتل خسرو خان، امیر حسین خان پسر آصف الدوله والی خراسان، به عنوان حاکم وارد قوچان شد چندی بعد عبد الرضا خان پسر ابو الحسن خان با مساعدت میرزا علی اصغر خان امین السلطان، صدر اعظم مظفر الدین شاه، حکمران قوچان شد. (4) حکمرانی او مصادف با حضور سپاهیان روسیه تزاری در قوچان بود. عبد الرضا خان ضمن ممانعت از ورود آنها این مسئله را

ص: 165

1- (1) - همان جا

2- (2) - علی حیدری: رجال و مشاهیر قوچان/ 162

3- (3) - همان جا

4- (4) - همان جا

تلگرافی به تهران منعکس کرد. تهران پاسخ داد که مانع ورود آنها نشوید.

روس ها با ورود به قوچان، عبد الرضا خان را دستگیر و با خود بردند.⁽¹⁾ بر اثر اختلافی که بین عبد الرضا خان حاکم قوچان و محمد ابراهیم خان حاکم شیروان وجود داشت، کردهای زعفرانلو سر به شورش برداشتند. به سبب این شورش، دولت وی را به تهران فراخواند.⁽²⁾ والی خراسان فرزندش رضا قلی میرزا را به عنوان حاکم، مأمور حکومت آن شهر می نمود.

پس از سه ماه هم زمان با به توپ بستن مجلس شورای ملی توسط محمد علی شاه در 1326 ه. ق عده ای از مردم قوچان به تهران رفته و خواستار بازگشت عبد الرضا خان شدند. بر اثر این تقاضا وی به قوچان برگشت و تا زمان حکومت قوام السلطنه در خراسان حکومت این شهر را به عهده داشت.⁽³⁾

در همین سال که قحطی وجود داشت، عبد الرضا خان شجاع الدوله دستور داد تا چندین نانوائی ساخته شود و همه روزه نان مورد نیاز مردم پخته و در بین آنها توزیع گردد. وی شخصا به روستاها می رفت و از کسانی که احتکار آرد و گندم کرده بودند ارزاق را گرفته و بین مردم توزیع می کرد.⁽⁴⁾ پس از آنکه قوام السلطنه به عنوان والی خراسان تعیین گردید، از شاهرود و مشهد تلگراف شد که خوانین خراسان برای استقبال از او در سبزوار اجتماع نمایند. سرهنگ صفاپور، از محافظان قوام السلطنه، در تشریح علت این دستور می گوید: «قوام خواست در اولین روز ورودش زهر چشمی از خراسانی های ناآرام بگیرد. به همین جهت تلگراف های متعددی از شاهرود به بزرگان خراسان مخابره و آنان را دعوت به استقبال از خود نمود تا با دبدبه و جلال وارد مشهد شود. خوانین و حکام خراسان به استثنای شجاع الدوله، در سبزوار

ص: 166

1- (1) - همان جا؛ رمضانعلی شاکری: پیشین/93

2- (2) - کلیم الله توحیدی: حرکت تاریخی کرد به خراسان 177/4؛ علی حیدری: پیشین/162

3- (3) - علی حیدری: پیشین/162-163

4- (4) - کلیم الله توحیدی: پیشین 195/4

به حضور وی رسیدند. عدم حضور وی که بزرگترین توهین به قوام تلقی می شد، قوام را به شدت خشمگین ساخت و پرسید شجاع الدوله کجاست. «(1) قوام السلطنه با ورود به مشهد وی را دستگیر و در ارگ مشهد تحت نظر قرار داد(2) و شجاع السلطان را به حکومت قوچان گماشت. (3)

عبد الرضا خان شجاع الدوله، از همان دوران جوانی معتاد به کشیدن تریاک و نوشیدن مشروبات الکلی بود، این اعتیاد منحصر به این خوانین نبود.

همان طور که در گزارش روزنامه حبل المتین آمده است: «(4) اغلب مردم درگز، بجنورد، قوچان، شیروان و توابع آنها دچار این بیماری شده بودند. و همین مسأله موجب شده بود که تعصب خود را از دست بدهند.» (5) وی بعد از مدتی در 16 صفر 1337 ه. ق بر اثر بیماری یا به قولی مسمومیت در مشهد فوت و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در مقبره خانوادگی به خاک سپرده شد. (6)

علی جان سکندری

(62)

زعفرانلو-قهرمان خان

(-1306 ه. ق)

قهرمان خان فرزند نجفعلی خان زعفرانلو ملقب به میر پنجه و سر تیپ از رجال معروف عهد ناصر الدین شاه قاجار در شهر قوچان بود. وی در زمان حکومت امیر حسین خان شجاع الدوله دوم بر قوچان (1238-1311 ه. ق)، نایب الحکومه قوچان بود. (7) در ربیع الثانی سال 1284 ه. ق موفق به دریافت خلعت و هدیه از جانب ناصر الدین شاه شد. (8) او که پسر عموی امیر حسین خان

ص: 167

1- (1) - همان/217

2- (2) - رمضانعلی شاکری: پیشین/93؛ کلیم الله توحیدی: پیشین/217/4

3- (3) - کلیم الله توحیدی: پیشین/218/4

4- (4) - همان/136/4

5- (5) - همان/138/4

6- (6) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 264/5-265؛ رمضانعلی شاکری: پیشین/93

7- (7) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/214

8- (8) - کلیم الله توحیدی: حرکت تاریخی کرد به

زعفرانلو بود، صاحب کتابخانه ای با کتاب های متعددی بوده است. (1)

قهرمان خان سرانجام در ذی حجه سال 1306 ه. ق درگذشت. جنازه اش به حرم مطهر امام رضا علیه السلام حمل و در دار السیاده به خاک سپرده شد. (2) ظاهراً قهرمان آباد از مزارع قهرمان خان بوده که امیر حسین خان شجاع الدوله در محرم 1307 ه. ق آن را وقف بر آستان قدس کرد، موارد مصرف آن جهت پنج نفر حافظ مقبره قهرمان خان و روشنائی مقبره و مصارف روضه خوانی و حقوق یک نفر فراش و بقیه جهت بیماران دارالشفای آستان قدس در نظر گرفته شده است. (3)

سید حسن حسینی

(63)

زعفرانلو-محمد ناصر خان

(1281-1320 ه. ق)

محمد ناصر خان زعفرانلو متولد 1281 ه. ق پسر دوم امیر حسین خان شجاع الدوله کرد زعفرانلو. (4) پس از (به تصویر صفحه مراجعه شود) فوت پدر با لقب شجاع الدوله سوم در سال 1311 ه. ق از سوی دولت مرکزی به حکومت قوچان منصوب شد. صدور فرمان حکومت محمد ناصر خان از سوی ناصر الدین شاه با مطالبه صد هزار تومان از وی و سی هزار تومان از

ص: 168

1- (1) - رمضانعلی شاکری: اترکنامه/72

2- (2) - محمد علی خان سدید السلطنه: پیشین/214

3- (3) - عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی 311/4

4- (4) - جورج. ب. چرچیل: فرهنگ رجال قاجار/102

رمضان خان نایب الحکومه بود. او پس از به حکومت رسیدن روانه سرحد فیروزه برای تقسیم سرحدات بین خراسان و روسیه گردید؛ (1) هرچند این مأموریت در حد او نبود چون اقتدار پدرش را نداشت و (2) نتیجه این مأموریت جدایی چندین روستا و کوهسار فیروزه و بسیاری از اراضی سرحدات نواحی کلات و سرخس از ایران و ضمیمه آن به روسیه بود. (3) محمد ناصر در بازگشت از این مأموریت با دختر حاج مستشار زن برادر ابو الحسن خان ازدواج کرد. (4) هنوز دو سالی از حکومت وی نگذشته بود که زلزله های تاریخی قوچان اتفاق افتاد. چون در زلزله سال 1312 ه. ق آن شهر به کلی ویران و قریب ده هزار نفر از اهالی آن تلف شدند؛ محمد ناصر خان به ناچار اراضی خود، معروف به نظر آباد را با مقداری از زمین های خریداری دولت برای ایجاد شهر جدید واگذار کرد. طبق نقشه سرتیپ عبد الرضا خان مهندس نقشه کش و معمار، قوچان جدید را با خیابان های متقاطع مستقیم و عریض، آباد کرد و مردم آسیب دیده و خسارت کشیده را در شهر جدید اسکان داد. (5)

ناصر الدین شاه در اواخر 1311 ه. ق محمد ناصر خان را از حکومت قوچان برکنار و پسر عمویش بابا خان مظفر السلطنه پسر سام خان را به حکومت قوچان گمارد. (6) در همین زمان بود که دودستگی بین مردم پیش آمد و سرانجام محمد ناصر خان دوباره به حکومت رسید. (7)

محمد ناصر خان شجاع الدوله حاکمی خیرخواه و ادب دوست و در عین حال ترسو و معتقد به موهومات و طلسمات بود. شب های جمعه را تا اذان

ص: 169

- 1- (1) - علی حیدری: رجال و مشاهیر قوچان/ 160
- 2- (2) - صدیق صفی زاده: تاریخ کرد و کردستان/ 693
- 3- (3) - رمضانعلی شاکری: اترکنامه/ 85
- 4- (4) - همان/ 86
- 5- (5) - همان/ 88
- 6- (6) - جورج. ب. چرچیل: پیشین/ 103؛ رمضانعلی شاکری: پیشین/ 88
- 7- (7) - رمضانعلی شاکری/ همان جا

صبح روضه خوانی می کرد و خود در مجلس حاضر می شد، خیلی به حضرت سید الشهداء علاقه داشت، طعام به فقرا می داد، خودش هم در مجلس، گلاب پاش به دست می گرفت و به مردم گلاب می داد، با پای برهنه به تکایا می رفت و شمع می سوخت، ولی بعد از عاشورا همان آدم قبلی بود. (1) وی سخت به مشروبات الکلی و کشیدن تریاک عادت داشت و از امور امارتش غافل می ماند. (2) آن چنان که در عین الوقائع آمده: «از کثرت آرایش مسکرات در مدت عمر فرقی بین محرم و نوروز نگذاشت.» (3)

از اعمال دیکتاتوری و خود خواهانه محمد ناصر خان این بود که از نیمه شب به بعد رفت و آمد در شهر را ممنوع کرده بود، اگر کسی را می گرفتند او را تا صبح بازداشت می کردند و پس از بازجویی آزاد می کردند. (4) از جمله تشریفات و رسومی که به هنگام حرکت بانوان شجاع الدوله در معابر عمومی معمول بود آن بود که فراش ها سواره و یا پیاده جلو کالسکه فریاد «دور شو کور شو» سر می دادند. (5) همچنین در زمان حرکت حاکم در سطح شهر و یا در ایام تشریفات و اعیاد رسمی گروهی مأمور نواختن موزیک بودند. (6)

محمد ناصر خان پس از ده سال حکومت در قوچان در ماه ذی حجه 1320 ه.ق در مقر حکومتش در گذشت. جنازه اش را به مشهد منتقل کردند و در دار التوحید حرم مطهر امام رضا علیه السلام جنب مقبره پدرش دفن نمودند. او فرزندی نداشت. (7) وی در سال 1290 ه.ق دو ثلث از کل مزرعه علی آباد قوچان را وقف آستان قدس رضوی کرد. (8)

علی جان سکندری

ص: 170

1- (1) - همان/89

2- (2) - صدیق صفی زاده: پیشین/692

3- (3) - محمد یوسف ریاضی هروی: عین الوقائع/150

4- (4) - رمضانعلی شاکری: پیشین/89

5- (5) - همان/90

6- (6) - همان جا

7- (7) - همان جا

8- (8) - کلیم الله توحیدی: حرکت تاریخی کرد به خراسان/461

زیک-گنج علی خان

(ح 958-1033 ه.ق)

از نامدارترین سرداران شاه عباس اول (996-1038 ه.ق) حاکم کرمان و قندهار (1004-1033 ه.ق) و از واقفین عمده آستان قدس.

گنج علی خان از طایفه زیک، یکی از طوایف کرد بود. (1) از زمان کودکی و سال و محل تولد او اطلاعی در دست نیست. نام وی از هنگامی که شاه عباس در دوران کودکی به دستور پدربزرگش شاه طهماسب (930-984 ه.ق) در هرات اقامت داشت، در کتاب های تاریخی آمده است. (2) وی در این سال ها (978-994 ه.ق) با نام گنج علی بیگ به عنوان سردار نظامی در ردیف خدمتگزاران مخصوص عباس میرزا بود. (3) بنابراین باید تاریخ تولدش را حداقل بیست سال قبل از این تاریخ و در حدود سال های 958 ه.ق بدانیم.

همان طور که خواهد آمد حضور او در خدمت شاهزاده عباس میرزا باعث رسیدن او به مقامات بالاتر گردید. پس از اینکه شاه طهماسب در صفر 984 ه.ق در قزوین درگذشت، فرزندش اسماعیل میرزا به کوشش عده ای از قزلباشان در همان سال به حکومت رسید. او که حدود بیست سال به دستور پدر در قهقهه زندانی شده بود و خوی انتقامجویی داشت، در همان سال برای از میان برداشتن کسانی که احتمال می رفت آینده اش را به خطر اندازند و از سوی امرای دیگر به پادشاهی برداشته شوند، اقدام کرد. از جمله این افراد که باید کشته می شدند، شاهزاده عباس میرزا بود که در هرات اقامت داشت. شاه اسماعیل یکی از سرداران مشهور به نام علیقلی خان شاملو را با سپاه بسیار روانه هرات

ص: 171

1- (1) - محمود افوخته ای نطنزی: نقاوه الآثار / 480، 448؛ احمد علی خان وزیری: تاریخ کرمان 616/2

2- (2) - محمود افوخته ای نطنزی: پیشین / 448؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 567/1

3- (3) - احمد علی خان وزیری: پیشین 616/2

کرد(1) تا عباس میرزا را به قتل رساند.

علیقلی خان پس از رسیدن به هرات مدتی در انجام مأموریت خود کوتاهی کرد. چون در همین روزها خبر فوت شاه اسماعیل از قزوین به هرات رسید، علیقلی خان تصمیم گرفت نه تنها شاهزاده را نکشد بلکه کمر به خدمت او ببندد و سپس او را به پادشاهی بردارد.

یکی از کسانی که در به تأخیر انداختن قتل شاه عباس نقش ایفا کرد گنج علی زیک بود.(2)

علیقلی خان با مرشد قلی خان استاجلو، حاکم تربت حیدریه در برابر پدر و مادر شاه عباس که اینک در قزوین قدرت را در دست داشتند و وجود فرزند خود را در دست امرای قدرتمند خراسان برای خود خطری بزرگ می دانستند مقاومت زیادی نمودند. در سال 989 ه.ق علیقلی خان، عباس میرزا را شاه خواند و از هرات به سوی نیشابور حرکت کرد. امرا به عباس میرزا به شاهی سلام کردند و اول کسی که بوسه بر رکاب وی زد گنج علی حاکم کوسویه، شهری نزدیک هرات، بود و به واسطه همین عمل آفتاب اقبال او رو به درخشش نهاد.(3)

پس از اختلاف و جنگی که میان دو سردار طرفدار عباس میرزا یعنی علیقلی خان شاملو و مرشد قلی خان استاجلو روی داد، عباس میرزا به چنگ مرشد قلی خان، که اینک حاکم مشهد شده بود افتاد. گنج علی خان هم که در زمره افراد عباس میرزا بود به اردوی مرشد قلی خان پیوست.(4) مرشد قلی خان، عباس میرزا را در مشهد بر تخت نشاند و شاه عباس نامید.(5)

ص: 172

1- (1) - حسین بیگ روملو: احسن التواریخ/ 643

2- (2) - محمد ابراهیم باستانی پاریزی: آسیای هفت سنگ/ 127

3- (3) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 1/ 121-122

4- (4) - احمد علی خان وزیری: پیشین 2/ 616

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 712؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1/ 466-471

گنج علی از سوی اتابک جدید شاه عباس، به واسطه خدمات شایسته ای که در حفظ شاهزاده انجام داده بود به عنوان خانی دست یافت و خود شاهزاده عباس میرزا هم به واسطه محبتی که از گنج علی می دید گاهی او را «بابا» خطاب می کرد و کم کم لقب بابا هم جزو القاب گنج علی خان گردید. (1)

در هنگامی که مرشد قلی خان قصد داشت خود برای بردن عباس میرزا به سوی پایتخت حرکت کند گنج علی خان را که مورد اعتمادش بود، در خراسان حکومت داد. در نسخه برلین خلاصه التواریخ در این باره آمده است: «گنج علی خان که در جنگ سوسفید خدمات پسندیده به تقدیم رسانیده بود او را به عوطف پادشاهانه ممتاز و سرفراز ساخته، اول خانی که در میانه امر تعیین کرد او بود که حکومت خوف و باخزر به او دادند.» (2) اسکندر بیگ منشی هم خدمات گنج علی را به عباس میرزا ستوده است. (3) تعیین امرایی مثل گنج علی خان به حکومت و باقی گذاشتن آنان در خراسان به واسطه شجاعت آنان برای ایستادگی در مقابل حملات مداوم ازبک ها به ناحیه خراسان و نیز حفظ این قلمرو از افتادن به دست امرای مخالف قزلباش بود. در سال 997 ه.ق به هنگامی که شاه عباس تا مشهد پیش تاخته بود تا با ازبکان بجنگد، پیشاپیش سردارانی؛ از جمله گنج علی خان را به سوی هرات فرستاد اما در پایان به دلیل مشکلاتی که در غرب کشور در نتیجه حملات عثمانی ها و سرپیچی های امراروی داد مجبور به دست کشیدن از نبرد با ازبک ها شد. در هر حال گزارش هایی در دست است که نشان می دهد گنج علی خان در رویارویی با ازبکان به خوبی از قلمرو خود، خوف و باخزر، دفاع کرده است. (4) باید یادآور شد که وجود

ص: 173

1- (1) - احمد علی خان وزیری: پیشین 617/2؛ محمد ابراهیم باستانی پاریزی: پیشین 127/

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 1069/2، 1048-1407

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1733/3

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 1083/2

گنج علی خان برای عباس جوان که در سال های آغازین حکومتش با آشفتگی های داخلی و هجوم دشمنان خارجی روبه رو بود بسیار ارزشمند بود. این ارزش زمانی بیشتر درک می شود که بدانیم شاه عباس می خواست با تکیه بر این افراد به سلطه ترکمانان قزلباش که سال ها بر همه جوانب حکومتی مسلط بودند، پایان دهد.

پس از اینکه ولی خان حاکم کرمان در سال 1004 ه.ق درگذشت، شاه عباس حکومت این ناحیه پهناور و مهم را به گنج علی خان داد. (1) گنج علی خان در آغاز سال 1005 ه.ق وارد کرمان شد و مردم و سپاهیان آنجا را مورد لطف خویش قرار داد، امور را سامان بخشید و مردم را به «خدمت و دادن مال» وادار ساخت. (2) در سال 1006 ه.ق که سال دوم حکومت گنج علی خان بر کرمان بود بنا به دستور شاه عباس، سپاه کرمان را از راه یزد به سوی خراسان حرکت داد و در جنگ های متعدد با ازبکان شرکت کرد و دلاوری های زیادی از خود نشان داد. پس از رانده شدن ازبکان از خراسان و مراجعت شاه به قزوین، گنج علی خان به کرمان بازگشت و به امور قلمرو خود مشغول شد. (3)

در سال 1007 ه.ق شاه حکومت سیستان را هم به گنج علی خان داد. (4) در سال 1011 ه.ق نیز که شاه عباس برای جنگ با عبدالباقی خان ازبک به خراسان لشکر کشید، گنج علی خان با سپاه کرمانی خود، در نبرد حضور چشمگیری داشت. (5) او این بار پس از بازگشت به کرمان شروع به اقداماتی عمرانی کرد و در فاصله سال های 1006 تا 1020 ه.ق مجموعه ای از بناهای عالی را که امروزه به نام

ص: 174

1- (1) - احمد علی خان وزیری: پیشین 615/2

2- (2) - همان 617/2

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 902/2 - 905؛ احمد علی خان وزیری: پیشین 617/2 - 618؛ میرزا حسن حسینی فسائی: فارسنامه ناصری 440/1

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 925/2

5- (5) - همان 1000/2

مجموعه گنج علی خان شهرت یافته مشتمل بر میدان، کاروانسرا، بازار و حمام احداث نمود. (1) نیز قنات ها، باغ ها و آب انبارهای بسیاری را در قلمرو خود تأسیس یا آباد کرد. (2)

گنج علی خان در سال 1013 ه.ق شاه را در مقابل عثمانی ها که بار دیگر به غرب ایران تاخته بودند یاری نمود، و در فتح ایروان و نخجوان جان نثاری های فراوان کرد. (3) در 1014 ه.ق در کنار الله وردی خان سپهسالار از عوامل اصلی شکست سردار مشهور عثمانی چغال اغلی بود که تا تبریز پیش رانده بود. (4) پس از آن در فتح شماخی حضور داشت (5) و تفنگچی های کرمان، به ویژه تفنگچی های بلوک بافق، که در لشکر او بودند، خدمات نمایانی کردند و مورد توجه و عنایت شاه واقع شدند. (6)

گنج علی خان پس از چند سال حضور در نواحی غرب ایران از شاه عباس اجازه گرفت و همراه با نیروهایش به سوی کرمان حرکت کرد و در راه، قلعه دم دم ارومیه را تسخیر نمود. (7) گنج علی خان در 1021 ه.ق با سپاه کرمان و از راه جیرفت به سمت بلوچستان حمله برد تا قلعه بن فهل و بمپور را بگشاید.

ملک شمس الدین، حاکم آن ناحیه سپاهی از همه مکران گرد آورد و با وی جنگید؛ اما گنج علی خان او را شکست داد و پس از دو ماه وادار به تسلیم ساخت. گنج علی خان نواحی فتح شده را به قلمرو خود افزود و حاکم جدیدی برای بمپور انتخاب کرد و پس از به اطاعت واداشتن امرای محلی آن سامان به کرمان بازگشت. (8) گنج علی خان در

ص: 175

1- (1) - احمد علی خان وزیری: پیشین 620-618/2

2- (2) - همان 621/2

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1089/2

4- (4) - همان 1114-1111/2

5- (5) - همان 1198/2

6- (6) - احمد علی خان وزیری: پیشین 622/2

7- (7) - همان 624/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 1332-1303/2

8- (8) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1405/2، 1421؛ احمد علی خان وزیری: پیشین 625-624/2؛ میرزا حسن حسینی فسائی: پیشین

1025 ه.ق به عنوان فرماندهی کار دیده(1) در کنار شاه برای سرکوبی طهمورث خان حاکم کاخ گرجستان رهسپار آن نواحی شد. شاه عباس او را از گرجستان به تبریز فرستاد تا ایرانیان را در برابر عثمانی ها که به سرکردگی محمد پاشا با بیست هزار تن ایروان را محاصره کرده بودند یاری نماید. او در نبردهای متعدد با الله وردی خان، سپهسالار ایران، همکاری کرد. این مأموریت بیش از دو سال به درازا کشید و پس از آن گنج علی خان با اجازه شاه به قلمرو حکومتی خود برگشت.(2) در 1031 ه.ق شاه عباس تصمیم گرفت تا قندهار را از مغولان هند پس گیرد گنج علی خان را نیز با لشکر کرمان به میدان جنگ خواند. به طور مسلم نقش گنج علی خان در این لشکرکشی بسیار بود، زیرا سپاه ایران برای رسیدن به قندهار باید از قلمرو او عبور می کرد و گنج علی خان وظیفه داشت نیازمندی های آنها را تدارک ببیند.

شایستگی های بیشتر گنج علی خان باعث گردید تا شاه عباس حکومت شهر قندهار را که دارای اهمیتی فوق العاده برای ایرانی ها بود، پس از فتح آن شهر، به او بسپارد.(3) همچنین شاه عباس به تمام کردهای همراه گنج علی خان نیز فرمان داد با وی در قندهار سکونت گزینند.(4) پسر گنج علی خان، علی مراد خان، که در این هنگام نیابت پدر را در کرمان عهده دار بود، پس از گرفتن مالیات با خدمتگزاران خود رهسپار قندهار شد و به پدر پیوست و حکومت کرمان به دستور شاه عباس به طهماسب قلی ترخان تفویض شد.(5)

گنج علی خان تا 1033 ه.ق که بر اثر سقوط از بامی درگذشت، حکومت

ص: 176

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1496/2

2- (2) - همان 1496-1460/2؛ احمد علی خان وزیری: پیشین 626/2

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1618/2؛ احمد علی خان وزیری: پیشین 626/2

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1618/2

5- (5) - احمد علی خان وزیری: پیشین 626/2 - 628

قندهار را در دست داشت. (1) جسدش بنا به وصیت او توسط پسرش علی مردا خان به مشهد آورده شد و در پایین پا دفن گردید. (2) با دریافت خبر درگذشت گنج علی خان شاه عباس حکومت قندهار و لقب بابایی را به علی مراد خان پسر وی داد. (3) هنگامی که گنج علی خان در کرمان حکومت می کرد، قلمرو حکومتی اش از مرز فارس تا سرحد قندهار را دربر می گرفت و شامل کرمان، بلوچستان، قایانات و سیستان می گشت. (4) گنج علی خان تقریباً تمام راه هایی را که در جنوب ایران به دریا ختم می شد امنیت بخشید و تجارت در عهد او در این مناطق رونق گرفت. (5) و به واسطه کوشش های عمرانی او اقتصاد شکوفا شد. اما پس از فوت وی دیگر حاکم قدرتمندی در دوره صفویه به ظهور نرسید که بتواند امنیت لازم را در ظهور نرسید که بتواند امنیت لازم را در این نقطه حساس که «پاشنه آشیل حکومت صفویه» (6) بود برقرار سازد.

زیرا از همین ناحیه بود که افغان ها طی دو حمله در سال های 1133-1135 ه. ق توانستند دولت صفویه را ساقط سازند.

هرچند گنج علی خان هم مانند بسیاری از سرداران نظامی عصر خود در غارت ها و کشتارها شرکت داشت و اغلب آبادی های منطقه کرمان را به تصرف خود درآورده بود اما عدالت پروری، درایت، هوشمندی و خدمات وی را نیز نمی توان انکار نمود. تا جایی که بعضی از محققین دوران حکومت او و پسرش را دوران طلایی تاریخ کرمان دانسته اند. (7) بازمانده بناها و اقدامات عمرانی وی نیز تأییدی بر سخن این منابع است؛ از جمله مدرسه ای ساخت

ص: 177

1- (1) - همان 628/2

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1734/3

3- (3) - احمد علی خان وزیری: پیشین 630/2 - 632

4- (4) محمد ابراهیم باستانی پاریزی: گنج علی خان/40

5- (5) - همان/41

6- (6) - محمد ابراهیم باستانی پاریزی: مقدمه تذکره صفویه کرمان/1

7- (7) - همان/14

که علم دوستی وی را نشان می دهد.⁽¹⁾ از جمله کارهای دیگر گنج علی خان وقف تمامی املاک خود بر حرم حضرت رضا علیه السلام برای هزینه شدن در اموری چون مواجب حفاظ، مؤذنان، روشنایی و تهیه فرش حرم مطهر است.⁽²⁾ او این کار را پانزده سال قبل از فوت خود، در حدود 1028 ه.ق، انجام داد. تصویر بخشی از طومار 17 متری وقف نامه او در کتاب موسوم به گنج علی خان آمده است.⁽³⁾

از سه فرزند گنج علی خان که نامشان در تاریخ آمده است، علی مراد خان همان طور که گذشت پس از مرگ پدر حاکم قندهار شد. او در بیشتر لشکرکشی های شاه عباس همچون پدرش نقشی فعال داشت و آبادانی های بسیاری بر جای نهاد.⁽⁴⁾ پسر دیگر گنج علی شاهرخ خان نام داشت که در سال 1024 ه.ق به هنگام لشکرکشی شاه عباس به گرجستان در نواحی کاخ و کارتیل از اسب به زیر افتاد و درگذشت.⁽⁵⁾ دختر گنج علی خان هم همسر وزیر اعظم شاه عباس اول، میرزا ابو طالب بیگ اردوبادی، بود.⁽⁶⁾ پیوند خانوادگی بین گنج علی خان با میرزا ابو طالب بیگ صدر اعظم که خود و پدرش به مدت سی سال وزیر شاه عباس اول صفوی بودند نشانگر جایگاه والای گنج علی خان و خانواده اش در هرم قدرت دولت صفویه است. خوب است ذکر شود که افراد زیادی از خانواده گنج علی خان در کرمان و بقیه نقاط ایران به دستور شاه صفی کشته شدند، اما با وجود این در سده های بعد در ایران افرادی بودند که خود را از

ص: 178

-
- 1- (1) - نصرت الله مشکونی: فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران/ 157
  - 2- (2) - صدیق الدوله: آثار الرضویه/ 258، محمد ابراهیم باستانی پاریزی: گنج علی خان/ 111
  - 3- (3) - صدیق الدوله: همان جا؛ محمد ابراهیم باستانی پاریزی: پیشین/ 85-106
  - 4- (4) - محمد ابراهیم باستانی پاریزی: پیشین/ 423
  - 5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 2/ 1460
  - 6- (6) - احمد علی خان وزیری: پیشین/ 2/ 630

اولاد گنج علی خان می دانسته اند. احمد علی خان وزیری (م 1294 ه.ق) در تاریخ کرمان می نویسد: اکنون در کرمان تقریباً هزار نفر خود را به گنج علی خان نسبت می دهند. (1) افضل الملک هم (1320 ه.ق) می نویسد: اکنون دویست تن از اولاد گنج علی خان در کرمان هستند. (2) دکتر محمد حسن گنجی، استاد برجسته جغرافیا، وجه تسمیه گنجی برای خود را به واسطه انتساب به گنج علی خان دانسته است. (3)

رجبعلی یحیایی

ص: 179

1- (1) - همان 628/2

2- (2) - غلامحسین افضل الملک: سفرنامه خراسان و کرمان/ 170

3- (3) - محمد ابراهیم باستانی پاریزی: پیشین / 3

ساعد الدوله-خلعتبری-حبیب الله خان

سالار اشجع-تیموری-عباس خان

(65)

سرهنگ-اسکندر خان

(-1255 ه.ق)

اسکندر خان، سرهنگ فوج خمسه، در زمان سلطنت محمد شاه قاجار می زیست. در 19 ربیع الثانی 1252 ه.ق محمد شاه قاجار با ارتش ایران برای سرکوبی افغانه از تهران حرکت کرد. در این جنگ اسکندر خان نیز شاه را همراهی می نمود. در 22 شعبان همان سال لشکریان به اطراف شهر هرات رسیدند و آن شهر را محاصره کردند. (1) محاصره شهر هرات تقریباً ده ماه طول کشید. در این موقع حاکم هرات، یار محمد خان، چندین بار تصمیم گرفت تسلیم شود، ولی افسران انگلیسی که نزد او بودند و با او همکاری داشتند، مانع این کار شدند. (2)

نخستین گروه از افغانه که حدود شش هزار نفر بودند به فرمان کامران میرزا از شهر خارج شدند و جنگ بدین گونه آغاز گردید. در این زمان سرخوش خان سرهنگ فوج قزوین، اسکندر خان سرهنگ فوج خمسه و باقر خان چلیپانکو حضور داشتند. (3) گرچه در این جنگ لشکر

ص: 180

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 1 و 677/2.

2- (2) - سید علی میرنیا: وقایع تاریخی خاور ایران 88/1-89.

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر/همان جا.

ایران موفقیت‌هایی را بدست آورد ولی بر اثر تهدیدهای انگلیس ناگزیر روز نهم جمادی الاولی 1254 ه.ق بدون اخذ نتیجه دست از محاصره شهر هرات برداشت و مراجعت نمود. (1)

در ادامه این جنگ سرخوش خان افشار در سال 1255 ه.ق به قصد فتح قلعه غوریان به همراه اسکندر خان به آن سوی حرکت کرد. در اولین حمله چهل شمشال و پنجاه تنگ از افغانه به غنیمت گرفته شد و سی تن از جماعت افغان اسیر شدند. با گزارشی که به شاه رسید سرخوش خان به مقر اصلی خود بازگشت و مورد تشویق قرار گرفت و اسکندر خان در هنگام بازگشت در میان خندق بر اثر گلوله مجروح گردید و پس از دو روز زندگی را وداع گفت و به دستور توکل خان، فرزندش به جای او منصوب شد. (2) پس از پایان جنگ شاه قاجار دستور داد اجساد مقتولین این جنگ را به مشهد حمل کنند تا در این زمین که ابواب بهشت برین است به خاک سپرده شوند. (3)

دیگر فرماندهانی که در این جنگ کشته و در حرم دفن شدند عبارتند از:

ولی خان تنکابنی، که شرح آن جداگانه آمده است، شیر خان سرهنگ، خانلر خان سرهنگ فوج افشار قزوین، ولی خان سرهنگ فوج سربندی، مهدی قلی خان سرهنگ شقاقی فوج شانزدهم همراه پسرش، باقر خان چلیپانلو، نبی خان قراگوزلو، قهرمان خان افشار سرتیپ و حاجی محراب خان سرهنگ فوج قزوین. (4)

علی سکندری

(66)

سفره چی باشی - فتحعلی بیگ

(-1077 ه.ق)

فتحعلی بیگ سفره چی باشی از صاحب منصبان و درباریان دوره شاه

ص: 181

1- (1) - سید علی میرنیا: پیشین 91/1.

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1 و 715/2.

3- (3) - همان 1 و 721/2.

4- (4) - همان/720.

عباس دوم صفوی، فرزند مقصود بیگ ناظر بیوتات و نواده خلف بیگ سفره چی باشی. جدش خلف بیگ علاوه بر برداشتن مقام سفره چی باشی شاه عباس اول صفوی از سرداران بزرگ صفوی به حساب می آمد و در جنگ ها و اردو کشی های شاه عباس از فرماندهان اصلی سپاه ایران بود. او سرانجام در یکی از جنگ ها به اسارت عثمانیان درآمد و کشته شد. (1)

پدرش مقصود بیگ پس از فوت برادرش ابراهیم سلطان، که مقام سفره چی باشی دربار شاه عباس دوم را عهده دار بود، از طرف شاه به مقام سفره چی باشی دربار صفوی رسید (2) و چندی بعد نیز در سال 1074 ه. ق به مقام ناظر بیوتات نایل شد. (3)

اگرچه تاریخ تولد فتحعلی بیگ مشخص نیست ولی به احتمال فراوان در اصفهان متولد شد و در آنجا نشو و نما یافت. او ابتدا جزو غلامان خاصه دربار صفوی بود و در سال 1073 ه. ق مأمور شد تا با جماعتی از مردم شیروان که از بیگلربیگی خود محمد خان شکایت داشتند روانه شیروان شود و به شکایت آنها رسیدگی کند، در نتیجه گزارشی که وی ارائه کرد شاه عباس، بیگلربیگی را عزل و نجفقلی خان بیگلربیگی ایروان را مأمور آنجا ساخت. (4)

فتحعلی بیگ در سال 1074 ه. ق به جای پدر که خود در این زمان به مقام ناظر بیوتات ارتقاء یافته بود به مقام سفره چی باشی گری رسید. (5)

سفره چی باشی در دربار صفوی مأمور تهیه سفره و غذای شاه و درباریان و اداره میهمانی های دربار بود. در دربار نیز

ص: 182

1- (1) - محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین (ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم) / 340

2- (2) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 295/1

3- (3) - محمد طاهر وحید قزوینی: عباسنامه / 329

4- (4) - همان / 315-316

5- (5) - همان / 329

محلی به نام سفره خانه وجود داشت. (1)

این شغل موروثی بود؛ چنانکه در میان اقوام فتحعلی بیگ پدرش، مقصود بیگ، عمویش ابراهیم سلطان و جدش، خلف بیگ این مقام را داشته اند. (2)

فتحعلی بیگ مدت سه سال مقام یادشده را داشت و سرانجام در رمضان سال 1077 ه.ق در اصفهان درگذشت و جنازه اش به مشهد منتقل و در جوار بارگاه امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (3)

سید حسن حسینی

(67)

سیفی حسینی قزوینی -

قاضی جهان

(960-888 ه.ق)

وزیر شاه اسماعیل (906-930 ه.ق) و شاه طهماسب اول صفوی.

قاضی جهان صبح پنجشنبه 12 محرم سال 888 ه.ق در قزوین زاده شد. (4) پدرش از بزرگان علما و قاضی القضاة آن شهر بود و نسبش به چند واسطه به قاضی سیف الدین حسینی قزوینی، از اعظام سادات هرات در عهد سلطان محمد الجایتو می رسید. (5) قاضی جهان، ابتدا در قزوین به قضاوت مشغول بود، پس از چندی به اردوی شاه اسماعیل پیوست و در هنگام حمله به بغداد در سال 914 ه.ق او مأمور شد نهر آبی را که در زمان مغولان از فرات به نجف اشرف کشیده شده بود تعمیر کند.

وی به خوبی از عهده احداث نهر شاهی که تا چهار فرسنگی نجف امتداد می یافت، برآمد. پس از آن در شمار همکاران میرزا شاه حسین اصفهانی، که در خدمت طهماسب میرزا فرزند شاه اسماعیل بود، درآمد. در سال

ص: 183

1- (1) - انگلبرت کمپفر: سفرنامه/148

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1746/3؛ محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/341

3- (3) - ولی قلی شاملو: پیشین 19/2-20

4- (4) - قاضی احمد غفاری قزوینی: تاریخ جهان آرا/301؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 363/1

5- (5) - قاضی احمد قمی/همان جا

929 ه.ق، شیراز از طرف شاه اسماعیل به عنوان تیول به طهماسب داده شد و قاضی جهان نیز به شیراز رفت اما به زودی بازگشت. (1) پس از فوت شاه اسماعیل در سال 930 ه.ق او به همراه دو تن از امرای بلندپایه قزلباش به نام های کپک سلطان استاجلو و دیو سلطان روملو و با مشورت تاجلو خانم شاه طهماسب را از حرم بیرون آوردند و به تخت سلطنت نشانند. شاه طهماسب قاضی جهان را وزیر خود قرار داد.

قاضی جهان نزدیک به دو سال وزارت شاه طهماسب را برعهده داشت. (2) اما چون در نزاع های سخت آغاز سلطنت شاه طهماسب، وی جانب استاجلوها را گرفت و با کپک سلطان استاجلو که میر دیوان و وکیل السلطنه شاه بود ارتباط فامیلی داشت، مجبور شد پس از شکست استاجلوها و گریختن آنها به گیلان وی نیز به گیلان بگریزد (3) و شاه به جای او وزارت را به میر جعفر اوجی داد. (4) قاضی جهان در گیلان توسط مظفر سلطان دجاج حاکم رشت، که با وی دشمنی داشت، دستگیر و به زندان افتاد. حبس قاضی جهان در قلعه لری ده سال به طول انجامید. (5)

قاضی جهان پس از کشته شدن امیر دجاج از گیلان به دربار شاه در تبریز آمد و شاه او را در صفر 941 ه.ق شریک میر عنایت الله خوزانی در وزارت دیوان اعلی کرد. (6) اما میر عنایت الله خوزانی نسبت به قاضی جهان حسادت می ورزید و درصدد از بین بردن حرمت و شأن او بود. اما پس از اینکه میر عنایت الله کشته شد، قاضی جهان در وزارت استقلال تمام پیدا کرد. به گفته

ص: 184

1- (1) - همان 363/1-364؛ بوداق منشی قزوینی: جواهر الاخبار/124، 140؛ میرزا حسن حسینی فسائی: فارسنامه ناصری 174/1

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 364/1

3- (3) - همان 160/1، 162-364؛ قاضی احمد غفاری قزوینی: پیشین 283/

4- (4) - شاه طهماسب صفوی: پیشین 5/

5- (5) - همان 6/؛ قاضی احمد قمی: پیشین 364/1

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 254/1؛ قاضی احمد غفاری قزوینی: پیشین 289/

قاضی احمد قمی بعد از نظام الملک در ایران وزیری مثل «وی به عرصه دوران نیامد» (1) و از وزرای بسیار مشهور شد.

قاضی جهان در سال 951 ه. ق از طرف شاه طهماسب مأمور شد در خدمت همایون، پادشاه هند که به دربار ایران پناه آورده بود و می خواست مناطق غرب ایران را بازدید کند، باشد. (2) قاضی جهان تا سال 955 ه. ق پس از حدود یازده سال وکالت و وزارت به واسطه پیروی و ضعف و عدم توانایی بر انجام امور خود از وزارت کناره گرفت؛ زیرا شاه طهماسب قسم یاد کرده بود تا هنگامی که خود قاضی جهان از منصب وزارت کنار نرود او را عزل نکند. قاضی جهان پس از کناره گیری از قدرت آنچه از «اسب و یراق» داشت به شاه بخشید و از او اجازه سفر مشهد مقدس خواست. (3) او پس از زیارت مشهد رضا علیه السلام، سال های پایانی عمر را در قزوین به اعتکاف گذراند. در روزهای پایانی عمر خود به اردوی شاه طهماسب پیوست و چون شاه می ترسید قاضی جهان دوباره از وی درخواست مقام وزارت کند فوراً معصوم بیگ صفوی را که شغل دیوان بیگی (ریاست امور قضایی) داشت به وزارت گماشت. (4) قاضی جهان در حین بازگشت به قزوین در 17 ذی حجه شب عید غدیر سال 960 ه. ق در سن 82 سالگی در زنجان چشم از جهان فرو بست. (5) جسد وی به قزوین برده شد و در مزار شاهزاده حسین به امانت نهاده شد. چون این خبر به شاه طهماسب رسید نظر به خدماتی که او کرده بود، دستور داد جنازه او را در کربلا دفن کنند. تشییع کنندگان به خاطر طاعونی که در عراق فراگیر شده بود مجبور شدند از نزدیک بغداد برگردند. بنا به

ص: 185

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 364/1؛ بوداق منشی قزوینی: پیشین/184

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/400

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین 337/1

4- (4) - همان 367/1؛ بوداق منشی قزوینی: پیشین/203

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 363/1؛ قاضی احمد غفاری قزوینی: پیشین/103

دستور شاه جنازه وی به مشهد مقدس حمل گردید و در سال 964 ه.ق در پایین پای حضرت به خاک سپرده شد. (1)

قاضی جهان وزیری توانا و دارای فضل بود. شاه طهماسب در تذکره خود می گوید: «قاضی جهان قزوینی را که از سادات سیفی است و به شرف علم و فضل و حسن خط و انشاء و آداب و رسوم عدیل نداشت به جای میرزا شاه حسین وزارت و صاحب دیوان دادم». (2) قمی در خلاصه التواریخ او را وزیری جامع و دارای قابلیت و استعداد و بی نیاز از توصیف دانسته است. که در علم و فضیلت و فهم و زیرکی و درستی تدبیر از سرآمدان وزرا و در معقول و منقول و «فصاحت و بلاغت و زیور حسن خط و لطف عبارت استاد بوده است». (3) قمی ادامه می دهد او در مباحثه با علما و فضلا در هر علمی ماهر بود و مطالبی نو و بحث انگیز طرح می کرد. عبارات پیچیده را روان می نگاشت و از بقیه منشیان برتر بود و احکام و نامه های نوشته شده به خط او به پادشاهان روم و هند و ازبک شاهدهی بر این مدعا است. او شخصی رعیت پرور و عدالت خواه بود که «دقیقه ای از حسن سلوک و خیرخواهی مسلمانان» فروگذاری نمی کرد و با وجود «رفعت شان با جمیع خلایق در مقام تواضع و فروتنی بود». در نگارش، ادب را رعایت می کرد. فردی بخشایش گر بود و «خیرات بسیار فرمودی و سادات و علما و فضلا را رعایت ها نمودی». (4) همیشه نیازمندان را بهره مند می ساخت.

روزهای پنجشنبه روزه می گرفت و در گرامی داشتن سادات و علما و خدمت به آنان چون بندگان می کوشید. (5) و چون شنیده بود هرکس به سادات بی احترامی کند فردای قیامت نزد پیامبر مورد بازخواست واقع می شود، به شاه طهماسب می گفت: اگر سیخی سرخ کنی و در گوشم فروبری بهتر است از آن که

ص: 186

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 366/1

2- (2) - شاه طهماسب صفوی: پیشین/3

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین 364/1 - 365

4- (4) - همان 365/1

5- (5) - همان جا

به سادات «تو» بگویی. همین ملاحظات سبب شد که شاه طهماسب در طی حکومت خود همیشه احترام سادات و علما را نگاه داشته و به آنان کمک می نمود. (1) همچنین گفته شده است در هنگامی که از طرف شاه اسماعیل مأمور شده بود تا نهر آبی را که در زمان عطا ملک جوینی به نجف کشیده شده بود، تعمیر کند بر جراحات دست عرب هایی که در آن نهر مشغول کار بودند، از روی محبت بوسه می زد و بر مزد آنان می افزود. (2) وی دو نسخه قرآن خطی به شماره های 59 و 147 را به تاریخ 960 ه. ق وقف آستان قدس رضوی کرده است. (3)

از قاضی جهان دو پسر و یک دختر باقی ماند. میرزا شرف جهان پسر ارشد وی که شاعر هم بود و در دربار شاه طهماسب مقامی والا داشت و در امور نظامی از افراد ارشد سپاه شاه بود. وی در لشکرکشی شاه در 943 ه. ق به سوی قندهار «میر اردو» بود و بنا به دستور شاه، همراه شاهزاده سلطان محمد میرزا و سرپرست او در هرات به ملک داری و ضبط لشکر پرداخت. (4)

همچنین در سال 955 ه. ق برای مقابله با شورش القاص میرزا به همراه بزرگان شهر اصفهان به دفاع از این شهر مأمور شد. (5) او که مانند پدرش جامع همه علوم بود، در بسیاری از مواقع به جای پدر به کارهای وزارت رسیدگی می کرد. (6) و در ذی قعدة 968 ه. ق در قزوین درگذشت. دومین پسر قاضی جهان به نام میرزا عبد الباقی در هنگام اقامت پدرش در گیلان درگذشت. (7)

دختر قاضی جهان زن میر عبد العظیم سیفی حسنی بود و دختری آورد که بعدها زن سلطان محمد خدابنده، شاه

ص: 187

1- (1) - همان 366-365/1

2- (2) - همان 364/1

3- (3) - رمضانعلی شاکری: واقفین عمده کتاب / 11

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 270/1 - 366,271.

5- (5) - همان 334/1

6- (6) - همان 422/1

7- (7) - همان 366/1

صفوی شد.⁽¹⁾ از منابع چنین برمی آید که قاضی جهان از اموال فراوانی در قزوین برخوردار بوده است؛ زیرا در سال 962 ه.ق که شاه طهماسب تصمیم گرفت پایتخت را از شهر به قزوین انتقال دهد چون ساختمان هایی که برای دولتیخانه در نظر گرفته شده بود ناتمام بود در دولتیخانه سابق که برخی از آنها منازل قاضی جهان بود مستقر شد.⁽²⁾

رجبعلی یحیایی

ص: 188

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 206/1

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 379/1

شاملو-حسین خان

(1027 ه.ق.)

حسین خان یکی از امراء و سرداران عصر شاه عباس اول صفوی (996-1038 ه.ق.)، که بخش عمده زندگی سیاسی اش در خراسان سپری شد.

حسین خان از بزرگان ایل شاملو بود، که اولین بار در سال 999 ه.ق به عنوان حاکم قم در منابع معرفی شده است. (1) سال بعد در حالی که همچنان در قم حکومت می کرد، مأمور سرکوب دولتیار خان سیاه منصور، که در نواحی سلطانیه، ابهر و زنجان شورش کرده بود، شد و توانست او را وادار به تسلیم کند. (2)

همچنین در این سال امیر حمزه خان طالش، که تسلیم شاه عباس شده بود درخواست کرد یکی از بزرگان شاملو را برای تحویل گرفتن قلعه روانه کند، شاه، حسین خان را مأمور این امر ساخت و او بعد از تحویل گرفتن قلعه و واگذار کردن آن به عهده ذوالفقار خان قراملو، برگشت. (3)

در سال 1002 ه.ق به همراه اعتماد الدوله وزیر و چند تن از امرا برای مقابله با شورش سید المبارک راهی شوشتر شد (4) و در سال 1006 ه.ق به همراه لشکری آراسته برای مقابله با پیشروی

ص: 189

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 676/2؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/110

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/687/2

3- (3) - همان 690/2؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/134

4- (4) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/127-128

ازبک ها روانه بسطام شد. (1) حسین خان که منصب، قورچی (نگهبان) شمشیر خاصه را هم دارا بود، در سال 1007 ه. ق حکومت هرات و امیرالامرای کل خراسان را به دست آورد (2) و اکثر امرا و حکام ولایت خراسان به اطاعت از او مأمور شدند. (3)

منصب امیرالامرای خراسان در عهد صفوی از جایگاه ویژه ای برخوردار بود و صاحب آن به واقع حاکم خراسان محسوب می شد. حسین خان توانست با درایت و قدرت مدت 20 سال این منصب را به همراه منصب بیگلربیگی هرات در اختیار داشته باشد. در این مدت مهمترین مشغله حسین خان مقابله با تهاجم و یورش های ازبکان بود و در این کار او تا حد قابل توجهی موفق بود؛ از جمله در سال 1009 ه. ق، یا به گفته جلال الدین منجم 1008 ه. ق، (4) که نور محمد خان ازبک سرکشی کرده بود توسط حسین خان و دیگر امرای خراسان مجبور به تسلیم شد. (5) در سال 1011 ه. ق که شاه عباس برای جنگ با باقی خان ازبک از هرات به سمت بادغیس و نواحی شرق خراسان لشکر کشید؛ حسین خان، به عنوان چرخچی سپاه با دو هزار تن از سپاهیان خویش انجام وظیفه کرد. (6) در سال 1027 ه. ق حسین خان شاملو پس از 20 سال حکومت که در کمال اقتدار و استقلال والی دار السلطنه هرات و بیگلربیگی کل خراسان بود و در احکام، به خود لقب پیر غلام قدیمی داده بود، فوت کرد. جسد او به مشهد منتقل و در حرم دفن گردید. بعد از او، حکومت هرات و امیرالامرای به پسرش حسن خان

ص: 190

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 850/2

2- (2) - همان 922/2

3- (3) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار / 603

4- (4) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین / 197

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 972/2 - 974

6- (6) - همان 100-999/2

از فرماندهان و مشاوران ارشد شاه اسماعیل اول صفوی، از مسببان اصلی شکست ایران در جنگ چالدران و بیگلربیگی خراسان در سال های 927-931 ه.ق.

دورمیش خان فرزند عبدی بیگ (2) خواهرزاده شاه اسماعیل و از طایفه شاملوست که از نقش آفرین ترین طوایف در به قدرت رساندن سلسله صفوی بودند. (3) در فاصله سال های 908-909 ه.ق به حکومت اصفهان گماشته شد و چون خود در دیار بکر بود یکی از همراهان خود به نام میرزا شاه حسین اصفهانی، که معماری مشهور بود، به وزارت فرستاد تا از طرف او به اداره اصفهان بپردازد و خود مقام ایشیک آقاسی دیوان عالی (ریاست تشریفات) را به دست آورد. (4) پدرش عبدی بیگ در پی مأموریتی از طرف شاه اسماعیل در شمال غربی ایران به سال 912 ه.ق به قتل رسید. (5) دورمیش خان نزد دایی خود، شاه اسماعیل صفوی، از بقیه امرا برتر بود (6) و «رتبه فرزندی» داشت. (7) وی سال 920 ه.ق در جنگ چالدران از فرماندهان و مشاوران عالی شاه اسماعیل بود و شاه نظر او یعنی حمله به سپاه عثمانی پس از آرایش آنان را پذیرفت و رأی

1- (1) - همان 1557/3؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 202/1

2- (2) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 248

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی/ 222

4- (4) - راجر سیوری: ایران عصر صفوی/ 46-47

5- (5) - بوداق منشی قزوینی: جواهر الاخبار/ 123

6- (6) - میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/ 370

7- (7) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/ 608

فرماندهان آگاهی همچون خان محمد استاجلو را که عقیده داشتند حمله باید قبل از آرایش نظامی عثمانیان صورت بگیرد، رد کرد. در نتیجه با وجود دلاوری های فراوان، سپاه ایران در مقابل ارتش سراپا مسلح عثمانی شکست خورد. (1) راهنمایی ناآگاهانه دورمیش خان باعث شد بعدها شاه طهماسب همیشه او را نفرین کند. (2)

در سال 923 ه. ق شاه اسماعیل تربیت فرزند تازه تولد یافته اش، سام میرزا را به دورمیش خان داد. (3) در رویدادهای سال 924 ه. ق به عنوان حاکم قم از او یاد شده است. (4) در همین سال شاه اسماعیل، زینل خان شاملو را با او همراه کرد و از او خواست حاکم ولایت مازندران را که در پرداخت خراج تعلل می کرد به اطاعت وادارد.

آن دو لشکرکشی پیروزمندانه ای داشتند و خان های مازندران و رستمدر را به اطاعت شاه درآوردند. (5) در سال 925 ه. ق نیز با زینل خان شاملو برای سرکوبی امیره دجاج حاکم رشت، که پس از فوت پدرش نافرمانی می کرد، رهسپار شد. (6)

در سال 926 ه. ق شاه اسماعیل زینل خان را با او همراه کرد تا در فیروز کوه آماده باشند که اگر در خراسان حادثه ای رخ دهد وی عازم آنجا شود، اما پس از دو ماه توقف در آنجا به قم، که در تیول وی بود، بازگشت. (7) در

ص: 192

1- (1) - حسن بیگ روملو: پیشین/187-196؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/69-74؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 129/1-

133؛ محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین/231-243

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/232

3- (3) - محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/267

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 140/1

5- (5) - حسن بیگ روملو: پیشین/218-219؛ محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/269-270؛ عبدی بیگ شیرازی: تکمله

الاخبار/56-57

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین/141؛ محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/272-274

7- (7) - قاضی احمد قمی: پیشین/146؛

927 ه.ق شاه اسماعیل، دورمیش خان را به جای امیر خان موصلو مربی شاهزاده طهماسب میرزا که گمان نافرمانی او می رفت به حکومت خراسان برگزید. (1) راجر سیوری انتصاب او را به مقام بیگلربیگی خراسان توطئه ای در جهت دور کردن وی از سوی وزیر قبلی اش، که اکنون به مقام وکالت رسیده بود، عنوان می کند. (2)

دورمیش خان شاهزاده سام میرزا را برداشت و روانه خراسان شد و در ذی حجه این سال وارد هرات گردید. (3) و چندی بعد خواجه حبیب الله ساوجی، که در قم وزیر او بود بدو پیوست. این فرد، همان است که خواند میر تاریخ خود را به نام وی حبیب السیر نامید. (4)

اولین اقدام او این بود که در راه هرات پیکی نزد بابر محمد میرزا فرستاد و از او خواست از محاصره قندهار چشم پوشی کند. این درخواست وی با پاسخ مثبت رویه رو شد و بابر به کابل عقب نشست. (5) چون در این هنگام سام میرزا بسیار جوان بود، دورمیش خان همه کارها را به دست گرفت و به کمک وزیر خود، خواجه حبیب الله ساوجی، که انسانی عادل و باتدبیر بود درصدد آبادانی خراسان برآمد و قری و مزارع ویران را مزروع و آبادان ساخت. (6)

دورمیش خان به دستور شاه در سال 928 ه.ق استرآباد را به زینل خان شاملو، نیشابور و اسفراین را به زرین الدین سلطان و فراه را به احمد سلطان افشار داد. (7) پس از فوت شاه اسماعیل صفوی در رجب 930 ه.ق بزرگترین پسر وی شاه طهماسب بر تخت سلطنت نشست و دورمیش خان را در حکومت

ص: 193

1- (1) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 227

2- (2) - راجر سیوری: پیشین/ 46

3- (3) - همان جا

4- (4) - غیاث الدین خواند میر: حبیب السیر/ 7-9

5- (5) - محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/ 293

6- (6) - همان 7/1؛ محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/ 294

7- (7) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 229

خراسان ابقا کرد. (1) از مهمترین اتفاقاتی که در این سال روی داد، حمله عبید الله خان ازبک به هرات بود، زیرا مرگ شاه اسماعیل فرصت خوبی در اختیار ازبکان نهاده بود و عبید الله خان با همراهی بسیاری از دیگر سرداران ازبک روانه خراسان شد. دورمیش خان پس از مشورت، تصمیم به ماندن در شهر گرفت و با همکاری وزیرش باروهای هرات را مستحکم ساخت.

ازبکان حملات متعددی نمودند اما هربار با مقاومت سخت روبه رو شدند.

ازبک ها نتوانستند شهر را بگشایند و به ناچار از در گفتگو درآمدند و از دورمیش خان خواستند حال که شاه در غرب کشور درگیر نزاع امرا بود شهر را به صلح تسلیم نماید اما او شهر را تسلیم نکرد و ازبکان که صدمات فراوان دیده بودند و توان ادامه محاصره را نداشتند از هرات چشم پوشیده و به ماوراءالنهر عقب نشینی کردند. (2)

دورمیش خان سال 931 ه.ق در پی مداومت در نوشیدن شراب فوت کرد. (3)

حبیب الله وزیر و سایر امرا همان روز برادرش حسین خان شاملو را به حکومت هرات و خراسان انتخاب کردند. (4) یکی از همراهان قدیمی اش به نام خضر چلبی جنازه دورمیش خان را به مشهد منتقل کرد و در حرم مدفون ساخت. (5) خبر مرگ او و کشمکشی که در پی فوت او بین وزیرش با شاملوها رخ داد، باعث شد ازبکان بار دیگر برای تسخیر هرات لشکرکشی نمایند. (6) در هنگامی که دورمیش خان داروغه اصفهان بود، وزیرش میرزا شاه حسین اصفهانی (مقتول 929 ه.ق) در سال

ص: 194

1- (1) - همان/ 242

2- (2) - همان/ 242-245؛ محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/ 328-330؛ قاضی احمد قمی: پیشین 157/1-159

3- (3) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/ 370

4- (4) - عبدی بیگ شیرازی: پیشین/ 62؛ حسن بیگ روملو: پیشین/ 248؛ قاضی احمد قمی: پیشین 163/1

5- (5) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/ 371؛ قاضی احمد قمی: پیشین 163/1

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 170/1

918 مزار امامزاده هارون را با مسجدی بزرگ در کنار آن ساخت و این بیت را بر سر در امامزاده نوشت:

به اقبال خان دورمیش کامکار بماند از حسین این بنا یادگار(1)

این بنا هنوز پایدار است و از شاهکارهای عصر صفوی به شمار می رود.(2) از فرزندان و نوادگان دورمیش خان سال ها به عنوان حاکم خراسان یا شهرهای آن نام برده شده است که از جمله مشهورترین آنها علیقلی خان شاملو نوه اوست که به امر شاه اسماعیل دوم صفوی، حوری خانم دختر شاه طهماسب به ازدواج او درآمد و به حکومت هرات و امیرالامرای خراسان برگزیده شد و للگی شاه عباس اول را در هنگام کودکی و قبل از سلطنتش برعهده داشت.(3)

رجبعلی یحیایی

(70)

شاملو-علیقلی خان

(-997 ه.ق)

علیقلی خان پسر سلطان حسین خان پسر دورمیش خان شاملو است.

دورمیش خان (م 932 ه.ق) از سرداران نامی شاه اسماعیل اول و سلطان حسین خان از بزرگان عصر طهماسب و بعد از آن بود، مادر علیقلی، خانم دایه شاهزاده عباس میرزا (شاه عباس اول) بود.(4) در سال 985 ه.ق که شاه اسماعیل دوم بر تخت شاهی نشست بسیاری از شاهزادگان صفوی را که در قزوین بودند به قتل رساند و افرادی را به ایالت ها روانه کرد تا شاهزادگان مستقر در آنجا را نیز از میان بردارند؛ از جمله این افراد علیقلی

ص: 195

1- (1) - همان 151/1

2- (2) - تاریخ ایران دوره صفویان: 406

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 220/1، 315

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 708 /2

بود. شاه اسماعیل دوم او و پدرش سلطان حسین را لقب خانی داد و زینب بیگم، دختر چهارم شاه طهماسب، را به عقد علیقلی خان درآورد و او را به حکومت هرات فرستاد. (1) مأموریت او این بود که در هرات، عباس میرزا فرزند سلطان محمد خدابنده و را به قتل برساند. (2)

او در رمضان سال 985 ه. ق وارد هرات شد اما به بهانه های مختلف مأموریت خود را به تأخیر انداخت. بنا به قولی مادرش، که مدتی دایه عباس میرزا بود، او را از قتل بازداشت. (3) با فوت شاه اسماعیل دوم و رسیدن خبر آن به هرات، علیقلی خان که میلی به قتل شاهزاده نداشت به طور کامل از آن منصرف شد.

با به تخت نشستن سلطان محمد خدابنده (986-996 ه. ق) که بیشتر اختیار امور در دست مهد علیا (خیر النساء) بود، سران قزلباش و بزرگان کشوری با ایجاد دسته بندی هایی برای به دست آوردن قدرت به رقابت پرداختند. در این بین علیقلی خان بعد از مرگ شاه اسماعیل دوم برای عباس «میرزا مجلسی عالی آراست و متکفل امر للگی او شد.» (4)

او در عین حال حاکم هرات مرکز سیاسی خراسان آن دوره بود و توانست برتری خود را به دیگر خوانین منطقه تحمیل کند و آنها را در حول شاهزاده ای که در اختیار داشت متحد سازد. اما در پایتخت یعنی قزوین، جریان امور به نفع او نبود؛ زیرا دربار شاه صفوی در اختیار سران ترکمان و تکلو بود که دشمنی و رقابت شدیدی با امرای شاملو و استاجلو داشتند. به همین خاطر به شاه توصیه کردند برای رؤسای این دو ایل که در ولایات مستقر بودند نشان

ص: 196

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 327/1

2- (2) - میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه / 586-587؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 100/1

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 374/1؛ میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه / 586

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 376/1

علاوه بر این محمد شاه، به توصیه مهد علیا تصمیم گرفت شاهزادگان باقی مانده در ایالات را به پایتخت فراخواند تا از بروز فتنه در اطراف آنها جلوگیری شود. به همین منظور ابراهیم بیگ غلام را به خراسان فرستاد تا عباس میرزا را به قزوین بیاورد. (2) علیقلی خان برای اینکه شاهزاده را از دست ندهد بار دیگر با خوانین خراسان از جمله مرشد قلی خان استاجلو حاکم جام متحد شد و از تحویل عباس میرزا خودداری نمود. توجه آنها این بود که اگر هرات از شاهزاده خالی باشد از بکان به طمع تصرف این مناطق به ایران حمله خواهند کرد. بنابراین ابراهیم بیگ غلام بدون نتیجه به قزوین برگشت. (3)

بدین ترتیب امرای خراسان یا به عبارتی سران قزلباش در خراسان علیه پایتخت اعلام طغیان نمودند و دو جریان در این منطقه شکل گرفت؛ یکی گروه علیقلی خان که عباس میرزا را در اختیار داشتند و خواهان سلطنت او بودند و دیگر گروه مرتضی قلی خان پرناک ترکمان حاکم مشهد؛ این شخص که با علیقلی خان شاملو رقابت داشت طرفدار فرستادن عباس میرزا به پایتخت و سلطنت حمزه میرزا پسر دیگر محمد خدا بنده بود. مهد علیا که با علیقلی خان و به طور کلی شاملوها و استاجلوهها میانه خوبی نداشت، بار دیگر سلطان حسین خان پدر علیقلی خان را روانه خراسان کرد تا پسر خود را وادار به تمکین کند؛ اما سلطان حسین هم موفقیت به دست نیاورد، و هر چند مایل نبود، ناچار به سوی قزوین حرکت کرد. او هنگامی که به سبزوار رسید خبر قتل مهد علیا را دریافت کرد. طبق فرمان جدید شاه صفوی، سلطان حسین به سمت قزوین

ص: 197

1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار / 123

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 688/2؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی / 44

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 378/1 - 379؛ قاضی احمد قمی: پیشین 691/2

حرکت کرد و علیقلی خان دوباره به عنوان بیگلربیگی هرات و ولگی عباس میرزا تعیین شد. (1)

لازم به ذکر است در قزوین بسیاری از طایفه شاملو از جمله دایی و مادر علیقلی به قتل رسیدند و پدرش به سمت اردبیل فرار کرد و در سال 988 ه.ق به دست خوش خبر خان شاملو کشته شد. (2) در همین زمان یعنی سال 988 ه.ق علیقلی خان برای تنبیه حاکم اسفزار به آن منطقه حمله کرد و یکان سلطان حاکم آنجا را شکست داد.

هرچند در این زمان قدرت و سیطره علیقلی خان و هم پیمان اصلی او یعنی مرشد قلی خان استاجلو بر بیشتر مناطق خراسان سایه افکنده بود؛ همچنان حاکم مشهد به عنوان یک رقیب جدی در تکاپو بود و رقابت این دو گروه عاقبت منجر به جنگ شد.

علیقلی خان در حمله اول توانست سپاه مرتضی قلی خان را شکست دهد اما آنها در داخل قلعه مستحکم مشهد پناه گرفتند و شهر مدت چهار ماه در محاصره بود. (3) علیقلی خان که موفقیتی به دست نیاورد به همراه سپاه خود به سمت نیشابور حرکت کرد و آن را متصرف شد، بعد از آن به سمت تربت حیدریه رفت و بعد از تسخیر آن به هرات برگشت. (4)

هنگامی که اخبار خراسان به دربار شاه صفوی رسید، عده ای از امرای ترکمان و تکلو برای حمایت از مرتضی قلی خان پرناک روانه این دیار شدند که در 989 ه.ق به مشهد رسیدند. علیقلی خان در مقابله با آنها بار دیگر مشهد را محاصره کرده و باز هم چون موفقیتی به دست نیاورد به نیشابور که از اطاعت او خارج شده بود حمله کرد. او هرچند سپاهی را که از مشهد به جنگ او آمده بود، شکست داد؛ اما نتوانست نیشابور

ص: 198

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 381/1؛ قاضی احمد قمی: پیشین 704/2؛ میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/591

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 708/2

3- (3) - همان 712/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 392/1-395

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 396/1

را تسخیر نماید. (1) وی برای اینکه موقعیت خود را تثبیت کند عباس میرزا را بر تخت پادشاهی نشانند و او را شاه نامید و به هرات برگشت. (2)

سلطان محمد خدابنده، برای فرونشاندن حرکت علیقلی خان به سوی خراسان حرکت کرد و علیقلی خان با هم پیمانان خود تا سبزوار به مقابله او آمد اما چون تاب مقاومت در خود ندید به هرات برگشت. (3) شاه صفوی بعد از محاصره تربت حیدریه که در اختیار مرشد قلی خان بود؛ چون نتوانست کاری از پیش ببرد با او صلح کرد و به سوی هرات حرکت کرد. در حوالی شهر بین امرای قزلباش و میرزا سلمان، وزیر شاه اختلاف پیش آمد که منجر به قتل وزیر شد. (4) این امر از یک طرف و هماهنگی و مراوداتی که برخی امرای شاهی با علیقلی خان داشتند از سوی دیگر، باعث شد محمد شاه با علیقلی خان در شعبان 991 ه. ق صلح کند و حکومت او بر هرات را به رسمیت بشناسد؛ همچنین مرتضی قلی خان پرناک هم از حکومت مشهد عزل شد. (5)

در حالی که شاه صفوی به سمت غرب رفت تا با هجوم عثمانی ها مقابله کند، در خراسان رقابت جدیدی شکل گرفت. این بار علیقلی خان و مرشد قلی خان که پیش از این هم پیمان هم بودند در مقابل هم صف آرایی کردند. مرشد قلی خان که توانسته بود مشهد را به تصرف خویش درآورد، به رقابت با علیقلی خان پرداخت و این امر منجر به جنگ آن دو در سو سفید ترشیز (کاشمر) شد. در این جنگ هرچند پیروزی اولیه با علیقلی خان بود اما مرشد قلی خان با استفاده از یک فرصت توانست شاهزاده عباس میرزا را به چنگ آورد و این امر باعث پریشانی اردوی علیقلی خان شد و او به ناچار دست خالی در رجب 994 ه. ق

ص: 199

1- (1) - همان 426/1

2- (2) - همان 427/1

3- (3) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/138

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 749/2

5- (5) - همان جا

به سمت هرات برگشت. (1) علیقلی خان شاملو که شکست سختی از رقیب خورده بود برای جبران آن دست به هر کاری زد. او با فرستادن نامه هایی به میرزایان قندهار و عبد الله خان ازبک از آنها درخواست کمک کرد. عبد الله خان ازبک که همیشه به دنبال فرصتی برای حمله به خراسان بود، از این درخواست استقبال نمود و در سال 996 ه. ق راهی خراسان شد. اما هنگامی که به نزدیک هرات رسید، به علیقلی خان پیغام فرستاد که یا با او برای تسخیر خراسان همراه شود و یا اینکه هرات را تخلیه نماید. علیقلی خان که از کرده خود پشیمان شده بود و از طرفی دست از حکومت هرات بر نمی داشت تصمیم به مقاومت گرفت. (2)

در این زمان مرشد قلی خان به همراه عباس میرزا به سمت غرب حرکت کرد و در قزوین شاهزاده را به تخت سلطنت نشان داد و خود اختیار دار همه امور شد. وقتی که خبر حمله ازبکان به دربار شاهی رسید، مرشد قلی خان با بهانه های مختلف ارسال کمک یا حرکت اردوی شاهی را به سمت هرات به تأخیر انداخت تا مبادا بار دیگر علیقلی وکیل شاه عباس شود.

علیقلی خان که از دریافت کمک ناامید شده بود خود به کمک یارانش در هرات مردانه مقاومت کرد. آنها چندین ماه در محاصره قرار گرفتند تا جایی که بیماری های مسری در بین اهالی شهر شیوع پیدا کرد و قدرت مقابله را از آنها گرفت. به تدریج عده ای از اهالی با ازبکان ارتباط برقرار کردند؛ از جمله ملا میرباختری که محافظت یکی از برج های قلعه را به عهده داشت، آن برج را خالی گذاشت و به ازبکان ملحق شد.

این وضعیت باعث شد که علیقلی خان چند نفر را برای درخواست صلح روانه اردوی ازبکان نماید. اما این نمایندگان

ص: 200

1- (1) - همان 794/2-795؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 469/1؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین 260/

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 876/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 567/1

توسط خان ازبک به قتل رسیدند و علیقلی خان برای چند ماه دیگر مقاومت کرد. بالاخره بعد از یازده ماه که از مدت محاصره گذشت ازبکان وارد شهر شدند و به قتل و غارت دست زدند. خان شاملو به همراه عده معدودی از یاران در ارگ شهر موسوم به قلعه اختیار الدین، پناه گرفت و در آن روز جنگ رستمانه کرد. (1)

عبد الله خان به او پیغام داد که اگر تسلیم شود می تواند همراه یارانش به هرجا که می خواهد برود. علیقلی خان هر چند اعتمادی به این پیام نداشت به ناچار تسلیم شد. هنگامی که او و چند تن دیگر را به نزد عبد المؤمن خان پسر عبد الله خان می بردند، دستور قتل آنها را صادر کرد و بدین ترتیب بعد از درگیری مختصری که صورت گرفت، علیقلی خان و همراهانش در اواخر 997 یا اوایل 998 ه. ق کشته شدند. (2) قمی تاریخ کشته شدن او را در وقایع سال 996 ه. ق ذکر کرده است. (3) پسر علیقلی خان به نام دورمیش خان هم توسط ازبکان تیرباران شد. در سال 999 ه. ق هنگامی که شاه عباس اول صفوی برای مقابله با ازبکان به خراسان آمد، دستور داد جسد علیقلی خان را به مشهد حمل و در حرم مطهر دفن نمایند. (4)

اسماعیل رضایی

(71)

شاملو-مجنون السلطان

(-959 ه. ق)

مجنون السلطان شاملو حاکم اسفراین در عهد صفویه بود که از شرح زندگی و فعالیت های او در اسفراین اطلاعی در دست نیست. در سال 959 ه. ق که دو تن از خوانین ازبک به نام پهلوان قلی سلطان و حاجی محمد مشهور به حاجم سلطان به خراسان

ص: 201

1- (1) -قاضی احمد قمی: پیشین 878/2

2- (2) -اسکندر بیگ منشی: پیشین 603/2-604؛ ولی قلی شاملو: پیشین 138/1؛ محمود افوشته ای: پیشین/301

3- (3) -قاضی احمد قمی: پیشین 878/2

4- (4) -همان جا

حمله کردند، مجنون سلطان در نواحی اسفراین با آنها مقابله کرد. در طی جنگ مجنون کشته شد و سرش از تن جدا گردید اما جسد وی به مشهد آورده شد و در حرم مطهر دفن شد. بر لوح مزارش این شعر حک گردید:

تم را وقت رفتن آستان دوست منزل شد بحمد الله اگر سر رفت خوش سرمنزلی دارم(1)

اسماعیل رضایی

(72)

شاملو-مهدی قلی خان

(-1073 ه.ق)

مهدی قلی خان شاملو از سرداران نظامی، ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی شاه عباس دوم (1052-1077 ه.ق) و حاکم ری و تهران (1073-1055 ه.ق).

مهدی قلی خان شاملو از ایل بزرگ شاملو بود که نقش مؤثری در حکومت صفویه ایفا کردند. جدش، که او نیز مهدی قلی خان نام داشت، از سرداران نظامی ایران بود و در جنگ های ایران با عثمانی ها به اسارت آنان درآمد و در سال 999 ه.ق که بین شاه عباس و عثمانی ها صلح شد، آزاد گردید. (2) و شاه عباس او را در سال 1000 ه.ق به دربار آورد و به مقام حجابت و صاحب دیوانی، که به ترکی آن را ایشیک آقاسی باشی گویند، برگزید. (3) او در همان سال حاکم خرم آباد شد و در 1002 ه.ق به حکومت شوشتر رسید و سال ها این منصب را داشت. (4) در 1011 ه.ق در جنگ های شاه عباس با ازبکان شرکت نمود (5) و در همین سال مسجدی را که در محل قبرستان قتلگاه مشهد وجود داشت و در همان دوره یا دوره های بعد به مسجد امام رضا علیه السلام

ص: 202

1- (1) -قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ / 1 / 361

2- (2) -اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی / 2 / 686

3- (3) -میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه / 730

4- (4) -ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی / 129، 159

5- (5) -اسکندر بیگ منشی: 999/2

معروف شد و در اثر زلزله آسیب سختی دیده بود، تعمیرات اساسی کرد. (1)

پدر مهدی قلی خان، اغورلو بیگ، نیز پس از قتل زینل خان در سال 1038 ه.ق توسط شاه صفی به منصب ایشیک آقاسی باشی رسید. (2) در سال 1042 ه.ق شاه صفی پس از قتل امام قلی خان فرزند الله وردی خان او را به حکومت کوه گیلویه و فارس برگزید و مأمور ساخت تا بقیه بازماندگان او را نیز به قتل برساند. اما چون اغورلو خان از این کار سرباز زد، در همان سال از حکومت کوه گیلویه عزل شد و فقط در مقام ایشیک آقاسی باشی ابقا شد. (3) اما دو سال بعد به واسطه درگیری با یکی از افراد دیوانی به همراه میرزا ابو طالب بیگ وزیر به دستور شاه کشته شد. (4)

بنابراین ملاحظه می شود که هرچند مهدی قلی خان ممکن است با قتل پدرش مورد بی مهری واقع شده باشد اما از موقعیت سیاسی و اجتماعی بالایی برخوردار بود، و با روی کار آمدن شاه عباس دوم در 1052 ه.ق مورد توجه قرار گرفت. او پس از اینکه در سال 1055 ه.ق در ماجرای مهم دستگیری و تنبیه عاملان قتل میرزا تقی خان اعتماد الدوله، شاه عباس دوم را یاری رساند، به منصب ایشیک آقاسی باشی برگزیده شد. (5)

در همین سال که عنوان حاکم ری و تهران را هم داشت از طرف شاه عباس دوم مأمور شد تا به ری و تهران رفته و از ندر محمد خان ازبک، که به ایران پناهنده شده بود استقبال کند. مهدی قلی خان به استقبال رفت و هدایای زیادی به ندر محمد خان داد و او را به دربار شاه آورد. (6) از دیگر صحنه های مهمی

ص: 203

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 534/2

2- (2) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 212/1

3- (3) - محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین/ 150

4- (4) - همان/ 201-203، 308

5- (5) - همان/ 419؛ ولی قلی شاملو: پیشین 288/1

6- (6) - ولی قلی شاملو: پیشین 297/1-299؛

که مهدی قلی شاملو به عنوان سرداری برجسته در آن حضور داشت لشکرکشی و محاصره قندهار و در نهایت فتح آن شهر توسط ایرانیان در سال 1058 ه.ق بود. (1) دیگر موردی که در زندگی وی رخ داده و نشانگر حضور او در صحنه های سیاسی و نظامی دولت صفویه است؛ مأموریت او در نابینا ساختن اغورلو بیگ میر دیوان می باشد.

او این کار را به دستور شاه عباس دوم در سال 1066 ه.ق انجام داد زیرا کارهای اغورلو بیگ باعث شد مردم اصفهان علیه نابسامانی اوضاع اقتصادی دست به شورش و تحصن بزنند. (2)

غیر از این موارد، تا سال فوت مهدی قلی از زندگی او اطلاعی در دست نیست. وی در سال 1073 ه.ق در بیلاق لار درگذشت و جنازه او به مشهد مقدس منتقل گردید. (3)

رجبعلی یحیایی

(73)

شاملو- ولی خلیفه

(-987 ه.ق)

ولی خلیفه از بزرگان ایل شاملو و امرای عهد صفوی و حاکم مشهد.

او در 986 ه.ق از سوی شاه طهماسب (930-984 ه.ق) به حکومت اردستان منصوب شد. (4) در 972 ه.ق قزاق خان تکلو در هرات شورش بر پا کرد و ابراهیم میرزا، حاکم مشهد به همراه امرایی که ولی خلیفه نیز جزو آنها بود مأمور سرکوبی او شد، در جنگی که رخ داد، قزاق خان شکست

ص: 204

1- (1) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین/ 114؛ محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/ 467

2- (2) - محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/ 580-581

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/ 623/2

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/ 1، 436، 563

خورد. (1) ولی خلیفه همچنین در لشکرکشی سال 975 ه.ق به سمت گیلان برای دستگیری خان احمد گیلانی شرکت داشت. (2) وی تا سال 997 ه.ق در حکومت قم باقی ماند، در این سال شاه طهماسب (به واسطه ظلم و تعدی بعضی امراء چند تن از آنها را جابجا کرد، از جمله ولی خلیفه را از حکومت قم عزل و به حکومت ناحیه مغانات) منصوب کرد. (3) بعد از چهار سال در سال 981 ه.ق ولی خلیفه حکومت مشهد مقدس را به دست آورد. (4) او تا پایان پادشاهی شاه طهماسب یعنی سال 985 ه.ق، در این سمت بود اما از وضعیت او در یک سال حکومت شاه اسماعیل دوم خبری در دست نیست.

با به تخت نشستن سلطان محمد خدابنده در سال 986 ه.ق، ولی خلیفه در شمار امرای او قرار گرفت و در همان سال به همراه حمزه میرزا، پسر محمد شاه، برای جنگ با عثمانی ها به سمت قراباغ و شیروان حرکت کرد. (5) اوضاع قلمرو محمد شاه خیلی زود دچار منازعات داخلی شد و در طی آن امرای قزلباش مستقر در عراق که پایتخت (قزوین) را در اختیار داشتند، با امرای خراسان برای تصاحب قدرت رودرروی یکدیگر قرار گرفتند. امرای خراسان که اغلب از شاملوها و استاجلوهها بودند، عباس میرزا را در اختیار داشتند و تخت پادشاهی را برای او می خواستند، و در قزوین محمد شاه، مهد علیا و حمزه میرزا محوری بودند که امرایی اغلب از ترکمان و تکلوبر گردشان جمع شده بودند. امرای خراسان به سرکردگی علیقلی خان شاملو بیگلربیگی هرات، توانستند بیشتر منطقه را در اختیار بگیرند و کوشش های مهد علیا و شاه برای خارج ساختن عباس میرزا از خراسان سودی نبخشید. آنها در نهایت تصمیم گرفتند

ص: 205

1- (1) - همان 448/1؛ حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/546

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین 561/1

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین 563/1

4- (4) - همان 581/1

5- (5) - همان 681/2؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 366/1

ولی خلیفه را که «از اعظم امرای شاملو و ریش سفید این قوم» بود، به خراسان روانه کنند تا شاملوها بر گرد او جمع شوند؛ به همین منظور ولی خلیفه به حکومت قاین برگزیده شد. (1)

ولی خلیفه که اخبار مربوط به طغیان، علیقلی خان شاملو را شنیده بود برای به دست آوردن خبر موثق ابتدا پسر خود شاهوردی بیگ را روانه هرات کرد. علیقلی خان با پذیرایی گرم از شاهوردی بیگ، اعتماد او را جلب کرد و پسر گزارش های مثبتی برای پدر ارسال کرد. ولی خلیفه با اطمینان از اطاعت پذیری علیقلی خان و دیگر امرای خراسان از او، به سمت خراسان حرکت کرد. او برای رسیدن به منطقه حکومتی خویش (قاین) از راه ترشیز روانه شد و در نزدیکی این شهر یا بعد از آن، عده زیادی را در مقابل خود دید. او به گمان اینکه آنها به استقبال آمده اند، به پیش رفت اما این گروه سپاهی بود که به فرماندهی پولاد خلیفه، حاکم معزول شده قاین و محمود سلطان صوفی اوغلی، حاکم ترشیز بنا به دستور علیقلی خان برای جلوگیری از حرکت ولی خلیفه به مقابله می آمدند، بدین ترتیب بین طرفین برخورد پیش آمد و در حین جنگ تیری به ولی خلیفه اصابت کرد و یارانش متفرق شدند. (2)

محمود خان صوفی اوغلی، ولی خلیفه مجروح را به خانه خویش برد و به مداوای وی پرداخت اما بعد از چند روز او در سال 987 ه. ق فوت کرد. (3) نعش ولی خلیفه به همراه بازماندگانش «از عورات و اطفال صغیر» به مشهد منتقل شد و باقی اولاد خانواده اش راهی غرب کشور شدند. از جمله پسر بزرگش شاهوردی بیگ به نطنز رفت و حکومت آنجا را به دست گرفت. (4)

اسماعیل رضایی

ص: 206

1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/ 125؛ قاضی احمد قمی: پیشین 705/2

2- (2) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 126

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین 705/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 395

4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 125- 127

(1309-1265 ه.ق)

شمس السلطنه بی بی خانم دختر فرهاد میرزا معتمد الدوله، نوه عباس میرزا نایب السلطنه قاجار و همسر شاهزاده پرویز میرزا نیر الدوله (1239-1305 ه.ق) پسر فتحعلی شاه قاجار است. (1) پدر شمس السلطنه، فرهاد میرزا معتمد الدوله (1233-1305 ه.ق)، پسر پانزدهم عباس میرزا است. وی از رجال معروف دوره محمد شاه و ناصر الدین شاه قاجار بود، که در دوره محمد شاه به حکومت لرستان و همچنین به سمت نایب الایاله تهران رسید و در دوره ناصری به حکومت مناطق مختلفی چون لرستان، خوزستان، کردستان و فارس منصوب و سرانجام در سال 1305 ه.ق در تهران درگذشت و در کاظمین به خاک سپرده شد. (2)

همسر شمس السلطنه پرویز میرزا پسر پنجاه و سوم فتحعلی شاه قاجار است که در اوایل سال 1284 ه.ق ملقب به نیر الدوله شد و غالباً حاکم سبزوار، نیشابور و ترشیز (کاشمر) بود. وی در شعبان 1305 ه.ق درگذشت و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن شد. (3)

دو برادر شمس السلطنه، سلطان اویس میرزا معتمد الدوله و عبد العلی میرزا احتشام الدوله نام داشتند که برادر بزرگترش سلطان اویس در دوره ناصری به حکومت همدان و فارس رسیده است. (4) برادر دیگرش عبد العلی نیز در سال 1306 ه.ق به حکومت خمسه (زنجان) رسید (5) و با وجود اینکه مردی باسواد و تحصیل کرده به حساب می آمد ولی شاهزاده ای از خود راضی

ص: 207

1- (1) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/214؛ کریم سلیمانی: القاب رجال دوره قاجاریه/90

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین 86/3، 90-91.

3- (3) - میرزا احمد خان عضد الدوله: تاریخ عضدی/41، 265؛ مهدی بامداد: پیشین 210/1

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین 75/2

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/796

بوده است.

شمس السلطنه خانم سرانجام در ربیع الاول سال 1309 ه. ق در نیشابور به مرض گلودرد در سن چهل و سه سالگی فوت کرد. (1) جنازه اش به مشهد مقدس منتقل شد و جنب مقبره زینب الحاجیه همسر دیگر نیر الدوله در دار السعاده به خاک سپرده شد. اعتماد السلطنه در خاطرات خود از مجلس ترحیمی که به جهت فوت شمس السلطنه خانم در منزل احتشام الدوله ترتیب داده شده بود یاد کرده است. (2)

بر روی سنگ مزار وی چنین آمده:

نه دستی که بیرون کشم خاری از پا نه پایی که بیرون گذارم به صحرا

تماشای گل خوش به مرغان گلشن که بستند ما را نظر از تماشای (3)

سید حسن حسینی

(75)

شیروانی-زینب سلطان خانم

(-978 ه. ق)

همسر بهرام میرزا و سپس شاه طهماسب صفوی و مادر ابو الفتح ابراهیم میرزا صفوی.

وی از دختران سلاطین شروان و خواهر عماد الدین شروانی بوده است. (4)

او بعد از فوت شوهر اولش بهرام میرزا، پسر شاه اسماعیل اول صفوی، به عقد شاه طهماسب درآمد. روملو در احسن التواریخ فوت بهرام میرزا شوهر اول زینب سلطان را در 956 ه. ق و به سن 33 سالگی دانسته است (5) بنابراین وی باید چندی پس از این سال در زمره زنان شاه طهماسب قرار گرفته باشد و تا

ص: 208

1- (1) - همان جا

2- (2) - همان/779

3- (3) - محمد علی خان سدید السلطنه: پیشین/214

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/1/570

5- (5) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/442

سال فوت بیش از بیست سال زن وی بوده است.

پس از فوت زینب سلطان در سال 978 ه.ق، شاه طهماسب جنازه او را به سلطان قلی بیگ از اقوام او سپرد تا به مشهد حمل و در روضه رضویه مدفون نماید. (1)

رجبعلی یحیایی

ص: 209

1- (1) - قاضی احمد قمی/همان.

صدر قزوینی حسنی -

قاضی خان

(-1030 ه.ق)

قاضی خان صدر پسر میرزا برهان سیفی حسنی است. وی از سادات سیفی حسنی قزوین و از اقوام قاضی جهان (1) وزیر و میر جلال الدین حسن صلاتی از سادات قزوین بود. (2) اجداد و نیاکان صدر در قزوین و نواحی آن در دوره صفوی منصب قاضی القضاتی داشتند.

به قول اسکندر بیگ منشی، قاضی صدر «سید عالی شان کریم الذات و به اخلاق حسنه و کمالات نفسانی آراستگی داشت.» (3)

قاضی خان صدر در اوایل حکومت شاه عباس منصب قضاء عسکر را برعهده داشت. او چندی در این شغل باقی ماند و پس از رهایی از این شغل به حج بیت الله الحرام مشرف شد. وی در سال 1015 ه.ق به جای امیر ابو الولی انجو شیرازی، که به جهت خویشتن داری و مسامحه و کم کاری در ثبت و ضبط وجوه شرعی برکنار شده بود، منصب صدارت را عهده دار گردید. این منصب در آن زمان مهمترین مرجع برای تفسیر فقه شیعی بود و دارنده آن در رأس روحانیون ایران قرار داشت و عالی ترین مقام صلاحیت داری بود که تمام دعاوی حقوقی مطروحه در حضورش را طبق موازین شرع

ص: 210

1- (1) - میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه / 837

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1813/3

3- (3) - همان 1599/3

قاضی خان حدود دوازده سال مقام صدارت را عهده دار بود و به قول اسکندر بیگ منشی «طلبه علوم و ارباب استحقاق و احتیاج از مواید انعام و انفالش بهره ور بودند.» او در سال 1026 ه.ق از مقام صدارت عزل شد و قاضی سلطان تربتی که از سادات موسوی تربت حیدریه بود جای وی را گرفت. (2)

قاضی خان صدر در سال 1021 ه.ق از طرف دربار شاه عباس صفوی به سفارت عثمانی جهت برقراری صلح بین طرفین فرستاده شد. (3) هنگامی که از تبریز عازم دیار عثمانی می شد، شاه عباس یک هزار تومان شاهی عراقی زر نقد و بعضی اجناس ضروری به وی داد و از علما و فضلا، قاضی معز اصفهانی و حکیم عبدی طبیب اردبیلی را با قاضی صدر همراه کرد تا هم نشین وی باشند.

شاه همچنین نامه ای مصالحه آمیز برای سلطان احمد، پادشاه عثمانی فرستاد.

همراهان صدر در این سفر حدود صد نفر بود. (4)

قاضی صدر در عثمانی مورد احترام و استقبال شایانی قرار گرفت و عثمانیان او را بیش از سفیران قبلی ایران مورد احترام قرار دادند. (5) در استانبول وزراء، پاشایان، مفتی ها و علما بدیدن او آمدند و در باب مصالحه بین ایران و عثمانی با او به گفتگو نشستند. پس از چندی بحث و مذاکرات دو طرف اصول صلح سال 968 ه.ق میان شاه طهماسب و سلطان سلیمان را پذیرفتند. قاضی صدر همراه فرستاده ای به نام انجیلو چاوش با نامه سلطان عثمانی و تحف و هدایا به ایران

ص: 211

1- (1) - انگلبرت کمپفر: سفرنامه/ 121

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1532/3 - 1533

3- (3) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/ 837؛ محمد امین ریاحی: سفارت نامه های ایران/ 40

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1400/2 - 1401

5- (5) - نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول/ 1761

قاضی خان صدر بار دیگر در 25 شوال 1025 ه.ق از طرف دولت ایران مأمور برقراری صلح با عثمانی شد و با پاشایان و سرداران عثمانی در باب مقدمات صلح گفتگو کرد. نتیجه گفتگوها بر این شد که قرار صلح مانند سابق باشد اما این گفتگوها ثمری نبخشید و پس از آن بین ایران و عثمانی جنگ درگرفت. (2)

قاضی خان صدر در هنگام زلزله سال 1016 ه.ق اصفهان در دربار شاه عباس بود که در اثر زلزله عده زیادی از بزرگان و از جمله قاضی زیر آوار ماندند و به دستور شاه بیرون آورده شده و مداوا شدند. (3)

قاضی در اصفهان خانه مجللی داشت، که جهت پذیرایی از سفیران و میهمانان خارجی استفاده می شد. (4) او در سال 1030 ه.ق در قصبه طرشت ری درگذشت و جسدش به همراه جسد فریدون خان چرکس و شیخ بهائی به مشهد منتقل شد. (5) از اولاد قاضی صدر اطلاعی در دست نیست. او هنگام مرگ یک پسر هفده ساله داشت که به کسب علم و دانش مشغول بود و در همان سال 1030 ه.ق، در اصفهان به مرض آبله درگذشت. (6)

سید حسن حسینی

(77)

صفوی-آنا خانم

(-1057 ه.ق)

همسر شاه صفی (1038-1052 ه.ق) و مادر شاه عباس دوم (1077-1052 ه.ق).

از زندگی وی اطلاعی در دست نیست فقط می دانیم که او در 1043 ه.ق

ص: 212

1- (1) - محمد امین ریاحی: پیشین/40

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/2-1499-500

3- (3) - همان/2-1210

4- (4) - نصر الله فلسفی: پیشین/1339

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس/2-619؛ محمد تقی مدرس رضوی: سالشمار وقایع مشهد/97

6- (6) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/3-1599

شاه عباس را به دنیا آورده است. (1) او شوهرش شاه صفی را در 1052 ه.ق از دست داد. (2) چون پس از درگذشت شاه عباس اول (1038 ه.ق) حرمسرا در مسایل حکومتی و روی کار آوردن شاهزادگان مورد نظرشان به دخالت پرداختند به طور حتم وی نیز در این مسایل نقش داشته است به ویژه که پسرش شاه عباس در کودکی به حکومت رسید.

وی در سال 1058 ه.ق فوت کرد و در حرم مطهر مدفون. (3) به گفته ولی قلی شاملو وی در روز جمعه بیست و نهم شعبان، زمانی که شاه عباس دوم در مشهد بود، فوت کرد. (4)

رجبعلی یحیایی

(78)

صفوی-ابراهیم میرزا

(947-984 ه.ق)

از شاهزادگان عالم، هنرمند، دانشمندپرور و دانش دوست صفوی، نواده شاه اسماعیل اول (906-930 ه.ق) و حاکم مشهد (963-974 ه.ق).

ابو الفتح ابراهیم میرزا دومین پسر بهرام صفوی (5) و برادرزاده شاه طهماسب در 947 ه.ق متولد شد. (6) از طرف مادر نسبش به بزرگان شروان می رسید. (7) پدرش بهرام میرزا، در دوره حکومت برادرش شاه طهماسب در 956 ه.ق به سن سی و سه سالگی درگذشت و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (8) وی بخشی از ایام کودکی را در زمان حیات پدر در

ص: 213

1- (1) - محمد طاهر وحید قزوینی: عباسنامه/ 12؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 214/1

2- (2) - ولی قلی شاملو: پیشین 262/1

3- (3) - همان 328/1

4- (4) - همان جا

5- (5) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 433

6- (6) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/ 635

7- (7) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی / 221

8- (8) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 422

شوشتر گذراند. تربیت ابراهیم میرزا پس از فوت پدرش برعهده عمه اش شاهزاده سلطانم قرار گرفت. عمه اش وی را که کودکی باهوش و باوقار بود از سایر شاهزاده ها بیشتر دوست می داشت لذا او را به حرم شاهی برد.

ابراهیم میرزا به زودی از سوی شاه به خاطر استعدادش در قصه گوئی و نقل حکایات مورد توجه واقع و به مصلح الدین چلبی ملقب شد و مورد تحسین قرار گرفت و در مجالس مشورت شرکت می کرد. (1) پس از مدتی معصوم بیگ صفوی که رئیس دیوان اعلی بود به عنوان مربی وی برگزیده شد و ابراهیم میرزا هفت سال را در خانه معصوم بیگ سپری کرد. (2) وی از همان کودکی به صرف و نحو، منطق، معانی و بیان، اصول، علم رجال، تصحیح کتب، علم انساب، تاریخ، قرائت و تجوید روی آورد و نزد شیخ فخر الدین طبسی و پدر او شیخ حسن علی، علم آموخت.

همچنین علوم تجربی و طبیعی، حساب و هندسه، نجوم و موسیقی و نقاشی را نیز به قدر کفایت آموخت. (3) شاه طهماسب بخشی از روستای الوند در نزدیکی قزوین را به او بخشید. (4)

در 961 ه. ق از سوی شاه به همراه امیر غیب بیگ و بدر خان به جنگ عثمان پاشا که به شهر زور حمله کرده بود فرستاده شد. این سپاه توانست تعدادی از بزرگان عثمانی را دستگیر و عثمان پاشا را به ترک محاصره شهر زور مجبور کند. (5) در 962 ه. ق شاه طهماسب وی را به عنوان مسئول جشن ازدواج عروسی فرزند خود اسماعیل میرزا (شاه اسماعیل دوم بعدی) انتخاب کرد. (6)

در 963 ه. ق هنگامی که بیش از 16 سال نداشت از طرف شاه و به خاطر

ص: 214

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین/640

2- (2) - همان جا

3- (3) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/108-109

4- (4) - دایره المعارف بزرگ اسلامی 544/2

5- (5) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/367

6- (6) - همان جا

ویژگی های خاصی که نسبت به سایر شاهزادگان داشت به حکومت مشهد منصوب شد. قاضی احمد در این باره می نویسد: پس از اینکه شاه طهماسب در 962 ه.ق با عثمانی ها صلح کرد و به فتوحاتی در گرجستان نایل آمد و اندکی از مرزها آسوده خاطر شد، پایتخت را از تبریز به قزوین انتقال داد. (1) و تصمیم گرفت امور عتبات عالیات مخصوصا مشهد مقدس را انتظام دهد و به جهت اینکه اخباری مبتنی بر عدم اجرای دستورات وی رسیده بود، حسن سلطان روملو، حاکم مشهد، را عزل کرد و به فکر افتاد که برای این پست کسی را نامزد کند که «عارف به معارف آن حضرت و عالم به قدر و منزلت این سعادت باشد» و چون شاهزاده ابراهیم میرزا بیشتر از بقیه شاهزادگان در نیک خلقی کوشیده بود و در عدالت گستری و رعیت پروری سرآمد دیگران بود به حکومت مشهد سرفراز شد تا به شکرانه این انتصاب به عبادت و پاسداری از ولایت خراسان پردازد و «به انتظام مصالح و مهام سرکار آن آستان معلی اشتغال نموده به جزوی و کلی امور مملکتی و مالی باز رسیده در احقاق حقوق مسلمانان و دفع ظلم از عجزه و زیردستان عمل نماید. و در اجرای احکام و اوامر شرعی و دفع و رفع مکاره و مناهی که به عهده سیادت پناه شیخ الاسلامی امیر اسد الله (شوشتری) و متولی آن آستان است همکاری نماید.» (2) و بر کار سایر حکام خراسان از سرحد سمنان تا هرات و سجستان اشراف داشته باشد. (3) شاه طهماسب همچنین بزرگترین دختر خود را به عقد او درآورد زیرا او در کسب فضیلت و عبادت از سایر شاهزاده ها ممتاز بود. (4)

شاه طهماسب، احمد سلطان افشار را مربی ابراهیم میرزا قرار داد و میر منشی قمی، پدر قاضی احمد مؤلف خلاصه التواریخ، هم به وزارت او برگزیده شد. (5)

ص: 215

1- (1) - همان/378-379

2- (2) - همان/381

3- (3) - همان/382

4- (4) - همان/415؛ محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین 403/1

5- (5) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار 471؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ

ابراهیم میرزا در اول ربیع الثانی 963 ه.ق رهسپار مشهد شد. (1) بزرگان مشهد از او استقبال شایانی کردند و او در سه شنبه هفتم جمادی الاول وارد مشهد و به زیارت حرم مطهر نایل شد و در محل چهارباغ که حاکم نشین بود ساکن گردید. (2) او سه روز در دیوان می نشست و به امور مردم و درماندگان می رسید و دو روز دیگر را صرف فضائل و کمالات و مشق و شعر و خط و نقاشی و سایر هنرها و کاردانی و صحبت فضلا و حکما و شعرا و خوشنویسان و نقاشان و بقیه هفته را به سیر و سواری و باختن قیاق و چوگان بازی می گذراند. (3) ابراهیم میرزا دانش اندوزی را تا پایان عمر ادامه داد و در مهارت های گوناگون سرآمد دیگران شد. (4)

از وقایع سیاسی دوران حکومت وی می توان به پناه آوردن تعدادی از شاهزادگان مغولی خوارزم، که از دوست خان ازبک شکست خورده بودند، به ایران در سال 964 ه.ق یاد کرد که وی آنها را روانه دربار طهماسب کرد. (5) در 965 ه.ق میر منشی قمی را به قزوین فرستاد تا همسرش، دختر شاه طهماسب، را به مشهد بیاورد و سرانجام گوهر سلطان در 967 ه.ق به خانه شوهر آمد و جشن بزرگی بر پا شد. (6) در 969 ه.ق شاه به تحریک معصوم بیگ صفوی، میر منشی، وزیر ابراهیم میرزا را از وزارت عزل و به جای او خواجه میرزا بیگ سابقی را که وزیر سوندوگ بیگ قورچی باشی بود به وزارت تعیین کرد. (7)

در سال 970 ه.ق شاه، ابراهیم میرزا را که طی نامه ای از حکومت خراسان

ص: 216

1- (1) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/ 110

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 385؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 47

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 285

4- (4) - همان/ 637

5- (5) - دایره المعارف بزرگ اسلامی/ 544

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 416

7- (7) - همان/ 436

مستعفی شده بود، به پایتخت خواند، تا تولیت مزار شیخ صفی در اردبیل را به او واگذار کند اما بنا به مشورت قاضی محمد رازی، وی را به حکومت قاین منصوب کرد و دستور داد از سمنان برگردد. (1) ابراهیم میرزا پس از یک سال و اندی که در حکومت قاین بود دوباره به حکومت مشهد منصوب شد. (2) در سال 971 ه. ق. تهاجم ازبکان به خراسان را دفع کرد (3) و در 972 ه. ق. در رأس سپاهی مأمور سرکوب شورش قزاق خان تکلو در هرات شد و با دستگیری قزاق خان هرات را متصرف گردید. (4)

ابراهیم میرزا در سال 974 ه. ق. از حکومت خراسان عزل گردید. (5)

افوشته ای نطنزی در نقاوه الآثار علت عزل او را کمک نکردن وی به شاهزاده سلطان محمد میرزا، که در تربت حیدریه به محاصره ازبک ها افتاده بود، می داند. (6) شاه طهماسب، ولی سلطان تاتی اغلی را به حکومت مشهد فرستاد و دستور داد وی ابراهیم میرزا را از شهر اخراج کند. (7) ابراهیم میرزا ناچار روانه سبزوار شد و دو سال در آنجا بود ولی در امور آن ولایت دخالت نکرد و با مردم سبزوار به خوبی رفتار کرد. در سال 982 ه. ق. شاه طهماسب دوباره با او بر سر لطف آمد و او را به دربار خود خواند و در هنگام ورود به قزوین مورد احترام و استقبال قرار گرفت. در 26 ذی حجه این سال به مقام ایشیک آقاسی باشی (ریاست تشریفات دربار) برگزیده شد (8) و مشاور شاه گردید. (9)

پس از درگذشت شاه طهماسب در سال 984 ه. ق. درگیری بر سر جانشینی او

ص: 217

1- (1) - همان/440

2- (2) - دایره المعارف بزرگ اسلامی 544/2

3- (3) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 540-541

4- (4) - همان/543-547

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین/460

6- (6) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/49

7- (7) - همان جا

8- (8) - قاضی احمد قمی: پیشین/589؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/51

9- (9) - دایره المعارف بزرگ اسلامی 545/2

آغاز شد. پس از اینکه حیدر میرزا، یکی از مدعیان جانشینی، کشته شد پسر دیگر شاه طهماسب به نام شاه اسماعیل دوم بر تخت نشست. ابراهیم میرزا جانب وی را گرفت و در مسجد خطبه به نام او خواند و به استقبال شاه جدید که از قلعه قهقهه به قزوین می آمد رفت. حتی به گفته بعضی منابع شاه اسماعیل به خاطر اینکه خود به دست مخالفان کشته نشود، ابراهیم میرزا را زیر چتر شاهی قرار داد و با همراهان از راه اصلی به دولتخانه فرستاد و خود با تعداد کمی از بیراهه به شهر وارد شد. (1)

ابراهیم میرزا مسئول برگزاری جشن به تخت نشستن شاه اسماعیل شد و به خوبی از عهده آن برآمد. (2) شاه اسماعیل پس از جلوس بر تخت در جمادی الاول 984 ه. ق تا هشت ماه رفتار خوبی با ابراهیم میرزا داشت و در دهم شعبان همین سال مقام مهرداری خود را به او داد و منصب دیوان بیگی را نیز به او سپرد و کاشان و اردوباد را به تیول به وی داد. (3) اما پس از اینکه سلطان حسین میرزا برادر، ابراهیم میرزا، که شاه اسماعیل از او می ترسید، در قندهار، درگذشت تصمیم به قتل ابراهیم گرفت لذا فرمان دستگیری ابراهیم میرزا را صادر کرد. دسیسه چینی افرادی علیه ابراهیم میرزا نیز در این زمینه مؤثر بود، زیرا به شاه اسماعیل تلقین می کردند که تا وقتی ابراهیم میرزا زنده باشد، حکومت وی در خطر است. دلیل دیگر دشمنی شاه اسماعیل با او انتقاداتی بود که ابراهیم میرزا از شاه اسماعیل داشت. (4) ابراهیم میرزا از زندان به شاه اسماعیل نامه نوشت و خواست که او را نکشد اما شاه اسماعیل که بسیاری از شاهزادگان را کشته بود به این نامه توجهی نکرد و دستور داد ابراهیم میرزا را در روز یکشنبه پنجم ذی حجه 984 ه. ق

ص: 218

1- (1) - همان جا

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/626-628

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/630؛ دایره المعارف بزرگ اسلامی 545/2

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین/633

کشتند. (1) در این هنگام ابراهیم میرزا 34 سال داشت. (2) ابتدا جنازه او را در آستانه امامزاده حسین قزوین به خاک سپردند، (3) همسرش سلطان خانم حدود چهل روز گوشه گزید و بسیاری از کتاب ها و نفایس گردآوری شده توسط شوهرش را از ترس اینکه به دست شاه اسماعیل بیفتد از بین برد و سرانجام خود نیز از غصه مرد و پیکر او هم در قم دفن شد. پس از مرگ شاه اسماعیل دوم در سال بعد (985 ه.ق) تنها دختر ابراهیم میرزا به نام گوهر شاد بیگم (متولد 969 ه.ق مشهد) نعش پدر و مادر خود را برای دفن به مشهد منتقل کرد و در مدفنی که قبلا آن دو برای خود در جوار روضه رضوی ترتیب داده بودند به خاک سپرد. (4)

ابراهیم میرزا شاهزاده ای عالم و پرهیزگار بود و انواع علوم را در جوانی آموخت. خوش خط بود و انواع خطوط را نزد مالک دیلمی آموخته بود و از سبک میر علی هروی پیروی می کرد. او در ایام اقامت در مشهد بسیاری از مرقعات میر علی هروی را گرد آورد. (5)

کتابخانه ابراهیم میرزا در مشهد کتابخانه ای ممتاز پر از نفایس بود که خوشنویسان و نقاشان و مذهبیان و صحافان و تصویرسازان در آن کتابخانه مشغول کار بودند. (6) ابراهیم میرزا، قاسم قانونی، موسیقی دان بزرگ عصر، را به مشهد آورد و دوازده سال نزد خود نگه داشت و خود موسیقی را از او آموخت. (7)

از دیگر هنرمندان و دانشمندان که از الطاف ابراهیم میرزا برخوردار بوده اند می توان از خواجه حسین ثنایی مشهدی، میرزا قلی هروی، مولانا مشرف حکاک، شعوری نیشابوری، مولانا عیسی، شیخ محمد سبزواری،

ص: 219

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 634-635

2- (2) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/ 116

3- (3) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/ 635

4- (4) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/ 118

5- (5) - همان/ 106-107

6- (6) - همان/ 110

7- (7) - همان/ 112-113

عبد الله مذهب شیرازی، علی اصغر کاشی و عبدی گنابادی نام برد. (1) افرادی نیز از او دانش و هنر آموختند که از جمله در خوشنویسی می توان به میر وجیه الدین خلیل الله اشاره کرد. (2) در هر حال ابراهیم میرزا به ویژه در مدت حکومت خود در مشهد و خراسان با سادات و خادمان حرم مطهر و ارباب دانش و علم و عموم مردم به خوبی رفتار می کرد. به مستمندان کمک می نمود و اکثر اوقات خود را با علما سپری می کرد. (3)

ابراهیم میرزا به فارسی و ترکی شعر می سرود و «جاهی» تخلص می کرد. (4)

قمی در گلستان هنر می گوید که دیوان اشعار ابراهیم میرزا را در سه هزار بیت گرد آورده است. (5) در جای دیگر نیز که پس از مرگ ابراهیم میرزا دخترش گوهر شاد خانم دیوان او را گرد آورد و دیباچه ای بر آن افزود که در نقاط مختلف پراکنده است. (6)

نمونه های اشعار او را صبا در تذکره روز روشن و صادقی کتابدار در مجمع الخواص آورده اند و هر دو تبحر او را در نظم و نثر ستوده اند. (7)

از نمونه های شعر وی:

آمد بر من قاصد آن سرو سهی آورد بهی تا نبود دست تهی

من هم رخ زرد خود بر آن مالیدم یعنی ز مرض نهاده ام رو ببهی (8)

رجبعلی یحیایی

(79)

صفوی-اسماعیل دوم

(943-985 ه.ق)

اسماعیل میرزا سومین شاه سلسله

ص: 220

1- (1) - دایره المعارف بزرگ اسلامی 546/2

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/120

3- (3) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/48

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/636؛ قاضی احمد قمی: گلستان هنر/110

5- (5) - همان جا

6- (6) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/637

7- (7) - صادقی کتابدار: پیشین/25؛ محمد مظفر حسین صبا: تذکره روز روشن/17

اسماعیل میرزا فرزند شاه طهماسب اول در شب جمعه هیجدهم ذی حجه سال 943 ه.ق در قم (1) از مادری به نام سلطانم دختر موسی سلطان موصلو (2) از امرای متنفذ ترکمان (3) متولد گردید. او در دربار رشد کرد و از آنجا که یکی دو سال بعد از تولد، برادر بزرگترش محمد میرزا به سمت نایب السلطنه تعیین و روانه خراسان شد، اسماعیل میرزا نزدیک بیست سال تنها فرزند شاه بود که در دربار زیست و به همین دلیل مورد توجه پدرش شاه طهماسب واقع شد. در هنگامی که پدرش سرگرم نبرد با ازبک ها در شرق و عثمانی ها در غرب بود، وی فنون سواری، تیراندازی، به کارگیری اسلحه و خواندن و نوشتن را آموخت. او فردی درشت استخوان، شجاع و نترس بود و به جنگاوری علاقه داشت. (4)

هنگامی که القاص میرزا برادر شاه و حاکم شیروان در سال 954 ه.ق شورش کرد و به عثمانی ها پناهنده شد؛ شاه طهماسب، اسماعیل میرزا را به حکومت شیروان منصوب کرد و گوگچه سلطان قاجار را به سرپرستی او گماشت. (5) در همین سال شورش برهان علی میرزا از اعقاب سلاطین شیروان را سرکوب کرد. در سال بعد چون خبر پیشروی سلطان عثمانی و القاص میرزا را به سوی تبریز شنید به یاری پدر شتافت (6) و شاه طهماسب او را به همراه لاله اش با هفت هزار نیرو به قارص فرستاد تا آنجا را بگشایند. آنها پس از کشتار تعداد زیادی از مردم به فتح قلعه موفق شدند. (7) پس از عقب نشینی

ص: 221

-
- 1- (1) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 266/1
  - 2- (2) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 215/1
  - 3- (3) - والتر هینتس: شاه اسماعیل دوم صفوی 16/1
  - 4- (4) - همان جا
  - 5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 321/1؛ میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/508
  - 6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 322/1-323
  - 7- (7) - والتر هینتس: پیشین 19-20؛ شاه

سلطان سلیمان به شامات، شاه طهماسب به قراباغ لشکر کشید و اسماعیل میرزا را روانه شروان کرد تا بار دیگر آنجا را متصرف شود. اما چون القاص میرزا عراق عجم را مورد غارت قرار داد و پسر بهرام میرزا را دستگیر کرد؛⁽¹⁾ اسماعیل میرزا مجبور شد به پدر بیوندد. پس از عقب نشینی شاه سلیمان عثمانی از مرزهای ایران و لشکرکشی به طرف غرب به منظور سرکوبی مجارها، شاه طهماسب از فرصت استفاده کرد و به مناطق شرقی امپراطوری عثمانی لشکر کشید و نیز به جنگ با چرکس ها و گرجی ها پرداخت.

هرچند در منابع آشکارا از حضور شاه اسماعیل در این لشکرکشی ها سخنی به میان نیامده است، اما از آنجا که وی در سال های 955-956 ه.ق به سمت سرفرماندهی سپاه قزلباش برگزیده شده بود مسلما در این نبردها حضور داشته است.⁽²⁾ آنچه بیش از حد اسماعیل میرزا را در سن 19 سالگی مشهور ساخت جنگ او در سال 959 ه.ق با اسکندر پاشا از سرداران برجسته عثمانی بود.

اسماعیل میرزا در این سال به دستور پدر به ناحیه وان لشکر کشید تا با اسکندر پاشا که با سپاهی انبوه ضربات سختی بر ایرانیان وارد کرده بود رویه رو شود. اسماعیل به خوبی از عهده این کار برآمد و با هشت هزار نیرو شکست فاحشی بر جانشین سلطان عثمانی در ارزنه الروم وارد آورد.⁽³⁾ تهور او در این عرصه به گونه ای بود که عثمانی ها از آن به بعد وی را اسماعیل دیوانه لقب دادند، در حالی که در نظر قزلباش ها وی به قهرمان ملی تبدیل گردید.⁽⁴⁾ هنگامی که سلطان سلیمان عثمانی از شکست سپاهیانش خبر یافت تصمیم گرفت دوباره به مرزهای ایران لشکرکشی نماید. شاه طهماسب دوباره سپاهی به

ص: 222

1- (1) - شاه طهماسب صفوی: پیشین/60

2- (2) - همان/21-22

3- (3) - شاه طهماسب صفوی: پیشین/66؛ قاضی احمد قمی: پیشین/1-365-369؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/537

4- (4) - والتر هیتس: پیشین/28

سرکردگی افرادی چون اسماعیل میرزا، معصوم بیگ صفوی و شاه قلی خلیفه مهرداد به تخریب مناطقی از خاک عثمانی گسیل کرد. اسماعیل میرزا نواحی وان، سلطان، ارجیش و عادلجواز را در ارمنستان غارت کرد(1) و هنگام پیشروی سپاه عثمانی، دستبردی هراس انگیز هم به سپاه عثمانی زد و سه هزار بار آذوقه آنها را به غنیمت گرفت.(2) چندی بعد دو کشور تصمیم به صلح گرفتند. در سال 962 ه.ق شاه، دختر عمه اسماعیل را، که پدرش شاه نعمت الله باقی یزدی بود، در جشنی بسیار باشکوه به عقد وی درآورد.(3)

پس از برگزاری مراسم، شاه طهماسب تصمیم گرفت پایتخت دولت صفوی را از شهر آسیب پذیر تبریز به قزوین که از عثمانی دورتر و مرکزیت بهتری داشت، منتقل کند(4) و در نظر داشت حکومت همدان را که در دست بهرام میرزا بود به اسماعیل میرزا بسپارد اما چون چند شب به اردو نیامد و به گفته برخی منابع دنبال عیاشی خود رفته بود، شاه از او بسیار ناخرسند گردید و علی سلطان تکلو را مأمور کرد وی را برداشته و به عنوان حاکم خراسان به هرات ببرد.(5)

اسکندر بیگ منشی نیز اعزام او به هرات را به واسطه انجام کارهایی دانسته که مورد رضایت شاه نبوده است.(6) والتر هینتس که در تحقیقی جامع زندگی اسماعیل را از جهات مختلف مورد ارزیابی قرار داده است، می گوید تخطی های وی معلوم نیست از چه نوع بوده اما شاید رفتار غرورآمیز وی موجبات حسادت پدرش را فراهم آورده بود.(7) بعید نیست که علت اصلی

ص: 223

-
- 1- (1) -قاضی احمد قمی: پیشین 367/1-368
  - 2- (2) -والتر هینتس: پیشین 29-30
  - 3- (3) -قاضی احمد غفاری قزوینی: تاریخ جهان آرا/302؛ عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/109؛ عبدالحسین خاتون آبادی: وقایع السنین/479
  - 4- (4) -قاضی احمد قمی: پیشین 378/1
  - 5- (5) -همان 379/1؛ عبدی بیگ شیرازی: پیشین 110
  - 6- (6) -اسکندر بیگ منشی: پیشین 215/1
  - 7- (7) -والتر هینتس: پیشین 31

فرستادن او به هرات راضی نبودن روح سرکش اسماعیل از صلح با عثمانی ها و تلاش وی در برهم زدن این صلح بوده است و شاه خواسته او را از نواحی غربی کشور دور سازد. شاه نامه ای همراه علی سلطان تکلو برای محمد خان شرف الدین اغلی، امیرالامرای هرات فرستاد تا اسماعیل میرزا را از بدو ورود به هرات زیر نظر گیرد.⁽¹⁾ اما اسماعیل میرزا که در سبزووار از مضمون نامه پدرش مطلع شد پس از اینکه در سه شنبه بیست و سوم جمادی الاول به هرات وارد شد⁽²⁾ بر امیر الامراء پیشی جست و بر او سخت گرفت. پس از یک سال حکومت در خراسان، شاه از ماندن او و اقدامات استقلال طلبانه اش در هرات احساس خطر کرد. هینتس می نویسد: «از جزئیات اقدامات اسماعیل میرزا در منابع فارسی چیزی بیان نشده است اما وینچنزو دلی الساندرو اشاره کرده است که اسماعیل میرزا بدون اجازه شاه به امرای طوایف و عشایر قزلباش نامه نوشته و از آنها خواسته است بدون اعتنا به عقد قرارداد صلح به خاک ترک ها حمله ور شوند. سایر گزارش های ایتالیایی ها که بر روایت های شفاهی ترک ها متکی است همه تأییدی بر اتهام فوق محسوب می شود.»⁽³⁾ گزارش جاه طلبی های اسماعیل میرزا را محمد خان امیر الامراء برای شاه نوشت و از او خواست دوباره سلطان محمد میرزا، ولیعهد را به هرات بفرستد.

در دربار هم معصوم بیگ صفوی صدر اعظم که خصومت عمیقی با اسماعیل میرزا داشت به شاه فهماند که پسرش نقشه های خطرناکی در سر دارد زیرا بدون اجازه پدرش به گردآوری لشکر پرداخته است.⁽⁴⁾ شاه که خاطرات دردناک شورش های برادرانش القاص میرزا و سام میرزا را در ذهن داشت و از تمایل سپاه به اسماعیل میرزا آگاه بود از این گستاخی ها به هراس افتاد.⁽⁵⁾

ص: 224

1- (1) - همان/ 32

2- (2) - قاضی احمد غفاری قزوینی: پیشین/ 302

3- (3) - والتر هینتس: پیشین/ 34-35

4- (4) - همان/ 35

5- (5) - همان جا

بنابراین شاه، سوندوگ بیگ قورچی باشی افشار را مأمور کرد پسرش محمد میرزا را به عنوان حاکم به هرات برد و اسماعیل میرزا را به قزوین بیاورد. (1)

سوندوگ بیگ بدون از دست دادن وقت اسماعیل میرزا را از طریق طبرس و یزد به ساوه برد و در آنجا به دستور شاه او را به معصوم بیگ صفوی تحویل داد. (2) معصوم بیگ او را با خود به قلعه قهقهه، محل اختفای جواهرات سلطنتی در منطقه غرب اردبیل، برد. هم زمان با دستگیری اسماعیل میرزا، علیه طرفداران وی در دربار اقدامات سختی صورت گرفت و تعداد زیادی از آنها اعدام و برخی کور یا زندانی شدند. (3) از این تاریخ که اسماعیل میرزا 21 سال داشت مدت نوزده سال و شش ماه و بیست و یک روز در شرایطی سخت در قلعه قهقهه به حیات خود ادامه داد. (4)

منابع فارسی مطلب زیادی درباره زندگی وی در قلعه مزبور ننوشته اند.

فرماندهان قلعه که بنا به دستور شاه باید از او به شدت مراقبت می کردند هر دو سال یک بار عوض می شدند (5) و شاه دستور اکید داده بود که از ارتباط وی با دیگران جلوگیری شود. (6) بنا به گفته بدلیسی وی مدتی در زنجیر کشیده شد (7) اما بعدها از هوای آزاد نیز می توانست استفاده کند و از کسانی که از کنار قلعه می گذشتند از اخبار آگاهی می یافت. (8) مهمترین چیزی که اسماعیل خود را با آن تسکین می داد استعمال مواد افیونی تریاک و حشیش بود که هرچه با گذشت زمان از تأثیر آن کاسته می شد، وی ناگزیر بر مقدار آن می افزود به گونه ای که سرانجام روزانه 47 درهم فلونیا، معجونی مرکب از تریاک و

ص: 225

1- (1) - میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه / 545

2- (2) - همان / 546

3- (3) - والتر هینتس: پیشین / 216-217

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین / 216/1

5- (5) - همان / 306/1

6- (6) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین / 546-547

7- (7) - والتر هینتس: پیشین / 40

8- (8) - همان / 40-41

حشیش و سایر مخدرات، مصرف می کرد که این مقدار برای از بین بردن فوری یک انسان سالم کافی است. بدین ترتیب وی سال های طولانی را در حالتی از یأس و نومیدی و سرمستی از مواد افیونی سپری کرد.⁽¹⁾ در حالی که در همین ایام قزلباشان به رهایی وی امید داشتند و طرفداری خود را از او در برخی مسایل نشان می دادند. به تدریج در قزوین قزلباش ها به دو دسته تقسیم شدند برخی از امیران از جمله گرجی ها و استاجلوهها مخالف اسماعیل میرزا و امرای روملو و شاملو و برخی دیگر جانب اسماعیل میرزا را گرفتند.⁽²⁾ امرای قزلباش از هنگام بیماری شدید شاه طهماسب در سال 982 ه.ق تکاپوی خود را برای بر تخت نشاندن شاهزاده مورد نظر خود آغاز کردند.⁽³⁾ با فوت شاه طهماسب در نیمه صفر 984 ه.ق⁽⁴⁾ جدال بر سر جانشینی به اوج خود رسید. اولین فرزند شاه یعنی سلطان محمد میرزا به علت ضعف بینایی شانس برای حکومت نداشت. اما حیدر میرزا که در این هنگام حدود 22 سال داشت و به شدت مورد علاقه شاه بود و در چند سال اخیر بیشتر امور به دست او می چرخید.⁽⁵⁾ به هنگام مرگ شاه با مادر بر بالین شاه حضور داشت⁽⁶⁾ و خود را جانشین شاه و مورد حمایت استاجلوهها، که اکثر امور را در دست داشتند، می دانست.⁽⁷⁾ عدم تصریح شاه طهماسب به اینکه چه کسی باید جانشین او باشد به بحران انجامید.

قورچیان روملو، افشار، قاجار، بیات و ورساق که از مخالفان حیدر میرزا و در روز مرگ شاه نگهبان دولتخانه شاهی بودند، درها را بستند و خبر مرگ شاه را

ص: 226

1- (1) - همان/41-42

2- (2) - همان/42-43

3- (3) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 592

4- (4) - همان/600

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 216/1-217

6- (6) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 601

7- (7) - همان جا؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 216

به همفکران خود دادند تا حیدر میرزا را از سر راه بردارند و اسماعیل میرزا را به تخت بنشانند.⁽¹⁾ همچنین پریخان خانم دختر بزرگ شاه طهماسب که از طرفداران اسماعیل میرزا بود و با حيله از دولتخانه گریخته بود خود را به دایي اش شمنخال سلطان چرکس رساند و کلیدهای قصر باغ را به او داد.⁽²⁾

مخالفان حیدر میرزا پس از گرد آمدن و سنجیدن اوضاع به دولتخانه هجوم بردند و حیدر میرزا را که شخصیتی نرم خو و نابالغ داشت⁽³⁾ روز پس از درگذشت شاه طهماسب به قتل رساندند.⁽⁴⁾ طرفداران حیدر میرزا پراکنده شدند و اسماعیل میرزا برای جلوس بر تخت در 22 صفر 984 ه.ق از قلعه قهقهه بیرون آورده شد.⁽⁵⁾

نخستین فرمان اسماعیل میرزا این بود که باید بسیاری از افراد ایل قاجار، که با او مخالف بودند، کشته شوند.⁽⁶⁾

اسماعیل سپس رهسپار اردبیل شد و پس از چند روز زیارت قبر اجداد، عازم قزوین شد.⁽⁷⁾ در راه از کشته شدن برادرش مصطفی میرزا که مخالف وی بود ابراز خرسندی کرد⁽⁸⁾ و با عبور از زنجان و سلطانیه به قزوین رسید در حالی که اهالی با تشویش به استقبال آمده بودند.⁽⁹⁾ او که به همه کس و همه چیز سوءظن داشت و نمی خواست قدرت به دست آمده را به سادگی از دست بدهد ابتدا قیافه فرمانروایی مردمی به خود گرفت و در آغاز به کشتن کسانی دستور داد که جرم آنها بر همه آشکار بود و نیز به خزانه ای، که

ص: 227

1- (1) - حسن بیگ روملو: پیشین/602

2- (2) - والتر هینتس: پیشین/55

3- (3) - همان/67-68

4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/19-22

5- (5) - همان/24-26؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/31-32

6- (6) - والتر هینتس: پیشین/73-74

7- (7) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/26-27

8- (8) - والتر هینتس: پیشین/74

9- (9) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/28؛ والتر هینتس: پیشین/75

پدرش آن را انباشته بود، دست دراز کرد و حقوق معوقه سپاهیان را پرداخت(1) و چندی را در کاخ سعادت آباد در حاشیه شهر به انتظار ساعت سعد برای ورود به شهر نشست.(2) از آنجا فرمان های شدیدی مبنی بر عدم تعرض به مال مردم می داد و در آغاز رفتار خوبی با شاهزادگان داشت و از آنان خواست با او همراهی کنند. دست خواهر خود پری خان خانم را که بیش از حد در امور دخالت می کرد از کارها کوتاه کرد و حسینقلی خلفا روملو را که در به تخت نشستن او سهمی بسیار داشت به این اتهام که او قبلا می خواسته شاهزاده سلطان محمود را به پادشاهی بردارد کور کرد.(3) این سختگیری موجب بدگمانی قزلباش ها به وی شد.(4)

سرانجام پس از تعمیراتی که در دولتخانه دولتی ایجاد شد وارد دولتخانه گردید. قزلباش ها از سراسر کشور با هدایا به حضور رسیدند و او در 27 جمادی الاول 984 ه. ق بر تخت سلطنت جلوس کرد.(5) مهمترین حوادث دوران سلطنت یک ساله وی چنین است: شاهزاده سلطان حسین میرزا پسر بهرام میرزا و نواده شاه اسماعیل اول که حاکم مناطق شرقی ایران بود با دریافت خبر مرگ عمویش شاه طهماسب در قندهار سکه به نام خود زد و همین امر باعث شد که شاه اسماعیل احساس کند سلطنتش متزلزل است و درصدد کشتن شاهزاده های خاندان صفوی برآید.

از آنجا که شاه اسماعیل چند ماه پس از جلوس بر تخت سلطنت احتمال می داد که امرای قزلباش یکی از برادران یا عموزاده های او را به سلطنت بردارند درصدد برآمد آنان را از میان بردارد.(6)

ص: 228

1- (1) - حسن بیگ روملو: پیشین/623-625؛ والتر هینتس: پیشین/77

2- (2) - والتر هینتس: پیشین/78

3- (3) - حسن بیگ روملو: پیشین/632؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/311/1

4- (4) - والتر هینتس: پیشین/82

5- (5) - حسن بیگ روملو: پیشین/628؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/31

6- (6) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/45-46

لذا برادرانش مصطفی میرزا و سلیمان میرزا را در هفتم شعبان 984 ه.ق (1) و محمود میرزا، احمد میرزا و محمد حسین میرزا را در ششم ذی حجه کشت. (2) نیز سلطان ابراهیم میرزا فرزند بهرام میرزا را که از دانشمندترین شاهزادگان صفوی بود و پیش از این شاه اسماعیل دوم از ترس برادر او سلطان حسین میرزا که در قندهار اعلام استقلال کرده بود، وی را به مقام مهرداری خود گماشته بود، به قتل رساند. (3) همچنین دستور داد علیقلی خان شاملو روانه هرات شود و عباس میرزا (شاه عباس بعدی) را بکشد.

پس از اینکه فرزندی نصیب شاه اسماعیل شد او را شاه شجاع الدین محمد نامید و به همراهی امیری از امرای خود روانه شیراز نمود. (4)

در عرصه امور مذهبی او به گرایش به مذهب اهل سنت متهم شد و دانسته یا ندانسته یکی از ارکان مهم حکومت صفویه را به خطر افکند. به علمای اهل سنت مثل خواجه افضل ترکه و میرزا مخدوم شریفی نزدیک شد، میرزا مخدوم را به بالاترین مناصب روحانی گماشت و اندکی بعد آشکارا از مذهب تسنن حمایت کرد و از مردم خواست دست از بدگویی صحابه و عایشه بردارند. خود با علمای شیعه جدل می کرد و حتی کار را به ناسزاگویی و درشتی با آنان رساند. بعضی از مجتهدان عصر همچون میر سید حسین و میر سید علی را از دربار راند.

پول هایی بین طرفداران اهل سنت پراکند و شیعیان مورد آزار واقع شدند و دستور داد نام دوازده امام از دیوار مساجد حذف شود. این اعمال باعث بدگویی مردم و دشمنی آنان با وی شد. (5)

ص: 229

1- (1) - حسن بیگ روملو: پیشین/629؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 317/1 - 323

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/632؛ اسکندر بیگ منشی: همان جا

3- (3) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/34، 55

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 328/1

5- (5) - همان 330/1-331؛ والتر هینتس:

برخی بزرگان دربار خطر در پیش گرفتن چنین عقاید و سیاست هایی را به او گوشزد کردند و به او اطلاع دادند که برخی از امرا قصد دارند برادرزاده اش سلطان حسن میرزا را به جای او به سلطنت بردارند. لذا اسماعیل میرزا مجبور شد از عقاید خود دست بکشد مشروط به اینکه امرا هم سلطان حسن میرزا را از میان بردارند. (1) هینتس عقیده دارد علت اینکه شاه اسماعیل دوم به اهل تسنن گرایش پیدا کرد و تیشه به ریشه خود زد معلوم نیست اما شاید یکی از دلایل مخالفت او با کارهای پدرش این بود که بیست سال توسط همین پدر به زندان افتاده بود. والتر هینتس ادامه می دهد او نمی خواست تنها خود به تسنن بگردد بلکه گزارش های ایتالیایی ها نشان می دهد که او حتی قصد داشت مذهب تسنن را مذهب رسمی ایران کند. (2)

در زمینه کشورداری او کارها را به دست وزرا و دیوانیان سپرده بود و خود چندان دخالتی در امور نمی کرد بلکه هر گروهی از بزرگان که پیش او می آمدند دستوراتی به جهت اتباعشان می داد (3) اکثر منابع دوره صفویه نوشته اند به خاطر ترسی که مردم از شمشیر خون چکان (4) او داشتند کسی را یارای سرپیچی از دولت مرکزی نبود و او دوست داشت که سپاهی و رعیت از او در هراس باشند. (5) افوخته ای نطنزی در این باره می نویسد: اگرچه وی از علوم عقلی و نقلی و فضائل صوری بهره مند نبود اما آوازه شکوه و بزرگی او «در خاطر مردم از دور و نزدیک و ترک و تازیک جای کرده بود» و باین که در هنگام پادشاهی به انتظام امور هیچ ناحیه ای اقدام نکرد اما کار سپاهیان و مردم به حالت عادی پیش می رفت و کسی جرات مخالفت

ص: 230

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 333/1

2- (2) - والتر هینتس: پیشین 127-126

3- (3) - محمود افوخته ای نطنزی: پیشین 41-39

4- (4) - محمد قدرت الله گوپاموی: تذکره نتایج الافکار 467-466

5- (5) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین 65

نداشت و امنیت راه‌ها برقرار بود. (1) شاه اسماعیل که بیست سال از لاداید و سرگرمی‌های زندگی درباری دور مانده بود اینک به جبران این محرومیت به عیش و نوش و هم‌نشینی با زیبارویان روی آورد. (2) از آنجا که نیروی دولت وی بر شمشیر قزلباش‌ها تکیه داشت، قزلباش‌ها در عهد وی قدرت فراوانی به دست آوردند و حکومت وی زمینه‌ساز تحول در ادامه حکومت صفویه گردید.

او بسیاری از صوفیان و نیز طرفداران رقیبش حیدر میرزا را نیز به قتل رساند. (3)

در زمینه روابط خارجی در عهد کوتاه حکومت شاه اسماعیل اتفاق قابل‌ذکری نیفتاد. سفرایی که در زمان پدرش به دربار عثمانی رفته بودند باز آمدند. (4) عثمانی‌ها هرچند با روی کار آمدن او به تقویت مرزهای خود پرداختند اما جرأت تهاجم به مرزهای ایران نیافتند. اکبر شاه حاکم مغولی هند هم وقتی خبر بر تخت نشستن وی را شنید از توسعه مرزهای خود به سمت ایران صرف‌نظر کرد و سفرایی به دربار شاه اسماعیل اعزام داشت. (5) در شمال شرقی، ازبکان نیز کمتر فعالیت داشتند و در هنگام جلوس او سفرایی از سوی پادشاهان خوارزم، گرجستان، اروپا و ازبک به حضورش رسیدند. (6)

رعب و وحشتی که او ایجاد کرده بود و شاهزاده‌کشی و تغییر مذهبی که او در پی آن بود کشور را تا آستانه سقوط پیش برد.

سرانجام شاه اسماعیل پس از یک سال و نیم حکومت (7) در حالی که حدود 42 سال سن داشت در روز یکشنبه

ص: 231

1- (1) - همان جا؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/56-57؛ قاضی احمد قمی: پیشین 654/2؛ محمد قدرت الله گویاموی: همان جا

2- (2) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/59-60

3- (3) - همان/33-38

4- (4) - همان/33

5- (5) - همان/42-43

6- (6) - همان/32

7- (7) - قاضی احمد قمی: پیشین 654/2؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/61

سیزدهم 985 ه.ق به طور مرموزی درگذشت. درباره علت مرگ وی اختلاف است. همه منابع نوشته اند در شب منتهی به مرگش همراه هم پیاله ای خود حسن بیگ حلواچی سوار شد و تا نیمه شب به گردش در شهر پرداخت. او در آن شب فلونیا و تریاک و نیز میوه و شیرینی بیشتری مصرف کرد. آنان پس از بازگشت در نیمه شب خوابیدند و پس از اینکه روز بعد تا ظهر از بیدار شدن او خبری نشد، امرا سراسیمه درها را گشودند و وی را مرده یافتند. (1) اما اینکه در واقع چه عاملی سبب فوت او بوده است بر ما روشن نیست. در روضه الصفویه استعمال بیش از حد فلونیا علت مرگ او ذکر شده است. (2) اسکندر بیگ منشی می نویسد: عده ای معتقد بودند او به دست خواهرش پریخان خانم که شاه اسماعیل او را از مداخله در امور باز داشت مسموم شد و عده ای مرگ او را به قولنجی که داشت نسبت می دهند و گروهی مصرف بیش از حد مواد مخدر را عامل مرگ او دانسته اند اما علت واقعی مرگ او مشخص نشد. (3)

افوشته ای نیز همین موارد را ذکر می کند. (4) به هر صورت مرگ او باعث شادی مردم شد زیرا از حکومت او دل خوشی نداشتند. (5) اکثر امرا پس از مرگ وی باهم متحد شدند و برادرش سلطان محمد میرزا را به حکومت برداشتند.

جنازه شاه اسماعیل در شاهزاده حسین قزوین به خاک سپرده شد و ده سال بعد که شاه عباس به حکومت رسید جنازه او را به مشهد فرستاد. (6)

از لحاظ اخلاقی او مالا مال از بدگمانی و سنگ دلی، نفرت، زرپرستی،

ص: 232

-
- 1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 653/2؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/60؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 336/1-337
  - 2- (2) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/585
  - 3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 338/1
  - 4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/60-61
  - 5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 655/2
  - 6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 653/2، 889-890

لذت جویی، خست، شهوت پرستی، فریب کاری، قساوت، بی رحمی و بازیچه هوس هایی نفرت انگیز بود و از لحاظ روحی و فکری دارای عقلی بیمار و در هم شکسته و در واقع خود قربانی سیاست های پدرش بود(1) شاه اسماعیل هرچند از علم و سواد بالایی برخوردار نبود اما چندی نزد زین العابدین استرآبادی درس آموخته بود. نستعلیق را خوب می نوشت و در نقاشی و طراحی ساختمان مهارت داشت.(2) در این نکته که هینتس نوشته است در دوران او تمام کارگاه های نقاشی تعطیل شد و این معلوم نیست به خاطر عدم آگاهی او از نقاشی بوده یا به این دلیل که وی گرایش به مذهب سنت داشته و فقه اهل سنت چنین کاری را نمی پذیرفت. باید به دلیل دوم توجه نمود. مؤلف خلاصه التواریخ که تاریخ خود را به دستور شاه اسماعیل دوم شروع کرده(3) تا حدی جانب او را گرفته است. شاه اسماعیل طبع شعری نیز داشته است و به فارسی و ترکی شعر می سروده و دیوان اشعار او در میان اهل ادب شناخته شده بوده است.(4) وی «عادلی» تخلص می کرد(5) و غزل زیر را در ایام سلطنت در قزوین سروده است:

تا به قزوین آمدم آسایش جانم نماند دردمند غم شدم امید در مانم نماند

بس که بر یاد رخ هم صحبتان بگریستم اشک خونین قطره ای در چشم گریانم نماند

از ضعیفی همچو تاری شد تم در پیرهن غیر دست محنت و غم در گریانم نماند(6)

رجبعلی یحیایی

ص: 233

1- (1) -والتر هینتس: پیشین/154-156

2- (2) -قاضی احمد قمی: پیشین 2/454-655؛ صادقی کتابدار: تذکره مجمع الخواص/11

3- (3) -قاضی احمد قمی: پیشین 5/1

4- (4) -فخری هروی: تذکره روضه السلاطین/68-70

5- (5) -قاضی احمد قمی: پیشین 2/655؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/579؛ صادقی کتابدار: پیشین/11

6- (6) -قاضی احمد قمی: پیشین 2/655

صفوی-اسماعیل میرزا

(1010-1022 ه.ق)

فرزند چهارم شاه عباس اول.

اسماعیل میرزا که پس از محمد باقر میرزا، حسن میرزا و سلطان محمد میرزا، چهارمین فرزند شاه عباس اول بود، در هشتم ربیع الاول سال 1010 ه.ق پای به عرصه وجود گذاشت. (1) وی در سن دوازده سالگی در اصفهان بیمار گشت و در روز جمعه بیست و نهم جمادی الثانی سال 1022 ه.ق درگذشت. جنازه او را چند روزی در امامزاده اسماعیل در محله کلیار اصفهان به امانت گذاشتند و سپس به مشهد مقدس انتقال دادند و در جوار بارگاه رضوی به خاک سپردند. (2)

رجبعلی یحیایی

صفوی-القاص میرزا

(957 یا 984 ه.ق)

شاهزاده نامدار صفوی و سومین فرزند پسر شاه اسماعیل اول صفوی.

القاص میرزا فرزند سوم شاه اسماعیل اول، روز جمعه دهم صفر سال 922 ه.ق از مادری به نام خان بیگی خانم موصلو در هنگام اقامت شاه صفوی در قراباغ، شمال غربی ایران، به دنیا آمد. (3) او پس از مرگ پدرش شاه اسماعیل در دربار شاه جدید یعنی برادر بزرگترش شاه طهماسب اقامت داشت و ابتدا در همراهی با طهماسب شجاعت های فراوانی از خود نشان داد.

اولین فعالیتی که از او گزارش شده است به سال 934 ه.ق مربوط است که وی در کنار برادرش سام میرزا در لشکر شاه طهماسب علیه ازبکان در جنگ خونین

ص: 234

1- (1) - نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول/549

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1437/2؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 617/2

3- (3) - قاضی احمد غفاری قزوینی: تاریخ جهان آرا/300؛ عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/56؛ حسن بیگ روملو: احسن

التواریخ/239

جام شرکت داشت و در نهایت پایداری آنها منجر به شکست ازبکان شد. (1) بار دیگر در سال 936 ه.ق با لقب ابو الغازی، پدر جنگ، در لشکرکشی علیه ازبکان در رأس چهار هزار نفر فرماندهی بخشی از سپاه را برعهده داشت. (2)

در سال 939 ه.ق که ازبکان برای بار پنجم به خراسان حمله کردند او به همراهی مربی خود، بدر خان استاجلو، به دفع ازبکان مأمور شد و در استرآباد قمش اغلان ازبک را شکست دادند. (3)

قمش اغلان سرگردان به مرو گریخت و چهار برادر او و تعداد زیادی از ازبکان به اسارت درآمدند. القاص میرزا آنها را روانه دربار برادر نمود و خود با بدر خان در استرآباد اقامت کرد. (4)

القاص میرزا بار دیگر در همین سال از سوی شاه طهماسب به فتح مرو مأمور شد. حاکم ازبک مرو چون توان مقاومت نداشت از مرو گریخت. القاص میرزا برای آن شهر حاکمی انتخاب کرد و به هرات بازگشت. (5) در سال 940 ه.ق شاه طهماسب القاص میرزا را از ساوجبلاغ به همراه چند سردار دیگر برای نبرد با عثمانی ها که به رهبری سلطان سلیمان به نواحی غرب کشور حمله آورده بودند پیشاپیش اردو فرستاد. (6)

یکی دیگر از مهمترین مأموریت های القاص میرزا فرستاده شدن او به ایالت شروان بود که در این هنگام اوضاعی آشفته داشت. وی با سرداران همراه خود آن سرزمین را تسخیر و حاکم آنجا شروانشاه شاهرخ بن سلطان فرخ را دستگیر کرد و به تبریز فرستاد. او خود از جانب شاه

ص: 235

1- (1) -قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/ 184

2- (2) -همان/ 198-200

3- (3) -اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 1/ 100-115

4- (4) -حسن بیگ روملو: پیشین/ 320-321

5- (5) -میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/ 419-420

6- (6) -قاضی احمد قمی: پیشین 1/ 228-230

طهماسب حاکم آنجا شد(1) و به مدت نه سال در آنجا حکومت راند.(2) القاص میرزا در سال 953 ه.ق احتمالاً- با تحریک عثمانی ها علیه برادرش شاه طهماسب دست به شورش زد و سکه و خطبه به نام خود نمود. علت واقعی شورش او دانسته نیست اما می توان گفت جاه طلبی او برای رسیدن به حکومت و قدرت فراوانی که در شروان به دست آورده بود و فرصت طلبی عثمانی ها در شورش او مؤثر بوده است.(3)

شاه طهماسب از ری علیه او لشکر کشید و به تبریز رفت و عده ای را مأمور آوردن او کرد. القاص میرزا هراسان شد و مادر و فرزند خود را به شفاعت فرستاد.(4) شاه عذر او را پذیرفت و همراه مادرش هیئتی را به شروان روانه کرد. القاص میرزا متعهد شد که دیگر علیه برادر قیام نکند و سالانه هزار تومان تبریزی به عنوان خراج شروان به حکومت بپردازد.(5) اما در همان سال دوباره علیه برادر دست به شورش زد.

هنگامی که شاه طهماسب به گرجستان لشکر کشیده بود او نیز به عنوان رقیب شاه به آنجا لشکر کشید اما از والی آنجا به سختی شکست خورد. چون از شاه طهماسب هم شکست خورد ناچار نزد سلطان عثمانی گریخت و برای دستیابی به حکومت شروان و ایران سلطان عثمانی را به لشکرکشی به ایران واداشت. این لشکرکشی سومین لشکرکشی بزرگ سلطان عثمانی علیه ایران بود. القاص میرزا به سلطان عثمانی گفته بود که با رسیدن او به ایران قیامی عمومی در طرفداری از او بر پا می شود و او می تواند طهماسب را سرنگون کند. اما لشکرکشی سلطان عثمانی با لشکر بزرگی که از آناتولی، سوریه، مصر، قرامان و دیار ربیعہ فراهم

ص: 236

1- (1) - همان/278، 280، 295

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 131/1 - 132

3- (3) - همان 114/5 - 115

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 315/1؛ عبدی بیگ شیرازی: پیشین/95

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 316/1

آمده بود، موفقیت چشمگیری به دست نیاورد(1) و شاه طهماسب بار دیگر با سیاست از بین بردن منابع سر راه سپاه عثمانی و فرستادن سپاهیان برای عملیات انحرافی و ایدایی سلطان عثمانی را در رسیدن به اهدافش ناکام گذاشت.

القاص میرزا در آخرین تلاش توسط سلطان عثمانی به مرکز ایران اعزام شد. او به مرند تاخت، سپس به همدان رفت و بر قم دست یافت و یکی از سرداران خود را به غارت ری فرستاد. کاشان را خود گرفت و در این شهرها غارت فراوان کرد.(2) سپس رهسپار اصفهان شد اما مقاومت مردم به او اجازه تصرف شهر را نداد. شاه طهماسب هم برادر وفادار خود بهرام میرزا و ابراهیم خان ذوالقدر را به سرکوبی او فرستاد. القاص میرزا نومیدانه به ایزد خواست تاخت و آنجا را غارت کرد و از آنجا به قلعه سفید و سپس به بهبهان رفت و شهر اخیر را به آتش کشید. از آنجا به شوشتر رفت اما مقاومت مردم او را واداشت به طرف دزفول برود. در آنجا هم کاری از پیش نبرد. سرانجام به بغداد که در دست عثمانی ها بود رفت و چندی در آنجا بود که سلطان سلیمان لشکری به سرکوبی او گسیل کرد. القاص میرزا به کردستان ایران گریخت و با لشکر بیست هزار نفره طهماسب مواجه شد و سرانجام در سال 956 ه.ق به دام افتاد. شاه طهماسب او را نکشت اما دستور به حبس ابدی او و پسرش احمد میرزا داد.(3) برخی از منابع تاریخی محل حبس و مرگ او را قلعه قهقهه آذربایجان و به سال 957 ه.ق نوشته اند.(4) خود شاه طهماسب هم در

ص: 237

1- (1) - راجر سیوری: ایران عهد صفوی/60

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 331/1-333؛ اسکندر بیگ منشی 121/1

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین 334/1-335؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 121/1-122

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/122؛ عبدی بیگ شیرازی: پیشین/102؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/517

تذکره اش می نویسد که او را در قلعه الموت حبس کرده است.⁽¹⁾ اما منابع دیگر که بیشتر ادبی هستند سال وفات او را سال 984 ه.ق در مشهد مقدس ذکر کرده اند⁽²⁾ او فرزندی داشت که احتمالاً چون در شورش هایش همراه او بودند، به زندان افتادند. در تکمله الاخبار آمده است در 973 ه.ق در زلزله ای که رخ داد فرزندان القاص میرزا به نام های سلطان احمد و سلطان فرخ زیر آوار کشته شدند.⁽³⁾

القاص میرزا شخصی شجاع بود که ده-دوازده سال در نبردها شرکت جست و عنوان ابو الغازی گرفت اما از سوی دیگر انسانی جاه طلب بود که در راه رسیدن به اهدافش سال ها تلاش کرد و برای رسیدن به حکومت از توسل به دشمن سرسخت ایران یعنی عثمانی ها هم چشم نپوشد و لشکرکشی عثمانی ها و هجوم خود وی به شهرها آسیب های فراوان بر ایران وارد ساخت.

با وجود این، القاص میرزا ذوق ادبی نیز داشته است و اشعاری از او بر جای مانده است از آن جمله:

منم که نیست مرا در جهان نظیر و همال به رزم، دشمن جانم به بزم، دشمن مال⁽⁴⁾

***

چون شیر درنده در شکاریم همهدایم به هوای خویش یاریم همه

چون پرده ز روی کارها برخیزد معلوم شود که در چه کاریم همه⁽⁵⁾

رجبعلی یحیایی

(82)

صفوی-امام قلی میرزا

(-986 ه.ق)

امام قلی میرزا فرزند هفتم یا به قولی هشتم شاه طهماسب صفوی (930-

ص: 238

1- (1) - شاه طهماسب صفوی: تذکره/63

2- (2) - رضا قلی خان هدایت: مجمع الفصحاء 8/1؛ لطف علی آذر بیگدلی: آتشکده آذر/16؛ محمد قدرت الله گویاموی: تذکره نتایج الافکار/41-42

3- (3) - عبدی بیگ شیرازی: پیشین/130

4- (4) - رضا قلی خان هدایت: همان جا

5- (5) - لطف علی بیگ آذر بیگدلی: همان جا؛ قدرت الله گویاموی: پیشین/42

984 ه.ق) است. مادرش خان پرور خانم گریمه، خواهر زال بیگ گرجی بود که (1) در زمان مرگ شاه طهماسب حدود چهارده سال داشت. در سال 979 ه.ق که الله قلی سلطان ایچک اغلی استاجلو از حکومت گیلان معزول شد، امام قلی میرزا به اتفاق پیشکار خود پیره محمد خان استاجلو به عنوان حاکم راهی آن منطقه شد. (2)

در سال 984 ه.ق بعد از فوت شاه طهماسب اول و کشمکش های امرا و شاهزادگان صفوی بر سر جانشینی، بالاخره طرفداران اسماعیل میرزا (940-985 ه.ق) پیروز شدند و او را که بیش از بیست سال عمرش را در زندان قهقهه گذرانده بود بر تخت نشانند. در هنگام حرکت اسماعیل میرزا (شاه اسماعیل دوم) از سمت آذربایجان به قزوین درالنگ قراباغ زنجان، امام قلی میرزا به همراه پیره محمد خان به او پیوست و در 16 ربیع الاول 984 ه.ق با اردوی شاهی وارد قزوین شد. شاه اسماعیل مدتی با برادران و دیگر شاهزادگان به مدارا و دوستی رفتار کرد اما در نهایت نیت خود را آشکار کرد و دستور قتل همه شاهزادگان را صادر کرد؛ از جمله امام قلی میرزا را به همراه سلطان احمد میرزا (به دولتخانه آورده و در همان جا شربت مرگ چشانیدند.) (3) پس از فوت شاه اسماعیل دوم، جسد امام قلی میرزا و سایر شاهزادگان با اجازه سلطان محمد خدابنده به مشهد منتقل شد و در جمادی الاول 986 ه.ق در حرم مدفون گردید. (4)

اسماعیل رضایی

(83)

صفوی-بهرام میرزا

(923-956 ه.ق)

سومین فرزند شاه اسماعیل اول

ص: 239

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 218/1؛ حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/637

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/187

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/323/1؛ حسن بیگ روملو: پیشین/637

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین/672

بهرام میرزا در سال 923 ه.ق به عنوان سومین پسر شاه اسماعیل اول (1) و برادر تنی شاه طهماسب اول متولد گردید. مادرش از دختران امرای ترکمان موصلو بود. (2) در زمان فوت پدرش شاه اسماعیل، وی قریب هفت سال داشت. پس از آن در کنار برادر بزرگش شاه طهماسب (930-984 ه.ق) قرار گرفت. شاه طهماسب در سال 936 ه.ق به خراسان لشکر کشید و با ازبکان جنگید و حکومت خراسان را که در عهد صفویه به خاطر هم جواری و حملات ازبکان از اهمیت خاصی برخوردار بود و به مثابه نایب السلطنه نائب السلطنه نشین به حساب می آمد، به نام بهرام میرزا کرد و سرپرستی او و امیرالامرای خراسان را به غازی خان تکلو سپرد و خود رهسپار مناطق غربی کشور شد. (3) شاه طهماسب در نظر داشت با انتصاب بهرام میرزا به حکومت خراسان، از قدرت قزلباشان نیز بکاهد. (4) در ایام حکمرانی وی در هرات، امیر سلطان ابراهیم امینی، که از اعیان هرات بود و در شعر، سخندانی و علوم استاد بود، به تربیت بهرام میرزا مأمور شد. (5)

در سال 938 ه.ق عبید خان ازبک بار دیگر به خراسان حمله کرد و هرات را در محاصره افکند و بهرام میرزا و مردم هرات به مدت یک سال و نیم در محاصره بودند تا اینکه شاه طهماسب دوباره به خراسان آمد و آنها را نجات داد. (6) حکومت هرات در سال 939 ه.ق

ص: 240

-
- 1- (1) - خواند میر: حبیب السیر 556/4؛ میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/299-300
  - 2- (2) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 75/1
  - 3- (3) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/62؛ شاه طهماسب صفوی: تذکره/14؛ حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/307
  - 4- (4) - راجر سیوری: تاریخ ایران دوره صفویان/52
  - 5- (5) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/49
  - 6- (6) - حسن بیگ روملو: پیشین/319؛ عبدی بیگ شیرازی: پیشین/74

به واسطه رنج زیادی که بهرام میرزا و مری اش کشیده بودند به سام میرزا داده شد و بهرام میرزا و سرپرستش به غرب آمدند تا اندکی از رنج آنان کاسته شود. (1) در سال 940 ه.ق که سلطان سلیمان عثمانی با لشکری فراوان به ایران حمله کرد، بهرام میرزا در جنگ با عثمانی شرکت کرد. (2) در همین سال شاه طهماسب به حسین خان شاملو وکیل خود سوءظن یافت و او را به قتل رساند و سپاه او را به بهرام میرزا داد. (3)

او در سال های بعد هم برخلاف دو برادر دیگرش، سام میرزا و القاص میرزا، که علیه شاه طهماسب شوریدند به شاه طهماسب وفادار ماند و در جنگ با شورشیان و نیز دفاع از مرزهای غربی ایران در برابر عثمانی ها شرکت داشت.

به همین دلیل شاه هم به او اعتماد بیشتری داشت و مناصبی به او بخشید.

از جمله در سال 943 ه.ق حکومت گیلان را به او داد و او را همراه عده زیادی به آنجا فرستاد. اما پس از شش ماه عده ای بر او شوریدند و او را از آنجا بیرون راندند. (4) در سال 946 ه.ق مأموریت مهم حمله به کردستان و سرکوب حاکم آنجا به او سپرده شد. (5)

در سال 949 ه.ق به لار و سپس به رستمدار به مأموریت نظامی رفت. (6)

سال های بعد تا 954 ه.ق در قزوین بود و گاه مأموریت هایی می یافت.

عمده ترین وقایع زندگی وی در سال های 953 و 954 ه.ق شورش برادرش القاص میرزا و توسل او به سلطان عثمانی بود که می توانست خطری جدی برای حکومت صفویه باشد؛ اما با وفاداری اشخاصی مثل بهرام میرزا به شاه طهماسب این خطر رفع شد. به نظر می رسد در همین سال ها

ص: 241

1- (1) - شاه طهماسب صفوی: تذکره/24

2- (2) - قاضی احمد غفاری قزوینی: تاریخ جهان آرا/288؛ حسن بیگ روملو: پیشین/326-327

3- (3) - حسن بیگ روملو: پیشین/332

4- (4) - همان/361؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/262/1

5- (5) - حسن بیگ روملو: پیشین/380

6- (6) - همان/394-395

بهرام میرزا حاکم همدان بوده است. زیرا در 955 ه.ق از همدان به اردوی شاه شتافت تا او را علیه عثمانی ها کمک کند. (1) و در همین سال که القاص میرزا از سوی سلطان عثمانی به مناطق مرکزی ایران فرستاده شد تا آنجا را غارت کند «خانه کوچ» بهرام میرزا را در همدان غارت کرد. (2) بهرام میرزا در دوران شورش القاص میرزا مأمور مبارزه با وی بود. سرانجام بهرام میرزا در نوزدهم رمضان 956 ه.ق در سن 33 سالگی وفات یافت؛ نعش او را به مشهد آوردند و در حرم رضوی دفن کردند. (3) حسینی گنابادی علت مرگ او را ناراحتی ناشی از فوت برادرش القاص میرزا می داند که به قولی در همین سال درگذشت. شاید یکی از مسایلی که بهرام میرزا از آن رنج می برد، سوءظنی بود که شاه طهماسب البتّه در حد کمتری از دیگر برادران نسبت به وی داشت. (4) محل دفن بهرام میرزا را در گنبدی در پشت روضه متبرکه حضرت رضا علیه السلام نوشته اند. (5)

بهرام میرزا از ذهنی قوی برخوردار بود و طبع شعر داشت و در طراحی و خطاطی خط به ویژه نستعلیق مهارت زیادی داشت. رباعی زیر از نمونه های شعری اوست:

افسوس که در خیال و خوابیم همه سرگشته فکر ناصوابیم همه

در پرده ظلمت و حجابیم همه وز شومی نفس در عذابیم همه (6)

*** او عالم دوست و دانش دوست بود و گفته شده است که یحیی بن عبد اللطیف حسینی قزوینی کتاب لب التواریخ را به نام وی تألیف کرده است. (7) از بهرام

ص: 242

-
- 1- (1) -قاضی احمد قمی: پیشین 327/1-330
  - 2- (2) -شاه طهماسب صفوی: پیشین/43؛ حسن بیگ روملو: پیشین/423-433
  - 3- (3) -حسن بیگ روملو: پیشین/442؛ قاضی احمد غفاری قزوینی: پیشین/299
  - 4- (4) -میرزا بیگ جنابدی: پیشین/518
  - 5- (5) -عبدی بیگ شیرازی: پیشین/207
  - 6- (6) -سام میرزا صفوی: تحفه سامی/12
  - 7- (7) -قاضی احمد قمی: پیشین/21؛ عزیز دولت آبادی: سخنوران آذربایجان 10/1-11

میرزاسه فرزند بر جای ماند: سلطان حسین میرزا و ابو الفتح میرزا که شرح حال آنها در همین کتاب آمده است و دیگر بدیع الزمان میرزا که به فرمان شاه طهماسب در سیستان به سر می برد و والی نیمروز بود و در سال 984 ه.ق به فرمان شاه اسماعیل دوم کشته شد. (1)

لازم به ذکر است که همسر بهرام میرزا نیز که در سال 978 ه.ق درگذشت در کنار قبر شوهرش در حرم حضرت رضا علیه السلام مدفون گردید. (2)

رجبعلی یحیایی

(84)

صفوی-حسن میرزا

(ح 966-984 ه.ق)

فرزند اول سلطان محمد خدابنده صفوی (985-996 ه.ق) و برادر بزرگتر شاه عباس اول.

سلطان حسن میرزا صفوی فرزند محمد شاه صفوی، در حدود 966 ه.ق متولد شد. مادرش دختر میر عبد العظیم سیفی حسینی، از سادات و امرای معتبر گیلان، بود. (3) وی مدتی از دوران کودکی را نزد پدرش سلطان محمد میرزا گذراند. در زمان حاکمیت پدرش در خراسان به سال 976 ه.ق وقتی برادرش، حمزه میرزا متولد شد، پدر بزرگش شاه طهماسب او را به دربار قزوین فراخواند. (4) در سال 976 ه.ق و پس از فوت مراد خان والی گیلان، سلطان حسن میرزا توسط شاه طهماسب به عنوان حاکم نیمی از ولایت مازندران برگزیده شد. (5) پس از فوت شاه طهماسب در سال 984 ه.ق نزاع بر سر جانشینی او آغاز شد و سرانجام شاه اسماعیل دوم فرزند شاه طهماسب بر تخت سلطنت نشست. از مهمترین اقدامات این شاه صفوی که به دستور

ص: 243

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 221/1 - 222

2- (2) - مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/ 120

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 206/1؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 559/1

4- (4) - قاضی احمد قمی: همان جا

5- (5) - همان جا

پدرش مدت بیست سال زندانی شده بود(1) دستور قتل عام تمامی شاهزادگانی بود که احتمال می داد توسط برخی از سران قزلباش به حکومت برداشته شوند.

سلطان حسن میرزا که اینک در مازندران بود بی جهت امیدوار بود که در دوره شاه جدید به آزادی و قدرت بیشتری دست یابد، زیرا مادر شاه وی را از صمیم قلب دوست داشت و از طرف دیگر شاه اسماعیل از خود پسری نداشت و بدین ترتیب سلطان حسن میرزا می توانست خود را ولیعهد آینده مملکت بداند.(2) بنابراین او که از دشمنی قبایل مازندران با یکدیگر به ستوه آمده بود، با کشتن پیشکار مازندرانی خود، که بر همه امور مسلط شده بود، تصمیم گرفت بدون کسب اجازه از شاه جدید به سوی قزوین حرکت کند. وی با اموال منقول خود به سوی پایتخت روانه و در تهران مقیم شد. در این هنگام شاه اسماعیل دوم که نقشه قتل شاهزادگان صفوی را در ذهن داشت از آمدن سلطان حسن میرزا به جانب پایتخت نگران شد، بنابراین پیکی را به تهران فرستاد و به بهانه اینکه وسائل استقبال از او و ملکه مادر که اینک در قم بسر می برد، آماده نیست، سلطان حسن میرزا را به ماندن در تهران دستور داد. و او هم در تهران منتظر ماند. شاه اسماعیل مدتی بهانه می آورد که ساختمان ها و اوضاع آماده نیست؛ پس از چندی مسیب خان تکلو را به تهران فرستاد تا سلطان حسن میرزا را به قتل برساند. از طرفی برای خام کردن اطرافیان از روی خدعه و فریب در حضور روحانیان و صاحبان کشوری خود را نادم و پشیمان نشان داد و فرستاده بی دیگری را اعزام کرد تا اگر مسیب خان هنوز سلطان حسن میرزا را نکشته است، از این اقدام جلوگیری کند. شاه اسماعیل امیدوار بود قبل از رسیدن فرستاده، مسیب خان، سلطان

ص: 244

1- (1) - والتر هیتس: شاه اسماعیل دوم صفوی/129

2- (2) - همان

حسن میرزا را کشته باشد. اما هنگامی که شنید فرستاده دوم قبل از کشته شدن سلطان حسن میرزا رسیده و او را از کشتن باز داشته است بسیار خشمگین شد و دست از ظاهر سازی برداشت.

پس از اینکه در قزوین آشوبی روی داد، شاه اسماعیل از سران تکلو و ترکمان، که متهم شده بودند می خواهند سلطان حسن میرزا را به پادشاهی بردارند، خواست با کشتن سلطان حسن میرزا وفاداری خود را به وی اثبات کنند. لذا چهل و چهار تن قورچی ترکمان برای اثبات وفاداری ترکمانان به شاه اسماعیل مطابق دستور او عازم تهران شدند و بر سلطان حسن میرزا، که اینک به عموی خود، شاه اسماعیل، مظنون شده بود وارد شدند. سلطان حسن میرزا در خانه را بر خود بست و از بالای بام با تیر و کمان شروع به جنگیدن با قورچیان کرد و تا آخرین تیر از خود دفاع نمود. سرانجام سردسته قورچیان اعلام کرد که آمده است وی را به قزوین ببرد و قرآن به دست گرفت و سوگند خورد که نمی خواهند او را بکشند. سلطان حسن میرزا این سوگند را باور کرد و تسلیم شد، اما آنها بر او حمله بردند و او را کشتند. (1) روز قتل او را دوشنبه بیست و یکم جمادی الاولی 985 ه. ق نوشته اند. (2) جنازه اش در امامزاده زید تهران به خاک سپرده شد. (3)

پس از اینکه شاه عباس اول به حکومت رسید در 997 ه. ق دستور داد جنازه او را به همراه برخی از اجساد دیگر که باید از قزوین به مشهد منتقل می شد به مشهد آورده و به خاک بسپارند. (4) سلطان حسن میرزا طبع شعر نیز داشته است. از جمله اشعار اوست:

رویت که ز باده لاله می روید ازو تاب شراب ژاله می روید ازو

ص: 245

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/324-326

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 605/2

3- (3) - همان جا

4- (4) - همان 889/2

دستی که پیاله ای ز دست تو گرفت گر خاک شود پیاله می روید از(1)

رجبعلی یحیایی

(85)

صفوی-حسین میرزا

(حدود 947-984 ه.ق)

دومین پسر بهرام میرزا و نواده شاه اسماعیل اول صفوی.

سلطان حسین میرزا از شاهزادگان نسبتاً مشهور صفوی در حدود 947 ه.ق متولد شده است زیرا به هنگام مرگ در سال 984 ه.ق سی و هفت سال داشته است.(2) از دوران کودکی وی اطلاع چندانی در دست نیست. پدرش بهرام میرزا در سال 936 ه.ق از طرف شاه طهماسب حاکم مشهد شد(3) و برخلاف دو برادر دیگر شاه طهماسب یعنی سام میرزا و القاص میرزا که بر شاه شوریدند تا آخر عمر به برادر وفادار ماند. سلطان حسین میرزا هم مثل پدر در رکاب شاه طهماسب بود.

از جمله در چهارده سالگی به سال 961 ه.ق که سلطان سلیمان پادشاه عثمانی به ایران حمله آورد وی در خدمت شاه طهماسب و در راستای اجرای سیاست تدافعی ضربه زدن به عقبه سپاه عثمانی به خاک آنان مأمور شد و در این نبردها سردار بخشی از نیروهای اعزامی بود.(4) در 963 ه.ق شاه طهماسب او را به فتح قندهار مأمور ساخت؛ زیرا همایون، پادشاه هند که در 951 ه.ق به ایران پناهنده شد، قول داده بود که اگر هند را به کمک ایرانیان باز پس گیرد، قندهار را به ایران واگذار خواهد کرد. اما چون فتح شهرهای کابل، غزنین و هند طول کشید، او قندهار را به بیرام خان وزیر خود که

ص:246

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 206/1

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 629/2

3- (3) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/66: اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 97/1

4- (4) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/484-483: قاضی احمد قمی: پیشین 368-367/1

طرفدار هر دو دولت صفوی و گورکانی به حساب می آمد سپرد و به ایرانیان واگذار نکرد. بنابراین همایون تا هنگام مرگش به سال 962 ه. ق به وعده خود وفا نکرد. پس از او فرزندش جلال الدین اکبر پادشاه هند شد ولی او نیز شهر را به ایرانیان پس نداد. در همین هنگام فردی به نام شاه محمد قلاطی که در این سال با حمله بهادر خان ازبک حاکم زمین داور مواجه گشته بود، از شاه ایران کمک خواست. شاه طهماسب هم فرصت را برای مداخله غنیمت شمرد و سلطان حسین میرزا را روانه قندهار کرد. (1) سلطان حسین میرزا، بهادر خان را شکست داد اما شاه محمد قلاطی هم شروع به حيله بازی کرد و حاضر نشد شهر را به ایرانیان بدهد.

ایرانیان زمین داور را متصرف شدند و وضعیت را به شاه نوشتند. شاه طهماسب هم در سال 965 ه. ق علی سلطان تاتی اغلی را به کمک سلطان حسین میرزا فرستاد و فرمان ایالت و دارایی آن ولایت نیز از سوی شاه طهماسب به نام حسین میرزا صادر شد.

ایرانیان شش ماه قندهار را محاصره کردند و شاه محمد قلاطی مجبور شد شهر را به ایرانیان داده و به هند برود.

سلطان حسین میرزا در آن شهر مستقر شد و نزدیک به بیست سال در آنجا حکومت کرد. (2) شاه طهماسب یکی از دختران خود را هم نامزد همسری وی کرد. (3)

از شیوه حکومت سلطان حسین میرزا در منابع چیزی نیامده است فقط در دو مورد ذکری از او رفته است. اول اینکه در سال 969 ه. ق با جمعی از سپاهیان خود به زیارت حرم مطهر امام رضا علیه السلام به مشهد آمد و از طرف برادرش ابو الفتح ابراهیم میرزا حاکم مشهد (963-978 ه. ق) مورد استقبال

ص: 247

1- (1) - حسن بیگ روملو: پیشین/507-508؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 77/1

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/151/1؛ ولی قلی شاملو: پیشین/79

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/700/2

شایانی قرار گرفت. او در مدت بیست روز اقامت خود در مشهد هر روز به زیارت می شتافت و قصد داشت مدت بیشتری در مشهد بماند. اما هنگامی که خبر فوت شاهزاده خانم سلطانم را شنید از ترس اینکه شاید شاه طهماسب دستور توقیف او را در مشهد صادر کند، با عجله به قندهار بازگشت. (1) گزارش دوم مربوط به سال 972 ه. ق است. در این سال که قزاق خان در هرات علیه شاه طهماسب شورش کرد سلطان حسین میرزا به دستور شاه طهماسب جهت کمک به سپاه اعزامی به هرات رفته و پس از تسلیم شدن قزاق خان به ناحیه حکومتی خود برگشت. از این به بعد تا سال 984 ه. ق از وی اطلاعی در دست نیست.

در این سال، که شاه طهماسب فوت کرد و جنگ بر سر جانشینی او در قزوین رخ داد، سلطان حسین میرزا در قندهار اعلام استقلال کرد و سکه و خطبه به نام خود نمود. (2) این عمل سلطان حسین میرزا به معنای سرپیچی از دولت مرکزی بود و باعث تزلزل در موقعیت شاه اسماعیل دوم (984-985 ه. ق) شد و شاه را واداشت به اقدامات احتیاطی دست بزند. (3) اما طولی نکشید که در بیست و یکم رجب همین سال سلطان حسین میرزا ناگهان درگذشت. (4) برخی از مورخین نوشته اند که وی به اجل طبیعی درگذشته است (5) اما به گفته افراد دیگر پس از اینکه وی اعلام استقلال کرد با مخالفت تعدادی از بزرگان روبرو شد. او تنی چند از مخالفان را کشت و قصد داشت بقیه را مسموم کند، اما ساقی به اشتباه از نوشیدنی مسموم به خود او داد و باعث

ص: 248

1- (1) - همان 434/1-435

2- (2) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/35

3- (3) - والتر هیتس: شاه اسماعیل دوم صفوی/99

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 629/2

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 151/1؛ ولی قلی شاملو: پیشین 98/1

مرگ وی شد. (1) خبر درگذشت سلطان حسین میرزا در 16 شعبان 984 ه.ق به قزوین رسید (2) و شاه اسماعیل دوم از این خبر شادمان شد زیرا وی را رقیب خطرناکی برای خود می پنداشت.

همچنین درگذشت سلطان حسین میرزا دست شاه اسماعیل دوم را در کشتن دیگر شاهزادگان همچون ابراهیم میرزا که تاکنون وی را به خاطر ترس از برادرش، سلطان حسین میرزا نکشته بود، باز کرد. بنابراین شاه اسماعیل پس از شرکت ظاهری در مراسم تعزیه ای که از طرف پسران سلطان حسین میرزا تشکیل یافته بود، دستور قتل ابراهیم میرزا و نیز پسر سلطان حسین میرزا، یعنی محمد حسین میرزا را صادر کرد.

جسد سلطان حسین میرزا به دستور شاه اسماعیل دوم به مشهد منتقل گردید و در محل پشت سر حضرت امام علیه السلام دفن شد. (3)

از سلطان حسین میرزا پنج پسر و تا جایی که از منابع برمی آید یک دختر باقی ماند: اول، محمد حسین میرزا که در دربار شاه طهماسب می زیست و در یک شنبه ششم ذی الحجه 984 ه.ق به دستور شاه اسماعیل دوم به قتل رسید. (4)

دوم، مظفر حسین میرزا که پس از روی کار آمدن شاه محمد خدابنده (985-996 ه.ق) چون ارشد اولاد بود به حکومت قندهار منصوب گردید. (5)

سوم، رستم میرزا که با روی کار آمدن شاه محمد خدابنده به حکومت زمین داور برگزیده شد.

چهارم، ابو سعید میرزا. پنجم، سنجر میرزا که به دستور شاه محمد قرار شد همراه رستم میرزا در زمین داور بماند. (6)

ص: 249

1- (1) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/35

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 629/2

3- (3) - همان جا

4- (4) - همان 632/2؛ حسن بیگ روملو: پیشین/632؛ ولی قلی شاملو: پیشین 98/1

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 630/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 753/2

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 630/2؛

لازم به ذکر است که این چهار نفر اخیر را هم قرار بود به دستور شاه اسماعیل دوم در سال 985 ه.ق بکشند اما مرگ ناگهانی شاه موجب نجات آنان شد. از سلطان حسین میرزا دختری به نام اغلان پاشا خانم باقی ماند که در 988 ه.ق به دستور شاه محمد خدابنده صفوی به عقد پسرش حیدر میرزا در آمد⁽¹⁾ و پس از مرگ حیدر میرزا، شاه این دختر را به عقد خود در آورد.⁽²⁾

رجبعلی یحیایی

(86)

صفوی-حیدر میرزا

(963-985 ه.ق)

حیدر میرزا پنجمین یا به قولی سومین پسر شاه طهماسب اول صفوی است که در سال 963 ه.ق متولد شد و⁽³⁾ مادرش خواهر امان بیگ گرجی بود. در سال 958 ه.ق شاه طهماسب برای سرکوب شورشی که در قلعه شکی بروز کرده بود به ناحیه گرجستان حرکت کرد، امرا و بزرگان گرجی بعد از شکست تسلیم شدند و برخی از جمله خواهر امان بیگ که، سلطان زاده خانم، نام داشت مسلمان شدند. شاه این دختر را به عقد خود در آورد و حیدر میرزا از او متولد شد.⁽⁴⁾

حیدر میرزا در بین پسران شاه طهماسب از موقعیت ویژه ای برخوردار بود، از آن رو که پسر ارشد شاه که سلطان محمد نام داشت و ولیعهد بود، کم بینا و در هرات مستقر بود، پسر دوم اسماعیل میرزا در قلعه قهقهه زندانی بود، پسر سوم سلطان مراد میرزا در سن پایین فوت کرد⁽⁵⁾ و سلیمان میرزا پسر چهارم دچار مواد مخدر و بیشتر در

ص: 250

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین/711، 760

2- (2) - همان/870

3- (3) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/637؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1/216

4- (4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 1/352

5- (5) - همان/609

مشهد مستقر بود؛⁽¹⁾ بنابراین حیدر میرزا خود را برای جانشینی پدر شایسته و برحق می دانست. علاوه بر اینکه پیشکار شاهزاده به نام معصوم بیگ صفوی و بعد از او پسرش صدر الدین همراه مادرش این خواسته را به حیدر میرزا گوشزد می کردند. حیدر هم که بر «حسب صورت و سیرت» از شاهزادگان دیگر امتیاز داشت،⁽²⁾ سعی می کرد بر وفق رضای پدر، سلوک نماید، در نتیجه توجه خاص شاه طهماسب را به خود جلب کرد تا حدی که در اواخر عمر که شاه طهماسب در دولتخانه حاضر نمی شد، برخی امور توسط این شاهزاده انجام می شد. بدین ترتیب در اطراف شاهزاده گروهی گرد آمدند که خواستار جانشینی او شدند که شامل ایل استاجلو، گرجیان که مادر حیدر میرزا از این قوم بود و شاهزاده مصطفی میرزا (مقتول 984 ه.ق) و چند تن دیگر از بزرگان بودند. در مقابل گروهی طرفدار جانشینی اسماعیل میرزا بودند که شامل ایل افشار، ذو القدر و شاهزاده پری خان خانم، دختر شاه طهماسب بودند.⁽³⁾

در سال 982 ه.ق یا به روایت ملا جلال الدین منجم، در 983 ه.ق⁽⁴⁾ که شاه طهماسب دچار بیماری شد و احتمال مرگ او می رفت، دو دسته اسماعیل میرزاییان و حیدر میرزاییان برای بر تخت نشاندن شاهزاده مورد نظر خود به تکاپو افتادند. در نتیجه بین آنها درگیری شدت گرفت اما بعد از مدتی شاه طهماسب دوباره به حالت عادی برگشت و طرفین دعوا یکدیگر را به ضدیت با شاه متهم کردند. هر چند شاه طهماسب عکس العمل شدید و آشکاری علیه سردمداران این دعوا از خود نشان نداد، اما به تحریک پری خان خانم به تدریج امرای طرفدار حیدر میرزا را به بهانه های مختلف از

ص: 251

1- (1) - همان 629/2

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 216/1

3- (3) - همان 197/1-198

4- (4) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین 25

در سال 984 ه.ق که شاه طهماسب در بستر مرگ افتاد، همه شاهزادگان را از ماندن در کاخ حکومتی منع کرد ولی حیدر میرزا در کنار او ماند. بنا به روایتی او به توصیه مادرش در قصر ماند تا با به دست آوردن خزاین سلطنتی بتواند مخالفان را همراه و بعد از مرگ شاه، تاج و تخت را تصاحب کند. (2) شاه در 15 صفر 984 ه.ق فوت کرد، بنا به قولی علت مرگ شاه زهری بود که حکیم ابو نصر، از طرفداران حیدر میرزا، داخل شربت او ریخت. (3)

حیدر میرزا با نشان دادن وصیت نامه ای از شاه طهماسب مبنی بر تعیین حیدر میرزا به جانشینی اعلام پادشاهی کرد.

او سعی نمود، با تقسیم پول بین قورچیان (نگهبانان) قصر آنها را با خود همراه کند. اما نگهبانان آن شب اغلب از طرفداران اسماعیل میرزا بودند که از ورود حیدر میرزاییان به قصر جلوگیری کردند. (4) حیدر میرزا در کاخ محبوس و از ترس جان خویش به حرم خانه پناهنده شد، در این حال امرا و بزرگان پایتخت (قزوین) هرکدام در دو دسته قرار گرفتند تا خود را به کاخ سلطنت برسانند و چندین بار احتمال درگیری های خونین بین آنها شدت گرفت. در آخر همان روز، 15 صفر، عده ای از ایل استاجلو به فرماندهی حسین بیگ یوزباشی، که گروه طرفدار حیدر میرزا را رهبری می کرد، به طرف قصر حرکت کردند، اما با درب های بسته مواجه شدند. آنها در را شکستند و وارد شدند اما قبل از آنها اسماعیل میرزاییان، که شمشال سلطان چرکسی آنها را فرماندهی می کرد، با کمک پری خان خانم، خود را از راه باغ سلطنتی به اندرون رساندند. حیدر میرزا برای نجات جان خویش سعی کرد با لباس

ص: 252

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 198/1؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/24

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 297/1

3- (3) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/25

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 297/1

زنانه فرار کند اما شناخته شد و در 16 صفر 984 ه.ق به قتل رسید. (1)

روز بعد ابراهیم میرزا پسر بهرام میرزا صفوی جسد حیدر میرزا را به صورت امانت در امامزاده حسین قزوین دفن کرد و بعد از دو سال در 986 ه.ق، سلطان محمد شاه اجازه داد، نعش او و دیگر شاهزادگانی، که به دستور شاه اسماعیل دوم به قتل رسیده بودند، به مشهد منتقل شود. در نتیجه مادر حیدر میرزا یعنی سلطان زاده خانم، جسد او را به مشهد آورد و در حرم رضوی دفن کرد. (2) لازم به ذکر است میر محمد مؤمن استرآبادی (زنده 1025 ه.ق) معلم حیدر میرزا و میر سراج الدین علی قمی (م 986 ه.ق) وزیر شاهزاده، هر دو از سادات بودند که در دوره شاه اسماعیل دوم مغضوب شدند. (3)

اسماعیل رضایی

(87)

صفوی-خیر النساء بیگم

(-986 ه.ق)

مادر شاه عباس اول و همسر سلطان محمد خدابنده صفوی.

خیر النساء بیگم دختر میر عبد الله خان، حاکم مازندران، بود و از طریق پدر نسبش به میر سید قوام الدین مرعشی می رسید. (4) پدرش هم زمان با شاه طهماسب صفوی و از سال 939 ه.ق حاکم مازندران شد. اما شاه طهماسب به سبب سرکشی او آن ولایت را از وی گرفت و به میر مراد خان پسر عموی او داد. (5) چون میر عبد الله خان

ص: 253

1- (1) - همان 301/1؛ میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/575؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/27-29

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 605/1-606، 671/2-672

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 232/1؛ قاضی احمد قمی: پیشین 670/2

4- (4) - نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول/19

5- (5) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 690/2

پس از چندی از شاه پوزش خواست، طهماسب حکومت نیمی از مازندران را به او داد به شرط اینکه با میر مراد خان دشمنی نورزد. پس از چندی میر عبد الله خان که خود را حاکم همه مازندران می دانست با میر مراد خان به جنگ پرداخت اما در رویارویی کشته شد.

پس از آن شاه طهماسب در صدد دلجویی از خانواده او برآمد و در سال 974 ه.ق دختر او یعنی همین خیر النساء بیگم را به عقد پسر بزرگ خود محمد میرزا درآورد. (1)

از کودکی و زمان تولد خیر النساء بیگم اطلاعی در دست نیست. فقط در نقاوه الآثار اشاره شده است که او علوم متداوله؛ از جمله فقه و اصول را آموخت و از هوش و استعداد بالایی برخوردار بود و به دلیل پاکدامنی و برتری بر دیگر شاهزاده خانم ها، شاه طهماسب او را به همسری پسرش برگزید. (2) او زندگانی خود را پس از ازدواج، در شهر هرات، که شوهرش حاکم آنجا بود، می گذراند.

در همین شهر در سال 978 ه.ق عباس میرزا (شاه عباس بعدی) را به دنیا آورد. (3) شوهرش به دستور شاه طهماسب پسر خود عباس میرزا را در هرات گذارد و خود به عنوان حاکم شیراز با همسر و فرزندانش به آن شهر رهسپار شد. با مرگ شاه طهماسب و روی کار آمدن اسماعیل میرزا، زندگی سختی برای خیر النساء بیگم، شوهر و فرزندانش آغاز شد. زندگانی سیاسی خیر النساء بیگم پس از درگذشت شاه اسماعیل دوم (رمضان 985 ه.ق) و به حکومت رسیدن شوهرش، محمد میرزا آغاز شد. از آنجا که شاه اسماعیل دوم در دوره حکومت خود بسیاری از شاهزاده ها را کشت، پس از مرگش امرای قزلباش سلطان محمد میرزا را با وجود اینکه تا حد زیادی از نعمت بینایی محروم بود به پادشاهی

ص: 254

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 370-369/1

2- (2) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/ 70

3- (3) - نصر الله فلسفی: پیشین/ 17

برداشتند.⁽¹⁾ بنابراین عده ای از امرا رهسپار شیراز شدند تا او را به قزوین آورند. پریخان خانم خواهر سلطان محمد که در قزوین به سر می برد هم با حکومت سلطان محمد موافقت کرده بود زیرا چنین می پنداشت که با وجود پادشاهی ضعیف، او همه کاره امور خواهد بود. اما خیر النساء هم که از امور سیاسی آگاهی داشت از همان ابتدا که شوهرش را برای حکومت انتخاب کردند سعی کرد بر امور مسلط شود و در این زمینه توفیق یافت تا جایی که همه کارها با تسلط و نظر او انجام می شد و امرا مجبور به اطاعت از او بودند.⁽²⁾ در راه شیراز به قزوین امرا به خیر النساء بیگم گوشزد کردند که با وجود پریخان خانم که دختر شاه طهماسب است و امرا از او اطاعت می کنند برای وی و شوهرش از سلطنت نامی بیشتر نخواهد بود. بنابراین خیر النساء بیگم به عنوان یکی از اولین اقدامات اساسی خود دستور داد پری خان خانم را از میان بردارند.⁽³⁾ با از میان رفتن پریخان خانم، خیر النساء، که اینک شوهرش از ماه شوال 985 ه. ق در قزوین به عنوان شاه ایران بر تخت نشسته بود، همه کاره مملکت شد. هر روز امرا و خان ها به پیشگاه او می رسیدند و فرمان های صادره بر دست او را دریافت می کردند و هیچ کس را جرأت مخالفت با دستورات او نبود زیرا سلطان محمد خود بیشتر به خوشگذرانی و شادکامی مشغول بود و قدرت، حوصله و بینایی کافی برای پرداختن به امور مملکت نداشت.⁽⁴⁾ به دستور خیر النساء شمشال سلطان چرکس که طرفدار شاه اسماعیل دوم بود و همچنین شاه

ص: 255

-
- 1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/62؛ قاضی احمد قمی: پیشین/656-657؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/339/1
  - 2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/343/1؛ قاضی احمد قمی: پیشین/658
  - 3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/660/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/344/1-348
  - 4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/73-74

شجاع، پسر کوچک باقی مانده از شاه اسماعیل دوم، را نیز از میان برداشتند.

او همه بزرگان کشوری و لشکری را عزل و نصب می کرد. خان احمد گیلانی را که از بستگانش بود حاکم گیلان کرد و دختری از دختران شاه طهماسب را به زنی او داد. (1) دماوند و هزار جریب را ملک خاصه خود کرد و از خویشان دیگر خود میر علی خان را حاکم مازندران و حسین خان را داروغه اصفهان ساخت. (2) وی پول زیادی از خزانه در میان مردم و سپاهیان پخش کرد، فساد و رشوه توسعه یافت و امرای اطراف کشور زمان را برای خودسری مناسب تشخیص دادند. (3) استبداد رأی خیر النساء بیگم از همان ابتدا باعث گردید بعضی امرای قزلباش از او ناراحت شده و در صدد دفع او برآیند. (4)

حوادثی که در روزهای بعد روی داد بر اختلافات وی با امرا افزود و سرانجام او را به کام مرگ کشید. یکی از اولین این حوادث در پی سوءاستفاده عثمانی ها از اوضاع ایران پس از مرگ شاه اسماعیل دوم و حمله آنها به ایران روی داد. بخش های غربی ایران توسط سپاه عثمانی مورد تاخت و تاز واقع شد و خیر النساء خود با فرزندش حیدر میرزا در سال 986 ه. ق رهسپار جنگ با آنان در گرجستان گردید. هرچند پیروزی های اولیه ای در جنگ با عثمانی ها و تاتارها به دست آمد اما در لشکرکشی به دربند و اتمام کار عثمان پاشا فرمانده عثمانی و نیز برخورد با عادلگرای خان فرمانده تاتارها که در جنگ با ایرانی ها اسیر شده بود بین خیر النساء و امرا اختلاف افتاد. نظر امرا این بود که برای جلوگیری از تاخت و تاز تاتارها در شیروان با عادلگرای خان خوش رفتاری شود و هم زمان حملات به سپاه عثمانی پیگیری شود اما خیر

ص: 256

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 348/1-350؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 67-70

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 665/2

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 351

4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 74

النساء به شدت با نظر آنها مخالف بود و با حالت قهر با وزیر و تعدادی از امرا از بقیه جدا شد و در میان برف و سرمای سخت به سرعت خود را به قزوین رساند. (1) در قزوین به برخی از امرا دستور داد به مازندران لشکر بکشند و حاکم آنجا میرزا محمود خان پسر میر مراد خان را به جای پدرش و به انتقام خون پدر خیر النساء به دربار بیاورند تا او را به قتل برساند. امرا هرچند این عمل را کاری نادرست می دانستند مجبور به اطاعت شدند. اما میرزا محمود خان به قلعه فیروزه پناه برد و محاصره او طول کشید و سرانجام با این شرط تسلیم شد که امرا از خیر النساء بیگم برای او امان نامه بگیرند. خیر النساء بیگم امان نامه داد اما افرادی را فرستاد تا در بین راه او را بکشند. قتل میر محمود خان و بی توجهی خیر النساء به امرایی که مازندران را گشوده بودند آنها را خشمگین تر ساخت. در همین زمان بنا به درخواست مردم کاشان محمد خان ترکمان را از حکومت کاشان عزل کرد و این موجب شد جناح مخالف او قوی تر شود. (2)

هم زمان با این وقایع خیر النساء بیگم که در هراس بود امرای قزلباش یکی از شاهزادگان را به حکومت بردارند امیری را فرستاد تا فرزندش عباس میرزا را به بهانه دلتنگی مادرش از خراسان به قزوین برند. امرای خراسان، علیقلی خان شاملو و مرشدقلی خان استاجلو، به این بهانه که خراسان هم مرز ماوراءالنهر و همیشه در معرض خطر از سوی ازبکان است و نباید از وجود یکی از شاهزادگان خالی باشد به درخواست ها و سفیران مکرر خیر النساء بیگم جواب ندادند و پیام دادند که اگر او به زور متوسل شود در مقابل او به جنگ خواهند ایستاد. (3) این

ص: 257

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/367؛ قاضی احمد قمی: پیشین 676/2-688

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 369/1-373

3- (3) - همان/377-380؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/124-125

وقایع باعث شد که خیر النساء بیگم پایگاه خود را در میان امرا از دست بدهد. به ویژه که از ابتدای روی کار آمدن، او و شوهرش قبایل ترکمان و تکلورا که اینک خواستار قتل او بودند، مورد توجه قرار داده بود و خیلی از افراد قبیله شاملو و استاجلو را از خود رانده بودند. (1) سرانجام امرای مستقر در قزوین که از خودخواهی های این زن به تنگ آمده بودند تصمیم گرفتند او را بکشند. هنگامی که خیر النساء از قصد امرا آگاه شد به جای چاره جویی بر شدت عمل خود نسبت به آنان افزود و آنها را به باد ناسزا گرفت. امرا از شوهرش خواستند اجازه دهد او را بکشند. سلطان محمد، که انسانی درویش نهاد بود، به ملایمت به امرا پیشنهاد کرد که او حاضر است زنش را به هر جایی که امرا رضایت دهند مثل مازندران یا هرات تبعید کند. حتی پیشنهاد کرد حاضر است خود از قدرت به نفع هرکسی که امرا مصلحت بدانند کناره گیری کند. اما امرا که به چیزی کمتر از قتل خیر النساء بیگم راضی نبودند به این پیشنهاد توجهی نکردند. به دولتخانه شاهی هجوم بردند و خیر النساء بیگم را به اتفاق مادرش به قتل رساندند. جنازه خیر النساء ابتدا در شاهزاده حسین قزوین دفن شد. (2) ده سال بعد در 997 ه.ق توسط پسرش شاه عباس که انتقام او را از قاتلینش گرفت به مشهد منتقل و در حرم رضوی مدفون گردید. (3)

از فرزندان خیر النساء از همه نامدارتر یکی حیدر میرزا بود که چندی پس از مادرش کشته شد و دیگری عباس میرزا بود که بعد از پدر با عنوان شاه عباس اول در 996 ه.ق به قدرت رسید و قدرت امپراطوری صفویه را به اوج رساند.

رجبعلی یحیایی

ص: 258

1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/123

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/383-386

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/889-890

صفوی-رستم میرزا

(945-961 ه.ق)

رستم میرزا فرزند سام میرزا (مقتول 957 ه.ق) و نواده شاه اسماعیل اول صفوی، در حدود 945 ه.ق زاده شد.

تنها منبعی که به نام او اشاره کرده خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی است. ظاهراً تنها فرزند سام میرزا بود و پدرش او را «که به حسن و جمال و فضائل و کمال از سایر شاهزاده ها ممتاز بود»، در 16 سالگی داماد نمود و دختر یکی از افراد طایفه شیخاوند را به عقد او درآورد و جشنی بزرگ به مدت 6 ماه برای او بر پا کرد. بعد از عروسی در بستر مرض افتاد و پس از چندی دعوت حق را لبیک گفت. بنا به وصیت جنازه اش را به مشهد مقدس آوردند و در زمین موسوم به غسلگاه یا قتلگاه به خاک سپردند و «تختی و محجری» بر آن ترتیب دادند. (1)

رجبعلی یحیایی

صفوی-زینب سلطان بیگم

(1050- ه.ق)

زینب سلطان بیگم چهارمین دختر شاه طهماسب صفوی (930-984 ه.ق).

از زندگانی او اطلاع زیادی در دست نیست. وی در زمان مرگ پدر خود شاه طهماسب (984 ه.ق) در قزوین بود و توسط شاه اسماعیل دوم نامزد شد تا به ازدواج با علیقلی خان شاملو که به امیرالامرای هرات منصوب شد، درآید اما این ازدواج صورت نگرفت و او تا آخر عمر مجرد باقی ماند. (2) در عهد حکومت برادرش سلطان محمد خدابنده در دربار قزوین و در زمره زنان بزرگ حرمسرا بود زیرا هنگامی که در 996 ه.ق مرشد قلی خان استاجلو، مربی شاه عباس، محمد

ص: 259

1- (1) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 1/ 551

2- (2) - محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین/ 403

شاه خدابنده را مجبور کرد به نفع پسرش عباس میرزا از سلطنت کناره گیری کند و عباس میرزا با عنوان شاه عباس در قزوین بر تخت نشست، شب هنگام آن روز زنان حرمسرا که بزرگ ایشان زینب بیگم بود به حضور شاه جدید رسیدند⁽¹⁾ بنابراین بعید نیست که وی در فراهم آوردن شرایط به نفع شاه عباس نیز نقش داشته است.

بنا به نوشته اسکندر بیگ منشی وی در ایام حکومت شاه عباس (996-1038 ه.ق) در زمره مهمترین زنان حرم شاهی و مورد احترام شاه عباس بوده است و «خیرات و مبرات» می کرده است.⁽²⁾ زینب سلطان بیگم تا 1050 ه.ق زیست و در این سال در اصفهان درگذشت. جسد او بنا به وصیتی که کرده بود به مشهد منتقل و در حرم رضوی مدفون شد. او در ایام زندگانی خود بسیاری از اموال خود را به نیازمندان بخشید و املاک خود را هم که دارای عواید سنگینی بود وقف امامزاده ها و مراکز زیارتی شیعه و تحصیل طلاب کرد.⁽³⁾

رجبعلی یحیایی

(90)

صفوی-شاه طهماسب

(919-984 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) طهماسب میرزا بزرگترین پسر شاه اسماعیل اول صفوی، دومین پادشاه سلسله صفویه (930-984 ه.ق) و

ص: 260

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 580/1

2- (2) - همان 220/1

3- (3) - پوران فرخ زاد: کارنمای زنان کارای ایران/415

وی در سال 918 ه.ق (1) و به قول مشهور در چهارشنبه 26 ذی حجه 919 ه.ق (2) در روستای شاه آباد اصفهان (3) متولد شد. در سن پنج شش سالگی (923 ه.ق) حکومت هرات به نام وی شد و تحت سرپرستی یکی از امرای قزلباش به نام امیر خان موصلو به آنجا رفت. (4) در سال 928 ه.ق از هرات عازم تبریز شد و به حضور پدر رسید. (5)

در سال بعد به حکومت شیراز منصوب شد. (6) پس از اینکه شاه اسماعیل صفوی در 19 رجب 930 ه.ق در گذشت؛ (7) امرای قزلباش بنا به وصیت او طهماسب میرزا را به پادشاهی برداشتند. (8) چون در این زمان شاه طهماسب ده سال و شش ماه بیش نداشت (9) قدرتش توسط امرای قزلباش محدود شده بود، در واقع آنها همه کارها را در دست داشتند. حرص و قدرت طلبی قزلباشان و نظام قبیلگی انجام گسیخته باعث به وجود آمدن مشکلات و رقابت های داخلی زیادی شد که برای ده ها سال ادامه یافت. (10)

از سوی دیگر شاه طهماسب با حملات گسترده و پی در پی ازبکان در شرق و عثمانی ها در غرب رویه رو بود و درگیری های داخلی امرای قزلباش، (11) او را در دهه اول حکومتش در وضعیتی قرار داده بود که نمی توانست با این مشکلات خارجی با قاطعیت برخورد

ص: 261

-
- 1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/ 12
  - 2- (2) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/ 54؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 127/1
  - 3- (3) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 186؛ میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/ 268
  - 4- (4) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 212
  - 5- (5) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/ 351
  - 6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 152/1
  - 7- (7) - همان/ 154؛ حسن بیگ روملو: پیشین/ 237
  - 8- (8) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/ 362؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 12
  - 9- (9) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 241
  - 10- (10) - تاریخ ایران دوره صفویان/ 50
  - 11- (11) - حسن بیگ روملو: پیشین/ 245-247

کند. ازبکان بلافاصله پس از مرگ شاه اسماعیل در 931 ه.ق به خراسان حمله کردند(1) و به رهبری عبید الله خان ازبک شهرها و مناطق توس، مشهد و استرآباد را گرفته و تا بسطام پیش رفتند.(2)

سرانجام شاه طهماسب در سال 935 ه.ق تا حدودی بر درگیری های داخلی، که زیان های گسترده یی به دولت جوان صفویه وارد آورد(3)، غلبه کرد و به سوی خراسان لشکر کشید و در دهم محرم 935 ه.ق با ازبکان در جام نبرد نمود. اما در این نبرد بسیاری از افراد سپاه او از جمله تکلوها و قاجارها از میدان نبرد گریخته و تا دامغان و سمنان و گرگان عقب نشستند و فقط ایستادگی خود او بود که ازبک ها را مجبور به عقب نشینی کرد.(4) شاه طهماسب به علت شورش ذوالفقار بیگ موصلو در بغداد، که احتمال ارتباط آن با عثمانی ها می رفت، نتوانست بیشتر در خراسان بماند و پیروزی بر ازبکان را تکمیل کند.(5) شورش در بغداد در 3 شوال 935 ه.ق سرکوب شد.(6) در پی خروج شاه طهماسب از خراسان ازبکان برای بار سوم به این ولایت هجوم آورده و مشهد را گرفتند و هرات هم تسلیم شد.(7) بنابراین شاه طهماسب مجبور شد بار دیگر به خراسان لشکرکشی کند ولی ازبکان این بار با شاه طهماسب درگیر نشده و به ماوراءالنهر عقب نشستند.(8) شاه طهماسب تا هرات پیش رفت و حکومت خراسان را

ص: 262

1- (1) - همان/242-245؛ قاضی احمد قمی: پیشین 157/1-159

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 171/1-173؛ حسن بیگ روملو: پیشین/356-364

3- (3) - تاریخ ایران دوره صفویان/51

4- (4) - حسن بیگ روملو: پیشین/284-285؛ محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/13-14؛ بوداق منشی قزوینی: جواهر الاخبار/154-

155

5- (5) - تاریخ ایران دوره صفویان/53

6- (6) - همان جا؛ قاضی احمد قمی: پیشین 190/1؛ میرزا بیگ جنابادی: پیشین/402؛ بوداق منشی قزوینی: پیشین/156-158

7- (7) - حسن بیگ روملو: پیشین/290-291

8- (8) - قاضی احمد قمی: پیشین 196/1-211

به برادرش بهرام میرزا داد(1) و به سوی غرب بازگشت. اما بار دیگر درگیری بین سرداران بزرگ قزلباش شاملو، تكلو، ذو القدر، افشار و استاجلو روی داد و به قتل عام تكلوها به دستور شاه منجر شد. (2) این درگیری ها از سویی موجب شد که امرای قزلباش مثل دوران شاه اسماعیل حرمت شاه را نگه ندارند و برخی از آنها مثل الامه سلطان تكلو به عثمانی ها پناه برند. (3) و از سویی سقوط یک نفر امیر در هر زمان ضربه مهلکی برای حکومت و کل امپراتوری بود چون با سقوط گروه شکست خورده امیر پیروز درصدد برمی آمد تا افراد قبیله خود و یا اعضای قبیله متحد را به مناصب مهم ایالتی و درباری برکشد.

این فرایند خصومت های بی شماری به دنبال داشت. (4)

ازبک ها در سال 938 ه. ق برای بار چهارم به خراسان حمله کردند و همه خراسان را به جز هرات گرفتند و بهرام میرزا را یک سال و نیم محاصره کردند.

شاه طهماسب در 939 ه. ق مجبور شد بار دیگر به طرف خراسان لشکر بکشد و ازبکان باز عقب نشینی کردند. (5)

عقب نشینی ناگهانی عبید الله خان ازبک در نیمه ربیع الاول 940 ه. ق از خراسان به واسطه اوضاع ماوراءالنهر بود نه به خاطر پیشروی شاه طهماسب. (6)

طهماسب برادرش القاص میرزا را با سردارانی به فتح مرو و غرjestان فرستاد و خود در مشهد از گناهان توبه کرد و نوشیدن شراب را ممنوع ساخت. (7) در ذی حجه 940 ه. ق به سوی بلخ حرکت کرد. اما حمله سپاه سلطان سلیمان عثمانی (926-

ص: 263

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 97/1؛ بوداق منشی قزوینی: پیشین/159

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 213/1-215؛ حسن بیگ روملو: پیشین/308-310

3- (3) - حسن بیگ روملو: پیشین/311

4- (4) - تاریخ ایران دوره صفویان/52

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 223/1؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 102/1

6- (6) - تاریخ ایران دوره صفویان/54

7- (7) - قاضی احمد قمی: پیشین 225/1؛ حسن بیگ روملو: پیشین/322-323.

974 ه.ق) به تحریک الامه سلطان به غرب ایران و تصرف تبریز باعث شد شاه طهماسب دست از پیشروی به سوی شرق برداشته و روانه غرب شود. (1) حمله عثمانی ها به قلمرو شاه طهماسب بحران سختی را در سلطنت وی پدید آورد. زیرا از یک طرف هنوز شاه طهماسب درگیر نبردهای میان امرا بود و از سویی در شرق ازبکان از غیبت او سود می جستند. (2) اگر سرمای سخت منطقه، عثمانی ها را به عقب نشینی به بغداد مجبور نمی ساخت بی درنگ عثمانی ها صدمات جبران ناپذیری را بر شاه طهماسب وارد می ساختند، چون سرداران او با هم اختلاف زیادی داشتند و بسیاری حتی به سپاه عثمانی پیوستند. (3) در بهار سال بعد سلطان عثمانی حمله تازه ای را به ایران آغاز کرد اما شاه طهماسب با زیرکی از رویارویی مستقیم سرباز زد و به جای آن، همه تلاش خود را متوجه حمله به عقبه سپاه عثمانی کرد. عثمانی ها که از مشکلات لجستیکی و بدی آب و هوا رنج می برند عقب نشینی کردند و در واقع شاه طهماسب پیروز میدان بود زیرا سلطان عثمانی نتوانست مشکل خطر ایرانی ها را که در شرق امپراتوری او بودند از بین ببرد. ایرانی ها در پانزده سال بعد در مرزهای عثمانی، بدون این که با آنها درگیر شوند استحکامات متعددی بوجود آوردند. (4)

مشکل دیگر شاه طهماسب حمله خودسرانه و شورش گونه برادرش سام میرزا به تحریک عده ای به قندهار بود. (5)

ازبکان بار دیگر از نبود شاه طهماسب و درگیری او در حمله عثمانی ها به طور کافی سود جستند و برای پنجمین بار در 941 ه.ق به خراسان حمله کردند. این

ص: 264

1- (1) - حسن بیگ رملو: پیشین/324-326

2- (2) - تاریخ ایران دوره صفویان/55

3- (3) - قاضی احمد غفاری قزوینی: تاریخ جهان آرا/288؛ قاضی احمد قمی: پیشین 1/234-242؛ حسن بیگ رملو: احسن التواریخ/325-327

4- (4) - تاریخ ایران دوره صفویان/59

5- (5) همان/55؛ قاضی احمد قمی: پیشین/242

بار ناراضی بودن مردم هرات از قزلباشان به کمک آنها آمد و هرات را هم گشودند. اما از هم پاشیدگی سپاه آن ها و خبر آمدن شاه طهماسب به سوی خراسان موجب شد عبید الله خان ازبک به سوی بخارا پس نشیند. (1) شاه طهماسب شش ماه در خراسان ماند و لشکر را به فتح قندهار فرستاد که آنجا را گشودند اینک او که بیست و نه سال داشت، پیروزی های چشمگیری به دست آورد و برای مدت ها خطر ازبکان از بین رفت. او به عنوان پادشاهی قدرتمند به حکومت خود ادامه داد و حکومت صفویان را تثبیت کرد. (2) در 944 ه. ق به سوی تبریز رفت (3) و در 945 ه. ق برادر خود القاص میرزا را به تسخیر شیروان فرستاد و این ایالت تازه گشوده شده را به او داد. (4) در 946 ه. ق حمله عبید الله خان ازبک به خوارزم به دلیل عدم همراهی دین محمد خان ازبک ناکام ماند و سرانجام در همین سال با فوت عبید الله خان، (5) شاه از شر او آسوده شد. طهماسب در 947 ه. ق بار دیگر به سرزمین حاصلخیز گرجستان لشکر کشید و پس از نهب و غارت آن مناطق با تعداد زیادی از اسرا به ایران بازگشت. (6) در 949 ه. ق به خوزستان لشکر کشید و شورش آنجا را (7) فرونشاند. در 950 ه. ق برادرش بهرام میرزا را به نبرد با ازبکان فرستاد. (8)

از مهمترین اتفاقات سال 951 ه. ق پناه آوردن همایون شاه هند به دربار شاه طهماسب بود که توسط شیر خان افغان و نیز برادرانش بیرون رانده شده بود و در آینده روابط سیاسی ایران و هند تأثیر نهاد. بنا به تقاضای همایون، شاه

ص: 265

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 261/1 - 267

2- (2) - تاریخ ایران دوره صفویان/ 56

3- (3) - قاضی احمد غفاری: پیشین/ 292؛ قاضی احمد قمی: پیشین 274/1

4- (4) - قاضی احمد غفاری: پیشین/ 293؛ قاضی احمد قمی: پیشین 280/1 - 281

5- (5) - قاضی احمد غفاری: پیشین/ 294؛ قاضی احمد قمی: پیشین 292/1

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 294/1

7- (7) همان 299/1

8- (8) - همان جا

نیروهایی از ایران همراه او نمود و او را در به قدرت رسیدن یاری کرد. همایون نیز قول داد که در عوض قندهار را پس از فتح به ایران واگذار نماید. (1) در 952 ه. ق بار دیگر ازبک ها به مشهد حمله کردند. (2) در 953 ه. ق القاص میرزا، برادر شاه طهماسب و حاکم شروان، سر از فرمان او پیچید اما به زودی از در عذرخواهی درآمد. در همین سال شاه طهماسب به ایروان و گرجستان لشکر کشید، کشتار زیادی کرد و غنایم و اسرای زیادی به چنگ آورد. برادرش را نیز از شروان راند و پسرش، اسماعیل میرزا را حاکم آنجا کرد. (3) اما القاص میرزا که به عثمانی ها پناه برده بود، سال بعد با کمک سلطان سلیمان عثمانی به ایران حمله آورد.

لشکرکشی عثمانی ها مدت دو سال دوام یافت، آنها القاص میرزا را با سپاهی چریکی به داخل ایران هدایت کردند و او شهرهای زیادی در غرب ایران را غارت کرد اما نه او و نه عثمانی ها از این لشکرکشی ها سودی نبردند؛ زیرا شاه طهماسب یک بار دیگر از رویارویی مستقیم سرباز زد و عقبه سپاه عثمانی را مورد هدف قرار داد و با از بین بردن آذوقه، سپاه عثمانی را مجبور به عقب نشینی کرد. القاص میرزا دستگیر و در قهقهه زندانی و پس از چندی به قتل رسید. (4) آسیب پذیری تبریز، پایتخت صفویان، طهماسب را به فکر تغییر پایتخت انداخت. وی در 955 ه. ق قزوین را به پایتختی انتخاب کرد. (5) هم زمان بار دیگر ازبک ها به استرآباد و هرات حمله آوردند. (6) و در سال بعد هرات، فراه و سیستان را مورد

ص: 266

1- (1) - همان 301/1-312؛ حسن بیگ روملو: پیشین/404؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/492-497

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 313/1

3- (3) - همان 321/1؛ حسن بیگ روملو: پیشین/407-410

4- (4) - بوداق منشی قزوینی: پیشین/202-205؛ قاضی احمد قمی: پیشین 325/1-340

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/157

6- (6) - حسن بیگ روملو: پیشین/436

غارت قرار دادند. اما به واسطه مشکلاتی که داشتند خود عقب نشستند. (1) در 957 ه. ق قزلباشان گرجستان را گشودند. (2) در سال 958 ه. ق شاه طهماسب برای بار سوم به گرجستان لشکر کشید و تعداد زیادی از گرجی ها را با غنایم به ایران آورد. (3)

در 959 ه. ق جنگ های زیادی بین سرداران شاه طهماسب و اسکندر پاشا که از طرف عثمانی ها به عنوان پاشای گرجستان و شروان تعیین شده بود، صورت گرفت و ایرانی ها شیبخون های متعددی بر خاک عثمانی ها زدند.

طهماسب سال های 960 و 961 ه. ق نیز درگیر مسایل مرزی با عثمانی ها بود. (4) همچنین در چهارمین لشکرکشی به گرجستان غنایم فراوان نصیب سپاهیان وی شد. (5) سرانجام شاه طهماسب که طبع معتدلی داشت به عثمانی ها تقاضای صلح داد و مذاکرات به پیمانی منجر شد که در 8 رجب 962 ه. ق در آماسیه امضاء شد و تا دو سال بعد از مرگ شاه طهماسب یعنی تا سال 986 ه. ق دوام آورد. هرچند شاه طهماسب از مناطق بین النهرین بغداد و وان دست می کشید اما مناطق مهمی همچون آذربایجان را حفظ کرد و از آسیب های بیشتر جلوگیری کرد. (6) یکی از مهمترین وقایعی که در 963 ه. ق اتفاق افتاد و در آینده حکومت صفویان نیز بی تأثیر نبود بدگمان شدن شاه طهماسب به فرزندش اسماعیل میرزا بود. ابتدا شاه طهماسب در 963 ه. ق او را به حکومت هرات فرستاد و چون از جانب او ایمن نبود در 964 ه. ق دستور داد او را در قلعه قهقهه زندانی کنند. (7)

ص: 267

1- (1) - همان/443؛ قاضی احمد قمی: پیشین 346/1-347

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/448

3- (3) - همان/453؛ قاضی احمد قمی: پیشین/350-352

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 352/1-370؛ حسن بیگ روملو: پیشین/458-493

5- (5) - حسن بیگ روملو: پیشین/489

6- (6) - تاریخ ایران دوره صفویان/60

7- (7) - قاضی احمد غفاری: پیشین/302-303؛ قاضی احمد قمی: پیشین 387/1-

شاید علت اصلی اختلاف بین پدر و پسر مخالفت اسماعیل میرزا با پیمان صلح با عثمانی بوده است.

در سال 967 ه.ق با یزید فرزند شاه سلیمان عثمانی، پس از نبرد با برادر خود سلیم به ایران پناه آورد. شاه طهماسب ابتدا سعی کرد از پادشاه عثمانی برای او تقاضای بخشش کند اما موفق نشد و هنگامی که متوجه شد بایزید قصد طغیان دارد و ممکن است صلح بین ایران و عثمانی به مخاطره بیفتد، او را به عثمانی ها تحویل داد. (1) از دیگر حوادث دوران سلطنت شاه طهماسب باید به مطیع شدن میر مراد خان حاکم مازندران در سال 971 ه.ق (2) و اعزام معصوم بیگ صفوی برای مقابله با حملات ازبکان به خراسان اشاره کرد. (3)

پس از درگذشت سلطان سلیمان عثمانی در 974 ه.ق و روی کار آمدن فرزندش سلیم روابط صلح آمیز ایران با عثمانی ادامه یافت زیرا شاه طهماسب غیر مستقیم در به قدرت رساندن سلیم نقش ایفا کرده بود. (4) در 975 ه.ق شورش احمد خان گیلانی سرکوب شد. (5) در 976 ه.ق بنا به روایتی شاه طهماسب برادرش سام میرزا و دو فرزند او را با دو فرزند برادر دیگرش القاض میرزا که در قلعه قهقهه زندانی کرده بود کشت تا از توطئه آنها در امان باشد. (6) با نزدیک شدن به سال های پایانی عمر، شاه طهماسب، به شاهزادگان و امرا بدگمان بود. این مطلب از تغییرات گسترده بی که او در سال 977 ه.ق در محل حکومت سرداران و رؤسای

ص: 268

1- (1) - همان 418-417/1؛ قاضی احمد غفاری: پیشین/305-306؛ محمد علی مهمید: تاریخ دیپلماسی ایران/82

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/541؛ قاضی احمد قمی 6 پیشین 441/1

3- (3) - قاضی احمد غفاری: پیشین/309

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 554-459/1

5- (5) - حسن بیگ روملو: پیشین/558

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین 554-553/1

ایلات به وجود آورد قابل تشخیص است.(1) در همین سال ازبکان به خراسان دستبرد زدند و اموال زیادی به غارت بردند.(2) در سال 982 ه.ق شاه طهماسب دچار بیماری سختی شد و در بستر افتاد و به دنبال بیماری او اختلافات در میان اعضای خاندان سلطنتی و امرا آشکار شد. به گفته روملو: «دل ها هراسان و خاطرها پریشان گشت و میان امرا و ارکان دولت خصومت و نزاع چند نوبت واقع شد.»(3) هرچند شاه طهماسب دو سال دیگر زیست اما ظاهرا نتوانست اختلافات میان امرا و درباریان را که آتش زیر خاکستر بود از بین ببرد. در این سال بزرگان قزلباش در راستای منافع خود به دوسه گروه تقسیم شدند.

برخی خواهان به قدرت رساندن فرزند بزرگ شاه طهماسب یعنی محمد میرزا و برخی مانند استاجلوه‌ها طرفدار حکومت حیدر میرزا و عده ای نیز طرفدار اسماعیل میرزا بودند. سرانجام شاه طهماسب پس از پنجاه و سه سال و شش ماه و بیست روز حکومت، که طولانی ترین مدت حکومت در ایران بعد از اسلام بوده است، در سن 64 سالگی در قزوین درگذشت.(4)

شاه اسماعیل دوم پس از جلوس بر تخت سلطنت در 27 شعبان 984 ه.ق دستور داد جنازه شاه طهماسب را، که در باغچه سلطنتی به امانت دفن شده بود، به امامزاده حسین قزوین منتقل نمایند تا در پاییز به مشهد برده شود، بنا به دستور شاه اسماعیل، جنازه شاه طهماسب توسط مرتضی قلی خان، حاکم جدید مشهد، به این شهر فرستاده شد و در حرم حضرت رضا علیه السلام در یکی از سه چهار قبری که کنده شده بود تا از شناسایی قبر اصلی توسط دشمنان (ازبک‌ها) جلوگیری شود به خاک سپرده شد.(5) و مکان دفن وی به صفا شاه

ص: 269

1- (1) - همان 563/1

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/573

3- (3) - همان/592

4- (4) - میرزا بیگ جنابدی: پیشین/571-572؛ حسن بیگ روملو: پیشین/559-560؛ قاضی احمد قمی: پیشین/593/1

5- (5) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/34؛

شاه طهماسب به علما و ارباب زهد احترام می گذاشت. با جدیت در رونق آستانه ها و مدارس و بقعه ها و تعمیر مساجد می کوشید؛ از جمله مبالغی برای پخش در میان سادات به هنگام میلاد ائمه معصومین اختصاص داد و نیز هر سال مبالغی به دستور وی در اماکن مقدس مکه، مدینه و مشهد ائمه و امامزاده ها توزیع می شد. در این اوقات میان نیازمندان شهرها نان تقسیم می کردند. به ویژه در مشهد، سبزوار، استرآباد، قم، کاشان، یزد، اردبیل و تبریز که شیعه نشین بودند برای تعدادی معلم لباس و دیگر نیازمندی ها تأمین می شد. او مالیات راهداری را نیز از 972 ه. ق حذف کرد. (2)

از مهمترین کارهای وی که به تاریخ شهر مشهد مربوط است و جنبه مذهبی هم دارد اینکه او اولین شخصی است که اقدام به طلاکاری گنبد و گلدسته حرم حضرت رضا علیه السلام کرد. زیرا پس از غلبه بر ازبکان، در جنگ جام، نذر کرد که گنبد حرم امام رضا علیه السلام را به طلا بیاراید و پس از چندی که قدرتش استحکام یافت «مقدار شصت و سه من طلا به جهت گنبد و هفده من به جهت میل گنبد صرف نمود.» (3) دیگر آثاری که توسط شاه طهماسب ساخته شد، عبارتست از باروی بیرون و اندرون مشهد مقدس، باروی تهران، مسجد صاحب آباد تبریز، باغ سعادت آباد و بناهای وابسته به آن در قزوین، بناهای امامزاده عبد العظیم در ری و شاهزاده حسین در قزوین و تعدادی مدرسه، مسجد، رباط، حمام از جمله مسجد پنجه علی

ص: 270

1- (1) - محمد هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/700

2- (2) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/15؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 201/1-202؛ عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/60؛ قاضی احمد قمی: پیشین 598/1

3- (3) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/15؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 203/1

قزوین(1)، تعمیر(و یا ساخت) مقبره سلطان محمد عابد در گناباد(2) و توسعه مقبره جدش شیخ صفی الدین در اردبیل(3) او املاکی را نیز برای مخارج حفاظ و روشنایی مقبره خود وقف کرد که شامل مزرعه حسینی میان ولایت، ربخان و جمع آباد تبادکان می باشد(4) برخی نوشته اند شاه طهماسب اولین متولی از سوی حکومت، را برای حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام منصوب ساخته است. مؤتمن در تاریخ آستان قدس می نویسد تا زمان حمله ازبکان در سال 935 ه.ق تولیت به دست نقبا بود و پس از اینکه شاه طهماسب حمله آنها را دفع کرد و مشهد را متصرف گردید، املاکی را وقف حرم نمود و متولی و متصدی مخصوص غیر از نقبا از سوی خود انتخاب کرد و کلیه امور آستانه را به او وا گذاشت و بدین ترتیب از این زمان تولیت امور حرم از نقبای مشهدی گرفته شد و به درباریان شاهی تفویض شد.(5) البته باید گفت این نظر اشتباه است و همان طور که منابع می گویند پدرش شاه اسماعیل برای مشهد هم مانند نجف و شاه چراغ متولی برگزید و اولین متولی مشهد که احتمالاً در همان سال پس گیری خراسان(916 ه.ق) به تولیت رسید خواجه عتیق بن علی بن احمد طوسی منشی خود شاه اسماعیل بود(6) که مطابق وقف نامه اش تا سال 931 ه.ق در قید حیات بوده است. اما باید گفت که شاه طهماسب به کار انتخاب متولیان ادامه داد و از جمله در سال 982 ه.ق تولیت را به دو بخش واجبی و سنتی تقسیم کرد. تولیت واجبی را به میر کمال الدین استرآبادی و تولیت سنتی را به میر ابو القاسم اصفهانی داد.(7)

ص: 271

-
- 1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 609/1؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 203/1؛ علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/16
  - 2- (2) - آسیه جوادی: معماری ایران 372/1
  - 3- (3) - همان/379-380
  - 4- (4) - نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/ 401
  - 5- (5) - علی مؤتمن: پیشین/171
  - 6- (6) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/46
  - 7- (7) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ /2

وی از پادشاهان با فضل و کمال بود که در کودکی تحت تعلیم و تربیت قرار گرفت. (1) در جوانی خطوط نسخ، ثلث و نستعلیق را خوب می نوشت و در نقاشی نیز مهارت داشته است و از طراحان ایران به شمار می رود. (2) او به نوشتن و خواندن تاریخ علاقمند بود (3) و وقایع سی سال از زندگی خود را نوشته که با عنوان تذکره شاه طهماسب چاپ شده است. او به جمع آوری کتاب های نفیس علاقه داشت و در تبریز کتابخانه مهمی تأسیس کرد. (4) شاگردپرور هم بود و استاد مظفر علی نقاش، نوه خواهر استاد بهزاد، تا حد زیادی تربیت خود را به وی مدیون بوده است. (5) او طبع شعر نیز داشته و «عادل» تخلص می کرده است (6) اما به دلایل مذهبی از قصیده و غزل روی گردان بود و دیگران را نیز از گفتن غزل و قصیده مگر در فضیلت و منقبت اهل بیت علیه السلام نهی کرده است. (7)

ایات زیر را وی در مدح امیر بیک مهرداد سروده است:

ای بلند اختر سپهر شرف وی گرامی در خجسته صدف

رانده در قلمز وزارت فلک کارفرمای صد نظام الملک

نیست در زیر چرخ چون تو وزیر شرف روزگار بنده امیر (8)

شاه طهماسب 12 پسر و 6 دختر داشته است که دو تن به پادشاهی رسیدند.

1- سلطان محمد میرزا (حکومت

ص: 272

1- (1) - میرزا حبیب اصفهانی: تذکره خط و خطاطان/ 185

2- (2) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/ 137-138؛ محمد علی تربیت: دانشمندان آذربایجان/ 365؛ میرزا حبیب اصفهانی: پیشین/ 185

3- (3) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 94/1

4- (4) - عزیز دولت آبادی: سخنوران آذربایجان 54-55

5- (5) - صادقی کتابدار: تذکره مجمع الخواص/ 9

6- (6) - محمد علی تربیت: پیشین/ 365

7- (7) - عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 157/1-158

8- (8) - صادقی کتابدار: پیشین/ 8

2- اسماعیل میرزا (حکومت 984-985 ه.ق).

از دیگر فرزندان پسر وی حیدر میرزا در جریان جانشینی پدر کشته شد (984 ه.ق) و سلطان مصطفی میرزا، سلطان محمود میرزا، سلطان علی میرزا، امام قلی میرزا، سلطان احمد میرزا و سلطان سلیمان میرزا که توسط برادرشان شاه اسماعیل دوم در 984 ه.ق کشته یا کور شدند. از دخترانش باید از گوهر سلطان همسر ابراهیم میرزا، پریخان خانم همسر بدیع الزمان میرزا، شهربانو خانم همسر جمشید خان گیلانی و سلطان خانم زن احمد خان گیلانی نام برد. (1)

رجبعلی یحیایی

(91)

صفوی-شاه طهماسب دوم

(ح 1114-1151 ه.ق)

طهماسب میرزا مشهور به شاه طهماسب دوم فرزند شاه سلطان حسین آخرین پادشاه صفوی (1105-1135 ه.ق).

او یکی از فرزندان دهگانه شاه سلطان حسین بود. (2) پدرش که در 1105 ه.ق بر تخت سلطنت نشست پادشاهی بی اراده بود که در حرم پرورش یافته بود و سقوط حکومت دوقرنه صفویه بر دست او تحقق یافت و در منابع دوره صفویه شرح بی کفایتی او به تفصیل آمده است. (3)

طهماسب میرزا در حرمسرای شاهی تربیت یافت. (4) در سال های 1134 و 1135 ه.ق که افغانه قندهار از طریق کرمان و نواحی جنوبی ایران به اصفهان

ص: 273

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 609/1؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 204/1-220؛ ملا- جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/25-26

2- (2) - محمد محسن مستوفی: زبده التواریخ/137

3- (3) - محمد هاشم آصف: رستم التواریخ/60؛ کروسینسکی: سفرنامه/21-23؛ تاریخ ایران دوره صفویان/122

4- (4) - محمد هاشم آصف: پیشین/125

هجوم آوردند، شاه سلطان حسین وی را که در این هنگام حدود 18 سال داشت به ولیعهدی خود انتخاب کرد(1) و به طرف شمال غربی ایران فرستاد تا با جمع آوری نیرو، اصفهان را از محاصره برهاند.(2) ظاهراً شاه سلطان حسین به دلیل عدم اعتماد به طهماسب میرزا وی را روانه کاشان و قزوین ساخت.(3)

طهماسب میرزا پس از استقرار در قزوین به ویژه پس از اینکه شنید پایتخت ایران به دست افغانه افتاده است و آنها در 15 محرم 1135 ه.ق وارد شهر اصفهان شده اند؛ خود را شاه طهماسب دوم خواند و در آن شهر بر تخت نشست و به عیش و نوش پرداخت.(4) هنگام هجوم افغانه به قزوین به تبریز گریخت و به عیش و نوش ادامه داد.(5) هم زمان با تسلط افغانه و سقوط دولت صفویه، عثمانی ها که منتظر چنین فرصتی بودند به نواحی غرب و شمال غرب ایران یعنی آذربایجان، کرمانشاه و گرجستان لشکر کشیدند. حزین که از دوستان طهماسب میرزا و در برخی مواقع همراه او بود و او را نصیحت می کرده است، می نویسد شاه طهماسب که در جوانی به سر می برد از خبر سقوط اصفهان دچار افسردگی و غم شد و به پیشنهاد یکی از امرای خود برای از بین بردن اندوه و غم به عیش و عشرت روی آورده و در این راه دچار افراط شده است.(6) اکثر افراد اردوی او نیز افرادی نادان و بی فکر و کم تجربه بودند.(7) این امر موجب آشفتگی در اردوی او(8) و جدایی همراهان وی شد

ص: 274

- 1- (1) - محمد محسن مستوفی: پیشین/139
- 2- (2) - محمد هاشم آصف: پیشین/128؛ سلطان هاشم میرزا: زبور آل داود/52؛ محمد علی حزین لاهیجی: تاریخ حزین/56
- 3- (3) - تاریخ ایران دوره صفویان/134
- 4- (4) - محمد علی حزین لاهیجی: پیشین/56؛ محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 1/63؛ تاریخ ایران دوره صفویان/137
- 5- (5) - سلطان هاشم میرزا: پیشین/52-53؛ ابو الحسن گلستانه: مجمل التواریخ/64
- 6- (6) - محمد علی حزین لاهیجی: پیشین/59
- 7- (7) - سلطان هاشم میرزا: پیشین/53
- 8- (8) - محمد کاظم مروی: پیشین 1/63-64

زیرا می دیدند امیدی به اینکه وی بتواند کاری علیه افغانه انجام دهد نیست. از جمله همراهان او سید احمد مرعشی اصفهانی بود که به جنوب ایران رفت و علیه افغانه جنگ هایی را انجام داد و در سال 1139 ه.ق خود را شاه خواند اما سرانجام در 1140 ه.ق به دست افغانه کشته شد. (1) پیشروی عثمانی ها در غرب ایران شاه طهماسب را به جنگ مشغول و از پرداختن به اصفهان بازداشت. فراوانی سپاه و قدرت عثمانی ها از یک سو و تصرف خزاین دولتی به دست افغانه و شورش های متعدد در گوشه و کنار ایران و اینکه هرکس به فکر حفظ مال و فرزند خود بود؛ از جمله علل دیگر ناکامی شاه طهماسب در اقدامی قاطع برای نجات اصفهان بود. روس ها از طریق دریای خزر بر بخش های مهمی از شمال کشور دست انداخته بودند.

خراسان نیز از شورش افغانه ابدالی هرات عرصه آشوب بود و ملک محمود سیستانی مشهد را گرفته و به نام خود سکه زده بود. شاه طهماسب ناچار شد که به سوی ری و تهران رفته و خود را از تیررس عثمانی ها نجات دهد. اما در آنجا از افغانه غلزیایی که می کوشیدند بر مرکز ایران مسلط شوند شکست خورد و به مازندران گریخت. (2) در مرکز ایران محمود افغان که پس از سلطه بر اصفهان از تجدید حیات دولت صفویه می ترسید در سال 1137 ه.ق بسیاری از شاهزادگان صفوی را کشت. اما اندکی بعد خود او دیوانه شد و در رجب 1137 ه.ق توسط پسر عمویش اشرف کشته شد. (3) اشرف پس از چند نبرد با عثمانی ها با آنان صلح کرد. همچنین شاه سلطان حسین صفوی را به قتل رساند. (4) عثمانی ها در غرب به تاخت و تاز خود ادامه دادند. مقاومت مردم

ص: 275

1- (1) -سلطان هاشم میرزا: پیشین/53-61

2- (2) -میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/78

3- (3) -سلطان هاشم میرزا: پیشین/54؛ محمد هاشم آصف: پیشین/142

4- (4) -محمد علی حزین لاهیجی: پیشین/63

برخی مناطق در برابر آنها باعث خرابی های فراوان شد. (1) گرچه قاجارها در مازندران به طهماسب پیوستند اما او بسیاری از نیروهای خود را به واسطه بیماری از دست داده بود. طهماسب که آوازه شجاعت نادر را در شمال خراسان شنیده بود، پیکر فرستاد و از او خواست که به وی بپیوندد، نادر هم تقاضای شاه جوان را پذیرفت. (2) پس از اینکه نادر با 500 یا 600 نفر مرد جنگی به شاه طهماسب پیوست، شاه طهماسب، نادر را طهماسب قلی (بنده طهماسب) لقب داد. (3) طهماسب به همراه نادر در سال 1139 ه. ق موفق به شکست ملک محمود سیستانی و تصرف مشهد شد. شاه طهماسب، نادر را قورچی باشی خود کرد و اداره قلمرو و مهر شاهی خود را به او داد و نادر همه کارها را به دست گرفت (4) و کم کم رقیبی برای شاه گردید. طهماسب از ترس نادر به کردهای قوچان پناه برد اما نادر او را به مشهد باز آورد و به ظاهر کمر به خدمت او بست. (5) پس از سرکوبی طوایف ترکمن در مازندران باز هم اختلاف طهماسب با نادر بیشتر شد؛ زیرا طهماسب اصرار داشت هرچه زودتر به اصفهان حمله کنند و آن شهر را بگیرند اما نادر معتقد بود او باید ابتدا، ابدالیان هرات، که خراسان را مورد هجوم قرار می دهند، سرکوب کند. (6)

اشرف افغان هم که از قدرت گیری نادر و طهماسب آگاهی یافته بود روانه جنگ با آنان شد اما سپاهیان نادر و طهماسب در جنگ هایی که در سال 1142 ه. ق با آنها انجام دادند افغانه را در هم شکستند. (7) شهرهای قزوین،

ص: 276

1- (1) - همان/62-76

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/52-55؛ محمد کاظم مروی: پیشین 1/54؛ عبد الکریم کشمیری: بیان واقع/9

3- (3) - عبد الکریم کشمیری: پیشین/9؛ ویلم فلور: حکومت نادر شاه/14

4- (4) - ویلم فلور/همان جا

5- (5) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/64-67؛ محمد کاظم مروی: 1/73-77

6- (6) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/78

7- (7) - محمد علی حزین لاهیجی: پیشین/

کاشان و اصفهان گشوده شد(1) و شاه طهماسب در زمستان 1142 ه.ق به طور رسمی بر تخت سلطنت جلوس کرد و خطبه و سکه به نام وی شد و حکومت بعد از هفت سال به صفویه بازگشت.(2)

نادر، خواهر شاه طهماسب را که گوهر شاد بیگم نام داشت به عقد خود و خواهر دیگر او را به عقد فرزندش رضاقلی میرزا درآورد.(3) به امر شاه طهماسب بقیه نقاط مثل فارس و نواحی جنوبی را از دست افغانه گرفت و از راه لرستان و خوزستان به کرمانشاه رفت و عثمانی ها را از برخی نواحی عقب نشانند. اما طهماسب از نادر که جقه و مهر شاهی را در دست داشت و از پیروزی های وی می ترسید نگران بود.(4)

لذا هنگامی که نادر پس از نبرد با عثمانی ها در آذربایجان مجبور شد برای شورش ابدالی های هرات به خراسان بشتابد(5) از درگیری او در امور خراسان خرسند شد و تصمیم گرفت با استفاده از غیبت نادر به نبرد با عثمانی ها پرداخته و برای خود اعتبار کسب کند. بنابراین به ایروان لشکر کشید و پیروزی هایی هم به دست آورد اما عثمانی ها از طرف بغداد به سوی کرمانشاه و همدان حمله آوردند و طهماسب را مجبور کردند از ایروان دست کشیده و در اواخر 1144 ه.ق به جبهه جدید بشتابد. عثمانی ها او را فریب داده با حمله ناگهانی مجبور به مصالحه و واگذاری بخش های عظیمی از خاک ایران، از شمال تا رود ارس و از غرب تا همدان، کردند.(6) شاه طهماسب

ص: 277

-
- 1- (1) - پادری بازن: نامه های طیب نادر شاه/ 13
  - 2- (2) - محمد هاشم آصف: پیشین/ 117-172
  - 3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین/ 120-121
  - 4- (4) - محمد علی حزین لاهیجی: پیشین/ 89-90
  - 5- (5) - محمد کاظم مروی: پیشین/ 126-150
  - 6- (6) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/ 173-174؛ محمد علی حزین لاهیجی:

که دچار موقعیتی متزلزل شده بود به اصفهان برگشت و به عیش و نوش پناه برد. (1) نادر صلح بین او و عثمانی ها را نپذیرفت و به عثمانی ها پیام داد که آماده نبرد باشند. (2) نادر که خود در اندیشه قبضه کردن حکومت بود این مقدمه را بهانه مناسبی برای برکنار کردن شاه طهماسب دانست و پس از فتح هرات روانه اصفهان شد. شاه طهماسب که از روحیه نادر آگاه بود به سرچشمه، در 12 فرسنگی اصفهان رفت تا اگر نادر قصد خاندان صفویه کند خود به فارس یا رشت و لاهیجان بگریزد و یا به عثمانی ها پناهنده شود.

اما نادر پیام داد که او فقط قصد خدمت به شاه را دارد و می خواهد خود را برای نبرد با عثمانی ها آماده کند. طهماسب به توصیه برخی از مشاورانش به اصفهان رفت. (3) نادر در اصفهان، شاه طهماسب را به باغ هزار جریب دعوت کرد و بساط عیش و نوش را برای او فراهم آورد و او را خلع سلاح کرد و سرداران را فراخواند و بی لیاقتی او را برای اداره کشور به آنان نمایاند و آنان را راضی به عزل شاه طهماسب کرد. نادر، شاه طهماسب را در ربیع الاول 1145 ه. ق خلع نمود و به جای وی پسرش عباس میرزا را که نوزادی چندماهه بود بر تخت نشانید و او را شاه عباس سوم خواند و خود مثل گذشته نایب السلطنه و در واقع همه کاره امور شد و خزاین صفویه را در اختیار گرفت. (4) شاه طهماسب را با مادر و برخی از زنان و خواجگان تحت نظر به سبزوار (5) و شاه

ص: 278

1- (1) - محمد هاشم آصف: پیشین/177-178

2- (2) - ویلم فلور: پیشین/29؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/174

3- (3) - ویلم فلور: پیشین/32

4- (4) - همان/35-36؛ محمد کاظم مروی: پیشین/1-232-234؛ محمد هاشم آصف: پیشین/179

5- (5) - محمد هاشم آصف: پیشین/179؛ ویلم فلور: پیشین/36، 71

عباس سوم را به قزوین فرستاد(1) و خود رهسپار جنگ با عثمانی ها شد. نادر که از هواخواهی مردم نسبت به خاندان صفویه می هراسید؛(2) سال 1148 ه.ق در شورایی مرکب از بزرگان همه نقاط ایران، در دشت مغان، پسر شاه طهماسب یعنی شاه عباس سوم را هم کنار گذاشت و خود سلطنت را به دست گرفت(3) و به این ترتیب برای همیشه به حکومت صفویه پایان داده شد و تلاش های برخی از طرفداران صفویه مثل بختیاری ها سودی نبخشید.(4)

شاه طهماسب دوم تا سال 1151 ه.ق زنده بود. در این سال رضاقلی میرزا فرزند نادر شاه که نایب السلطنه شده بود به خاطر اینکه مبادا طرفداران صفویه شاه طهماسب را در نبود نادر، که در هند بسر می برد و شایع شده بود که کشته شده است، به پادشاهی بردارند؛ با دو فرزندش عباس میرزا و سلیمان میرزا به قتل رساند و جنازه آنان را برای دفن به مشهد فرستاد که در حرم رضوی به خاک سپرده شدند.(5)

شاه طهماسب بنا به گفته مرعشی دو پسر و یک دختر داشته است. پسران او یکی القاص میرزا نام داشته که در ایام زندگانی پدر فوت شد و دیگر عباس میرزا بود که نادر او را شاه کرد.(6)

از بناهایی که به دستور شاه طهماسب در اصفهان ساخته شد تالاری باشکوه در کنار زاینده رود و گنبدی به نام «توحیدخانه» بوده است.(7)

درباره ویژگی های فردی شاه طهماسب دوم می توان گفت که او از

ص: 279

1- (1) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/82

2- (2) - ویلم فلور: پیشین/22-23

3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین/2-456-458؛ عبد الکریم کشمیری: پیشین/19-20

4- (4) - محمد کاظم مروی: پیشین/2-478

5- (5) - محمد علی حزین: پیشین/133؛ ویلم فلور: پیشین/88

6- (6) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/83

7- (7) - محمد هاشم آصف: پیشین/174-175

تربیت حرمسرای بر خوردار بود و این لیاقت را نداشت که امپراتوری عظیم صفویه را نجات بخشد. او که در هنگام عزل در سال 1148 ه. ق حدود 28 سال داشت مردی خوش ریخت بود اما بیش از آنکه شایسته حکومت کردن باشد، دنبال سرگرمی با الکل و زنبارگی و شکار و تیراندازی بود. (1) به همین علت به زودی از سوی نادر که شخصی هوشمند و جسور بود کناره زده شد. در دوره ای که شاه طهماسب پادشاه اسمی ایران بود (1135-1148 ه. ق) اوضاع ایران بسیار نابسامان و خرابی ها و ناامنی ها به دلیل ضعف و بی لیاقتی حاکمان پایانی دولت صفویه و کارگزاران آنان (2) و هجوم نیروهای بیگانه عثمانی، روس و افغان و سر بر آوردن مدعیان متعدد قدرت و زیاده ستانی ها و هزینه لشکرکشی ها به اوج خود رسیده بود. این عوامل جمعیت را در ایران به شدت کاهش داد. بنا بر گزارش هلندی ها جمعیت اصفهان از 90 هزار خانوار در دوران سلطنت شاه سلطان حسین به حدود 8 هزار خانوار و کمتر از آن رسید. (3) کشاورزی و تجارت رو به افول نهاد و هزینه های جنگ های پی در پی مردم را بیش از پیش به فلاکت کشاند و زمینه سقوط کشوری مستقل و خودکفا را برای دوره های بعد فراهم ساخت.

رجبعلی یحیایی

(92)

صفوی-فاطمه سلطان بیگم

(-1151 ه. ق)

فاطمه سلطان یکی از دختران شاه سلطان حسین صفوی، آخرین پادشاه صفوی و همسر رضاقلی میرزا افشار.

اطلاع چندانی از زندگی فاطمه سلطان در دست نیست. در سال 1142 ه. ق نادر افشار در حوالی شیراز، اشرف افغان را شکست داد و به قتل رساند. شاه طهماسب دوم صفوی برای

ص: 280

1- (1) - ویلم فلور: پیشین/16-17

2- (2) - محمد علی حزین: پیشین/52-53

3- (3) - ویلم فلور: پیشین/73

قدردانی از او حسنعلی بیگ معیر الممالک را همراه خلعت های شاهی به نزد نادر در شیراز فرستاد. نادر هم نماینده شاه را به همراه ابو القاسم کاشی روانه دربار طهماسب نمود و از او خواستار حکومت خراسان و ازدواج یکی از شاهزاده خانم های صفوی با پسرش رضا قلی میرزا شد. (1)

شاه طهماسب نیز یکی از خواهران خویش را که فاطمه سلطان بیگم نام داشت نامزد پسر نادر کرد. وی از شیراز به خراسان فرستاده شد و بعد از اینکه افاغنه شکست قطعی خوردند و نادر وارد مشهد شد، مراسم ازدواج او با رضا قلی میرزا در دهم رجب 1143 ه. ق انجام گرفت. (2)

این ازدواج برای نادر از اهمیت بسزایی برخوردار بود؛ چرا که خانواده او را، که اصل و نسبی نامشخص داشت با خاندان با سابقه صفوی پیوند زد. به همین خاطر وقتی شاهرخ میرزا، فرزند رضا قلی، از این زن در 1146 ه. ق به دنیا آمد، نادر اظهار شادی و شرف زیادی از خود نشان داد. (3)

بعد از ازدواج، از سرنوشت فاطمه سلطان اطلاعی در دست نیست، تا اواخر سال 1151 ه. ق که چگونگی فوت او در منابع ذکر شده است. در این زمان رضا قلی میرزا نایب السلطنه با دریافت فتح نامه نادر شاه، که از هند فرستاده شده بود، دستور داد جشن های مفصلی در شهرهای ایران بر پا شود. در مشهد نیز که مقر حکومتی او بود مراسم باشکوهی برگزار شد. همسر او، فاطمه سلطان، نیز در این جشن ها شرکت داشت بدون اینکه از قتل برادرش و دیگر اعضای خانواده صفوی در سبزوار به دستور شوهرش باخبر باشد؛ چرا که رضا قلی میرزا اطرافیان را از

ص: 281

1- (1) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/116

2- (2) - همان/141؛ محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 1/163؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: دره نادری/257؛ حدیث نادر شاهی/23

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/228

دادن این خبر به او منع کرده بود. در طی جشن یکی از ندیمه‌ها خبر را به گوش او رساند و فاطمه سلطان هم از غم داغ برادر خود را حلق آویز یا به قولی مسموم کرد که در اثر آن فوت کرد و یک باره جشن به ماتم مبدل شد. بعد از چند روز عزاداری جسد او در کنار قبر برادرش طهماسب صفوی، در حرم رضوی دفن شد. (1)

اسماعیل رضایی

(93)

صفوی-گوهر سلطان خانم

(-984 ه.ق)

دختر شاه طهماسب اول صفوی و همسر شاهزاده مشهور و دانشمند صفوی ابو الفتح ابراهیم میرزا حاکم مشهد (962-974 ه.ق).

گوهر سلطان خانم اولین دختر از دخترهای هفتگانه شاه طهماسب اول صفوی (930-984 ه.ق) (2) در حدود 963 ه.ق به ازدواج شاهزاده هنرمند و دانشمند صفوی ابو الفتح ابراهیم میرزا درآمد که از سال 963 تا 974 ه.ق حاکم مشهد بود. (3) در سال 967 ه.ق شاه طهماسب گوهر سلطان را روانه خانه شوهرش در مشهد نمود و جشن عروسی باشکوهی برای او ترتیب داد. (4)

شوهر او کتابخانه‌ای مشتمل بر چهار هزار مجلد کتاب در مشهد تشکیل داده بود و علما و هنرمندان زیادی به این کتابخانه رفت و آمد می‌کردند. می‌توان گفت خانه گوهر سلطان خانم و همسرش خانه امید فرهنگ دوستان بود. (5) پس از آنکه در سال 974 ه.ق شوهر گوهر سلطان از حکومت مشهد عزل و به اقامت در سبزوار مجبور گردید و سپس در 982 ه.ق به قزوین رفت و نیز همراه شوهر بوده است. پس

ص: 282

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین/771-775

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 610/1

3- (3) - همان 389، 384/1؛ عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/110

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین 415/1-416

5- (5) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/110

از آنکه در روز شنبه پنجم ذی حجه سال 984 ه.ق ابو الفتح ابراهیم میرزا به همراه چند شاهزاده دیگر صفوی به دستور شاه اسماعیل دوم به قتل رسید؛(1) گوهر سلطان خانم کتابی بسیار گران بهاء را، که به کوشش شوهرش از خط استادان مشهور و نقاشی های استاد بهزاد فراهم آمده بود، و نیز کتاب های گران بهای دیگر را به آب شست تا به دست شاه اسماعیل دوم نیفتد.(2)

خودش هم، که علاقه ای فراوان به شوهرش داشت، غم مرگ او را تحمل نکرد و به گفته قاضی احمد قمی پس از حدود سه ماه و دوازده روز بیماری و ناتوانی در سه شنبه هفدهم ربیع الاول سال 985 ه.ق درگذشت. شاه اسماعیل دوم پول زیادی داد و قورخمس بیگ شاملورا با جمعی از سادات، علما و بزرگان و وزرا مأمور مراسم تدفین وی کرد. آنها نعش گوهر سلطان را به قم برده و در سردابه شاهزاده سلطانم در حرم حضرت معصومه دفن کردند.(3)

پس از یک سال و به هنگامی که شاه اسماعیل دوم فوت کرد و به جای او شاه محمد خداپنده(985-996 ه.ق) به حکومت رسید تنها دختر گوهر سلطان خانم و ابراهیم میرزا که گوهر شاد بیگم نام داشت و در 969 ه.ق در مشهد متولد شده بود؛(4) جنازه مادر را به همراه جنازه پدر، که در قزوین دفن شده بود، به مشهد منتقل کرد(5) و در مقبره ای که آنها از قبل برای خود در حرم مطهر مهیا کرده بودند به خاک سپرد.(6)

رجبعلی یحیایی

ص: 283

-
- 1- (1) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 322/1؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 634/1
  - 2- (2) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/144؛ محمد علی مدرس تبریزی: ریحانه الادب 457/3
  - 3- (3) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 645 /2
  - 4- (4) - همان 984/2؛ دایره المعارف بزرگ اسلامی 545/2
  - 5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین 610/1، 672 /2
  - 6- (6) - قاضی احمد قمی: گلستان هنر/118

ششمین پسر شاه طهماسب اول صفوی از یکی از زنان غیر دائم او به نام زهره باجی گرجی، (1) مادر سلطان مصطفی میرزا به احتمال جزو اسرای جنگی بوده است که از گرجستان در طی حمله های مکرر شاه طهماسب به ایران آورده شدند. مصطفی میرزا در سال 964 ه.ق به دنیا آمد (2) و از سال 975 ه.ق از فعالیت های او آگاهی هایی در دست است. در این سال با مربی اش نظر بیگ استاجلو در لشکرکشی برای سرکوب خان احمد گیلانی حضور داشته است. (3)

معلوم نیست مصطفی میرزا مانند شاهزادگان دیگر به حکومت جایی منصوب بوده است یا نه؛ اما در 982 ه.ق که بیماری پدرش شاه طهماسب برای مدتی به اوج رسید وی در دربار بود. (4) دو سال بعد و به هنگام درگذشت پدرش شاه طهماسب در نیمه صفر 984 ه.ق وی که در قزوین به سر می برد، در دسته بندی نیروهای درباری برای نبرد بر سر قدرت وارد شد و همراه با مربی خود حسین بیگ استاجلو که مهمترین شخصیت درباری و امیری منتفذ و ثروتمند بود، به حمایت از برادر خود حیدر میرزا پرداخت. والتر هینتس درباره او به عنوان یکی از طرفداران حیدر میرزا می نویسد: مصطفی میرزا پنجمین پسر شاه طهماسب بیست ساله، هوشمند، سرزنده، زیبا، اما بدون نفوذی قابل ذکر. (5) صبح شبی که شاه طهماسب درگذشت و طرفداران اسماعیل میرزا از مرگ شاه باخبر شدند، به طرفداران حیدر میرزا پیشنهاد دادند باید فرزند

ص: 284

1- (1) -قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 2/672؛ حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/637

2- (2) -اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1/391

3- (3) -قاضی احمد قمی: پیشین 1/471-476

4- (4) -همان/588

5- (5) -والتر هینتس: شاه اسماعیل دوم/56

بزرگ شاه به حکومت برداشته شود اما طرفداران حیدر میرزا معتقد بودند وی در قزوین مورد توجه شاه بوده است.

چون توافقی حاصل نشد یاران حیدر میرزا به طرف دولتخانه رفتند تا حیدر میرزا را به سلطنت بردارند. اما چون نگهبانان دولتخانه که طرفدار اسماعیل میرزا بودند درها را بستند، جنگ اجتناب ناپذیر گردید و سرانجام یاران و طرفداران اسماعیل میرزا، حیدر میرزا را دستگیر و به قتل رساندند. در پی چنین حادثه‌ی طرفداران حیدر میرزا پراکنده شدند و مصطفی میرزا و حسین بیگ استاجلو ناگزیر شبانه از قزوین گریختند. (1) اسکندر بیگ می نویسد:

«چون طرفداران اسماعیل میرزا سر حیدر میرزا را در میان طرفدارانش انداختند حیدر میرزایان دستشان از کار و کارشان از دست بیرون رفت و با این که مصطفی میرزای بیست ساله شایسته دولت و اقبال را می توانستند به عوض حیدر میرزا به پادشاهی بردارند؛ اما آنان دیده شان از مشاهده قتل حیدر میرزا تیره و تار شد و قدرت توقف در شهر نیافتند.» (2)

مصطفی میرزا قصد داشت به میان طایفه بیات که ده هزار خانوار بودند و در کزاز و کرهر اقامت داشتند، برود. دوسه منزل که رفتند، حسین بیگ استاجلو که از طایفه بیات اندیشناک بود، از مصطفی میرزا جدا شد و به سوی کردستان رفت زیرا با حاکم آنجا دوست بود. مصطفی میرزا به میان طایفه بیات رفت. حاجی ویس بیات در ظاهر او را گرمی داشت اما پنهانی افرادی را به مراقبت از او گماشت و کسی به قزوین فرستاد تا به طرفداران اسماعیل میرزا خبر دهد که مصطفی میرزا در دست اوست و او پس از به تخت نشستن اسماعیل میرزا وی را به پایتخت خواهد برد. (3)

پس از اینکه اسماعیل میرزا بر

ص: 285

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 602/1 - 606

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 301/1 - 302

3- (3) - همان 302/1؛ قاضی احمد قمی: پیشین 617/2

تخت جلوس کرد، مصطفی میرزا توسط حاجی ویس بیات نزد او برده شد. شاه اسماعیل در ظاهر از گناهان مصطفی میرزا درگذشت، صورت او را بوسید و به برادران دیگرش نیز امر کرد که با او مهربان باشند. (1) شاه اسماعیل پس از اینکه در هفتم جمادی الاول 984 ه.ق بر تخت نشست، یکی از مهمترین کارهایی که کرد از میان برداشتن شاهزادگان صفوی بود که احتمال می داد توسط قزلباش ها علیه او به پادشاهی برداشته شوند، بنابراین دستور قتل آنها از جمله مصطفی میرزا را که متهم به مخالفت با شاه جدید بود، صادر کرد. مطابق دستور شاه اسماعیل دوم، مصطفی میرزا در روز سه شنبه هفتم شعبان 984 ه.ق به قتل رسید. (2)

مصطفی میرزا در این هنگام بیست سال داشت، (3) ابتدا جسد مصطفی میرزا را در امامزاده حسین قزوین به خاک سپردند. اما پس از دو سال و بعد از این که شاه اسماعیل دوم درگذشت، مادرش نبش قبر کرد و جسد او را به همراه مادران سایر شاهزاده هایی که جنازه پسرانشان را برای دفن به مشهد می آوردند، به مشهد آورد و در حرم مطهر به خاک سپرد. (4) قاضی احمد قمی تیزهوشی، صفا و پاکیزگی سلطان مصطفی میرزا را ستوده است (5) میرزا طبع شعر هم داشته است. صادقی کتابدار او را دارای طبعی بسیار رقیق و عاشقانه دانسته.

رجبعلی یحیایی

ظل السلطان-قاجار-مسعود میرزا

ص: 286

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین 621/2؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 310/1

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین 628/2

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 301/1 - 302

4- (4) - همان 629/2، 672

5- (5) - همان 629/2

عرب زنگویی - حسن

(-1235 ه.ق)

امیر حسن خان عرب زنگویی، از اعراب شیبانی، فرزند علی مراد خان حاکم تون (فردوس) و طبس از امرای بزرگ خراسان در عصر سلطنت قاجاریه.

وی به همراه حسنعلی میرزا شجاع السلطنه والی خراسان در فتح هرات در سال 1232 ه.ق و سرکوبی فیروز الدین میرزا حاکم آن ولایت شرکت داشت. در سال 1233 ه.ق که فتح خان وزیر شاه محمود پادشاه افغانستان با سی هزار سوار از هرات به سمت مشهد رهسپار گردید، محمد خان قرائی و جمعی دیگر از خوانین خراسان به علت عدم رضایت از دولت یا بنا بر تحریکات بیگانه، به او پیوستند. ولی امیر حسن خان همیشه نسبت به دولت متبوع خود وفادار ماند و در جنگ با فتح خان از سرکردگان مهم سپاه شجاع السلطنه بود. به واسطه وفاداری و خدمتگزاری وی در همین سال ملقب به وکیل خراسان گردید. پس از شکست فتح خان در کوسویه و پراکنده شدن لشکرش، محمد خان قرائی به وساطت امیر حسن خان مورد عفو واقع شد و به میان اردوی شجاع السلطنه آمد و تا زمانی که حسن خان زنده بود کسی متعرض محمد خان نمی شد اما پس از فوت امیر حسن خان، شجاع السلطنه محمد خان را دستگیر کرد و به زندان

ص: 287

حسن خان زمانی که همراه شاهزاده قاجار، والی خراسان به سوی هرات در حرکت بود، در تربت جام به علت سکتة قلبی در 1235 ه. ق درگذشت. یکی از بستگانش به احتمال نزدیک به یقین جنازه اش را از تربت جام به مشهد حمل کرد و در حرم مطهر به خاک سپرد. (2) او مردی خیر و نسبت به مردم مهربان بود و املاک خویش را در دو نوبت وقف نمود. نوبت اول در سال 1218 ه. ق پس از مرگ برادرش میر محمد خان املاکی که برادرش به زور از مردم گرفته بود، و نوبت دوم در سال 1232 ه. ق املاک خود را وقف کرد، که اکنون به موقوفات میرحسن خانی شهرت دارد.

ابراهیم زنگنه

(96)

علم-اسد الله

(1299-1357 ه. ش)

نخست وزیر، وزیر دربار پهلوی، مسئول مستقیم آستان قدس رضوی در (به تصویر صفحه مراجعه شود) دربار و واقف.

اسد الله فرزند محمد ابراهیم خان شوکت الملک دوم (1259-1323 ه. ق) حاکم قاینات در بیرجند متولد شد. (3) اگرچه اغلب منابع سال تولدش را 1298 ه. ش دانسته اند ولی در دفتر احصاییه مدرسه شوکتیه و کارت معافیت وی تاریخ ولادت او

ص: 288

1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 341/1

2- (2) - مصاحبه با آقای اظهري و آقای شیبانی معاون اداره کل اوقاف خراسان

3- (3) - اسد الله علم: یادداشتها 28/1

تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در مدرسه شوکتیه بیرجند به پایان رساند (2) و پس از آن به تهران رفت. پدرش قصد داشت او را برای ادامه تحصیل به خارج بفرستد اما به دستور رضا شاه (3) به آموزشگاه عالی کشاورزی کرج رفت و در تیرماه 1321 ه.ش فارغ التحصیل شد. (4) برخی منابع می نویسند که تحصیلات وی بیش از دیپلم کشاورزی نبوده است ولی از وی به عنوان مهندس کشاورزی یاد کرده اند. (5)

در 1318 ه.ش به دستور رضا شاه اسد الله با دختر قوام الملک شیرازی ازدواج کرد. (6) یک سال پس از فراغت از تحصیل در وزارت کشور به کار پرداخت اما در سال 1323 ه.ش به سبب فوت پدرش به بیرجند بازگشت و اداره املاک خانوادگی را برعهده گرفت. (7) در آخرین روز سال 1323 ه.ش پیشخدمتی مخصوص محمد رضا شاه توسط منصور الملک استاندار خراسان به او ابلاغ شد. (8) در سال 1324 ه.ش ابلاغ بازرسی عالی وزارت کشور را دریافت کرد (9) و دو سال بعد (1326 ه.ش) فرماندار سیستان و بلوچستان گردید. (10)

او با سن کم به دلیل نزدیکی به محمد رضا شاه و وابستگی های دیگر از سال 1328 ه.ش به عنوان وزیر در

ص: 289

1- (1) - مظفر شاهی: زندگانی سیاسی خاندان علم/ 294؛ یادنامه به مناسبت چهلمین روز درگذشت شادروان امیر اسد الله علم/ 8

2- (2) - باقر عاقلی: شرح رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 1022/2

3- (3) - اسد الله علم: پیشین 30/1

4- (4) - همان 29/1؛ مظفر شاهی: پیشین/ 148؛ پیروز مجتهدزاده: امیران مرزدار و مرزهای خاوری ایران/ 189

5- (5) - علی امینی: رجال عصر پهلوی: 67/1

6- (6) - اسد الله علم: پیشین 30/1؛ باقر عاقلی: پیشین 1023/2

7- (7) - اسد الله علم/ همان جا

8- (8) - مظفر شاهی: پیشین/ 151-152

9- (9) - یادنامه/ 24

10- (10) - همان؛ پیروز مجتهدزاده: پیشین/ 189؛ محمود زند مقدم: حکایت بلوچ 202/1

کابینه های مختلف شرکت داده شد؛ از جمله در کابینه ساعد (25 دی 1328 ه.ش) وزیر کشور و در کابینه علی منصور (فروردین 1329 ه.ش) وزارت کشاورزی (1) و در کابینه رزم آرا (آبان 1329 ه.ش) وزیر کار بود. (2)

دو ماه پس از ترور رزم آرا (13/2/1330) محمد مصدق، نخست وزیر شد. (3) در سال 1330 ه.ش شاه بر اثر فشار دکتر مصدق، تصمیم گرفت املاک خود را تقسیم کند، لذا سازمانی به این منظور در دربار ایجاد کرد (4) و در اول تیر 1331 ه.ش علم به سرپرستی این سازمان، که املاک و مستغلات پهلوی نام داشت، گماشته شد. (5)

در دولت مصدق، علم از منصب سرپرستی املاک پهلوی عزل شد و از عرصه سیاست رسمی برکنار و به بیرجند تبعید شد. (6) با این همه دست از توطئه برنداشت و از جمله کسانی بود که در سرنگونی دولت مصدق در کودتای 28 مرداد 1332 ه.ش نقش عمده داشت. (7) با بازگشت شاه از خارج علم به تهران رفت، و سرپرستی املاک پهلوی را دوباره برعهده گرفت. (8) در این زمان به ابتکار وی، دفتر سیاسی تأسیس شد تا اوامر و خواست های محمد رضا شاه را بهتر عملی سازد. (9) در دولت حسین علاء (1334 ه.ش) وزیر کشور (10) شد. در فروردین 1336 ه.ق که منوچهر اقبال نخست وزیر شد، شاه تصمیم گرفت برای تظاهر به دموکراسی، سیستم دو حزبی در کشور

ص: 290

1- (1) - مظفر شاهی: پیشین/153؛ مسعود بهنود: نخست وزیران ایران از سید ضیاء تا بختیار/305

2- (2) - اسد الله علم: پیشین/36/1؛ مسعود بهنود: پیشین/311

3- (3) - اسد الله علم: پیشین/37/1؛ باقر عاقلی: پیشین/1023/2

4- (4) - باقر عاقلی: پیشین/1024/1

5- (5) - همان جا؛ اسد الله علم/همان جا

6- (6) - اسد الله علم: پیشین/38-39

7- (7) - همان/36-39

8- (8) - همان/40/1

9- (9) - جهانگیر تفضلی: خاطرات/95

10- (10) - اسد الله علم: پیشین/40؛ باقر عاقلی: پیشین/1024/2

راه بیندازد. علم، حزب مردم را در 28 اردیبهشت 1336 ه.ش تأسیس و رهبری آن را به عهده گرفت(1) و در برابر او منوچهر اقبال در 28 بهمن 1336 با اعلام تأسیس حزب ملیون رهبری آن را برعهده گرفت. حاصل تلاش های علم در دولت علاء و تشکیل حزب این بود که در انتخابات دوره نوزدهم مجلس شورای ملی، غالب وکلای مجلس توسط علم به مجلس راه یافتند.(2) به واسطه افتضاحی که در انتخابات دوره بیستم(1339 ه.ش) پیش آمده بود، وکلای مجلس همه استعفا و کابینه اقبال سقوط کرد. پس از او شریف امامی مأمور تشکیل کابینه شد. در نهم مهر 1339 ه.ق علم نیز از رهبری حزب کناره گرفت و به جای او پروفیسور یحیی عدل انتخاب شد.(3)

شریف امامی هم با ترمیم های مکرر کابینه موفقیتی به دست نیاورد و در اواخر اردیبهشت 1340 ه.ش به دنبال اعتصاب فرهنگیان، ناچار از نخست وزیری استعفا کرد. دو روز بعد دکتر امینی مأمور تشکیل کابینه شد. او در اولین فرصت مجلس را منحل نمود، و مدتی کشور را بدون دخالت شاه اداره کرد.(4) امینی تا تیرماه 1341 در نخست وزیری باقی ماند، اما به دلیل اختلاف نظری که با شاه داشت استعفا کرد و یک روز پس از استعفای علی امینی(30 تیر 1341) علم به نخست وزیری گمارده شد.(5) از اقدامات علم در آن دوره صدور اعلامیه برای رفع تیرگی روابط ایران و شوروی(6) و لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی و حذف قید اسلام از شرط انتخاب شوندگان و انتخاب کنندگان

ص: 291

-
- 1- (1) - اسد الله علم: پیشین 41/1؛ سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی/109
  - 2- (2) - مظفر شاهی: پیشین/168-169
  - 3- (3) - باقر عاقلی: روزشمار تاریخ ایران 2/116
  - 4- (4) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 2/1025
  - 5- (5) - اسد الله علم: پیشین 44/1؛ یادنامه/25
  - 6- (6) - اسد الله علم: پیشین 44/1-45

از دیگر اقدامات او پیشنهاد لایحه کاپیتولاسیون یا حق قضاوت کنسولی بود.⁽²⁾ این اقدامات به واکنش روحانیت به ویژه امام خمینی (ره) منجر شد.⁽³⁾

برنامه های محمد رضا پهلوی با نام «انقلاب سفید» یا «انقلاب شاه و ملت» سرانجام باعث رویارویی روحانیون، دانشگاهیان، اصناف و دیگر اقشار جامعه، با دولت و سرکوبی شدید آنها از سوی علم و ماجرای مدرسه فیضیه شد.⁽⁴⁾ دامنه این خشونت و سرکوب به شهرها کشیده شد. روز دوم فروردین 1342 مأموران انتظامی در حمله به مدرسه فیضیه قم خشونت را به نهایت رسانیدند و عده ای از مردم و طلاب را به شهادت رسانیده یا زخمی کردند. این حمله مردم را خشمگین تر و مصمم تر کرد.⁽⁵⁾ علم به تصور خاموش کردن اعتراض مردم و سرکوب نهضت، سحرگاه پانزده خرداد همین سال، دستور داد امام خمینی را در قم و آیت الله قمی را در مشهد دستگیر کنند.⁽⁶⁾ به دنبال این اقدام تظاهرات خونینی در قم و تهران صورت گرفت. در تظاهرات قم عده ای کشته و زخمی شدند.⁽⁷⁾

تظاهرات تهران بسیار گسترده تر بود، بازار تهران تعطیل شد، دانشجویان و بسیاری از دانش آموزان از رفتن به کلاس های درس خودداری کردند. در مرکز شهر، اداره رادیو، ساختمان های دولتی، اتوبوس ها و قرارگاه های پلیس به آتش کشیده شد و مردم به طرف کاخ مرمر به حرکت درآمدند. دولت علم با

-
- 1- (1) - سید حمید روحانی: بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی 142/1
  - 2- (2) - محمد علی سفری: قلم و سیاست 640/2؛ باقر عاقلی: پیشین 1028/2
  - 3- (3) - سید حمید روحانی: پیشین 37/1؛ علی دوانی: نهضت روحانیون 40/3
  - 4- (4) - سید حمید روحانی: پیشین 163/1، 167؛ باقر عاقلی: پیشین 1026/2
  - 5- (5) - سید حمید روحانی: پیشین 167/1؛ باقر عاقلی: پیشین: 1026/2
  - 6- (6) - متن کامل مذاکرات هیئت دولت (1343/3/15) 22/
  - 7- (7) - باقر عاقلی: روزشمار تاریخ ایران 156/2

به کار گرفتن سلاح های سنگین به مقابله پرداخت. در این رویارویی بیش از پنج هزار نفر کشته و زخمی شدند. بلافاصله در تهران و بیشتر شهرهای ایران حکومت نظامی برقرار شد. (1) مقام نخست وزیری علم تا اسفند 1342 طول کشید. (2) او در هفدهم اسفند به اشاره شاه استعفا کرد و حسنعلی منصور رهبر حزب تازه تأسیس ایران نوین مأمور تشکیل کابینه شد. در 28 اسفند 1342 علم علاوه بر مدیریت بنیاد پهلوی و تصدی مشاغل دیگر به ریاست دانشگاه پهلوی شیراز منصوب شد. (3) در سال 1345 ه. ش با عنوان وزیر دربار در کابینه راه یافت که در این منصب تا پایان 1356 باقی بود و در آن سال به دلیل بیماری استعفا داد. علم در یادداشت های خود مدعی است که علاوه بر 23 مسئولیت رسمی مسئول مستقیم آستان قدس رضوی در دربار بود. (4) وی مدعی است که بودجه سال 1348 آستانه مقدسه را به مبلغ 400 میلیون ریال به تصویب شاه رساند تا صرف تعمیرات و نورافشانی و بقاع متبرکه و گلدسته های حرم گردد. (5)

همچنین در سفری که شهریور 1348 به مشهد کرد، شاه را متقاعد ساخت تا چند درصد از درآمد معادن گاز سرخس را به آستان قدس رضوی اختصاص دهد. (6) و دو کارخانه قند چناران و آبکوه را از دولت خریداری کند و به آستانه تقدیم نماید. (7) به پیشنهاد وی جزامی خانه مشهد زیر نظر آستانه قرار گرفت تا برای آن ساختمانی مناسب در فضایی وسیع تر در بهترین منطقه ساخته شود. (8) همچنین

ص: 293

1- (1) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 1028/2؛ اسد الله علم: 48/1-49

2- (2) - باقر عاقلی: پیشین: 1028/2؛ اسد الله علم: پیشین 51/1

3- (3) - اسد الله علم: پیشین 53/1

4- (4) - اسد الله علم: پیشین 397/2

5- (5) - همان 138/1

6- (6) - همان 272-271/1

7- (7) - همان 360/1

8- (8) - همان 46/2

مدعی است که در سال 1351 ه.ق در زمان مسئولیت او برای اولین بار آستان قدس شصت میلیون پول نقد در بانک پس انداز داشته است (1) و تعمیرات صحن و حرم مطهر امام رضا علیه السلام، (2) توسعه میدان اطراف صحن های رضوی (3)، احداث بازار و فلکه اطراف حرم به همت او انجام شده است. (4)

نظرات و اقدامات علم در تغییر تقویم هجری شمسی به تقویم شاهنشاهی و برگزاری جشن های دو هزار پانصدساله و تأسیس حزب رستاخیز در اسفند 1353، از دیگر کارهای او در جهت مرکزیت دادن به حکومت شاه بود. (5) علم بانفوذی که در دربار داشت، علاوه بر دارایی های موروثی، ثروت هنگفتی به دست آورد.

صاحب املاک و مستغلات زیادی در سیستان و بلوچستان، بیرجند، قاینات، تهران، مازندران، فارس و اندوخته های زیادی در بانک ها و مؤسسات اعتباری کشور و خارج از کشور شد. (6) در سال 1354 ضرورت تأسیس مؤسسه آموزش عالی بیرجند را به تصویب رسانید و اولین جلسه هیئت امنای مؤسسه مذکور در دفتر کار او در کاخ سعدآباد تشکیل شد. (7) در روز یکشنبه هفتم شهریور 1355 با حضور اعضای این هیئت، سند انتقال موقوفه شوکت آباد به مؤسسه آموزش عالی شوکت الملک بین اسد الله علم به عنوان متولی موقوفه و دکتر محمد حسن گنجی به عنوان رئیس مؤسسه مبادله شد. (8) این مؤسسه که هسته اولیه دانشگاه بیرجند محسوب می شود، دولتی بود اما علم زمین لازم را برای آن فراهم ساخت و بخشی از اعتبارهای ساختمانی را تأمین و واگذار نمود.

ص: 294

1- (1) - همان 2/236، 395

2- (2) - همان/57

3- (3) - همان 5/270، 277

4- (4) - همان 5/417، 420، 447

5- (5) - مظفر شاهی: پیشین/218، 231؛ باقر عاقلی: پیشین 2/1028

6- (6) - مظفر شاهی: پیشین/244

7- (7) - یادنامه/45

8- (8) - همان/47-48

اسد الله علم در سال 1355 به بیماری خونی دچار شد و برای درمان بیماریش عازم فرانسه شد. در سال 1356 ه.ش به سبب بیماری از وزارت دربار استعفا داد. (1) او برای معالجه به آمریکا رفت، معالجات مؤثر واقع نشد و در 5 فروردین 1357 در شهر نیویورک درگذشت. (2) جنازه وی به مشهد منتقل و در آرامگاه خانوادگی در حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (3) در سال 1362 ه.ش تعداد 1142 نسخه کتاب چاپی که 24 نسخه آن خطی است از موقوفه اسد الله علم به کتابخانه آستان قدس واگذار شد. (4)

علی جان سکندری

(97)

علم-امیر علم خان اول

(-1168 ه.ق)

امیر علم خان اول فرزند اسماعیل خان عرب خزیمه است، که در متون تاریخی نام او را به دو گونه امیر علم خان (5) و میر علم خان آورده اند. (6) علت اینکه خاندان خزیمه عنوان علم را برای نام خانوادگی خود برگزیده اند این است که علم خان پسر اسماعیل خان به دلیل عرضه و لیاقت، بیشتر از پدر اهمیت پیدا کرد؛ تا جایی که خود داعیه سلطنت داشت. (7) وی پس از پدر به حکومت سیستان و قاینات رسید و مورخان وی را سرداری عاقل، زیرک، دلیر و به لحاظ مقام و مرتبه در نزد نادر شاه سرآمد دیگر سرداران دانسته اند. (8)

او از سنین نوجوانی همراه پدر در لشکرکشی های نادر حضور داشت؛ از جمله در سال 1157 ه.ق که نادر شاه

ص: 295

1- (1) - مظفر شاهی: پیشین/257

2- (2) - علی امینی: پیشین/671

3- (3) - مظفر شاهی: پیشین/259

4- (4) - رمضانعلی شاکری: واقفین عمده کتاب/34

5- (5) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/65

6- (6) - لطف علی بیگ آذر بیگدلی: آتشکده آذر 281/2؛ محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 1093/3

7- (7) - مهدی بامداد: پیشین/131/1

8- (8) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/65

برای جنگ با لشکر عثمانی به ایروان رفته بود، امیر علم خان اول نیز شرکت داشت. (1) نادر شاه هنگام عزیمت به سوی خراسان، امیر علم خان را که از فرماندهان سپاهش بود، همراه با چندین هزار تن از قشون، که اغلب از اعراب خزیمه، لالوی و نخعی بودند، به عنوان مرزدار ایران و عثمانی در منطقه عراق گمارد. (2) در همین زمان که محمد علی خان قرقلو یکی از سرداران نادر شاه قصد سرکشی داشت، امیر علم خان پس از یک نبرد وی را دستگیر و سپس کور کرد. (3)

امیر علم خان پس از کشته شدن نادر شاه (1160 ه.ق) از مؤثرترین سرداران در به تخت نشاندن سید محمد متولی مشهور به شاه سلیمان دوم بود و در حکومت او، مقام «وکالت» حکومت را در اختیار داشت. (4)

پس از اینکه طرفداران شاهرخ، بار دیگر او را به حکومت نشانده و شاه سلیمان دوم را از حکومت برکنار کردند امیر علم خان مدتی به قاین رفت. در اواخر سال 1163 ه.ق که احمد شاه درانی به مشهد حمله کرد و یوسف خان جلاپیر و دیگر طرفداران شاهرخ در مقابل او ایستادگی کردند، امیر علم خان با حمله به اردوی شاهرخ، به طرفداری از احمد شاه درانی پرداخت.

شاه افغان پس از مدتی محاصره شهر، به هرات برگشت و امیر علم خان که تمام خزانه شاهرخ را در اختیار داشت، بار دیگر قدرت اول خراسان گردید. وی از سال 1164 ه.ق در واقع اختیاردار تمام حکومت خراسان بود. در همان ابتدا از دشمنان خود یعنی سرداران جلاپیری و خوانین کرد انتقام گرفت. (5)

در دومین حمله شاه افغان به مشهد در 1167 ه.ق، امیر علم خان به عنوان

ص: 296

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 338/2

2- (2) - محمد کاظم مروی: پیشین 844/2

3- (3) - محمد حسین آیتی: بهارستان/104-105؛ مهدی بامداد: پیشین 338/2

4- (4) - ابو الحسن گلستانه: پیشین/65؛ میرزا خلیل مرعشی: مجمع التواریخ/119-120

5- (5) - ابو الحسن گلستانه: همان جا

سردار اول خراسان به مقابله وی شتافت، اما در بین راه بیشتر خوانین از همراهی وی امتناع کردند. وی چون توان مبارزه را در خود ندید به سمت تون (فردوس) رفت. سپس به نزد دولی خان کرد شادلو رفت تا به کمک یکدیگر به جنگ احمد شاه درانی بروند، اما دولی خان او را به سرداران کرد سپرد و آنها او را به نزد شاهرخ شاه بردند. شاهرخ چون امیر علم خان را عامل کوری خود می دانست نخست وی را کور کرد و آنگاه وی را به جعفر خان کرد سپرد و جعفر خان با اعمال شکنجه فراوان امیر علم خان را در سال 1168 ه.ق به قتل رساند (1). پس از کشته شدن امیر علم خان، برادرش امیر معصوم خان به تهران رفت و در آنجا متوطن شد و فرزندش امیر علی خان به حکومت قاینات رسید. (2) به احتمال قوی وی در مقبره خانوادگی در حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن شده است چون به هنگام دفن علم خان دوم نوشته شده است که وی در مقبره خانوادگی به خاک سپرده شد. (3)

علی جان سکندری

(98)

علم-امیر علم خان دوم

(-1241 ه.ق)

امیر (میر) علم خان دوم، فرزند امیر علی خان و نوه میر علم خان اول، حاکم قاین (4) که جد چهارم امیر اسد الله علم از رجال معروف و مقتدر عصر محمد رضا پهلوی، می باشد. تاریخ تولد و آغاز حکومت او بر قاین معلوم نیست اما طبق قصیده ای که سال 1205 ه.ق سروده شده است در این سال حکومت قاین از جانب پدر در اختیار او بوده است. (5) در حدود 1213 ه.ق یکی از

ص: 297

1- (1) - همان/65-66

2- (2) - محمد حسین آیتی: پیشین/110

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 516/2؛ علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/341

4- (4) - محمد علی منصف: امیر قاین/20

5- (5) - محمد علی منصف: پیشین/20؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین

شاهزادگان افغانی به نام محمود میرزا، که به دنبال اختلافات خانوادگی هرات را ترک و در کاشان زندگی می کرد؛ از فتحعلی شاه قاجار برای به حکومت رسیدن طلب کمک کرد و شاه، امیر علم خان دوم حاکم قاین و امیر حسن خان شییبانی، حاکم طبس را مأمور بازگرداندن و ابقای وی در حکومت هرات و کابل نمود. این از مهمترین مأموریت هایی بود که در سال 1214 ه.ق به امیر علم خان محول گردید؛ ولی سرانجام ناکام برگشت و محمود میرزا در اصفهان مسکن گزید. (1)

آخوند ملا عبد الکریم اشراق از علمای آن عصر و از شاگردان محمد بیدآبادی، حکیم معروف، در مدح امیر علی خان و فرزندش امیر علم خان قصایدی سروده است.

در منابع تاریخی بیش از آنچه ذکر شد گزارش دیگری از شرح حال وی نیامده است همین مقدار می دانیم که حوزه حکمرانی امیر علم خان دوم به جز قاین، بیرجند را هم شامل می شده است. وی در سال 1241 ه.ق درگذشت و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در مقبره خانوادگی شان به خاک سپرده شد. (2)

علی جان سکندری

(99)

علم-امیر علم خان سوم

(1309-1244 ه.ق)

امیر علم خان فرزند امیر اسد الله خان حسام الدوله و پدر میر شوکت الملک معروف به امیر قاین، حکمران قاینات و سیستان و از امرای نامی ناصر الدین شاه در خراسان بوده است. (3)

وی در سال 1244 ه.ق در بیرجند متولد شد. (4) پدرش امیر اسد الله خان در

ص: 298

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1452/3-1453

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 516/2؛ علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس 341/

3- (3) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 341/2

4- (4) - فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان)/706

(به تصویر صفحه مراجعه شود) جریان شورش سالار (1262-1266 ه.ق) و حرکت نیروهای شورشی به سوی قاین، مقاومتی نکرد و به هرات فرار نمود اما فرزندش امیر علم خان دستگیر و زندانی شد که پس از چندی فرار نمود و به نزد پدر در هرات رفت.

پس از پایان شورش سالار به قاین برگشت (1) و بعد از فوت پدر به حکومت این ناحیه رسید. کلنل «سی.ام مک گرگور» وی را لایق ترین فرمانده سپاه در خراسان دانسته و می نویسد: او نیرویی در اختیار دارد شامل یازده اراده توپ که یکی از آنها هیجده پوندی و بقیه نه پوندی و شش پوندی است؛ دو هزار سواره نظام و دو هزار پیاده نظام منظم، علاوه بر این او می تواند پنج هزار پیاده نظام غیر منظم مجهز به تفنگ فتیله ای آماده کند. (2) در منابع تاریخی از وی به عنوان فردی خدانشناس، متدین، درستکار، مسئولیت پذیر و مهربان یاد شده است. (3)

در سال 1284 ه.ق که ناصر الدین شاه به خراسان مسافرت نمود امیر علم خان سوم به احترام شاه به مشهد آمد و به حضور وی رسید و ملقب به حشمت الملک گردید. (4) زمانی که به قدرت رسید حکام کوچکی مثل خوانین نخعی خوسف، خوانین نه (نهبندان) و جلگه سنی خانه را که در نواحی قاینات فرمانروایی داشتند از میان برد و استحکامات آنها را به تصرف خود در

ص: 299

1- (1) - مهدی بامداد: همان جا

2- (2) - مک گرگور: شرح سفری به ایالت خراسان 143/2

3- (3) - محمد علی منصف: امیر شوکت الملک علم/21

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین 341/2

آورد، و حکومت مطلق قهستان را به دست گرفت. (1) سپس برای تسخیر قلاع سیستان به آن نواحی اردو کشی کرد و سرکشان بلوچ و سرداران سیستان را مطیع خود ساخت (2) و سیستان را دوباره به ایران ملحق کرد. وی در این زمان برای نفوذ بیشتر در این مناطق با سرداران بلوچ پیوند خانوادگی برقرار نمود. دختر سردار ابراهیم خان را به ازدواج خود، و دختر سردار شریف خان را برای پسرش امیر علی اکبر خان و دختر سردار احمد خان را برای پسر دیگرش محمد اسماعیل خان به زنی گرفت. (3) در سال 1284 ه. ق دختر امیر نهبندان را که «نوابه خفی» نام داشت، و از زنان شاعره ایران به شمار می رفت، به همسری گرفت. (4)

وی با انجام این اقدامات توانست تا حدودی امنیت منطقه را برقرار سازد.

لرد کرزن در این خصوص می نویسد:

«امیر علم خان کنونی شاید نیرومندترین فرد دستگاه پادشاهی ایران باشد. دارای شخصیتی قوی و علاوه بر این شهرت سرشاری از لحاظ هیبت و سخت گیری است. و خطه خود را از وجود هرگونه دسته های دزد و غارتگر به خصوص از افغان ها و بلوچ ها که بی ترس و نگرانی از هرگونه تعقیب سرگرم راهزنی و غارت بودند پاک کرده. به قدری مقتدر است که حکومت مرکزی به آسانی جرات دخالتی در کار او ندارد.» (5)

در گزارش میرزا خانلر خان اعتصام الملک در مورد وی آمده است: «جز به میزان حکم شرعی حکمی نمی کند کلیه دعاوی را رجوع به محکمه شرع می کند و میان متعلقین خود را از نوکر گرفته تا اقارب و اولادش با رعیت فرق نمی گذارد.» (6) در مورد امنیت منطقه هم می نویسد: «در سر آسیای آنجا پیرمردی هشتادساله نشسته بود، زنبیل می دوخت. گفت از وقتی امیر، حشمت الملک علم شده است مردم این ولایت از تاخت و تاز بلوچ آسوده شده اند، شترهای

ص: 300

1- (1) - محمد حسین آیتی: بهارستان/115

2- (2) - محمد علی منصف: پیشین/20

3- (3) - محمد حسین آیتی: پیشین/115

4- (4) - محمد علی منصف: پیشین/20

5- (5) - جرج. ن. لرد کرزن: ایران و قضیه ایران 272/1-273

6- (6) - میرزا خانلر خان اعتصام الملک: سفرنامه/318

عماد الملک، حاکم خور، را بلوچ برده بود، امیر سیستان پس گرفت و فرستاد.» (1)

از جمله وقایع زمان حکومت حشمت الملک علم اختلاف ایران و انگلیس بر سر هرات بود. این اختلاف در دو مرحله پیش آمد؛ مرحله نخست در زمان محمد شاه قاجار که منجر به جنگ های 1253-1258 ه.ق شد و مرحله دوم در دوران ناصر الدین شاه قاجار که در سال های 1273-1274 ه.ق رخ داد. در پی این حوادث دولت انگلیس در راستای استراتژی منطقه ای خود توجه خویش را به نواحی شرق کشور ایران به ویژه خراسان و سیستان معطوف داشت و هیئت های ویژه ای برای بررسی منطقه فرستاد. کرزن در همین جا به روشنی و به طور گسترده در تشریح استراتژی منطقه ای انگلیس و به طور غیر مستقیم منشأ نفوذ خاندان علم را بیان می کند و می گوید حکومت تزاری به سیستان که بین راه مشهد و دریاست، نظر آزمندانه مخصوص دارد، و نیک واقف است که تسلط بر آنجا قدمی اساسی در راه تأمین برتری در ایالت خراسان خواهد بود. (2) بر این اساس حکومت محلی قاین به مرکز ثقل سیاسی بریتانیا در منطقه تبدیل شد، و آنان کوشیدند تا از خاندان علم به عنوان پایگاهی قدرتمند در این منطقه بهره جویند. آنها تلاش نمودند با تأسیس بنگاه های متعدد اقتصادی در این منطقه حضور یابند (3) و به اهداف خود برسند. ظاهراً در همین زمان بود که حشمت الملک با انگلستان در مسایل نظامی به توافق هایی رسیده بود. براساس گزارش خانلر خان وی همیشه انواع و اقسام اسلحه های ساخت انگلستان را همراه داشت، همچنین صدها قبضه تفنگ و تپانچه از انگلستان خریداری و نیروهای محلی خود را با آن تجهیز کرده بود. (4) مک

ص: 301

1- (1) - همان/ 218

2- (2) - جرج.ن کرزن: پیشین 274/1

3- (3) - همان 300-297/1

4- (4) - میرزا خانلر خان اعتصام الملک: پیشین/ 318-319

گرگور سیاح انگلیسی در مورد ارتباط خود با امیر علم خان سوم می نویسد: به او گفتم که از آشنایی با مقامی چون او که آوازه محبت و غریب نوازی و حسن تدبیر در اداره قلمرو حکومتش همه جا را فراگرفته، بسیار خوش وقتم... آرزو کردم که در وقت مناسب جانب ما (انگلیسی ها) را بگیرد. (1) در این بین امیر علم خان می کوشید تا از یک سواقتدار خود را حفظ کند و از سوی دیگر رضایت و اعتماد دولت مرکزی را نسبت به خود جلب نماید و با این کار به آنها تفهیم کند که آلت دست هیچ قدرت خارجی نیست. نمی توان رابطه وی را به معنی وابستگی با بیگانگان دانست چون هیچ سندی نیست که گویای سرسپردگی حشمت الملک باشد. ناصر الدین شاه در سال 1290 ه.ق به خاطر رشادت و کیاستی که امیر علم خان در ایجاد امنیت منطقه وسیع حکومت خود نشان داده بود، وی را عنوان امیر تومانی داد و یک قبضه شمشیر مرصع و مکمل به الماس برای او فرستاد و فرزند دومش امیر اسماعیل خان را هم به عنوان سرپرست و فرمانده فوج قاینات منصوب کرد. (2)

امیر علم خان در دوران حکومتش اهتمام و توجه خاصی به امور خیریه و مراسم مذهبی داشته است. خانلر خان می نویسد: در ولایت قاین سه مدرسه هست یکی در شهر قاین، یکی در بیرجند و دیگری در درخش، به هریک از این مدارس سالی هفتصد تومان از محصولات املاک خودش وظیفه طلاب می دهد. و از قراری که همه کس می گویند در همه بلوکات قاین، هرچه بقاع، امامزاده و مشایخ و سادات هست؛ شمع و چراغ و فرش و مواجب خادمش از اوست. در صحراها و منازل بی آب و علف هرچه برکه و آب دیدم، گفتند بنای اوست و شهرت دارد که در ایام محرم در بلوکات قاین در صد و سی تکیه به اسم او تعزیه داری می شود و خرج همه از مال و محصولات املاک

ص: 302

1- (1) - مک گرگور: پیشین/165

2- (2) - محمد علی منصف: پیشین/23

اوست. و در هر سالی روز عید غدیر مقرر است دو بنده کنیز یا غلام سیاه از کرمان می آوردند، می خرد و آزاد می کند. (1)

امیر علم خان شعر می سرود و گفته شده که وی صاحب دیوان شعری بوده که چاپ نگردیده است. این چند بیت از اوست:

مثل حسین عاشقی الله ندارد دارد اگر مدعی گواه ندارد

کیست که گوید حسین غریب و وحید است کیست که گوید حسین سپاه ندارد

جن و ملک بهر جان فشانی راهش آید و شه هیچ یک نگاه ندارد

سوی علم یک نظر کن ای شه خوبان جز سر کویت علم پناه ندارد (2)

در سال 1309 ه. ق در حالی که حشمت الملک از مشهد عازم بیرجند بود در حدود گناباد بر اثر سکنه قلبی درگذشت، جنازه وی در دار السعاده حرم مطهر امام رضا علیه السلام در مقبره خانوادگی به خاک سپرده شد. با مرگ امیر علم خان دگرگونی و آشفتگی در حوزه قاینات و سیستان ایجاد شد. (3)

برای برقراری نظم منطقه و به پاس خدمات وی به پیشنهاد والی خراسان، حکومت سیستان به پسر بزرگش علی اکبر خان و حکومت قاینات به پسر دومش اسماعیل خان تفویض شد. این در حالی بود که آنها پیش از این از سوی پدر نایب الحکومه این مناطق بودند.

محمد ابراهیم خان علم پسر کوچک امیر علم خان در زمان حکومت برادرش اسماعیل خان سرپرستی فوج قاینات را به عهده داشت. دخترش نواب به ازدواج پسر عمه اش حاجی عبد العلی خان، از فرزندان امیر حسن خان طبسی درآمد.

علی جان سکندری

ص: 303

1- (1) - میرزا خانلر خان اعتصام الملک: پیشین/319

2- (2) - محمد حسین آیتی: پیشین/116؛ علی اکبر گلشن آزادی: صدسال شعر خراسان/401

3- (3) - محمد علی منصف: پیشین/23-24

علم-امیر علی اکبر خان

(-1333 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) امیر علی اکبر خان فرزند امیر علم خان سوم حشمت الملک(1) و داماد سردار سعید خان نارویی(2) پس از فوت پدرش (1309 ه.ق) به پیشنهاد صاحب دیوان شیرازی والی خراسان حکومت سیستان با لقب حشمت الملک به وی سپرده شد و حکومت قاین به برادرش اسماعیل خان با لقب شوکت الملک داده شد.(3) قبل از این امیر علی اکبر خان با عنوان حسام الدوله از سوی پدر نایب الحکومه سیستان بود.(4)

چارلز ادوارد بیت می نویسد: با مرگ امیر علم خان سوم، حکومت مرکزی موفق شد قدرت این خاندان را تا حدودی کاهش دهد، و عنوان امیری را از جلوی نام آنها بردارد.(5) علاوه بر این دامنه اختلاف بین دو فرزندش امیر علی اکبر خان و امیر اسماعیل خان بر سر توسعه قدرت حکومتشان شدت پیدا کرد. نویسنده کتاب امیر قاین به رغم تلاشی که جهت منزه جلوه دادن آن دو برادر نموده، می نویسد: «بنابر معمول و مرسوم زمان، پس از فوت امیر علم خان بین دو پسر بزرگ او مرحوم علی اکبر خان و مرحوم اسماعیل خان اختلافاتی پدید آمده بود، اطرافیان

ص: 304

-
- 1- (1) - محمد حسین آیتی: بهارستان/117؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 434/2
  - 2- (2) - کلنل بیت: سفرنامه خراسان و سیستان/74
  - 3- (3) - همان/65؛ محمد حسین آیتی: پیشین/117
  - 4- (4) - مظفر شاهی: زندگانی سیاسی خاندان علم/61
  - 5- (5) - کلنل بیت: پیشین/65

هریک از این دو امیرزاده به فکر و نفع خود موضوعاتی را فراهم ساختند و تا می توانستند آتش نثار و اختلاف را دامن می زدند. ممکن بلکه حتی تا حدی یقین بود که اگر معنا برادرها را حب اخوت به جانب یکدیگر می کشاند، اما مصالح حضرات اطرافیان اقتضای این کشمکش را نداشت؛ به هر نحوی که مسیرشان بود شکرآبی به وجود می آوردند و از آن به قدر امکان بهره برداری می کردند. (1)

امیر علی اکبر خان برای تثبیت موقعیت و توسعه قدرت خویش در این زمان، به دلجویی از افراد متنفذ سیستان و بخش های جنوبی آن پرداخت و برای این منظور با دختر شریف خان از سرداران و رؤسای بلوچ این منطقه، ازدواج کرد. (2) همچنین افراد بانفوذ را مجبور می کرد تا با خاندان هایی که از نظر اجتماعی در مراتب پایین تری بودند ازدواج کنند چون از نظر او با این کار از اعتبار و منزلت اجتماعی آنها کاسته می شد. (3) کوچاندن افراد خود از نواحی قاینات به این مناطق از دیگر سیاست های وی بود تا از حمایت های آنها برخوردار شود. چنان که افراد پادگانش متشکل از 800 سرباز دایمی و 500 سوار ایلیاتی همراه با خانواده هایشان از قاین به سیستان مهاجرت کردند. توسعه روابط با نمایندگان خارجی دیگر گزینه ای بود که بین دو برادر رقابت شدیدی پیش آورد. (4)

چارلز ادواردییت که در سال 1311 ه.ق از حوزه حکمرانی حشمت الملک دوم و شوکت الملک اول دیدن کرد، از رقابتی که آنها در برقراری دوستی با انگلستان داشتند، گزارش می دهد به طوری که هر دو نفر تلاش داشتند هرچه زودتر نمایندگان خود را جهت ترتیب دادن ملاقات بین او و مخدومانش فراهم سازند. بیت می نویسد: «حشمت الملک و شوکت الملک رسماً به دیدار ما آمدند. حشمت الملک در دهی به

ص: 305

1- (1) - مظفر شاهی: پیشین/63؛ محمد علی منصف: امیر شوکت الملک علم/37

2- (2) - کلنل بیت: پیشین/74

3- (3) - مظفر شاهی: پیشین/65

4- (4) - همان/65

نام حاجی آباد که در شش مایلی بیرجند قرار داشت زندگی می کرد، و این مسیر را با کالسکه پیموده بود، پسر بزرگ وی چهارده سال داشت به عنوان فرستاده و مأمور پدرش در سیستان به سر می برد.»(1)

در سال 1313 ه.ق محمد رضا عماد الدیوان حاکم طبس از سوی دولت مرکزی از کار برکنار شد و حکومت این منطقه به حکمرانی حشمت الملک افزوده شد؛ چون حشمت الملک داماد عماد الملک بود و نیز مبلغ هنگفتی به عنوان پیشکش به دربار تهران فرستاده بود. حشمت الملک نیز بیش از یک سال در این مقام نماند و در سال 1314 ه.ق زمانی که رکن الدوله والی خراسان شد حشمت الملک را برکنار و عماد الدیوان را به حکومت طبس بازگرداند.(2) با مرگ اسماعیل خان شوکت الملک اول (1322 ه.ق) عین الدوله والی خراسان، فرزندش محمد ابراهیم خان را به حکومت قاین برگزید. این کار باعث نارضایتی علی اکبر خان گردید و در اعتراض، مدتی را در تهران به سر برد. از آنجایی که محمد ابراهیم خان تمایلات مشروطه خواهی داشت با استقرار استبداد صغیر و حکومت محمد علی شاه، علی اکبر خان نیز در تهران توانست، نظر دولت مرکزی را نسبت به خود جلب نماید و با عنوان حاکم قاینات و سیستان از تهران مراجعت کرد و امیر محمد ابراهیم خان از حکومت عزل شد.(3)

نویسنده کتاب مقدمات مشروطیت چگونگی انتصاب حشمت الملک به حکومت قاینات و واکنش مردم این منطقه به ویژه طلاب این ایالت را چنین شرح می دهد: «حشمت الملک از طرف دولت به حکومت قاینات منصوب شده است. طلاب قاینی که در تهران مشغول تحصیل هستند و بعضی اهالی قاینات که مقیم مرکز می باشند با طلاب همراه شده و توقیف حشمت الملک را در

ص: 306

1- (1) - کلنل بیت: پیشین/65

2- (2) - همان/58

3- (3) - محمد حسین آیتی: پیشین/118؛ محمد علی منصف: پیشین/44

تهران خواستارند. عریضه مفصلی به مجلس شورای ملی نوشته اند که حشمت الملک یک صد و سی هزار تومان از بانک رهنی روس استقراض کرده است، در صورتی که مالیات قاینات سی هزار تومان نمی شود. استدعا داریم حشمت الملک در تهران بماند و حرکت نکند.» (1) علی اکبر خان علم گرچه کوشید تا اختلافات خانوادگی پیش آمده بعد از مرگ پدر، بر سر قدرت را برطرف سازد، لکن موفق نشد و حکومتش بیش از یک سال بر قاین طول نکشید و پس از آن حکومت به محمد ابراهیم خان علم برگشت. (2)

از دیگر مسائلی که در زمان حشمت الملک دوم از اهمیت ویژه ای برخوردار بود، رقابت دولت های انگلیس و روسیه در ایران و به خصوص در حوزه قاینات و سیستان بود. هر دو کشور می کوشیدند تا در یک رقابت گسترده تجاری، هرچه بیشتر بازارهای تجاری و اقتصادی ایران را در اختیار خود بگیرند. روسیه تلاش می کرد تا در بین مردم منطقه نفوذ کند. در 1319 ه. ق به دستور کنسول روسیه در میان عشایر منطقه تفنگ به عنوان هدیه تقسیم شده بود. انگلستان از فعالیت دولت روسیه بی اطلاع نبود؛ از این رو لرد کرزن نایب السلطنه هند، در واکنش به فعالیت های روسیه، تلگرافی به شرح زیر به لندن مخابره کرد: «ما تصور می کنیم که به هیچ وجه مستقیم یا غیر مستقیم سیستان نباید تحت نظارت روسیه درآید. اشاره ای به دولت ایران که ما به سیستان علاقه داریم و نمی توانیم به نابودیش رضایت دهیم، شاید مانع از بروز چنین نیتی باشد.» (3)

سید حسن تقی زاده در این مورد می نویسد: «رقابت روس و انگلیس در آن زمان در ایران نقطه مرکزی ثقل و کانون خود را در سیستان و قاینات داشت که با تمام قوای خود این دو دولت در آن نواحی که راه ترکستان و هرات و هند بود باهم مبارزه سیاسی می کردند نماینده

ص: 307

1- (1) - هاشم محیط مافی: مقدمات مشروطیت/ 295

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین 434/2؛ محمد حسین آیتی: پیشین/ 118

3- (3) - مظفر شاهی: پیشین/ 68

انگلیس برای نفوذ بیشتر در این مناطق به حشمت الملک دوم قول داده بود که از وی حمایت خواهد کرد و با تمام توان در پشت سر او خواهد ایستاد»(1) باید اذعان داشت که جانبداری دولت انگلیس از حشمت الملک علم به خاطر منافعشان بوده نه دل سوزی برای حشمت الملک چنانکه در یکی از تلگراف های نماینده انگلیس آمده است «می ترسم که اگر او (حشمت الملک دوم) را به حال خود واگذاریم تا از کار برکنار شود نفوذی را که در سیستان داریم به روس ها ببازیم. آخرین راه و چاره این است که به دولت ایران اشاره کنیم که چنانکه در نتیجه احضار او سروصدایی در سیستان بلند شود. ممکن است یک عده از نظامیان هندی برای حفظ سوداگران هندی گسیل شوند و شاید این اقدام مؤثر واقع شود.»(2)

با آغاز صدر اعظمی عین الدوله (1321-1322 ه.ق) اوضاع به ضرر خاندان علم تمام شد. در همین زمان حشمت الملک و شوکت الملک از سوی عین الدوله به تهران احضار شدند.

بعضی علت آن را اخذ مالیات های عقب افتاده و دیگر عوارض مالی عنوان کرده اند.(3) می توان رقابت بین روس و انگلیس در ایران را از دیگر اسباب احضار آنان به تهران دانست. زیرا معروف بود که عین الدوله فردی مستبد و مستقل و بی اعتنا به تقاضاهای دولت های خارجی بود.(4)

در فاصله زمانی که علی اکبر خان علم در تهران بود فرزندش معصوم خان به عنوان جانشین وی در سیستان حکومت می کرد. از سال 1330 ه.ق به دلیل کهولت سن علی اکبر خان، حکومت سیستان به دست پسرش معصوم خان که بعدها ملقب به حسام الدوله شد، قرار گرفت. در همین سال که کلیه حکام به تهران احضار شده بودند و چون حشمت الملک بیمار و بستری بود، معصوم خان از سوی وی به تهران

ص: 308

1- (1) - همان/74

2- (2) - مظفر شاهی: پیشین/70-71

3- (3) - باقر عاقلی: تیمور تاش در صحنه سیاست/12

4- (4) - مظفر شاهی: پیشین/75

اعزاز گردید. (1) در سال 1333 ه. ق علی اکبر خان درگذشت و جنازه اش به مشهد حمل و در مقبره خاندان علم مدفون گردید. (2)

علیجان سکندری

(101)

علم - خدیجه

(1307-1351 ه. ق)

خدیجه دختر حاجی پرویز خان از مادری به نام «حوا» در هفتم آبان ماه 1307 ه. ش در بیرجند زاده شد. وی عمه زاده امیر شوکت الملک محمد ابراهیم خان علم و مادر اسد الله علم می باشد. محمد ابراهیم خان علم با توجه به اینکه از سه همسر قبلی صاحب فرزند نشده بود، با دختر عمه اش، خدیجه، ازدواج کرد. ثمره این ازدواج چهار فرزند دختر و یک فرزند پسر به نام اسد الله علم بود. خدیجه علم پس از سال ها زندگی به تاریخ 17 دیماه 1351 ه. ش بر اثر بیماری ریوی و قلبی در تهران درگذشت. جنازه وی با هواپیما از تهران به مشهد حمل و در مقبره خانوادگی شان در حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. از جمله خدمات خدیجه علم می توان پرداخت هزینه روشنایی شش چراغ حرم حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام و وقف زمینی جهت سازمان ملی خانواده در بیرجند را نام برد. وی همچنین در وصیتنامه ای که در سال 1344 ه. ش نوشته، توصیه نموده است که روزه ماه مبارک رمضان و ماه محرم با اطعامی که انجام می داده ادامه پیدا کند و در صورت بروز مشکلات وجوه آن خرج توسعه و بهبود پرورشگاهی، که توسط خودش تأسیس شده بود، گردد.

همچنین وصیت نمود که از اموالش مؤسسات خیریه و عام المنفعه از قبیل مدرسه، بیمارستان، مؤسسه بهداشتی، کتابخانه و یا هر مؤسسه خیریه دیگری که مصلحت باشد به نام دو فرزند ناکامش زهره و بلی (بلقی) در بیرجند

ص: 309

1- (1) - محمد علی منصف: پیشین/46

2- (2) - محمد حسین آیتی: پیشین/117

(به تصویر صفحه مراجعه شود) محمد ابراهیم خان علم معروف به امیر شوکت الملک علم، امیر قاین فرزند امیر علم خان سوم و پدر اسد الله علم.

وی در بیست و هفتم آبان ماه سال 1259 یا 1300 ه.ق در یکی از روستاهای بیرجند به دنیا آمد. (2) پدرش را در سال 1309 ه.ق از دست داد و از آن پس مادرش، هاجر دختر میر زین العابدین سرپرستی وی را به عهده گرفت. مادرش ضمن تربیت و مراقبت از وی در روستای کلاته اکبریه، تلاش نمود تا روابط او را با برادرش اسماعیل خان مستحکم سازد. تدبیر مادرش موجب شد که اسماعیل خان در وصیت نامه اش ثلث اموال و املاکش را به برادرش محمد ابراهیم خان واگذار نماید، (3) ثلث دیگری را هم وقف امور خیریه نمود، و محمد ابراهیم را متولی امور آن قرار داد. امیر محمد ابراهیم خان در آغاز جوانی از سوی اسماعیل خان به عنوان فرمانده فوج قاینات

ص: 310

1- (1) - محمد علی منصف: امیر شوکت الملک علم/57-58؛ روزنامه آفتاب شرق/18/10/1351؛ مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان

قدس رضوی؛ اسناد شماره 5541، 31587، 31599

2- (2) - علی اکبر گلشن آزادی: صدسال شعر خراسان/402

3- (3) - مرکز اسناد کتابخانه مرکزی: سند شماره 2616؛ محمد علی منصف: امیر شوکت الملک علم/31-34

تعیین گردید. (1) وی در دوره سلطنت ناصر الدین شاه، مظفر الدین شاه، محمد علی شاه، احمد شاه، رضا شاه و محمد رضا پهلوی زندگی کرده است.

تحصیلات مقدماتی را نزد معلمین خصوصی فرا گرفت، سپس مدتی آموزش نظامی دید و در تیراندازی و اسب سواری و جنگ های پارتیزانی مهارت کامل یافت. (2) در سال 1321 ه. ق که امیر اسماعیل خان به دربار حاضر شد، معزز الملک حاکم قاینات گردید، و از سوی دولت مأمور بود تا شوکت الملک را به تهران اعزام کند، وی به دلیل بیماری عذر آورد، و برادرش امیر محمد ابراهیم خان را که در آن وقت سر تیپ بود از جانب خود به دربار فرستاد. در همین زمان (1322 ه. ق) اسماعیل خان فوت کرد، و محمد ابراهیم خان از سوی دربار با لقب شوکت الملک و به عنوان حاکم قاینات از تهران عازم مقر حکومتش گردید. (3)

امیر شوکت الملک دختر میرزا مهدی خان مستوفی را گرفت و چون از وی صاحب فرزند نشد، با بانو نواب همسر بیوه برادرش اسماعیل خان ازدواج کرد. برای سومین بار نیز دختر حاجی یوسف را به عقد خود درآورد.

چون در این ازدواج اخیر نیز به آرزویش نرسید، برای چهارمین بار با دختر عمه اش ازدواج کرد که حاصل این ازدواج پنج دختر و یک پسر به نام اسد الله علم بود. (4)

در زمان انقلاب مشروطه و حوادث پس از آنکه برادر بزرگترش امیر علی اکبر خان، در تهران بود، تلاش کرد تا حاکمیت از دست رفته قاینات را به دست آورد. (5) امیر شوکت الملک علم متمایل به مشروطیت و علی اکبر خان حشمت الملک مخالف مشروطیت بود

ص: 311

1- (1) - محمد علی منصف: پیشین/34

2- (2) باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 1029/2

3- (3) - محمد حسین آیتی: بهارستان/121

4- (4) - محمد علی منصف: پیشین/55-57

5- (5) - کتاب نارنجی: 156/1

بنابراین در دوره استبداد صغیر و سلطنت محمد علی شاه محمد ابراهیم خان علم از حکومت قاینات عزل و علی اکبر خان علم بار دیگر حاکم سیستان و قاینات گردید. (1) به دنبال عزل امیر شوکت الملک علم از حکومت قاینات؛ امیر معصوم خان از سوی پدرش علی اکبر خان نایب حکومت آن منطقه گردید و در اولین اقدام انجمن ایالتی بیرجند را تعطیل کرد. در این زمان انجمن مشهد از خود واکنش نشان داد و طی اعلامیه ای از مردم خواسته شد تا مالیاتشان را به امیر معصوم خان نپردازند. (2) سر کنسول انگلیس در گزارشی می نویسد: «اهالی سیستان عموماً به دستور العمل انجمن مشهد به مأمورین شاه در بیرجند مالیات نمی دهند. از قرار معلوم حسام الدوله ساعی بوده است که اقتدار شاه را در آن نقاط محفوظ بدارد؛ ولی به مقصود خود نایل نگشته است.» (3) منصوب کردن معصوم خان حسام الدوله به جای امیر شوکت الملک نارضایتی عمومی را در قاینات در پی داشت. با سقوط محمد علی شاه، حسام الدوله از حکومت عزل و حکومت قاینات دوباره به محمد ابراهیم خان علم سپرده شد. (4) اگرچه رقابت و اختلاف بر سر قدرت بین خاندان علم از قبل بود، ولی با انتصاب مجدد امیر شوکت الملک رقابت دو برادر آغاز گردید. محمد ابراهیم می کوشید تا اموال و اراضی موقوفه را به نفع خود مصادره نماید (5) و حشمت الملک در پی این بود که به وسیله بلوچ ها در آن منطقه ایجاد ناامنی کند تا بدین وسیله برادرش را در اداره حکومت ناتوان جلوه دهد و حکومت از دست داده را باز ستاند. (6) امیر شوکت الملک در مقابل با نامه نگاری به وزارت کشور خواستار جلوگیری از

ص: 312

1- (1) - محمد علی منصف: پیشین/44

2- (2) - کتاب آبی 648/3

3- (3) - همان 601/3

4- (4) - همان 729/3

5- (5) - مظفر شاهی: زندگی سیاسی خاندان علم/98

6- (6) - کتاب آبی 1037/5-1038، 1075-1096

در سال 1330 به دلیل رقابت های موجود بین برادران بر سر توسعه حکومت و حیف میل اموال عمومی، حکام سیستان و قاینات به تهران احضار شدند. علی اکبر خان حشمت الملک از حکومت عزل و محمد ابراهیم خان شوکت الملک به حکومت سیستان و قاینات منصوب گردید. (2) امیر شوکت الملک علم در اولین قدم قشون محلی سیستان را منحل ساخت. (3) دولت مرکزی حسب نظر سفارت انگلیس و در راستای منافع آن دولت به شوکت الملک دستور داد براساس نظام جدید آن زمان مبادرت به تشکیل قشونی کند و منطقه را از ناامنی برهاند. (4) وی توانست با کمک انگلستان و با دستور العمل حکومت مرکزی، با ایجاد واحدهای نظامی از سواره، توپخانه، پیاده و تأسیس مدرسه نظام شوکتیه؛ به یک ارتش محلی و مدرن دست یابد. (5)

در جنگ جهانی اول (1914 - 1918 م) انگلیسی ها برای حفظ هندوستان متوسل به امیر شوکت الملک شدند. او از سربازان ایرانی، نیرویی چریکی تشکیل داد که توسط افسران انگلیسی اداره می شدند و بودجه آن را کنسولگری انگلیس تأمین می کرد و در زابل و قاینات مستقر بودند. (6) تأسیسات آنها که به «لیل انگلیس» مشهور بود تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی در حاشیه قاین وجود داشت که با توسعه شهر تخریب گردید.

با شروع جنگ جهانی اول مشکلاتی برای امیر شوکت الملک پیش آمد؛ زیرا گاهی اوقات عده ای از مأمورین آلمانی و اطریشی (متحدین) که در اطراف ایران پراکنده بودند، در صدد بودند که برای انجام مقاصدشان از طریق قاینات عازم افغانستان شوند. از

ص: 313

1- (1) - مظفر شاهی: پیشین/93

2- (2) - همان/99؛ محمد علی منصف: پیشین/52-53

3- (3) - کتاب آبی 2106/8

4- (4) - محمد علی منصف: پیشین/47

5- (5) - همان جا؛ باقر عاقلی: پیشین 1029/2

6- (6) - باقر عاقلی: پیشین 1030/2

جمله یک دسته مأموران نظامی تحت ریاست انیدرمایر آلمانی از کویر لوت گذشته و به حدود قاینات رسیدند، کلنل پریدوکس کنسول انگلیس در بیرجند، امیر را تحت فشار قرار داد تا مایر را دستگیر و تحویل کنسولگری دهد. وی که از دستورات تهران مبنی بر بی طرفی تبعیت می کرد؛ از اجابت تقاضای کنسول انگلیس خودداری ورزید. نتیجه این نافرمانی آن شد که کنسول به سفارت خودش در تهران شکایت کرد و اندکی بعد شوکت الملک علم از حکمرانی قاینات برکنار و به تهران احضار شد و برادرزاده اش امیر معصوم خان به جای وی منصوب گردید. (1)

فرمانداری امیر معصوم حسام الدوله قریب یک سال بیشتر طول نکشید که امیر محمد ابراهیم خان دویاره به حکومت قاینات و سیستان منصوب و به بیرجند برگشت. (2) در همین زمان فعالیت های گسترده ای از سوی قوام السلطنه حکمران خراسان جهت ایجاد محدودیت در حوزه حکمرانی شوکت الملک علم شکل گرفت. قوام تلاش می کرد تا سیستان و قاینات را ضمیمه خراسان سازد و در سال 1336 ه. ق این توفیق برایش حاصل شد. (3)

در سال 1336 ه. ق انقلاب ضد تزاری روسیه حساسیت جایگاه خاندان علم را در استراتژی «ماوراء بحار» انگلیس مضاعف ساخت و ابراهیم خان علم، به ویژه پس از ورود نیروهای نظامی انگلیس به فرماندهی سرلشگر ماله سن (1918 م) به خراسان، تنها پایگاه استوار انگلیس در ایران به شمار می رفت. بیهوده نیست که سرکلار مونت اسکرین، کارمند وزارت خارجه بریتانیا در شرق ایران، در خاطرات خود می نویسد: «تا زمانی که یک یا دو مرد نظیر شوکت الملک در ایران وجود دارند، نباید نسبت به این کشور ناامید شد.» (4) به همین دلیل انگلیس ها به پاس خدمات این

ص: 314

1- (1) - محمد علی منصف: پیشین/50

2- (2) - همان جا

3- (3) - مظفر شاهی: پیشین/116

4- (4) - ظهور و سقوط سلطنت پهلوی/236

خاندان به دولت آنها از اعطای هدایای گرانبها دریغی نکردند. (1)

در سال 1300 ه.ش که کلنل محمد تقی خان پسیان رئیس ژاندارمری خراسان سر از اطاعت حکومت مرکزی پیچید و کلیه امور خراسان را در دست گرفت، قوام السلطنه نخست وزیر وقت، به امیر شوکت الملک علم والی قاینات و سیستان، اختیارات کامل داد تا با اعمال قوه قهریه، کلنل را سرکوب کند. (2)

امیر شوکت الملک برای احتراز از جنگ و خونریزی به وسیله تلگراف و نماینده حضوری و با پند و اندرز، سعی کرد پسیان را از خیالاتی که در سر داشت؛ مانع شود و در عین حال قوای مجهزی آماده ساخته و به سوی مشهد روانه کرد که خبر قتل پسیان در جعفرآباد قوچان، او را از لشکرکشی و جنگ منصرف نمود. (3) پس از قتل پسیان عده ای از سرشناسان مشهد و تعدادی از نظامیان ارشد از حکومت مرکزی تقاضا کردند با انتصاب شوکت الملک به سمت والی موقت ایالت خراسان موافقت شود، ولی شوکت الملک به علت ضعف مزاج از قبول آن سرباز زد. (4) حکمرانی وی در سیستان و قاینات تا سال 1303 ه.ش/1343 ه.ق ادامه یافت.

محمد ابراهیم خان علم در این سال بنا بر مصالح شخصی و شرایط زمانی از حکومت کناره گیری کرد و در بیرجند به امور شخصی و کار کشاورزی پرداخت و دو برادرزاده اش، امیر معصوم خان را به حکومت سیستان و امیر محمد رضا را به حکومت قاینات برگزید. (5) وی توانست خصومت هایی که طی سالیان دراز بین او و برادرزادگانش به وجود آمده بود تا حدودی برطرف سازد؛ تا جایی که دخترانش را به ازدواج برادر

ص: 315

1- (1) - مظفر شاهی: پیشین/120

2- (2) - ملک الشعراى بهار: تاریخ مختصر احزاب سیاسى ایران 1/149، 151؛ کاوه بیات: انقلاب خراسان/96، 154

3- (3) - ملک الشعراى بهار: پیشین 1/151؛ کاوه بیات: پیشین/136-137

4- (4) - غلامحسین میرزا صالح: جنبش کلنل محمد تقی خان پسیان/111

5- (5) - محمد علی منصف: پیشین/150

زادگانش در آورد (1) و صلح نامه ای نوشت تا همواره خیرخواه مسلمین، و مطیع دولت باشند. (2) پس از کناره گیری امیر شوکت الملک، از سوی رضا شاه مأموریت یافت همراه نمایندگان دولت مرکزی و نمایندگان دولت افغانستان اختلافات مرزی هیرمند را حل و فصل نماید. (3) وی در سال 1314 به تهران آمد و تا سال 1321 ه. ش ماندگار شد. در سال 1315 ه. ش از سوی رضا شاه به مدت یک سال به استانداری فارس منصوب گردید. (4) در سال 1317 ه. ش در کابینه محمود جم، سال 1318 ه. ش در کابینه احمد متین دفتری، 1319 ه. ش در کابینه علی منصور و سال 1320 ه. ش عضو دولت محمد علی فروغی گردید. (5) به هنگام اقامت محمد ابراهیم علم در تهران فرزندش اسد الله؛ اداره املاک و مستغلات وی را برعهده داشت. (6)

اگرچه محمد ابراهیم خان علم به لحاظ سیاسی تمایلات انگلیسی داشت ولی نمی توان وی را جاسوس آن دولت در ایران دانست. همان طور که اسکرین سر کنسول انگلیس در ایران می نویسد:

«خانواده علم و خزیمه علم در قاینات تمایلات انگلیسی داشتند.» (7) همچنین آخرین سفیر انگلیس در ایران دوره محمد رضا پهلوی پس از مرگ اسد الله علم می گوید: «خانواده او (اسد الله علم) نسل اندر نسل طرفدار انگلیس بودند، ولی این دوستی و رابطه نه به خاطر منافع شخصی یا نوکر مآبی و چاپلوسی، بلکه بخاطر اعتقادی بود که به سودمند بودن دوستی انگلیس برای حفظ منافع ایران داشتند.» (8) ولی دکتر محمد مصدق بر

ص: 316

-
- 1- (1) - محمد حسین آیتی: پیشین/124
  - 2- (2) - همان جا
  - 3- (3) - مظفر شاهی: پیشین/137-138
  - 4- (4) - همان/140
  - 5- (5) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 206/6؛ دولتهای ایران از میرزا نصر الله خان مشیر الدوله تا میر حسین موسوی/، 178، 173، 169
  - 6- (6) - مظفر شاهی: پیشین/141
  - 7- (7) - اسکرین کلارمونت: جنگهای جهانی در ایران/229
  - 8- (8) - ویلیام سالیوان: خاطرات دو سفیر/ 294

خلاف دیدگاه پیشین خاندان علم را جاسوس اندر جاسوس معرفی می کرد. (1) شوکت الملک علم علاقه ای به امور فرهنگی داشت و خدماتی در این راستا در حوزه حکومتی خود انجام داد از جمله با هزینه شخصی خود آب آشامیدنی را در شهرستان بیرجند لوله کشی نمود، و مدارس جدید دخترانه و پسرانه در اغلب شهرهای بیرجند و قاین و سیستان تأسیس کرد. در سال 1308 ه. ش کلنگ بیمارستان بیرجند را به زمین زد؛ و پس از مرگش فرزند وی اسد الله آن را تکمیل نمود. (2) محمد ابراهیم خان شیعه مذهب بود و نسبت به فرائض دینی پایبند و همواره پس از نماز صبح یک جزء از قرآن مجید را با معنی قرائت می کرد. مراسم عزاداری محرم و صفر را پیاپی داشت به طوری که در اغلب منطقه حکومتش مراسم عزاداری سالار شهیدان به همت او برگزار می شد. (3) شاه پس از سال 1322 ه. ش به بعد تلاش می کرد تا محمد ابراهیم علم را دوباره به صحنه سیاست بازگرداند، در مردادماه 1322 ه. ش حسین علاء وزیر دربار به دستور شاه طی نامه ای محرمانه از وی خواست که نیابت تولیت آستان قدس رضوی را بپذیرد ولی وی از پذیرش هرگونه مقام امتناع کرد. (4) اگرچه شوکت الملک از قدرت رسمی دولتی کناره گیری کرده بود، لیکن از دخالت در امور سیاسی منطقه ابائی نداشت و با نفوذی که در این مناطق داشت، افراد مورد نظرش را به مجلس شورای ملی تحمیل کرد. اقامت محمد ابراهیم خان در اواخر عمرش در بیرجند، مصادف با اوج جنگ جهانی دوم بود. او که حدود چهل سال در صحنه سیاسی ایفای نقش کرد، در سن 64 سالگی به سال 1323 ه. ش بر اثر سکت قلبی درگذشت. جنازه اش پس از انتقال به مشهد، در مقبره خانوادگی در حرم مطهر

ص: 317

1- (1) - مظفر شاهی: پیشین/253

2- (2) - محمد علی منصف: پیشین/121

3- (3) - همان/78-81

4- (4) - مظفر شاهی: پیشین/146

هاجر دختر میر زین العابدین از محترمین روستای هریوند بیرجند و همسر امیر علم خان سوم. (2) ثمره ازدواج هاجر با امیر علم خان سوم محمد ابراهیم خان بود که به سال 1300 ه. ق به دنیا آمد. (3) هاجر نقش اساسی در پرورش فرزندش داشت. او با واقع بینی درک کرد که باید فرزندش در جهت خصایل والای انسانی تربیت شود و روابط او با برادران و خواهر بر پایه ای منطقی استوار گردد تا بتواند با وجود خردسالی موقعیت شایسته ای احراز کند. (4) در نتیجه تربیت مادر، روح جوانمردی کم نظیر در وجود محمد ابراهیم ریشه گرفت و آن قدر دیندار و با تقوا بار آمد که هرگز از انجام فرائض دینی غفلت نورزید و هیچ گاه نماز و دعا و روزه از یاد نبرد. تربیت مادر حتی در امور مهم حکومت و امارت امیر شوکت الملک تأثیر داشت به گونه ای که از مشورت های وی بهره می گرفت و در پاره ای از معضلات حکومتی فکر و اندیشه او را به یاری می طلبید. (5) امیر نسبت به مادرش احترام بسیار قایل بود و ملاقات با مادر هر روز صبح و عصر جزو برنامه زندگی او بود و همیشه صبحانه در حضور مادرش صرف می کرد. (6) فوت مادر امیر در سال 1309 ه. ش پیش آمد که امیر محمد ابراهیم خان علم همراه رضا شاه در تهران بود. پیکر هاجر پس از تشییع جنازه در بیرجند به مشهد حمل و در دار السعاده حرم مطهر امام رضا علیه السلام در

1- (1) - محمد علی منصف: پیشین/228؛ محمد حسین آیتی: پیشین/124

2- (2) - محمد علی منصف: امیر شوکت الملک علم/29

3- (3) - همان/29-30

4- (4) - همان/33

5- (5) - همان/35

6- (6) - همان/106

مقبره خانوادگی اش دفن شد. در پی این حادثه امیر شوکت الملک علم تلگرافی به خواهران و برادران مخابره کرد و از مردم خواست به خاطر فوت مادرش از کارهای روزانه خویش دست بردارند.

علی جان سکندری

(104)

علی خان بیگ

(قبل از 1038 ه.ق)

علی خان بیگ فرزند اللهی بیگ.

پدرش ابتدا ناظر دواب الله وردی خان گرجی بود و به علت کفایت، ناظر دواب شاه عباس اول شد و پس از فوت او این سمت به پسرش علی خان رسید. علی خان پس از مدتی به داروغگی مشهد مقدس تعیین شد و به این شهر آمد. (1) او سرانجام قبل از سال 1038 ه.ق در مشهد به علت بیماری صرع درگذشت و در جوار حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (2)

ابراهیم زنگنه

(105)

علی قلی خان

(قبل از 1090 ه.ق)

علی قلی خان فرزند شاهوردی خان و خواهرزاده سارو سلطان بیگدلی از امرا و خوانین منطقه لرستان در قرن یازدهم هجری بود. پدر و جدش حسین خان به خاطر خدماتی که در دستگاه حکومتی انجام داده بودند توانستند به حکومت لرستان برسند.

پدر علی قلی خان یک شب بر اثر اشتباه به پایش آسیب زد و سرانجام بر اثر همان فوت کرد. او قبل از مرگ حکومت را به فرزندش واگذار کرد. (3)

علی قلی خان در حالی که جوانی بیش نبود توانست به حکومت طایفه لر کوچک (لرستان امروزه) برسد. اما چون

ص: 319

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1084/3

2- (2) - همان؛ محمد تقی مدرس رضوی: سالشمار وقایع مشهد/99

3- (3) - محمد یوسف واله قزوینی: خلد برین (ایران در زمان شاه صفی)/309، 354

فاقد تجربه لازم بود، مردم بر او شوریدند و کار حکومت مختل شد. با شکایت گروهی از بزرگان به دربار صفوی، شاه علت شورش را از او در خواست نمود، اما وی نتوانست جواب مناسب بدهد. (1) در نتیجه شاه عباس دوم (1052-1077 ه.ق) در سال 1061 ه.ق او را از حکومت لرستان برکنار کرد (2) و همراه با او جمعی از سران تحت امرش نیز برکنار شدند. (3)

بعد از کنار گذاشتن علی قلی خان حکومت ناحیه لرستان به عمویش منوچهر خان واگذار شد. خود علی قلی خان نیز مجبور گردید تا بقیه عمرش را در مشهد به سر برد. (4)

فوت علی قلی خان پیش از سال 1090 ه.ق در شهر مشهد واقع شد. او به نقل صاحب تذکره نصرآبادی شعر می سرود. (5)

رسول سعیدی زاده

(106)

عنایت کل

(-1017 ه.ق)

عنایت کل، یا کل عنایت که شاه عباس اول او را کچل عنایت می نامید، دلچک شاه عباس بود که خانه اش در محله در دشت اصفهان شهرت داشت.

وی که با مسخرگی ها و لودگی های خود در هر حال شاه را به خنده می آورد، حاضر جوابی ها و آزادی بیان خاصی نزد شاه داشت و داستان های زیادی از ماجراهای وی نقل مجالس اهالی پایتخت بوده است. از جمله در ماجرای منع جوشانده کوکنار که در 1030 ه.ق از سوی شاه عباس به اجرا گذاشته شد

ص: 320

1- (1) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین / 181

2- (2) - محمد یوسف واله قزوینی: پیشین / 541، 498

3- (3) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین / همان جا

4- (4) - همان / 181-182

5- (5) - میرزا محمد طاهر نصرآبادی: پیشین / 32

و بسیاری از مردم که به استعمال آن معتاد شده بودند در زحمت افتادند؛ عنایت کچل مغازه ای کفن فروشی در مقابل حرمسرای شاه ایجاد کرد تا نشان دهد بسیاری مردم از جمله بزرگان با این دستور در حال فوت هستند و به این ترتیب دستور منع استعمال کوکنار لغو شد.

یک بار نیز که کل عنایت به درد چشم مبتلا بود شاه برای مزاح به او گفت من طبیب ماهری هستم، تو باید کمی آهک و زنگار را با نشادر در چشم خود بریزی تا بهبود یابد و عنایت که حوصله خندیدن نداشت جواب داد «در عجبم تو با این حذاقت چرا چشمان لوچ و قی آلود پدرتان را معالجه نکردید» این جواب اشاره به کم بینایی سلطان محمد خدا بنده پدر شاه عباس داشت و نشان می دهد عنایت تا چه میزان در نزد شاه از آزادی بیان برخوردار بوده است. (1)

در سال هزار و یک هجری که سلطنت خانم همسر شاه طهماسب صفوی و مادر بزرگ شاه عباس اول فوت کرد، چون شاه خود در خرم آباد به سر می برد، خواجه ابراهیم خلیل که پیشکار سلطنت خانم بود، برای تجهیز و تدفین وی مبلغ پنج تومان از کل عنایت به عنوان مساعده گرفت. (2)

عنایت کل در 23 رمضان سال 1017 ه. ق در مشهد مقدس فوت کرد. (3)

رجبعلی یحیایی

ص: 321

1- (1) - شوالیه شاردن: سفرنامه 1578/4 - 1590.

2- (2) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/123

3- (3) - همان/356

فراهانی-میرزا حسن خان

(-1225 ه.ق)

میرزا حسن خان، پسر بزرگ میرزا عیسی خان فراهانی معروف به میرزا بزرگ.

پدرش عیسی خان فراهانی از سال 1213 ه.ق مقام وزارت و پیشکاری عباس میرزا را در تبریز برعهده داشت.

وی که در ابتدا منشی حاج ابراهیم خان کلانتر فارس بود. (1) هنگامی که میرزا عیسی خان به مقام وزارت فتحعلی شاه رسید، مقام وزارت و پیشکاری عباس میرزا در رمضان سال 1224 ه.ق به فرزند بزرگ او، میرزا حسن خان واگذار گردید.

میرزا حسن یک سال بیشتر وزارت عباس میرزا را برعهده نداشت که در اثر بیماری، روز دوم محرم 1225 ه.ق در جوانی در تبریز درگذشت. (2) جنازه وی توسط نجفقلی خان گروسی که از دوستان میرزا حسن بود به مشهد مقدس حمل (3) و در حرم مطهر به خاک سپرده شد.

از برادران میرزا حسن خان فراهانی باید از ابو القاسم خان قائم مقام وزیر معروف عباس میرزا و محمد شاه قاجار یاد کرد که بعد از مرگ میرزا حسن خان مقام او را به عنوان وزیر عباس میرزا بر

ص: 322

1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 512/2

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 190/1، 202؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/ 117

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 281/6

عہدہ گرفت. (1) برادر دیگر او میرزا موسیٰ خان فراہانی است کہ در سال 1237 ہ.ق بہ وزارت عباس میرزا رسید و از سال 1248 تا 1262 ہ.ق تولیت آستان قدس رضوی را بر عہدہ داشت (2) کہ شرح حال وی در جلد سوم ہمین مجموعہ آمدہ است.

سید حسن حسینی

فرمانفرما-قاجار-فریدون میرزا

ص: 323

1- (1) - همان 61-60/1

2- (2) - همان 165/4

قاجار-احمد میرزا

(1234-1310 ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) احمد میرزا ملقب به معین الدوله پسر دهم عباس میرزا نایب السلطنه، از زنی به نام خرده خانم بود که در حدود سال 1234 ه.ق متولد شد. (1) هنوز شانزده سال بیش نداشت که همراه سه برادرش جهانگیر میرزا، مصطفی قلی میرزا و خسرو میرزا به دستور محمد شاه از تبریز به قلعه اردبیل فرستاده شدند و در آنجا زندانی گشتند. (2) چهار ماه بعد فتحعلی شاه در اصفهان درگذشت، و محمد میرزا به پادشاهی رسید، وی هنگام عزیمت به سوی تهران دستور داد که اسماعیل خان قرجه داغی فراش باشی به اردبیل رفته و جهانگیر میرزا و خسرو میرزا را از هر دو چشم کور سازد. او هم در 15 رجب 1250 ه.ق آن دو را کور ساخت و احمد میرزا مدتی با آنها در زندان بود. (3)

ص: 324

-
- 1- (1) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/322؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 103/1
 2- (2) - احمد میرزا عضد الدوله: پیشین/322؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 610/1
 3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه

در سال 1251 ه.ق که قائم مقام کشته شد بنا به دستور محمد شاه، احمد میرزا با دیگر برادرانش به تویسرکان فرستاده شدند و آزادانه با داشتن تیول و موجب دولتی زندگی می کردند. (1) پس از درگذشت محمد شاه و پادشاهی ناصر الدین شاه (1264 ه.ق) طبق نظر امیر کبیر، شاهزادگان از تویسرکان احضار شدند و پس از آن به تدریج وارد کارهای کشوری و لشکری شدند. (2)

در سال 1267 ه.ق احمد میرزا مأمور تسخیر قلاع بمپور، سرباز و نسکن در منطقه بلوچستان شد. وی پس از فتح نسکن، آهنگ تسخیر قلعه سرباز نمود که لشکریان وی پس از مدتی جنگ و گریز آنجا را فتح کردند. (3)

ناصر الدین شاه، احمد میرزا را در سال 1267 ه.ق به حکومت گلپایگان و خوانسار که در سال 1266 ه.ق ضمیمه حکومت خوزستان و لرستان شده بود منصوب کرد. (4) در سال 1270 ه.ق وقتی که مصطفی قلی میرزا حاکم مازندران فوت کرد، احمد میرزا برادر اعیانی او حکومت آنجا را به دست گرفت. (5) حکومتش در مازندران تا سال 1272 ه.ق بیشتر طول نکشید و در این سال از حکومت معزول و لطف الله میرزا برادر دیگر وی حاکم مازندران شد. (6)

در سال 1275 ه.ق برای بار دوم به حکومت گلپایگان و خوانسار منصوب گردید. (7) در 1277 ه.ق ملقب به معین الدوله شد. در همین سال از طرف مسعود میرزا یمین الدوله، حاکم مازندران و استرآباد، به نیابت حکومت

ص: 325

1- (1) - احمد میرزا عضد الدوله: پیشین/185؛ مهدی بامداد: پیشین 103/1-104

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین 104/1

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1133/3

4- (4) - همان 1131/3؛ احمد میرزا عضد الدوله: پیشین/322؛ مهدی بامداد: پیشین 104/1

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1234/3

6- (6) - مهدی بامداد/همان جا

7- (7) - همان

استرآباد تعیین شد و در سال 1283 ه.ق به حکومت ارومیه منصوب گشت(1) و در سال 1296 ه.ق مجدداً به حکومت این ناحیه فرستاده شد. در سال 1299 ه.ق مدتی نیابت محمد تقی میرزا رکن الدوله، والی خراسان را برعهده داشت.(2) سرانجام وی در سال 1310 ه.ق در مشهد درگذشت و در دار الحفاظ حرم مطهر امام رضا علیه السلام در کنار قبر پدرش عباس میرزا به خاک سپرده شد.(3)

علی جان سکندری

(109)

قاجار- پرویز میرزا

(1305-1239 ق)

پرویز میرزا پسر پنجاه سوم فتحعلی شاه قاجار (1212-1250 ه.ق) در ربیع الاول 1239 ه.ق.(4) از مادری به نام بیگم خانم، دختر حاجی الیاس تجریشی، متولد شد.(5) از زندگانی وی اطلاع چندانی در دست نیست. وی در ابتدای سال 1248 ه.ق. مانند برادر (به تصویر صفحه مراجعه شود) صلبی خود فرخ سیر میرزا، به نیر الدوله ملقب گردید و بیشتر اوقات حکومت شهرهای سبزوار، نیشابور و کاشمر را در دست داشت.(6)

ص: 326

1- (1) - همان 104/1-105؛ کریم سلیمانی: القاب رجال قاجاریه/165

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین 105/1

3- (3) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/219

4- (4) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: اکسیر التواریخ/237

5- (5) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/35؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 554/1-558

6- (6) - عبد الحسین نوایی: تعلیقات تاریخ عضدی/265

در تاریخ عضدی از ازدواج وی با دختر مهر علیخان قوانلو و دختر باقر خان بیگلربیگی یاد شده است. (1) پرویز میرزا در آغاز شعبان 1305 ه.ق درگذشت و دوم شعبان در دار السیاده حرم مطهر حضرت ثامن الحجج علیه السلام به خاک سپرده شد. (2) او دو پسر و سه دختر داشت (3) که مهمترین آنها سلطان حسین میرزا بود که شرح حالش در همین کتاب آمده است. گویا پرویز میرزا از همان آغاز جوانی طبع شعر هم داشته است زیرا اعتضاد السلطنه که پرویز میرزا را در سن 18 سالگی دیده است او را فردی شیرین کلام و خوش صورت توصیف کرده و بیت زیر را از او آورده است: (4)

مبهوت بماندیم که با روی تو ما را نی جای سکوت است و نه یارای عبارات

رجبعلی یحیایی

(110)

قاجار-جان محمد خان

(-1237 ه.ق)

از سرداران و امرای بزرگ عهد آقا محمد خان و فتحعلی شاه قاجار و نایب الایاله خراسان (1221-1237 ه.ق).

جان محمد خان قاجار دولو فرزند قره خان از بزرگان طایفه دولوی ایل قاجار بود که در سال های آغازین حکومت قاجار نقش مهمی را در تثبیت سلطنت پسر عموهای خویش ایفا کرد.

نام او از سال 1183 ه.ق به عنوان یکی از افراد برجسته دولوها بازتاب یافته است. در این سال مورد حمله حسینقلی خان قاجار قویونلو قرار گرفت. (5) به نظر می رسد او از افرادی بوده است، که برخلاف دیگر افراد طایفه اش، به آقا محمد خان که از طایفه دیگر قاجارها

ص: 327

1- (1) - احمد میرزا عضد الدوله: پیشین/23

2- (2) - مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی: سند شماره 11864/11

3- (3) - محمد علی مصباحی نائینی: تذکره مدینه الادب 536/1

4- (4) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/237

5- (5) - رضاقلی خان هدایت: روضه الصفای ناصری 88/9؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1170/2

بود کمک کردند و موجب تثبیت حکومت او شدند. جان محمد خان از این به بعد همواره همراه بنیان گذار سلسله قاجار بود. از جمله در سال 1205 ه.ق که در آذربایجان با آقا محمد خان بود از طرف او مأمور سرکوبی مصطفی خان طالش، حاکم قراجه داغ، شد اما به واسطه اوضاع اقلیمی آن منطقه در این راه توفیقی نیافت. (1)

جان محمد خان در نبردهای آقا محمد خان قاجار با لطف علی خان زند نیز حضور چشمگیری داشت؛ به طور نمونه در سال 1204 ه.ق از فرماندهان نیروهای قاجار برای حمله به شیراز بود. (2) در 1025 ه.ق آقا محمد خان او را در رأس سپاهی پنج هزار نفره برای عقب راندن لطف علی خان زند که شیراز را محاصره کرده بود اعزام کرد. (3) او لشکر خان زند را شکست داد و از سلطه دوباره او بر شیراز جلوگیری کرد. (4) آقا محمد خان در سال 1207 ه.ق بار دیگر جان محمد خان را مأمور ساخت تا به شیراز رفته و قلعه آن شهر را با خاک یکسان کند تا از پناه گرفتن لطف علی خان زند در آن شهر جلوگیری شود. (5) او نیز دستور را اجرا کرده و این قلعه مستحکم را منهدم ساخت و خندق اطراف آن را که پانزده ذرع عرض و بیست ذرع عمق داشت از خاک انباشت. (6)

جان محمد خان، پس از قتل آقا محمد خان (21 ذی حجه 1211 ه.ق) (7)

ص: 328

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 57/1؛ محمد فتح الله ساروی: تاریخ محمدی/193

2- (2) - محمد فتح الله ساروی: پیشین/187

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1416-1414/3

4- (4) - میرزا جعفر حقایق نگار خورموجی: نزهه الاخبار/488

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1420/3

6- (6) - محمد فتح الله ساروی: پیشین/227؛ میرزا جعفر خان حقایق نگار خورموجی: پیشین/489

7- (7) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 84/1

به شاه جدید یعنی فتحعلی شاه پیوست و او را در کشمکش هایش با برادران و دیگر مدعیان قدرت یاری داد. به دلیل همین آگاهی از وفاداری او به شاه جدید بود که در آشفتگی های پس از قتل آقا محمد خان، برادر شورشی فتحعلی شاه یعنی حسینقلی خان قاجار دستور به دستگیری جان محمد خان، که اینک سردار لار شده بود، داد اما نیروهایش موفق به دستگیری جان محمد خان نشدند. (1) جان محمد خان قاجار در 1213 ه. ق از سوی فتحعلی شاه دستور یافت که پیشاپیش به سوی خراسان بیاید تا نادر میرزا نواده نادر شاه را در مشهد محاصره کرده به تسلیم شهر وادار نماید. جان محمد خان شهر را محاصره کرد اما نادر میرزا علما را شفیع قرار داد و لشکر قاجار دست از محاصره کشید. (2) جان محمد خان در سال 1216 ه. ق برای دومین بار برای سرکوبی خوانین خراسان به سبزوار و نیشابور (3) و نیز برای درهم شکستن طغیان شاهزاده حسینقلی میرزا مأمور گردید. (4) در سال 1217 ه. ق شاه، دختر او را به عقد عباس میرزا نایب السلطنه (1213-1249 ه. ق) درآورد. (5) جان محمد خان برای مدتی حاکم کزاز و ملایر بود تا اینکه در آغاز سال 1221 ه. ق به امر شاه با عنوان نایب الایاله خراسان رهسپار این سامان گردید تا محمد ولی میرزا حاکم خراسان را یاری کند. (6)

جان محمد خان در سال 1222 ه. ق توانست لشکر پنجاه هزار نفره فیروز میرزا حاکم هرات را که با استفاده از شهرت «صوفی اسلام» مناطق فراوانی

ص: 329

1- (1) - همان 96/1؛ رضاقلی خان هدایت: پیشین 333/9-334

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 101/1-103؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1450/3

3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 109/1-110

4- (4) - همان 113/1

5- (5) - همان 120/1

6- (6) - همان 145/؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1480/3

را گرفته و ادعای تسلط بر خراسان داشت درهم بشکند و به اطاعت از شاه قاجار و پرداخت خراج دوساله وادار نماید و خود مورد توجه بیشتر شاه قاجار واقع شود. (1) جان محمد در سال 1223 ه.ق به مرو رفت و امیر ناصر الدین توره حاکم مرو را که در محاصره حاکم ازبک بخارا و خواستار پناهندگی به ایران بود، از محاصره نجات داده و به مشهد آورد. (2)

در سال 1226 ه.ق فتحعلی شاه دختر دیگر او را به عقد فرزندش شیخعلی میرزا درآورد. (3) ظاهراً او و محمد ولی میرزا از فتنه های خوانین خراسان به ویژه از کارشکنی های اسحاق خان قرایی در رنج بودند و حتی مدتی توسط او به زندان افتادند. (4) کشتن اسحاق خان قرایی و فرزندش حسنعلی خان هم مشکل آشفتهگی خراسان را حل نکرد و جان محمد خان مجبور شد با افغان ها که درصدد برآمده بودند پس از قتل اسحاق خان نواحی تحت کنترل او را متصرف شوند بچنگد که حاصلی جز شکست برای او و قدرت یابی امرای خراسان نداشت. (5) به واسطه همین آشوب ها بود که فتحعلی شاه در سال 1232 ه.ق مجبور شد فرزند دیگرش حسنعلی میرزا شجاع السلطنه را به عنوان حاکم جدید خراسان روانه این دیار نماید. (6)

منابع به درستی روشن نمی سازند جان محمد خان از این دوره (1232-1237 ه.ق) به بعد در کجا بوده است و آیا در کنار حاکم جدید در خراسان مانده است یا خیر؟ تنها حادثه ای که به طور واضح در این سال ها ذکر شده این

ص: 330

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیین 162/1-163؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1486/3

2- (2) - رضاقلی خان هدایت: پیشین 443/9

3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 204/1

4- (4) - همان 247/1-250، 268-269

5- (5) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 274/1-275؛ رضاقلی خان هدایت: پیشین 526/9-528

6- (6) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 276/1

است که در سال 1234 ه. ق پسر وی که علی محمد خان نام داشت به دامادی شاه برگزیده شده است.⁽¹⁾ جان محمد خان در جمادی الثانی سال 1237 ه. ق دار فانی را وداع گفت و در رواق دار السعاده به خاک سپرده شد.⁽²⁾ از مهمترین کارهای اجتماعی وی در مشهد ساختن مسجد نایب معروف به مسجد ملا هاشم در سال 1230 ه. ق بود. وی «مزرعه ضیاء الدین» در اطراف مشهد را وقف بر روشنایی این مسجد و فقرای مدرسه صالحیه (مدرسه نواب) نمود. همچنین در سال 1237 ه. ق شش دانگ از روستای مراد را وقف امور خیریه کرد.⁽³⁾

رجبعلی یحیایی

(111)

قاجار-حسین میرزا

(1269-1285 ق)

سلطان حسین میرزا جلال الدوله پسر پنجم ناصر الدین شاه قاجار در سال 1269 متولد شد.⁽⁴⁾ وی در سال (به تصویر صفحه مراجعه شود) 1278 ه. ق از سوی ناصر الدین شاه ملقب به جلال الدوله گردید و به حکمرانی اصفهان منصوب شد.⁽⁵⁾ او به همراه پیشکارش میرزا محمد آشتیانی

ص: 331

1- (1) - همان 312/1

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 520/2-521

3- (3) - عبد الرضا امیر شیبانی: سیمای وقف در خراسان/ 81

4- (4) - جورج. ب. چرچیل: فرهنگ رجال قاجار/ 71؛ عزیز الله عطاری: فرهنگ خراسان 503/3؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 75/2

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1844/3

قوام الدوله به اصفهان رفت و تا سال 1281 ه. ق حاکم آنجا بود. (1) پس از آن شاه او را به دربار احضار و حکومت خراسان را به او سپرد. (2) در ذی حجه 1283 ه. ق جلال الدوله حکمران خراسان شد اما تمام امور حکومتی به عهده میرزا محمد خان سپهسالار محول شده بود. (3) به هنگام ورود سلطان حسین میرزا به مشهد از وی با تشریفات خاصی استقبال گردید. در سال 1285 ه. ق بیماری وبا در شهر مشهد بروز کرد و سلطان حسین میرزا قاجار در سن شانزده سالگی بر اثر همین بیماری فوت کرد و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام مدفون گردید. پس از فوت او شاهزاده حشمت الدوله حمزه میرزا به حکومت خراسان منصوب شد. (4)

علی جان سکندری

(112)

قاجار- حمزه میرزا

(-1297 ق)

حمزه میرزا از قاجار فرزند بیست و (به تصویر صفحه مراجعه شود) یکم عباس میرزا نایب السلطنه (5) و حاکم خراسان در سه نوبت.

وی که در 1239 ه. ق متولد شد، (6) در حوادث متعدد از جمله فتح هرات در سال 1253 ه. ق شرکت داشت. زمانی

ص: 332

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 75/2

2- (2) - محمد یوسف ریاضی مروی: عین الوقائع/79؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1867/3

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 77/2

4- (4) - مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/357

5- (5) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: اکسیر التواریخ/395

6- (6) - محمد علی مصباحی نائینی: تذکره مدینه الادب 533/1

که برادر حمزه یعنی محمد شاه قاجار با هدف تصرف هرات و تنبیه خوانین آن منطقه به سوی خراسان حرکت کرد، حمزه میرزا به همراه حسن خان ساری در نیشابور با سپاهی بالغ بر سی هزار نفر به شاه ملحق شدند.⁽¹⁾ در جریان محاصره هرات، که از سال 1253 ه.ق تا 1355 ه.ق به طول انجامید، حمزه میرزا از فرماندهانی بود که در کار جنگ فعال بود⁽²⁾ و به پاداش آن حکومت قزوین را دریافت کرد.⁽³⁾ پس از یک سال به علت سوء سلوک معزول شد و حکومت خمسه (زنجان) را در سال 1255 ه.ق دریافت کرد⁽⁴⁾ و تا سال 1263 ه.ق در این منطقه حاکم بود. در این سال که فتنه سالار در خراسان جریان داشت او به عنوان حاکم آن منطقه و به قصد فرونشاندن شورش با لشکر انبوهی راهی خراسان شد.⁽⁵⁾

حسن خان سالار (مقتول 1266 ه.ق) پسر اللهیار خان آصف الدوله با همراه کردن خوانین خراسان و حمایت قدرت های خارجی در سال 1262 ه.ق علیه دولت مرکزی ایران دست به شورش زد. او تا میامی پیش آمد و محمد شاه قاجار، حمزه میرزا را برای مقابله با او روانه کرد. در هنگام ورود حمزه میرزا به خراسان عده ای از خراسانیانی که با حسن خان همراه شده بودند از او جدا شده و به اردوی دولتی پیوستند. این واقعه باعث تضعیف نیروی سالار شد و او مجبور گردید به همراه هم پیمان خود، جعفر قلی خان حاکم بجنورد، به نواحی ترکمن نشین آخال فرار کند؛ بنابراین حمزه میرزا

ص: 333

-
- 1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان/920/1؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 674/2؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/448
  - 2- (2) - رضاقلی خان هدایت: تاریخ روضه الصفای ناصری 239/10
  - 3- (3) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/504
  - 4- (4) - همان/520
  - 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان/947؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/880-881

بدون درگیری چندانی شهرهای سر راه خود را تصرف کرد و در ذی القعدة 1263 ه.ق وارد مشهد شد. (1)

این موفقیت حمزه میرزا زودگذر بود، چرا که حسن خان و جعفر قلی خان دوباره از منطقه آخال به خراسان دست اندازی کردند و سیاست های غلط حمزه میرزا در خراسان این امر را سرعت بخشید. از جمله این سیاست ها امرایی بود که برای شهرها انتخاب کرد، مانند علی خان ماکویی که حاکم بجنورد شد. این شخص دست تعرض به جان و مال اهالی منطقه دراز نمود و کار را به جایی رساند که مردم از ظلم او به جعفر قلی خان شادلو پناه بردند. او با استفاده از این فرصت به شهر حمله کرد و با کشتن محمد علی خان، بجنورد را به تصرف درآورد. (2)

در اواخر سال 1263 ه.ق که این خبر به مشهد رسید، حمزه میرزا به سوی بجنورد حرکت کرد و جعفر قلی خان عقب نشینی نمود. شاهزاده اهالی شهر را که مسبب این واقعه می دانست، مجازات سختی کرد تا جایی که مردم زیادی از ترس جان خویش به کوهها پناهنده شدند و در اثر سرمای زمستان تعدادی از آنها جان خود را از دست دادند. (3) در همین زمان مشهد دچار شورش علیه شاهزاده شد. این شورش به تحریک محمد خان برادر حسن خان که در حرم رضوی پناهنده شده بود، بروز کرد. مردم مشهد که از بدرفتاری مصطفی قلی خان سرتیپ همدانی، حاکم منصوب از جانب حمزه میرزا و سربازان او ناراضی بودند، به شورش پیوستند و یک غوغای همگانی به وقوع پیوست. در این واقعه عبد الله خویی متولی آستان قدس و ابراهیم میرزا داروغه شهر به همراه تعدادی از سربازان دولتی کشته شدند و مصطفی قلی خان و دیگر نیروهای دولتی در

ص: 334

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 881/2

2- (2) - همان 885/2

3- (3) - همان 882/2

حمزه میرزا برای فرونشاندن شورش به سمت مشهد آمد اما با مقاومت شورشیان و مردم شهر مواجه شد. او مجبور شد که وارد ارگ شود و سعی کرد با فرستادن نمایندگان به نزد مردم آنها را وادار به تسلیم کند، اما شورش جدی بود و شاهزاده موفقیتی به دست نیاورد. (2) در این حین حسن خان سالار که تمام خراسان را تحت سیطره خود قرار داده بود به سوی مشهد آمد.

از سوی دیگر یارمحمد خان افغان حاکم هرات، که در ظاهر برای کمک به حسن خان آمده بود، وارد ارگ شد و به حمزه میرزا پیوست. بعد از چندین ماه درگیری، حمزه میرزا که در موضع ضعف قرار داشت و از طرفی خبر مرگ محمد شاه قاجار را دریافت کرده بود، به پیشنهاد یارمحمد خان مشهد را به سوی هرات ترک کرد و در اطراف آن شهر مستقر شد. او از نیمه محرم تا ربیع الثانی 1265 ه.ق در آنجا باقی ماند. در این سال سلطان مراد میرزا حسام السلطنه برادر حمزه میرزا به انتخاب امیر کبیر برای فرونشاندن فتنه سالار راهی خراسان شد. حمزه میرزا نیز از هرات حرکت کرد و در جمادی الاول 1265 ه.ق در نیشابور به دیدار حسام السلطنه نایل شد. (3)

در این زمان حکومت خراسان به نام سلطان مراد نوشته شد و حمزه میرزا به تهران احضار گردید. (4) حمزه میرزا چون به تهران رسید لقب حشمت الدوله گرفت و حکومت آذربایجان به او واگذار شد. (5) او تا سال 1270 ه.ق حاکم آذربایجان بود. به گفته نادر میرزا

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/948؛ محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 974/2

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 976/2

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 977/2-978

4- (4) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1040/2

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 978/2

حکمرانی در دست میرزا محمد مستوفی (قوام الدوله) وزیر مالیات و فضل الله نوری، وزیر آذربایجان بود و «جز نامی برای حمزه میرزا نبود»⁽¹⁾.

یکی از وقایع مشهور که در این دوره برای او پیش آمد قتل رهبر بایه بود. محمد علی باب بعد از دستگیر شدن و مناظره با علما در عهد محمد شاه در قلعه چهریق آذربایجان زندانی شد اما پیروان او در سراسر ایران با استفاده از نابسامانی اوضاع در زمان انتقال سلطنت به ناصر الدین شاه، دست به شورش های متعددی زدند. هنگامی که شاه جدید بر تخت سلطنت نشست، امیر کبیر برای فرونشاندن این شورش ها به حشمت الدوله دستور داد باب را به قتل برساند. هرچند شاهزاده چندان تمایلی بدین کار نداشت اما با اصرار دولت مرکزی در شعبان 1265 ه.ق دستور داد باب را در ملاء عام تیرباران کنند.⁽²⁾ لازم به ذکر است که پیش از این هم زمانی که حشمت الدوله در خراسان بود و در سال 1263 ه.ق به سمت بجنورد حرکت کرد، ملا حسین بشرویه از یاران باب با استفاده از فرصتی که فتنه سالار ایجاد کرده بود، در مشهد فعالیت هایی کرد و عده ای را بر گرد خود جمع نمود؛ برای جلوگیری از افزایش طرفداران او حشمت الدوله دستور داد ملا حسین را دستگیر کردند؛ اما او بعد از چند وقتی گریخت و راهی مازندران شد.⁽³⁾

از جمله کارهای عمرانی حمزه میرزا در تبریز این بود که در سال 1267 ه.ق دستور داد کوچه های تبریز را سنگفرش کنند و چند قراول خانه جدید هم ساخت.⁽⁴⁾ در سال 1270 ه.ق حشمت الدوله به حکمرانی اصفهان

ص: 336

-
- 1- (1) - نادر میرزا قاجار: تاریخ و جغرافیای دار السلطنه تبریز/ 179
  - 2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1075/3
  - 3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 970/2؛ رضاقلی خان هدایت: پیشین 421/10
  - 4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1052/2

منصوب شد و تا سال 1274 ه.ق در آن سمت باقی ماند. از جمله کارهای او در این شهر تعمیر کاخ عالی قاپو است، که در آن شکستگی ایجاد شده بود. (1)

در سال 1275 ه.ق حشمت الدوله، که عنوان سرداری هم به دست آورده بود برای بار دوم به حکومت خراسان رسید و وزارت او همچنان در اختیار قوام الدوله قرار داشت. در همین سال او به سمت سرخس حرکت کرد و دستور داد قلعه جدیدی ساخته شود و حدود سه چهار هزار نفر از ایلات را به همراه چهار فوج نظامی در آن مستقر نمود. (2)

در این زمان بار دیگر یورش های تراکمه، که مرو را مرکز فرماندهی خود قرار داده بودند، به مرزهای شرقی و شمال خراسان تشدید شد و حشمت الدوله برای تنبیه این قوم راهی آن منطقه شد. این لشکرکشی در تاریخ ایران عصر قاجار شهرت خاصی به دست آورده است؛ چرا که از یک طرف یکی از مجهزترین لشکرهایی بود که در عهد قاجاری روانه تنبیه اقوام این مناطق شد و از سویی شکستی نصیب آن شد که سنگین و وحشتناک توصیف شده است. نویسندگان و مورخان وابسته به دربار اغلب این شکست را ثبت نکرده اند و یا اینکه به صورت گذرا از آن گذشته اند. اما خوشبختانه سید محمد لشکرنویس که در این لشکرکشی حضور داشته است شرح مفصلی از این جنگ ارائه کرده است. او در توصیف لشکری که راهی مرو شد می نویسد: «الی الآین قشونی در این دولت (قاجاری) به این تمامی و آراستگی و استعداد به طرف ترکستان حرکت نکرده بود... و همین آراستگی و شوکت زیاد و استعداد تمام باعث غرور و غفلت رؤسای قشون شد». (3) حشمت الدوله قبل از اینکه اردوی اصلی حرکت کند، عده ای را به عنوان پیش قراول به سمت مرو فرستاد و خود به همراه لشکر در ذی قعدة 1276 ه.ق از مشهد حرکت

ص: 337

1- (1) - همان 1253/2

2- (2) - همان 1343/2

3- (3) - سید محمد لشکرنویس: سه سفرنامه (سفرنامه مرو) 76/

کرد. اما او و وزیرش قوام الدوله برای مسیر حرکت این لشکر عظیم که تعداد آن را بیش از سی هزار ذکر کرده اند تمهیدات لازم را فراهم نیاوردند و چون لشکر را از راه بیابانی عبور دادند هنگامی که به جلگه مرو رسیدند «اسب های سواری مردم به کلی اسقاط و بی پا شد که اغلب قادر به حرکت نبودند، در اردوی دولتی به هیچ وجه نظم و قاعده نبود و کسی به فکر این نبود که موافق حکم نظامی رفتار نماید و از طرف رئیس و سردار به هیچ وجه مؤاخذه و سیاستی از کسی نمی شد»⁽¹⁾. این وضعیت باعث شد که آن لشکر مجهز و انبوه از ترکمنان که از نظر تعداد و تجهیزات در مرتبه پایین تری قرار داشتند، شکست بخورد.

بعد از شکست، حمزه میرزا و اطرافیانش به حالت فرار خود را به مرو رساندند و از آنجا راهی هرات شدند.

آنها حتی باقی مانده سپاه را جمع آوری نکردند و سربازان به حالت پراکنده خود را به مشهد رساندند و در بین راه بسیاری از آنها تلف شدند یا به اسارت ترکمنان درآمدند.⁽²⁾

حشمت الدوله در حدود ربیع الثانی 1277 ه. ق خود را به مشهد رساند و در همین سال به خاطر این شکست به همراه قوام الدوله از حکومت خراسان عزل شد و به جای او حسام السلطنه منصوب شد.⁽³⁾ او تا مدتی در تهران بود و چه بسا مورد بی مهری شاه قرار داشت اما بالاخره توانست حکومت یزد را در سال 1278 ه. ق برای خود به دست آورد.⁽⁴⁾ در سال 1280 ه. ق به حکومت خوزستان، که به آن عربستان می گفتند، رسید.⁽⁵⁾ و تا 1281 ه. ق در آنجا بود. در این سال معزول و فتحعلی خان صاحب دیوان به جای او منصوب شد. در سال 1283 ه. ق بار دیگر به حکومت خوزستان و بروجرد رسید و تا سال 1285 ه. ق در آن منصب بود. در

ص: 338

1- (1) - همان/80

2- (2) - همان/140

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1371/2

4- (4) - همان 1405/2

5- (5) - همان 1441/3

این سال ابتدا به نیابت اول وزارت جنگ منصوب شد. (1) و بعد کارگزاری کل شاه، فرماندهی افواج و سواره مازندران و استرآباد و در نهایت وزارت جنگ به او محول شد و لقب «امیر جنگی» گرفت. (2)

در اواخر سال 1285 ه.ق برای بار سوم به حکومت خراسان منصوب شد و در سال 1288 ه.ق برای عرض خیر مقدم به امپراطور روس، که راهی تفلیس شده بود، به همراه هیئتی راهی آن شهر شد و در برگشت نامه شاه روسیه را برای ناصر الدین شاه به همراه آورد. (3) در 1289 ه.ق بار دیگر به حکومت خوزستان و لرستان منصوب شد و تا سال 1292 ه.ق حکومتش ادامه داشت. در این سال برادر بزرگش بهرام میرزا معز الدوله به حکومت آن منطقه منصوب شد و در سال 1293 ه.ق بار دیگر حشمت الدوله به حکومت این دو ناحیه رسید و تا هنگام مرگ حاکم آنجا بود.

در سال 1297 ه.ق شیخ عبید الله کرد و حمزه آقای منگور در کردستان علیه دولت مرکزی دست به شورش زدند. برای سرکوبی این شورش سپاهی در حدود بیست و پنج هزار نفر به فرماندهی حشمت الدوله راهی کردستان شد اما او بین راه در صاین قلعه نزدیک ابهر مریض شد و فوت نمود. (4) جسد او را به مشهد آوردند و در حرم رضوی دفن کردند. به گفته اعتماد السلطنه قبر او در دار الحفاظ قرار داشته است (5) و برخی آن را در ضلع شمالی گنبد حاتم خانی ذکر کرده اند. (6)

حشمت الدوله با اینکه مدت زیادی به صورت متناوب در خراسان حکمران بود اما آثار عمرانی کمی از خود به جای

ص: 339

1- (1) - همان 1588/3

2- (2) - همان 1594/3

3- (3) - همان 1670/3

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 2010/3

5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 507/1

6- (6) - میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی: مکارم الآثار 148/1

گذاشته است؛ از جمله آثار وی ترمیم آئینه کاری مسجد بالاسر در سال 1275 ه.ق که به دستور او صورت گرفته است،⁽¹⁾ همچنین بازسازی و تعمیر یک باب کاروانسرا در قریه کلیدر سبزواری که مشهور به «کاروانسرای دهنه کلیدر» بوده است⁽²⁾ و ساخت قلعه جدید سرخس که پیشتر از آن یاد شد، می باشد.

اسماعیل رضایی

(113)

قاجار-رضاقلی خان

(-1207 ق)

رضاقلی خان پسر هشتم محمد حسن خان قاجار و برادر ناتنی آقا محمد خان قاجار، مؤسس سلسله قاجاریه. مادرش از مردم اصفهان بود و در رده زنان محترم حرم محمد حسن خان بوده است.⁽³⁾ برخی نیز مادر وی را از اهالی گیلان دانسته اند.⁽⁴⁾ در سال 1172 ه.ق که محمد حسن خان قاجار در حدود بهشهر و کلباد کشته شد، فرزندان وی تسلیم محمد حسین خان دولو حاکم گرگان گردیدند. آقا محمد خان قاجار به دستور کریم خان زند، رضاقلی خان و سایر برادران خود را از استرآباد به «تویه دروار» از دهستان های بخش صیدآباد شهرستان دامغان، منتقل نمود. آنها حدود چهار سال در این منطقه سکونت داشتند. در سال 1176 ه.ق محمد حسین خان قاجار حاکم گرگان عریضه ای به کریم خان زند نوشت و در آن انتقال فرزندان محمد حسن خان قاجار را از حدود استرآباد امری ضروری دانست. در پی این پیشنهاد رضاقلی خان و دیگر برادرانش به قزوین منتقل شدند.⁽⁵⁾

ص: 340

1- (1) -علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/86

2- (2) -محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 978/3

3- (3) -محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 27/1

4- (4) -مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 98/ 5

5- (5) -محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1165/2؛ محمد

رضا قلی خان و سه برادر دیگرش پس از چندی توقف در قزوین جهت رفاه حال خویش و با اجازه کریم خان به شیراز رفتند. در ایام حیات کریم خان از ملازمان و محرمان دولت زندیه بودند و کریم خان نیز با آنها پدرا نه سلوک و رفتار می کرد. (1) هنگام درگذشت کریم خان در سال 1193 ه.ق، آقا محمد خان قاجار و دیگر برادران و عده زیادی از بستگان قاجار با وی به تهران فرار کردند. رضا قلی خان پیش از درگذشت کریم خان زند با اجازه وی به اصفهان رفته بود و در این شهر اقامت داشت. هنگامی که آقا محمد خان از شیراز به تهران در حرکت بود به وی پیوست و تا تهران با او همراه بود. اما از منزل دولاب تهران پشت به برادر کرد و از جمله مخالفان وی درآمد. او به مازندران شتافت و به مرتضی قلی خان برادر دیگر خویش، که در این زمان علیه آقا محمد خان دست به شورش زده بود، پیوست. (2)

مرتضی قلی خان پیوستن برادرش رضا قلی خان را به فال نیک گرفت و او را به طرف سوادکوه فرستاد تا در دفع آقا محمد خان، که عازم مازندران بود، اقدامات لازم را انجام دهد. اما در جنگی که بین سپاه آقا محمد خان و رضا قلی خان در گرفت، رضا قلی خان شکست خورد و راه بارفروش (بابل کنونی) را در پیش گرفت و مرتضی قلی خان به گرگان گریخت. پس از آن رضا قلی خان به استرآباد رفته دوباره لشکری گرد آورد و به ورامین حمله کرد. آقا محمد خان، جعفر قلی خان برادر دیگر رضا قلی خان را به دفع وی گسیل کرد. اما رضا قلی خان چون تاب مقاومت نداشت به آقا محمد خان پیوسته، اظهار ندامت کرد و آقا محمد

ص: 341

1- (1) - ابو الحسن غفاری کاشانی: گلشن مراد/ 500

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 36/1؛ محمد فتح الله ساروی: پیشین 65/5؛ مهدی بامداد: پیشین 99/5

خان وی را بخشید. (1) رضا قلی خان برای دومین بار در سال 1194 ه. ق خیانت خود را علیه آقا محمد خان در حوالی تهران آشکار کرد و به اراضی لاریجان شتافته مردم آنجا و اهالی نور و کجور از توابع مازندران را با خود همراه کرد. اما در جنگی که بین او و فرستاده آقا محمد خان یعنی جعفر قلی خان در 28 جمادی الثانی 1194 ه. ق در ناحیه خواجهک کجور در گرفت، سپاه رضا قلی خان شکست خورد. دو همدست وی به نام های قاسم خان و اسماعیل خان قوانلو قاجار به شدت تنبیه شدند. رضا قلی بار دیگر به وساطت بزرگان دولو قاجار مورد بخشش قرار گرفت و اجازه سفر استرآباد به وی داده شد. (2)

رضا قلی خان در سال 1195 ه. ق برای بار سوم علیه آقا محمد خان دست به توطئه زد. در این سال در حالی که آقا محمد خان او را به دلجویی محمد قلی خان سیاه و محمد قلی خان سفید و سایر خوانین لاریجان فرستاده بود؛ با سران لاریجان علیه آقا محمد خان همدست شد و با سپاهی حدود هزار نفر به یکباره به بارفروش حمله کرد. او آقا محمد خان و برخی شاهزادگان دیگر را دستگیر کرد و در محل «بندپی» آنها را بازداشت نمود. رضا قلی خان قصد داشت آقا محمد خان را بکشد یا کور کند ولی تدبیر میرزا فریدون فرزند حاجی خان و آقاسی خان برادرش جان وی را نجات داد. آنها پیشنهاد کردند که آقا محمد خان به دست ایشان سپرده شود تا او را به «بندپی» برده زندانی نمایند. (3) از طرف دیگر چون دیگر برادران رضا قلی خان از دستگیری آقا محمد خان مطلع شدند به

ص: 342

-
- 1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 36/1؛ محمد فتح الله ساروی: پیشین 65/
  - 2- (2) - محمد فتح الله ساروی: پیشین 73/؛ محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 36/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1383/3
  - 3- (3) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی 274/

سمت گیلان حرکت کردند. رضا قلی خان، ابدال خان مازندرانی را با چهارصد نفر به دفع برادران به ساری فرستاد.

در جنگی که بین طرفین رخ داد خان ابدال شکست خورده به اتفاق محمد قلی خان لاریجانی دستگیر و کشته شد. در این زمان نیروهای رضا قلی خان با شنیدن خبر شکست خال ابدال متفرق شدند. رضا قلی خان برای سومین بار از آقا محمد خان درخواست بخشش کرد، ولی مؤثر نیفتاد در نتیجه روانه درگاه علی مراد خان زند در اصفهان شد. (1)

رضا قلی خان پس از سه بار خیانت به برادرش آقا محمد خان چون توان جمع آوری سپاه و مقاومت در مقابل برادر خویش را نداشت، با جمعی از افرادش نامه ای مبنی بر اظهار اخلاص و صداقت به علی مراد خان زند نوشت.

علی مراد خان اسباب و لوازم مهمان داری او را فراهم کرده او را به حضور پذیرفت و او را از ملازمان و خاصان درگاه خویش قرار داد. علی مراد خان در ایام اقامت رضا قلی خان در اصفهان، دختر شاه اسماعیل سوم صفوی را به عقد وی درآورد و مبلغ یک هزار تومان نقد و معادل سه هزار تومان از ملبوسات و طلاآلات در وجه وی عطا کرد. (2) رضا قلی خان پس از چندی توقف در اصفهان در سال 1195 ه. ق با علی مراد خان زند نیز راه خیانت را پیشه کرد و به مخالفین وی پیوست. او به شیراز رفته با محمد صادق خان، زند همداستان شد. پس از چندی با محمد صادق نیز از در مخالفت درآمد و دوباره به اصفهان نزد علی مراد خان آمد. علی مراد خان به جهت خیانت کاری وی و تنبیه او و عبرت دیگران او را در قلعه «دمورقاپو»، در اطراف اصفهان، حبس کرد و جمعی

ص: 343

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 39/1؛ ابو الحسن غفاری کاشانی: پیشین/502؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1384/3

2- (2) - ابو الحسن غفاری کاشانی: پیشین/502-503

افراد بختیاری را به محافظت او مأمور کرد؛ اما گروهی از ایلات اصفهان که مخالف حکومت زندیه بودند وی را آزاد کردند. وی به همراه صد نفر افراد خود به سمت نائین حرکت کرد ولی در راه بین او و سپاه زند که متشکل از پانصد نفر بودند در منطقه «جلوان آباد» اصفهان جنگی در گرفت که به شکست سپاه زندیه منجر شد. رضاقلی خان از طریق نائین به قزوین نزد برادرش آقا محمد خان رفت و از آنجا نیز متوجه مازندران شد. در مازندران برای چهارمین مرتبه به تحریک برخی افراد با آقا محمد خان راه نفاق پیش گرفت که این بار دستگیر و محبوس شد. (1)

در خصوص شخصیت رضاقلی خان در گلشن مراد آمده است: «مشار الیه چون در دکان فکرت تنگ مایه و گوهر دانشش در میزان خودسنجی کم بها و کم پایه بود، به اندک اغتشاش که در اوضاع و قلیل رونقی که در راسته بازار معامله دشمنان مشاهده نمود یکباره متاع فهم و فراست را به بهای تصورات معدوم از دست داد و درهم و دینار عقل و کیاست را به سوی خیالات فاسده مذموم از کف نهاده طبع وحشی خصلتش با هیچ یک از بنی نوع خویش سازش و مزاج پریشان صفتش با احدی از ابنای جنس خود آمیزش نداشت». (2) رضاقلی خان اندیشه در دست گرفتن حکومت ایران را داشت ولی همواره در این راه ناکام بود و به قول برادرش آقا محمد خان «لکن خداوند این فضیلت بر جبلت او نهاده و این معنی در نهاد او به ودیعت نگذاشته و از این تعب و طلب جز رنج و شکنج بهره نخواهد یافت». (3) از فرزندان رضاقلی خان می توان از فتحعلی خان یاد کرد که بعدها دختر وی به نام گوهر خانم از زنان حرمسرای فتحعلی شاه قاجار شد ولی فرزندی نیافرید. (4) سرانجام رضاقلی خان به خراسان رفته نزد شاهرخ شاه افشار

ص: 344

1- (1) - همان/ 617-618

2- (2) - همان/ 616-617

3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 39/1

4- (4) - احمد میرزا عضد الدوله: پیشین/ 347؛ محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 554/1

ماندگار شد(1) و در مشهد به سال 1207 ه.ق در عنفوان جوانی درگذشت و در رواق پایین پای مبارک امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.

سید حسن حسینی

(114)

قاجار-زینب خانم

(-1310 ق)

زینب خانم قاجار دولو، ملقب به زینب الحاجیه فرزند حاج محمد باقر خان بیگلربیگی قاجار دولو (م 1262 ه.ق). پدر زینب خانم چندین سال سمت بیگلربیگی تهران را داشت.

او در سال 1250 ه.ق که شاهزاده ظلل السلطان به مدت نود روز حکومت را در تهران به دست گرفت ابتدا با او هم پیمان شد(2) لیکن هنگامی که متوجه شد محمد شاه از طرف دولت های روس و انگلیس مورد حمایت است و کاری از دست ظل السلطان ساخته نیست، پیشدستی کرده برای حفظ منافع خویش عهد و پیمان با ظل السلطان را کنار گذاشته و جعفر خان کاشی وزیر او را دستگیر و اموالش را ضبط کرد(3) و ظل السلطان را نیز تحت نظر گرفت.

محمد شاه نیز پس از ورود به تهران به پاس خدمات وی در حفظ تاج و تخت، اموال و دارایی محمد جعفر کاشی را به وی بخشید.(4)

همسر زینب خانم پرویز میرزا نیر الدوله (1239-1305 ه.ق) پسر پنجاه و سوم فتحعلی شاه قاجار حاکم نیشابور و ترشیز (کاشمر) بود.(5) و زینب خانم احتمالاً همانند همسر دیگر نیر الدوله، شمس السلطنه در نیشابور زندگی می کرده است.

از برادران زینب خانم می توان از

ص: 345

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 100/5

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 621/1

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1629/3

4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 622/1

5- (5) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 201 / 1

عیسی خان قاجار دولویاد کرد که در سال 1251 ه.ق نایب پدرش، بیگلربیگی تهران، شد. (1) او بعدها به سمت بیگلربیگی تهران رسید (2) و در سال 1272 ه.ق به حکومت ملایر و تویسرکان برگزیده شد. (3) دیگر برادر زینب خانم محمد رضا خان نام داشت که فرماندهی قشون تحت امر بیگلربیگی را عهده دار بوده است. (4) زینب خانم ظاهراً خواهری نیز داشته است که همسر کیخسرو میرزا پسر سی و یکم فتحعلی شاه قاجار بوده است. (5)

زینب خانم در بیست و ششم ذی القعدة سال 1310 ه.ق و به احتمال زیاد در نیشابور درگذشت. جنازه اش به مشهد منتقل شد و در کنار همسر دیگر نیر الدوله در دار السیاده حرم امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (6)

سید حسن حسینی

(115)

قاجار-عباسقلی خان

(-1076 ق)

عباسقلی خان قاجار از امرا و حکام عصر سلطنت شاه عباس دوم صفوی بود. (7)

در زمان این پادشاه سران ایل قاجار بر اثر لیاقت و شایستگی که از خود نشان دادند از اعتبار خاصی برخوردار بودند و از نیروهای زنده آنان برای حفظ و حراست و حکومت در ایالات استفاده می شد. از جمله عباسقلی خان قاجار که در ایالت چخور و سعد بیگلر

ص: 346

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1633/3

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 941/3

3- (3) - همان 1437/3

4- (4) - همان 620/2

5- (5) - همان 539/1؛ احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/238

6- (6) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/214

7- (7) - همان

بیگی بود و در سال 1076 ه.ق در گذشت. و او را در رواق پایین پای مبارک حرم مطهر حضرت ثامن الحجج علیه السلام به خاک سپردند. (1)

ابراهیم زنگنه

(116)

قاجار-عباس میرزا

(1203-1248 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) عباس میرزا فرزند فتحعلی شاه قاجار در چهارشنبه چهارم ذی حجه سال 1203 ه.ق از زنی به نام آسیه دختر فتحعلی خان دولوی قاجاریه در مازندران متولد شد. (2) احمد خان عضد الدوله در مورد او می نویسد: «ولیعهد جنت مکان در حقیقت پادشاهی مقتدر بود ولی با آن اقتدار در اجرای مکنویات خاطر پدر بزرگوار اطاعت و انقیاد و احترامات ظاهری و خوف و خشیت باطنی بر تمام برادران سبقت نمودند». (3)

در سال 1213 ه.ق فتحعلی شاه برحسب وصیت آقا محمد خان، عباس میرزا فرزند ارشد را که یازده سال بیش نداشت به عنوان ولیعهد و حکمران آذربایجان برگزید. (4)

عباس میرزا پس از تقویض ولایتعهدی با 15000 نیرو برای جنگ با جعفر خان دنبلی به سمت تبریز حرکت نمود. در هفتم ربیع الآخر 1213 ه.ق دو لشکر در برابر یکدیگر

ص: 347

1- (1) - محمد علی خان سدید السلطنه: پیشین / 227

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 524/1؛ احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی / 336

3- (3) - احمد میرزا عضد الدوله: پیشین / 139

4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 101/1؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: اکسیر التواریخ / 289

قرار گرفتند و پس از مدتی جنگ و گریز بین دو لشکر، نایب السلطنه پیروز گردید. با شنیدن این خبر، شاه به پاس خدمات و قدردانی فرماندهان هدایایی به آنها بخشید. (1)

عباس میرزا در سال 1215 ه. ق دوباره به جنگ و انتظام آذربایجان مأمور شد و با ورود به نخجوان و برخی مناطق آذربایجان و سروسامان بخشیدن به کار آن نواحی و ایروان به تهران بازگشت. پس از بازگشت به تهران در همان سال با دختر میرزا محمد خان بیگلربیگی ازدواج کرد. (2)

در اوایل سال 1218 ه. ق الکساندر اول تزار روس، سپاهی به سرداری سی سیانف روانه قفقازیه نمود و سردار مزبور شهر گنجه را مورد تعرض قرار داد. (3) اگرچه پایداری و مقاومت دلیرانه مردم گنجه و حاکم شهر، سی سیانف را از تصرف گنجه مأیوس ساخت، لیکن یکی از اطرافیان حاکم به سردار روس پیوست و شهر گنجه به تصرف قوای روس افتاد. (4) در پی آن نایب السلطنه از سوی دربار مأموریت یافت به دفع قشون روس پردازد. وی ارتش خود را مطابق آموزش های اروپائیان آماده کارزار نمود و خود لباس متحد الشکل نظامی اروپایی می پوشید و در تمرین های روزانه شرکت می جست. (5)

عباس میرزا به ایروان رفت و شاه نیز به منظور آنکه به میدان نبرد نزدیک باشد در دشت اوچان خیمه برافراشت.

ولیعهد یکی از سرداران خود به نام مهدی قلی خان را با شش هزار سوار به مرز عثمانی فرستاد تا ایلات سرگردان را که حاکم ایروان از آنجا رانده و وادار

ص: 348

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: 1/ 104-105؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/ 294-295

2- (2) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/ 296

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/ 124/1

4- (4) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/ 306

5- (5) - سرپرسی سایکس: تاریخ ایران 2/ 453

به عبور از مرز کرده بود، بازگردند. (1)

عباس میرزا نیروی خود را برای جنگ به سه دسته تقسیم کرد و فرماندهی قسمت مرکزی را خود برعهده گرفت (2) پس از سه روز درگیری سی سیانف به طرف ایروان تاخت اما والی آنجا از انجام قولی که داده بود شانه خالی کرد، این شخص مرد ثابت قدمی نبود و همواره جانب قوی تر را می گرفت به همین دلیل جانب ولیعهد را گرفت.

سردار روس از پیمان شکنی او سخت برآشفت و در بامداد ششم ربیع الثانی 1219 ه. ق قوای شاه را در اردوگاه خود غافلگیر کرد و لشکر ایران نتوانست در مقابل حمله شدید پیاده نظام منظم روس مقاومت کند. در نتیجه روس ها ایروان را گرفتند. (3) عباس میرزا گزارش آن را به نزد فتحعلی شاه فرستاد و شاه که در این هنگام در چمن سلطانیه بود به اردوگاه عباس میرزا پیوست و در نبرد با روس ها تلفات زیادی بر آنها وارد کردند. (4) جنگ بین ایران و روس در دوره نخست در اثر عواملی همچون عدم پشتیبانی مرکز از سپاه ایران و انعقاد معاهده صلح بین انگلیس و روسیه منجر به شکست ایران شد (5) و سرانجام با معاهده گلستان در سال 1228 ه. ق خاتمه یافت. (6)

به موجب این قرارداد دولت ایران موظف شد که از ولایات قراباغ، گنجه، شکی، قبه، دربند، بادکوبه، قسمتی از طالش، تمامی داغستان، آچوقیاش، کورنه، منگریل و انجاز به کلی صرف نظر کند و آنها را به روسیه واگذار نماید، همچنین دولت ایران از داشتن کشتی جنگی در دریای خزر محروم گردید. (7)

ص: 349

1- (1) - گران و اتسن: تاریخ ایران/140

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/ 141

3- (3) - گران و اتسن: پیشین/141؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/308-309

4- (4) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/309-310

5- (5) - پیتر آوری: تاریخ معاصر ایران 1/56-57

6- (6) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/ 1/240

7- (7) - همان 1/240-241؛ محمد حسن

با تحریک مرزنشینان آذربایجان و کردستان از سوی حکام عثمانی مجددا آرامش مرزهای ایران به هم ریخت. در آغاز سال 1236 ه.ق قاسم آقا حیدرانلو به تحریک سلیمان پاشا والی بایزید و موش (شیز) که در قلمرو ایران بود به خاک عثمانی کوچ کرد و از سوی دیگر صادق بیگ، فرزند سلیمان پاشا، که مورد تعقیب داود پاشا والی بغداد بود به اردوی عباس میرزا پناه برد. والی ارزروم تسلیم او را از ولیعهد ایران خواست و عباس میرزا به ملا-حظه حفظ دوستی و جلوگیری از جنگ وی را تحویل داد ولی حافظ محمد پاشا، حاکم ارزروم، برخلاف قولش صادق بیگ را به قتل رسانید همین امر موجب شد که فتحعلی شاه در صدد گوشمالی آنان برآید. (1) فرمان حمله به سپاه ترک در اواخر سال 1236 ه.ق صادر شد و عباس میرزا از راه خوی و ماکو متوجه بایزید و ارزروم (ارزنه الروم) شد و در نبرد با لشکر عثمانی پیروز گردید. (2)

نایب السلطنه در این جنگ که منجر به پیشرویهای مهمی از سوی ایرانیان و فتح شهرها و روستاهای بایزید، الشکرد، دیادین، ملازگرد، بدلیس، میژه، اخلاط، عادلجواز و ارجیش شد، همانند یک تن از آحاد لشکر بود و در خوردن و نوشیدن و پوشیدن بر هیچ کس فزونی نجست. (3) پس از فتوحات پی در پی سپاه ولیعهد ایران و شکست عثمانی ها در اوایل سال 1237 ه.ق مذاکراتی در خصوص صلح بین نمایندگان دو دولت در تهران و ارزروم آغاز شد و عهدنامه ای بین ایران و عثمانی نوشته شد و به امضای نمایندگان رسید. (4)

ص: 350

1- (1) - علی اصغر شمیم: پیشین/117-119؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/358

2- (2) محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/325-327

3- (3) - همان 1/329

4- (4) - همان 1/344؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/367

در دوره دوم جنگ های ایران و روسیه هم عباس میرزا، فرماندهی سپاه ایران را برعهده داشت اما این جنگ ها چندان طولانی نشد زیرا تجهیزات ایران برای دفاع در برابر ارتش روس کافی نبود و نیروی نظامی ایران بر اثر جنگ های ممتد داخلی و خارجی کاملاً ضعیف شده بود. در این جنگ، یأس و نومیدی ولیعهد از غلبه بر سپاه روس، بی پولی و درماندگی او در برابر مخارج سپاه و خست و لثامت شخص شاه و خودداری او از تأمین مخارج سپاه مزید بر علت شد و به شکست قطعی ایران و انعقاد عهدنامه ترکمان چای منجر گردید. (1)

در مرحله نخست این جنگ ها (1241-1243 ه.ق) پیروزی با ایران بود؛ (2) ولی متعاقب آن با عزل یرملوف فرمانده سپاه روس و جانشینی پاسکویچ (پقاویچ) نیروی روس سروسامانی به خود گرفت. حملات منظم نیروهای روسی، برخی مسایل داخلی، و نرسیدن آذوقه و جیره به سپاهیان ایران روحیه سپاه ولیعهد را متزلزل ساخت و عاقبت سپاهیان ایران از رود ارس به داخل آذربایجان رانده شدند. (3)

فرمانده سپاه روس به دستور امپراطور روسیه مأمور بود پس از عبور از رود ارس، به تبریز حمله نماید. عباس میرزا در این زمان مضطرب از سلماس به ارومیه رفت و سپاه روس به دنبال آن وارد تبریز شد. (4)

در زمانی که لشکریان روس پس از تصرف تبریز خیال داشتند به سمت تهران حرکت نمایند؛ انگلیسی ها پا در میان نهاده و فتوحات آنها را کافی

ص: 351

1- (1) - علی اصغر شمیم: پیشین/99؛ جهانگیر میرزا: تاریخ نو/109-111

2- (2) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/372-375؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 216/2

3- (3) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/376-380؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/373-378

4- (4) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/381؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/387/1، جهانگیر میرزا: پیشین/64-68

دانسته و واسطه صلح شدند.⁽¹⁾عباس میرزا در این شرایط چاره ای ندید جز اینکه با پاسکویچ به مصالحه پردازد.⁽²⁾

در همین حال در تهران جمعی از مخالفین عباس میرزا به اسم اینکه نایب السلطنه با روس ها تبانی کرده است علیه او دست به توطئه زدند و گرد شجاع السلطنه جمع شدند و او نیز به داعیه ولایتعهدی به تحریک آنان پرداخت و آشوب بزرگی بر پا نمود.⁽³⁾

پس از این قضایا عباس میرزا برای حفظ موقعیتش تن به صلح داد مشروط بر اینکه دولت روسیه ولایتعهدی او و اعقابش را بپذیرد.⁽⁴⁾ بر این اساس در سال 1243 ه. ق بین دولت ایران و روس عهدنامه ترکمان چای به وساطت انگلیس ها در قریه ترکمان چای با 16 فصل و یک قرارداد تجارתי الحاقی نوشته شد و در تاریخ 5 شعبان 1243 به امضای نمایندگان ایران و روسیه رسید.

براساس این قرارداد بخش هایی از خاک ایران جدا و به خاک روسیه ملحق گردید.⁽⁵⁾

اعتماد السلطنه می نویسد: «تمام شاهزاده های اولاد فتحعلی شاه و پیرمردهای ایرانی می گفتند در تواریخ هم اشاره شده است که عباس میرزای نایب السلطنه محض اینکه سلطنت به تقویت روس به خودش و اولادش برسد و عداوت شخصی که با حسین خان سردار ابروانی داشت، این جنگ را سبب شد و این شکست را اسباب». ⁽⁶⁾ سرپرسی سایکس هم همین نظر را در کتاب خود نوشته است.⁽⁷⁾

جهانگیر میرزا علل شکست ایرانیان را

ص: 352

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 392 / 1

2- (2) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین / 382

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 391 / 1؛ جهانگیر میرزا: پیشین / 102؛ مهدی بامداد: پیشین 218 / 2

4- (4) - علی اصغر شمیم: پیشین / 101-102؛ محمد تقی خان لسان الملک: پیشین / 396

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 396-397؛ پیتر آوری: پیشین 96 / 1؛ علی اصغر شمیم: پیشین / 101-103

6- (6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات / 366

7- (7) - سرپرسی سایکس: پیشین 456 / 2

برتری ارتش نظامی و انضباط روس ها در مقابل لشکریان عباس میرزا و اختلاف موجود در میان سران نیروهای نظامی ایران دانسته است.⁽¹⁾

پس از معاهده ترکمن چای برخی شاهزاده ها و سران محلی از اطاعت حکومت مرکزی تمرد و سرپیچی کردند. از جمله در حدود یزد و کرمان، حسینعلی میرزا فرمانفرما و حسنعلی میرزا شجاع السلطنه خیال تمرد و عدم اطاعت در سر داشتند. از این جهت فتحعلی شاه عباس، میرزا را از آذربایجان خواست و برای برقراری نظم و امنیت روانه این نواحی کرد. با ورود عباس میرزا به یزد شجاع السلطنه به کرمان رفت و نایب السلطنه پس از سروسامان دادن به آن شهر روانه کرمان شد.⁽²⁾ نایب السلطنه با ورود به کرمان حکومت آن شهر را به نام سیف الملوک میرزا پسر ظل السلطان صادر نمود و خود سال 1267 ه. ق. از راه طبس به خراسان رفت.⁽³⁾ عباس میرزا پس از فتح قلعه امیرآباد⁽⁴⁾ به سمت قوچان حرکت نمود و آنجا را نیز فتح نمود.⁽⁵⁾ از آنجا روانه سرخس شد تا آن منطقه را نیز امن سازد.⁽⁶⁾ نایب السلطنه توانست این شهر را نیز تسخیر نماید.⁽⁷⁾ در سال 1248 ه. ق. عباس میرزا به کامران میرزا حاکم هرات اخطار نمود که تسلیم دولت ایران شود و چون وی تسلیم نشد، به محاصره هرات پرداخت، ولی در همان زمان از طرف فتحعلی شاه به تهران احضار و پسرش محمد میرزا مأمور محاصره هرات شد.⁽⁸⁾ عباس

ص: 353

1- (1) - جهانگیر میرزا: پیشین/47

2- (2) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/385-386؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/449/1

3- (3) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/453-457

4- (4) - همان/479/1

5- (5) - همان/481

6- (6) - همان/483

7- (7) - همان/484-486؛ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/391

8- (8) - علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/392؛ محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین/486-488

میرزا با ورود به تهران، مورد التفات شاه قرار گرفت و در سال 1249 ه. ق رهسپار مشهد گردید. (1) عباس میرزا دچار بیماری کبد و ورم کلیه شد و از تهران دکتر کورمیک انگلیسی برای معالجه اش فرستاده شد ولی پزشک در بین راه فوت کرد و توفیق پیدا نکرد تا به معالجه عباس میرزا پردازد. پس از او جان مکنیل که طبیعی حاذق بود، مأمور شد ولی قبول نکرد و پس از او پزشک دیگری مأموریت پیدا کرد که او نیز بیمار شد و موفق به درمان عباس میرزا نگردید. (2)

زمانی که نایب السلطنه خود احساس کرد پایان عمرش نزدیک است ضمن سخنانی به میرزا علینقی می گوید: «هرگز از فرمان پدر به یک سویی نشدم بیشتر وقت با مردم روم و روس در دار و کوب بوده ام و هم اکنون راز دل با خداوند این خاک خواهم گفت و در این تربت پاک خواهم خفت، غم فرزندان و بازماندگان ندارم که ایشان بندگان آیند و فرزندان شاه.» (3)

سرانجام عباس میرزا پنج شنبه دهم جمادی الآخر سال 1249 ه. ق در سن 47 سالگی درگذشت. (4) در وصیت نامه ای که در مورخ 11 محرم الحرام سال 1246 ه. ق نگاشته است چنین آمده است: «اگر اجل موعود برسد راضی به حرکت نعش خود نیستم مرا آورده به سمت شرقی منبر مصلی (صفه صفا) دفن کنند یا در زیر پله اول منبر، که احتمال می رود یک وقتی آدم خدایی پای خود را بر سر قبر من بگذارد از آن رهگذر تخفیفی در گناهان من بهم برسد و در روزهای مصلی البتّه حاضرین فاتحه رحمتی خواهند فرستاد، همیشه از زبان مردم و رحمت دور نخواهم بود.» (5) پس از تشییع جنازه، پیکرش در دار الحفاظ

ص: 354

1- (1) -علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/392؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 497/1

2- (2) -مهدی بامداد: پیشین 220/2؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 501/1

3- (3) -محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 502/1

4- (4) -همان 502/1

5- (5) -وصیت نامه عباس میرزا، مجله وحید، شماره 103، تیرماه 1351، ص 456

در خصوص ویژگی های برجسته و ممتازی که عباس میرزا در بین دودمان قاجاریه داشت اغلب مسافری اروپایی و مخصوصاً انگلیسی ها که آذربایجان در دوره ایالت عباس میرزا را دید و اوصاف او را نقل کرده اند، معتقدند که وی یکی از دولتمردان قاجار بود که نقش مؤثر و تعیین کننده ای در تصمیم گیری های مهم این دوره داشت به تأیید اکثریت قریب به اتفاق ناظران خارجی، تاریخ نویسان ایرانی و اسناد و مدارک تاریخی، او یکی از دولتمردان نامی ایران در این دوره تاریک ایران بود. عباس میرزا از معدود شاهزادگان و دولتمردان ایران در دوره قاجار می باشد که آگاهی نسبی از مسائل و مشکلات داخلی و نارسایی های امور سیاسی و نظامی داشت و در همه حال در اندیشه سروسامان به آن امور بود. اگرچه او نیز آگاهی کافی و موثق از دگرگونی های نظام بین المللی نداشت ولی همیشه در صدد کسب اطلاعات مورد نیاز در این زمینه بود به این مناسبت عباس میرزا از بنیان گذاران نوگرایی در ایران به شمار می رود. (2)

عباس میرزا جزو آن دسته از نوگرایان و مصلحینی می باشد که سودای اصلاحات، بدون پای گذاردن به خاک بیگانگان در ذهنش پدید آمده است. برای وی فکر اصلاحات در نتیجه تماس و آشنایی با اروپائیان در خارج از اروپا اتفاق افتاد. جنگ های ایران و روس به یکباره همگی پیشرفت و ترقی دو سده اروپای پس از رنسانس و انقلاب صنعتی را به گونه ای آشکار در مقابل چندین قرن درجا زدن ایرانیان قرار دارد، این جنگ ها چشمان عباس میرزا را بر روی بسیاری از واقعیت ها

ص: 355

1- (1) -علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: پیشین/ 393؛ مهدی بامداد: پیشین 221/2؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 503/1

2- (2) -سجاد راعی گلوچه: قاجاریه، انگلستان و قراردادهای استعماری/ 65-66

گشود. (1) گاسپارد دروویل در این مورد از زبان عباس میرزا می نویسد: «روس ها با هر شکستی که به من وارد می سازند، ندانسته درسی به من می دهند و از فراگرفتن آن درس ها نفع بیشتری عاید خواهد شد». (2) عباس میرزا برای جبران عقب ماندگی ایرانیان تلاش کرد به خارج محصل اعزام نماید؛ زیرا به گفته دنیس رایت انگلیسی، عباس میرزا معتقد بود که ایران باید برخی از فنون و مهارت هایی را که قدرت صنعتی و نظامی اروپا را پدید آورده اند فراگیرند و از این لحاظ از بسیاری هم وطنان خود دوراندیش تر بود. (3) پس از فوت عباس میرزا از وی بیست و شش فرزند پسر و بیست و یک فرزند دختر بر جای ماند. (4)

علی جان سکندری

(117)

قاجار-عزت الملک خانم

(ح 1280-1333 ه.ق.)

عزت الملک خانم ملقب به اشرف السلطنه همسر محمد حسن خان اعتماد السلطنه.

پدر اشرف السلطنه امامقلی میرزا (1230-1292 ه.ق.) نوه فتحعلی شاه قاجار بود که سال ها حکومت کرمانشاه و لرستان را داشت و در 1269 ه.ق ملقب به عماد الدوله شد. در 1291 ه.ق دوباره به حکومت کرمانشاه منصوب و کردستان هم ضمیمه حکومتش شد و سرانجام در 1292 ه.ق درگذشت. (5)

عزت الملک در زمان حکمرانی پدرش در کرمانشاهان متولد گردید. در سال 1288 ه.ق به عنوان دومین زن محمد حسن خان صنیع الدوله مورخ معروف

ص: 356

1- (1) -صادق زیبا کلام: سنت و مدرنیسم/ 235

2- (2) -سجاد راعی گلوچه: پیشین/ 66

3- (3) -دنیس رایت: ایرانیان در میان انگلیسی ها/ 142

4- (4) -علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه: اکسیر التواریخ/ 395؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 649/2

5- (5) -مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 160-162

به ازدواج او در آمد. (1) و در ربیع الاول سال 1306 ه.ق از سوی شاه ملقب به اشرف السلطنه گردید. (2) زندگی شاهزادگی و همسری با شخصی که هر روز در دربار بود از اشرف السلطنه زنی جسور ساخته بود. (3) دکتر فوریه که از سال 1306 ه.ق طبیب مخصوص ناصر الدین شاه بوده است، اشرف السلطنه را زنی جاه طلب، توطئه ساز و مرتبط با ناصر الدین شاه توصیف می کند. (4)

اشرف السلطنه در جاه طلبی های شوهرش به عنوان یکی از رجال جاه طلب عصر قاجار شریک بود و در به دست آوردن پست و مقام برای او می کوشید. او کوشید تا شاه را وادار کند که وزارت دادگستری که با مرگ یحیی خان مشیر الدوله بدون تصدی مانده بود به شوهر او سپرده شود. (5) همچنین در پی دوندگی های او بود که ناصر الدین شاه در ربیع الثانی سال 1304 ه.ق لقب اعتماد السلطنه را به شوهرش داد. (6)

البته لازم به ذکر است که در کنار این خصوصیات، ویژگی های مثبتی نیز در زندگی عزت ملک خانم وجود دارد که مهمترین آنها مشارکت وی در تدوین و حفظ یادداشت های روزانه شوهرش اعتماد السلطنه است. این یادداشت ها که شامل شانزده سال حوادث اواخر دوره پادشاهی ناصر الدین شاه (سال های 1292-1293، 1298، 1313) است، از منابع بسیار پراهمیت عصر قاجار محسوب می گردد که هم اکنون با عنوان روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه چاپ شده است. اعتماد السلطنه هر شب پس از اینکه از حضور شاه به منزل می آمد به نوشتن شرح وقایع روز می پرداخت و به قول خودش احدی از آن خبر نداشت. تنها کسی که از تحریر این خاطرات باخبر بود عیال

ص: 357

-
- 1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 341/3
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/603
  - 3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 341/3
  - 4- (4) - فوریه: سه سال در دربار ایران/337
  - 5- (5) - مهدی بامداد: پیشین 341/3
  - 6- (6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/72؛ مهدی بامداد: پیشین 340/3

او بود که گاهی به علت کسالت یا خستگی شوهر محرر روزنامه بود اشرف السلطنه یک دوره تقریباً کامل از این خاطرات را به خط خودش نوشته که اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد موجود است و یگانه نسخه ای است که ظاهراً از این یادداشت ها در دسترس است و طبع حاضر هم از روی آنها فراهم شده است. (1) بنا به گفته یمن السلطنه، برادرزاده اشرف السلطنه، وی چون فرزندی نداشت عمر خود را بیشتر به مطالعه می گذرانید و به تاریخ و طب علاقه فراوانی داشت. او به علت زندگی با اعتماد السلطنه «از سیاست دربار ایران و اتفاقات مملکت و روابط با خارجه خوب مطلع بود.

در هنرهای زنانه و کارهای خانه از طبّاحی و خیاطی و قنّادی، کاموادی و دیگر بافندگی ها استاد و مخصوصاً صاحب سلیقه و تصرف بود. در حرم خانه ناصر الدّین شاه در خدمت شاه گستاخ بود. زبان فرانسه را قدری نزد شوهرش آموخته بود، به شعر میل نداشت. به ساز و آواز مطلقاً مایل نبود ولی شطرنج و نرد را خوب بازی می کرد. عکاسی نزد مرحوم شاهزاده سلطان محمد میرزا والد کمترین آموخته بودند. دو مرتبه به عتبات عالیات مشرف گردیده در اواخر عمر از راه اسلامبول (به مکه) معظمه مشرف شده و جمعی را همراه برده قریب دو هزار تومان خرج کرده بود.» (2)

پس از درگذشت شوهرش اعتماد السلطنه در 18 شوال 1313 ه. ق وی سه سال تنها زیست و در 1316 ه. ق به همسری سید حسین عرب درآمد. این فرد که عمه زاده اشرف السلطنه بود، در 1302 ه. ق از عراق به تهران آمده و از طرف ناصر الدّین شاه به نایب التولیه عرب ملقب گردیده و سالیانه شش هزار تومان مقرری برای او تعیین و پس از سکونت در مشهد به تدریج از طرف شاه املاکی نیز بدو واگذار شد و به قولی نیابت تولیت آستان قدس را به دست آورد. (3) بنابراین اشرف السلطنه در

ص: 358

1- (1) - ایرج افشار: پیشین/8

2- (2) - همان/9

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 3/342؛ تاریخ آستان قدس/434

مشهد سکونت گزید(1) و تا آخر عمر در این شهر ماندگار شد. سرانجام عزت ملک خانم بدون اینکه از دو شوهر خود فرزندی داشته باشد(2) در سال 1333 ه.ق در مشهد به سن 53 سالگی درگذشت و در دار السیاده حرم مطهر به خاک سپرده شد.(3) اوکتایی محل دفن او را در دار الحفاظ نوشته است.(4)

عزت ملک خانم کتاب ها و مسکوکاتی را که پس از درگذشت اولین شوهرش (محمد حسن خان اعتماد السلطنه) توسط ناصر الدین شاه مصادره شده بود- و روزنامه خاطرات هم جزو آنها بود- در سال هفتم سلطنت مظفر الدین شاه پس گرفت و پس از درگذشتش مطابق وصیت خود او به همراه کتب کتابخانه او توسط شوهر دومش سید حسین عرب در سوم شعبان 1334 ه.ق وقف و تقدیم کتابخانه آستان قدس گردید.(5) از کارهای دیگر شایسته ذکر وی وقف میامی نزدیک مشهد «بر خیرات میرات» است.(6) به همین خاطر است که عبد العلی اوکتایی رئیس کتابخانه آستان قدس او را از زنان فاضله عصر خود به شمار آورده و نام وی را در زمره واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی ذکر کرده است.(7)

رجبعلی یحیایی

(118)

قاجار- فریدون میرزا

(بعد از 1222-1274 ه.ق)

فریدون میرزا ملقب به فرمانفرما پنجمین پسر عباس میرزا نایب السلطنه، (8) والی آذربایجان، فارس و

ص: 359

1- (1) - ایرج افشار: پیشین/9

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین/341/3

3- (3) - ایرج افشار: پیشین/9

4- (4) - عبد العلی اوکتایی: کتابخانه آستان قدس، نامه آستان قدس، ش 6، ص 45

5- (5) - رمضانعلی شاکری: گنج هزارساله/94-95

6- (6) - ایرج افشار: پیشین/9

7- (7) - عبد العلی اوکتایی: پیشین/45

8- (8) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ/524

کرمان. شرح حال پدرش عباس میرزا به طور مفصل در همین کتاب آمده است. مادرش قزوینی بود(1) و تاریخ دقیق تولد او معلوم نیست اما از آنجا که مطابق گفته سپهر در سال 1245 ه.ق که پدرش عباس میرزا نایب السلطنه توسط فتحعلی شاه برای برقراری امنیت در خراسان مأمور شد، وی را تحت سرپرستی محمد خان زنگنه امیر نظام و میرزا اسحاق خان فراهانی به حکومت آذربایجان گماشت،(2) و از آنجا که بزرگترین برادرش شاهزاده محمد میرزا متولد 1222 ه.ق. بوده است، می توان حدس زد که در هنگام انتصاب به حکومت آذربایجان در 1245 ه.ق حداقل ده سال داشته و باید قبل از 1235 ه.ق و بعد از 1222 ه.ق متولد شده باشد. فریدون میرزا تا سال 1249 ه.ق حکمران تبریز بود. پس از درگذشت عباس میرزا در جمادی الثانی همین سال،(3) فتحعلی شاه دستور داد فرزند ارشد عباس میرزا، محمد میرزا، که اینک باید ولیعهد می شد از خراسان به تهران آمده و روانه آذربایجان گردد.(4) حکومت محمد میرزا در آذربایجان حدود یک سال به طول انجامید، فتحعلی شاه در 19 جمادی الثانی 1250 ه.ق درگذشت و محمد میرزا به کمک سفرای روس و انگلیس روانه تهران شد تا بر تخت جلوس نماید.(5) محمد شاه که با آشفتگی های فراوان دوره آخر حکومت پدر بزرگش، فتحعلی شاه، در سراسر ایران روبه رو بود و برخی از عموها و برادرانش مدعی سلطنت او بودند؛ به فریدون میرزا اعتماد کرد و

ص: 360

1- (1) - محمد علی مصباحی نائینی: تذکره مدینه الادب 533/1

2- (2) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین/452-453؛ نادر میرزا قاجار: تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز/174؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 645/1

3- (3) - عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 319/2

4- (4) - نادر میرزا قاجار: پیشین/174؛ عبد الحسین نوایی: پیشین 319/2

5- (5) - عبد الحسین نوایی: همان جا

حکومت ایالت مهم آذربایجان را به او سپرد و او را ملقب به «نایب الایاله» کرد.⁽¹⁾ به طور قطع می توان گفت این دوره از حکومت فریدون میرزا در آذربایجان تا اواخر 1252 ه.ق به طول انجامیده است. زیرا طی حکمی که از سوی برادرش محمد شاه قاجار در ذی حجه 1251 ه.ق درباره انتصاب میرزا رضا به کلانتری تبریز، به وی نوشته فریدون میرزا موظف شده است در امور مالی نظر میرزا رضا را بپذیرد و در احترام به وی کوتاهی نرزد.⁽²⁾ پس از چندی شاه او را به تهران فراخواند تا از وجودش در لشکرکشی های خود استفاده کند و به جای او قهرمان میرزا را به آذربایجان گماشت.⁽³⁾ فریدون میرزا در حدود ذی حجه 1252 ه.ق به تهران رسید و چون شاه قصد داشت برای فتح هرات لشکرکشی کند، فریدون میرزا را با 5 فوج سرباز و توپخانه و قورخانه در دهم ربیع الاول به عنوان پیشاهنگ سپاه به طرف سمنان فرستاد و خود نیز با لشکر روانه شرق ایران شد. اما در راه فرستاده حاکم خراسان خبر رساند که وبا در خراسان شایع شده است و بهتر است فتح هرات به موقع دیگری موکول شود. محمد شاه از فیروزکوه، روانه سرکوبی ترکمانان در مناطق شرقی دریای خزر شد و به فریدون میرزا دستور داد با انتخاب پنج هزار سوار دلیر و شش توپ به طرف «قاری قلعه» از قلعه های مستحکم ترکمانان رفته آن را بگشاید. هنگامی که فریدون میرزا به قاری قلعه رسید ترکمانان با ده هزار سوار آماده مبارزه بودند. فریدون میرزا و سپاهیان آنها را شکست داده و مجبور به فرار به سوی خیوه و خوارزم کرد. لشکریان فریدون میرزا آنها را تعقیب و 300 نفر آنان را کشته و 250 تن اسیر گرفتند و غنایم فراوان در قاری

ص: 361

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/ 612؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 912/

2- (2) - نادر میرزا قاجار: پیشین 174/

3- (3) - همان جا؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 916/

قلعه به دست آنان افتاد. فریدون میرزا در قاری قلعه ساکن شد و شرح فتح خود را برای شاه نوشت و به او پیشنهاد داد که چون قاری قلعه دژی مستحکم است بهتر است تعدادی از لشکریان ایران برای جلوگیری از تاخت و تاز ترکمانان به خاک ایران در این قلعه مستقر شوند. اما محمد شاه نظر او را نپذیرفت و دستور داد فریدون میرزا پس از برداشتن مقداری از غنایم خود را به اردوی شاهی برساند. فریدون میرزا دستور شاه را اجرا کرد و به طرف گرگان حرکت نمود. در راه با گروه دیگری از ترکمانان که از جلوی سپاه محمد شاه گریخته بودند برخورد کرد و بسیاری از آنها را کشت یا اسیر کرد و غنایم فراوان به چنگ آورد و به شاه پیوست. (1) به خاطر این دلاوری ها مورد توجه شاه واقع شد و با او به تهران بازگشت. (2) در همین سال که او به حکومت فارس و کرمان منصوب شد؛ آقا خان محلاتی حاکم کرمان به اراضی بم سفر کرد و در آنجا به خودسری پرداخت (3) فریدون میرزا تا 1255 ه. ق حکومت فارس و کرمان را در اختیار داشت. (4) در این سال از محمد شاه که مجبور شده بود به خاطر حمله انگلیسی ها به جنوب ایران، از هرات صرف نظر کند، درخواست کرد آقا خان محلاتی مورد بخشش واقع شود. شاه او را بخشید و به حکومت محلات منصوب کرد. اما مسأله ای که موجب عزل فریدون میرزا از حکومت فارس شد درگیری بین توپچیان دولتی و مردم شیراز بود که منجر به توپ اندازی توپچیان به خانه های مردم شد و محمد شاه از ترس اینکه فریدون میرزا توسط

ص: 362

-
- 1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 657-660/1
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/919
  - 3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین/664؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/920
  - 4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین/708، 722؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/925

مردم کشته شود، یک فوج سوار را به فرماندهی میرزا نبی خان قزوینی به فارس فرستاد و فریدون میرزا را به تهران احضار کرد. (1) از زندگی او در خلال سال های 1255 تا 1270 ه.ق اطلاعی در دست نیست اما در سال 1270 ه.ق و در دوره حکومت پسر برادرش، ناصر الدین شاه، به جای سلطان مراد میرزا حسام السلطنه به همراه وزیر باتدبیرش میرزا فضل الله وزیر نظام به حکمرانی خراسان منصوب شد. (2) از کارهایی که در هنگام حکومت خراسان انجام داد، یکی فتح کلات نادری و دیگری به انقیاد واداشتن رؤسای ترکمانان سرخس بود که با لشکرکشی به آن ناحیه موفق به انجام آن شد. (3) فریدون میرزا سپس به لشکرکشی خود برای سرکوب ترکمان ها ادامه داد و تا آخال و عشق آباد پیش رفت و پس از تخریب سی و شش قلعه از قلعه های آنان برگشت و از طرف ناصر الدین شاه «کاردی مرصع به الماس» به عنوان هدیه دریافت نمود. (4)

فریدون میرزا در جمادی الآخر سال 1271 ه.ق با لشکر کاملی که از تهران به همراه آورده بود و نیز افواج خراسانی به محمد امین خان حاکم خیوه و خوارزم که چند سال بود با وعده وعید روس ها، متعرض خراسان و به ویژه شهرهای مرو و سرخس می شد، حمله برد و در جنگی خونین موفق به شکست و قتل او و بسیاری از سردارانش گردید. (5) سپس از سرخس روانه مرو شد و پس از نظم دادن به آن

ص: 363

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین/732-733

2- (2) - همان 1234/3؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/1181

3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1237/3؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/1199

4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1237/3-1243

5- (5) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1247/3-1254؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/1207-1211؛ علی

اصغر شمیم: ایران در عهد سلطنت قاجار/174-175

سامان از طریق سرخس در اول رمضان همان سال به مشهد بازگشت و باز از ناصر الدین شاه، او و سردارانش هدایایی دریافت کردند. (1) این پیروزی ها در میان ایلات ترکمان و نواحی مجاور جیحون می توانست اثر مفیدی برای ایرانی ها داشته باشد، اما ناصر الدین شاه و درباریانش نتوانستند از آن بهره برداری نمایند و اوضاع در سال های بعدی به نفع روس ها پیش رفت و آنان این مناطق را از ایران جدا کردند. (2)

آنچه پایان حکومت فریدون میرزا را در خراسان و در سال پایانی عمر او با تلخ کامی مواجه ساخت فرار محمد یوسف خان افغان از مشهد به هرات و به قتل رساندن سید محمد خان ظهیر الدوله حاکم هرات و پیشروی های دوست محمد خان امیر کابل به تحریک و حمایت انگلیس به سوی مناطق غرب افغانستان و فتح قندهار و تولید ناامنی در سیستان و بلوچستان بود. (3) دولت ایران برای حل این امور و برقراری نظم در افغانستان بار دیگر سلطان مراد میرزا حسام السلطنه را بدین سامان گسیل کرد تا به فریدون میرزا کمک کند. اما حسام السلطنه هنوز به خراسان نرسیده بود که فریدون میرزا در چهارشنبه 16 ربیع الثانی 1272 ه. ق بدرود حیات گفت و حسام السلطنه علاوه بر مأموریت ذکر شده از سوی ناصر الدین شاه، به عنوان حاکم جدید خراسان به جای فرمانفرما تکیه زد. (4)

فریدون میرزا در صفا شرقی دار الحفاظ به خاک سپرده شد. (5) شایسته ذکر است در مدت حاکمیت او، وزیرش فضل الله امیر نظام، در مشهد علما و فضلاء را

ص: 364

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1255/3

2- (2) - علی اصغر شمیم: پیشین 176

3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1276/3-1303

4- (4) - همان 1304/3

5- (5) - محمد تقی خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 505/2؛ ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/628؛ محمد علی مصباحی نائینی: پیشین 724/2

گرامی و اهل صنعت و حرفه را مورد نوازش قرار داد. با فساد و فحشا به مبارزه پرداخت و همه روزه در نظم رواق مطهر حضرت رضا علیه السلام کوشش می نمود و با کمک نقاشان و تذهیب کاران سقف و دیوارهای حرم را تزیین کرد و دو لنگه در مرصع را که در زمان فتنه سالار «جواهر شاهوار» آن به یغما رفته بود به جواهر رنگین مرصع کرد و در جای خود نصب نمود و چهار در حرم را به نقره آراست، هر دو صحن مقدس را سنگ فرش و حجره ها را چراغانی نمود و کتاب های موقوفه کتابخانه به همت او مرمت و تذهیب شد. خیابان علیا و سفلی را احداث و نهری را از میان صحن جاری ساخت و در طرف شمال حرم بازاری با صد و شصت مغازه احداث نمود. در سمت صحن جدید هم کاروان سرایی ساخت و درآمد بازار و کاروان سرا را وقف حرم مطهر امام علیه السلام کرد. مسجد گوهر شاد را آبادان ساخت و محل تحصیل طلاب را سازماندهی و مسجد محراب خان را هم تعمیر نمود. (1)

فریدون میرزا قاجار طبع شعر نیز داشت و «فرخ» تخلص می کرد. رضا قلی خان هدایت که قبل از آمدن فریدون میرزا به حکومت فارس در حمایت شاهزاده نصرت الدوله فیروز میرزا بود، در شیراز نزد فریدون میرزا باقی ماند و دو سال از توجه او برخوردار بود. رضا قلی خان، او را چنین ستوده است: «الحق نواب معظم الیه (فریدون میرزا) امیرزاده ای بلندهمت، عالی فطرت، غیور، ثابت الرای، مستقیم الحال، همیم و کریم، هنرمند بی مانند بوده و در علوم نیز دستی بلند داشته و گاهی به نظم فارسی توجه داشته، گاهی مثنوی منظوم می نموده» است. (2) از فریدون میرزا یک پسر و شش دختر باقی ماند. پسرش به نام سلیمان میرزا داماد عمویش سلطان مراد میرزا حسام

ص: 365

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1236/3-1237

2- (2) - رضا قلی خان هدایت: تذکره مجمع الفصحاء/90

از سرداران بزرگ شاه طهماسب اول صفوی (930-984 ه.ق).

گوگچه سلطان قاجار از افراد ایل قاجار بوده است که یکی از ایلات درجه اول و مؤثر در تداوم حکومت صفوی در آغاز قرن دهم هجری در ایران بودند. (2) از منابع برمی آید که وی از آغازین سال های حکومت شاه طهماسب در ردیف امرای بزرگ نظامی درآمده و نام وی در منابع مطرح شده است.

از آنجا که از وضعیت زندگی او اطلاعات دقیق و مفصلی وجود ندارد فقط به برخی از فعالیت های نظامی او اشاره می شود. گوگچه سلطان در سال 935 ه.ق همراه هم ایلی خود شاه علی سلطان قاجار در رأس شش هزار و دویست سوار قاجاری در جنگ شاه طهماسب صفوی با عبید الله خان ازبک در خراسان شرکت جست. (3) در سال 940 ه.ق در جنگ با سپاهیان عثمانی که با همکاری الامه سلطان تکلو، از قزلباشان شورشی، سرزمین ایران را مورد تاخت و تاز قرار داده بودند، به کمک شاه طهماسب شتافت. (4) در سال 946 ه.ق شاه طهماسب، گوگچه سلطان را به همراه برادر وفادار خود شاهزاده بهرام میرزا به تاخت و تاز در کردستان که مورد مناقشه ایران و عثمانی ها بود فرستاد و آنان پس از وارد کردن ضرباتی به نیروهای طرفدار عثمانی به تبریز بازگشتند. (5) نیز در همین سال

ص: 366

1- (1) - محمد علی مصباحی نائینی: پیشین 533 / 1

2- (2) - فاروق سومر: نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی/ 120

3- (3) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 201 / 1

4- (4) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/ 83

5- (5) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 380: قاضی احمد قمی: پیشین 289/1

گوگچه سلطان در سال 953 ه.ق برای سرکوبی شورش القاص میرزا به همراه امرای دیگر به شروان (شماخی) اعزام شد. پس از اینکه ایالت شروان در سال 954 ه.ق از دست القاص میرزا آزاد شد، شاه صفوی، اسماعیل میرزا فرزند خود را نامزد حکومت آن سامان کرد و گوگچه سلطان را، که تاکنون وفاداری خود را اثبات کرده بود، به عنوان مربی و معلم این شاهزاده جوان برگزید. (2) قاضی احمد علت سپردن چنین ایالت مهمی به گوگچه سلطان را به این دلیل دانسته که وی از امرای روزگار دیده بود. (3) به این دلیل شاه به سایر امرای خود در شروان و کوهستانات دستور داد از گوگچه سلطان فرمان برند. (4)

در سال 955 ه.ق شاه طهماسب به وی دستور داد همراه با شاهزاده تحت تربیتش، اسماعیل میرزا، روانه نبرد با عثمانی ها شده و از ساخت استحکامات آنان در قلعه قارص در مرزهای گرجستان جلوگیری به عمل آورده (5) و آن قلعه را از عثمانی ها باز ستاند. (6)

گوگچه سلطان و همراهانش موفق شدند از ساخت استحکامات در قارص جلوگیری به عمل آورند و مردم قلعه را پس از سه روز به تسلیم وادارند. آنها پس از سوءقصدی که به جان اسماعیل میرزا شد، دستور قتل عام مردم قارص را صادر و قلعه را تخریب کردند و به اردوی شاه طهماسب برگشتند. (7) در همین سال از همراهی گوگچه سلطان با شاه طهماسب در نواحی ارزنجان در خاک عثمانی اطلاعاتی در دست است. (8) پس از آن وی روانه محل

ص: 367

-
- 1- (1) - فاروق سومر: پیشین/120
  - 2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین/417,410
  - 3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/321/1
  - 4- (4) - همان جا؛ عبدی بیگ شیرازی: پیشین/97
  - 5- (5) - حسن بیگ روملو: پیشین/429
  - 6- (6) - عبدی بیگ شیرازی: پیشین/100
  - 7- (7) - قاضی احمد قمی: پیشین/329/1-330
  - 8- (8) - همان/332/1

حکومت خود یعنی ولایت شروان شد(1) تا سال 962 ه.ق از فعالیت های او یادی نشده است. در این سال پس از اینکه آبای ترکمان در استرآباد و خراسان بر ضد شاه به اقدام پرداخت، گوگچه سلطان به همراهی علی سلطان تاتی اغلی ذو القدر مأمور شد به جنگ او رود. سرداران ایرانی آبای ترکمان را به سوی خوارزم فراری دادند. علی سلطان، حاکم خوارزم برای کمک به آبای ترکمان با سپاهی فراوان حرکت کرد اما قبل از وقوع جنگ با سرداران ایرانی صلح کرد.(2) پس از این جنگ گوگچه سلطان که بیمار و ناتوان شده بود جهان را وداع نمود. جسد او به مشهد مقدس منتقل و در «روضه عرش منزلت» رضوی مدفون گردید.(3)

رجبعلی یحیایی

(120)

قاجار- محراب خان

(-1032 ه.ق)

از امرای برجسته نظامی و حاکم برخی شهرهای خراسان مانند طبس، مشهد و مرو (سال های 1002-1032 ه.ق) در عهد شاه عباس اول صفوی.

محراب خان قاجار همان طور که از نام وی برمی آید به ایل قاجار، از ایلات بزرگ ترک ایران عهد صفوی تعلق دارد. ایل قاجار در زمان شاه طهماسب جزو ایلات درجه اول به حساب می آمد و افراد آن نقش مهمی در تداوم دولت صفوی ایفا کردند. مسکن قاجارها در نواحی گنجه و اران یعنی سرزمین قراباغ در نواحی شمال غربی ایران بود.(4)

در پی حمله عثمانی ها به قراباغ و تصرف این منطقه، قاجارها کوشیدند از آن سرزمین دفاع کنند و هرچند

ص: 368

1- (1) - همان جا؛ حسن بیگ روملو: پیشین / 433

2- (2) - حسن بیگ روملو: پیشین / 497

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین / 377/1

4- (4) - فاروق سومر: نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی 119، 173

نتوانستند از سلطه عثمانی ها بر آنجا جلوگیری کنند اما حاضر به قبول حاکمیت عثمانی نگردیدند و به آن سوی ارس که در حاکمیت صفوی ها بود مهاجرت نمودند.⁽¹⁾ این وضعیت ادامه داشت تا اینکه شاه عباس قراباغ را در 1015 ه.ق از عثمانی ها پس گرفت.⁽²⁾

از آنجا که اسکندر بیگ منشی در شرح حال محراب خان نوشته است وی از قراباغ آمد و به خدمت شاه عباس پیوست،⁽³⁾ می توان گفت که وی در همین دوران تسلط عثمانی ها در قراباغ زاده شده و رشد یافته است. آشفستگی اوضاع قراباغ و پرورش در نظام قبیله ای از او فردی نظامی و ورزیده ساخت. در ابتدا که به خدمت شاه صفوی درآمد، دوات دار شاه شد. حسن خدمت و آداب دانی او موجب گشت در ردیف نزدیکان شاه قرار گیرد. چون آثار مردانگی و دلیری در او نمودار بود، شاه منصب دوات دار را به برادرش لطیف بیگ داد و محراب خان را به امارت طبس گیلکی در خراسان که در این روزگار از طرف ازبکان سخت مورد هجوم بود، گماشت.⁽⁴⁾ این انتصاب در 1002 ه.ق صورت گرفته است، زیرا ازبکان در دوران فترت مرگ شاه طهماسب تا ظهور شاه عباس بر حملات خود افزوده و بر اکثر شهرهای خراسان دست یافته بودند. خراسانی ها قبل از این مصطفی خان حاکم طبس را سردار خود کرده و تلاش نمودند به رهبری او برخی از شهرها را از تصرف ازبکان در آورند. آنها به ترشیز رفته سید محمد سلطان ازبک را به تسلیم واداشتند اما یتیم سلطان ازبک دوباره بر آنها تاخت و آنها را شکست داد. مصطفی خان به طبس گریخت و چندی بعد به تون (فردوس) رفت و در جنگی که بین او و ازبک ها روی داد کشته شد. چون

ص: 369

1- (1) - همان/220

2- (2) - همان جا

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: عالم آرای عباسی 1675/3

4- (4) - همان 1675/3

مصطفی خان نزد شاه عباس از احترام ویژه ای برخوردار بود، شاه یکی از اقوام او را که تیمور سلطان نام داشت به حکومت برگزید اما چون ازبک ها بر حملات خود افزودند و تیمور سلطان قادر به دفع آنها نبود، شاه عباس که خود سرگرم از میان برداشتن قزلباشان و استحکام مبانی قدرت خود بود «الکای طبس را به محراب خان قاجار که مرد مردانه و عاقل فرزانه و از شجاعان روزگار است داد و به آن نواحی فرستاد و او تا حین فتح خراسان (به سال 1007 ه.ق) آن سرحد را به واجبی ضبط نموده بود و مردانگی ها از او در آن سرحد ظهور یافت.» (1) از جمله نبردهایی که تا آمدن شاه عباس بین او و ازبکان رخ داد نبرد سال 1005 ه.ق بود. در این سال ازبکان به خراسان تاخته و تا یزد پیش رفتند.

محراب خان خیر حمله ازبک ها را به حاکم یزد داد و خود نیز به آن سوی لشکر کشید و ازبکانی را که از حاکم یزد شکست خورده بودند تارومار کرد. (2)

محراب خان در نبردهای شاه عباس با ازبکان در خراسان به سال های 1006-1007 ه.ق شجاعت های فراوانی از خود نشان داد. او از طبس برای پیوستن به شاه حرکت کرد و در راه الله یار اعلان حاکم ازبک شهر تون را دستگیر ساخت و جمع زیادی از ازبکان را کشت و در هرات به حضور شاه عباس برد و به همین دلیل مورد توجه بیشتر شاه قرار گرفت و به حکومت خواف و باخزر هم منصوب شد. (3) در 1009 ه.ق چون شاه عباس خیر محاصره بلخ را توسط باقی خان شنید دستور داد همه فرماندهان نظامی در اصفهان به خدمت او حاضر شوند تا به خراسان لشکرکشی نماید.

چون محراب خان که از پایتخت فاصله زیادی داشت از همه زودتر خود را نزد شاه رساند مورد توجه و تشویق واقع شد و از درجه «سلطانی» به «خانی» ارتقاء یافت و حکومت قاین نیز به او داده شد. (4)

ص: 370

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 773/2

2- (2) - همان 836/2-837

3- (3) - همان 836/2-926

4- (4) - جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/201

محراب خان در 1010 ه.ق نیز در زمره امرای مأمور به جلوگیری از حمله عبد الله ازبک در محاصره هرات بود(1) و در سالهای بعد هم عمده ترین دل مشغولی او جنگ با ازبکان بود. از موارد قابل ذکر شرکت وی در نبرد سال 1011 ه.ق می باشد که با ازبکان در ولایت میمنه و جیجکتو اتفاق افتاد.(2)

در این نبرد بود که برادر دیگرش به نام شریف خان بیگ که صاحب نام و نشان بود کشته شد(3) و شاه عباس محراب خان را به جای یوسف علی خان به حکومت مشهد منصوب کرد.(4)

از مهمترین حوادث زندگی محراب خان در سال 1015 ه.ق اختلافی بود که بین محراب خان و یکی از بزرگترین وزرای شاه عباس به نام میرزا شفیع کدکنی معروف به میرزای عالمیان(م 1018 ه.ق) وزیر گیلان و مازندران و خراسان روی داد. آن دو در شهر مشهد در مقابل هم صف آرایی کردند و کار به پناهنده شدن میرزا شفیع به حرم انجامید. هنگامی که ماجرا به گوش شاه رسید، میرزای عالمیان را به مازندران خواست و او را مقصر دانست و از کار برکنار ساخت.(5)

محراب خان قاجار تا سال 1018 ه.ق حکومت شهر مشهد را برعهده داشت. در این سال شاه عباس حکومت شهر مرزی و استراتژیک مرو را، که حاکم آن بکتاش خان، در گذشته بود، به محراب خان قاجار داد تا از این منطقه مهم حفاظت نماید.(6) این دو واقعه یعنی رأی شاه عباس به نفع او در مقابل میرزای عالمیان و برگزیده شدن وی به حکومت مرو نشانگر لیاقت و شجاعت محراب خان و میزان اعتماد شاه به وی

ص: 371

1- (1) - همان/221

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 999/2-1000

3- (3) - همان/1013/2

4- (4) - همان/1015/2

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1247/2-1248، 1324

6- (6) - جلال الدین منجم یزدی: پیشین/366. اسکندر بیگ منشی: پیشین 1324/2

می باشد. از دیگر نشانه های استعداد سیاسی و نظامی محراب خان چاره جوئی ولی محمد خان ازبک، حاکم رانده شده ماوراءالنهر، از او در چگونگی بازگشت به قلمرو خود بود.

چون برادرزادگان ولی محمد خان در سال 1019 ه.ق بر او شوریده و از حکومت برکنار کردند، نامه ای به محراب خان نوشت و از او در خصوص درخواست کمک از شاه ایران نظر خواست. (1) محراب خان به او پیشنهاد کرد از راه مرو به ایران بیاید. او نیز پذیرفت و در مرو از سوی محراب خان پذیرایی شایسته ای از او به عمل آمد.

محراب خان آمدن وی را به اطلاع شاه عباس رساند و کسب تکلیف کرد.

سپس مطابق نظر شاه، ولی محمد خان را روانه دربار کرد. (2) شاه عباس به خاطر گرفتاری با عثمانی ها نتوانست به ولی محمد خان کمک کند؛ لذا ولی محمد خان به سرعت مجبور به بازگشت شد. محراب خان دوباره در مرو از وی پذیرایی و او را راهنمایی و پانصد سوار در اختیارش نهاد. (3)

در سال 1024 ه.ق. چون سفر گرجستان شاه عباس به طول انجامید و خبر گرفتاری او و لشکریانش در آن ناحیه به گوش ازبک ها رسید، یالنگتوش بهادر با بیست هزار نفر از سپاهیان ازبک از جیحون گذشت و به مرو حمله کرد، محراب خان قاجار به مقابله او شتافت و جنگی سخت در گرفت. قراولان ازبک شکست خوردند، اما با رسیدن نیروهای اصلی ازبکان محراب خان نتوانست دفاع کارآمدی داشته باشد و به قلعه مرو پناه برد.

یالنگتوش بهادر در حوالی شهر به غارت پرداخت و از مرو تا پسکوه مشهد را مورد غارت قرار داد. ازبکان تنها هنگامی که خبر آمدن شاه عباس از

ص: 372

1- (1) - جلال الدین محمد منجم یزدی: پیشین/379

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1376/2 - 1377؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی/379

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1388/2؛ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی/436

گرجستان به سوی مازندران را شنیدند از اطراف مرو عقب نشستند و بسیاری از رعایای مرو را هم با خود بردند.⁽¹⁾ اما بدون شک وجود محراب خان در مرو در مواجهه با خطرات ازبکان نقش اساسی داشت و شاید شاه هم به علت جسارتی که وی داشت او را چندین سال در این مقام باقی گذاشت. مؤید این مطلب نقش وی در مقابله با یکی دیگر از تهاجمات سخت ازبکان به خراسان در سال 1026 ه.ق می باشد.

امام قلی خان ازبک، ندر طغای دیوان بیگی را در رأس سپاهی سی هزار نفره به خراسان گسیل کرد تا این سامان را غارت نماید. ازبکان پس از عبور از جیحون به مرو آمدند و از آنجا به ایبورد رفته از راه درگز تا نیشابور را مورد تاخت و تاز قرار دادند و آسیب بسیاری از ایشان به طوایف چمشگزک و بیات رسید. آنان همچنین قصد حمله به مشهد را داشتند اما هنگامی که خبر شکست گروهی از یاران خود را در حصار شادمان، از محراب خان شنیدند ترس در دل های آنها افتاد و به سرعت عقب نشینی کردند.⁽²⁾ محراب خان تا سال 1032 ه.ق که فوت کرد، بارها جلو ازبک ها را در دشت خاوران گرفت و می توان گفت که پیش جنگ و قراول امنیت شهرهای خراسان بود.⁽³⁾

محراب خان پس از عمری تلاش سرانجام در آغاز سال 1032 در بستر بیماری افتاد. تلاش پزشکان برای مداوای وی سودی نبخشید و در شهر مرو، جان به جان آفرین سپرد. جسد او را به مشهد مقدس آورده و در روضه رضویه به خاک سپردند.⁽⁴⁾ محراب خان علاوه بر خدمات نظامی به آبادانی نیز توجه داشت و همچون بسیاری از سرداران دوره شاه عباس از خود بناهایی به یادگار نهاد. صاحب منتخب

ص: 373

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1459/2 - 1460

2- (2) - همان 1531/3 - 1532

3- (3) - مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/ 174

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 1675/3؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 619/2

التواریخ می نویسد: «او بانی مسجد محراب خان در بازار نوقان است که مسجدی عالی است و صحن و شبستان دارد و نیز حوضی در زیر مسجد و همچنین قلعه محراب خان که وقف آستانه مقدسه است» (1) نوروز علی بسطامی می نویسد:

«مزرعه محراب خان در کنار دروازه نوغان از بلوک تبادکان از موقوفات قدیمی است که محراب خان آن را در زمان حیاتش وقف آستانه مقدسه نمود» (2) از بازماندگان محراب خان اطلاعی در دست نیست اما در چند سال بعد، از شخصی به نام مرتضی قلی خان قاجار فرزند محراب خان نام برده می شود که از قراین برمی آید که فرزند همین محراب خان بوده است. او مدتی حاکم مرو بود و در سال 1053 ه. ق حاکم مشهد شد. (3) و پس از چندی به منصب سپهسالاری شاه عباس دوم و بیگلربیگی قلمرو علیشکر (4) و در نهایت به مقام قورچی باشی گری رسید. (5)

رجبعلی یحیایی

(121)

قاجار-محراب خان

(-1058 ه. ق)

از سرداران بلندپایه شاه عباس دوم (1077-1105 ه. ق) و حاکم شهرهای استرآباد و قندهار (1058 ه. ق).

همان طور که در شرح حال محراب خان قاجار (م 1032 ه. ق) گذشت، ایل قاجار در گنجه و اران قراباغ سکنی داشتند (6) و افراد آن از دوره شاه طهماسب مقامات مهمی در حکومت صفویه کسب کردند. ما دقیقاً از زندگی

ص: 374

1- (1) - ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ / 666

2- (2) - نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ / 406

3- (3) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 1/ 283؛ محمد طاهر وحید قزوینی: عباسنامه / 89

4- (4) - ولی قلی شاملو: پیشین / 296/1

5- (5) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین / 138

6- (6) - فاروق سومر: نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی / 119-173

محراب خان اطلاعاتی نداریم. فقط می دانیم که او مدتی حاکم شهر استرآباد بوده است و سپس در یکی از مهمترین حوادث دوره سلطنت شاه عباس دوم یعنی گرفتن قندهار از دست نیروهای حکومت مغولان هند به عنوان فرمانده نقش فعالی داشته است. (1)

شاه عباس دوم که پس از مرگ پدرش صفی در 1052 ه. ق به حکومت رسید همچون اجدادش نسبت به فتح شهر مهم قندهار کوشید و در سال 1057 ه. ق خود شخصا برای فتح آنجا رهسپار شد و پس از فراهم نمودن مقدمات لشکرکشی در شهر مشهد به سوی قندهار حرکت کرد. (2) قندهار در پاییز سال 1058 ه. ق گشوده شد. (3) پس از اینکه قندهار فتح شد، شاه عباس حکومت آن را به محراب خان داد و او را به عنوان «محراب خان شمشیر علی خطاب» مفتخر ساخت. (4) پس از بازگشت شاه عباس به سوی هرات و خراسان، هندی ها سعی کردند دوباره بر قندهار دست یابند. عامل تحریک هندی ها برای فتح مجدد قندهار، شاه حسین سلطان ابدالی بود که از چنگ محراب خان از قندهار گریخته بود. لذا شاه هند، فرزندش اورنگ زیب را به سوی قندهار اعزام داشت و خود نیز به آن سوی رفت. محراب خان قاجار در حفظ شهر قندهار کوشش بسیاری از خود نشان داد و مدت چهار ماه یعنی تا رسیدن نیروهای کمکی شاه عباس مقاومت ورزید. نوشته اند در مدت محاصره، محراب خان کمر همت بسته و با وجود گرمای شدید خود به نگهبانان قلعه سر می زد و هر روز یک بار دور قلعه را که یک فرسنگ بود می گردید و دستورات لازم را برای حفظ قلعه و مقاومت می داد. افراد سپاهش بسیاری از محاصره کنندگان را کشته یا به اسارت گرفتند. تا اینکه

ص: 375

1- (1) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 1/ 339-413

2- (2) - همان/ 327

3- (3) - تاریخ ایران دوره صفویان/ 112

4- (4) - ولی قلی شاملو: پیشین 1/ 435

سرانجام ده روز قبل از دست کشیدن هندی ها از محاصره، محراب خان به اجل طبیعی درگذشت. (1)

در فاصله بین مرگ محراب خان تا مجبور شدن هندی ها به ترک محاصره شهر، خللی در امر حفاظت از شهر اتفاق نیفتاد زیرا محراب خان در استحکام و ترتیب امر دفاع بسیار کوشیده بود. (2)

برخی فوت محراب خان را در شب نهم رمضان 1058 ه.ق یعنی دو روز بعد از دست برداشتن هندوان از محاصره نوشته اند. (3)

پس از وفات محراب خان، برادرش منوچهر بیگ مأمور شد جنازه او را به مشهد حمل کند و در حرم حضرت رضا علیه السلام به خاک سپارد. (4) محراب خان قاجار برادری هم به نام حاجی منوچهر بیگ داشت که سال ها بعد در حدود 1063 ه.ق به عنوان بیگلربیگی استرآباد برگزیده شده است. (5)

رجبعلی یحیایی

(122)

قاجار-محمد تقی میرزا

(1206-1265 ه.ق)

محمد تقی میرزا حسام السلطنه پسر هفتم فتحعلی شاه روز شنبه ششم صفر 1206 ه.ق/اکتبر 1791 م متولد شد. (6) مادرش زینب خانم خواهر علی خان چهار لنگ بختیاری بود. (7)

محمد تقی میرزا در سال 1224 ه.ق در سن 18 سالگی به حکومت بروجرد و سیلاخور منصوب شد. (8) در سال

ص: 376

1- (1) - محمد طاهر وحید قزوینی: عباسنامه/ 137؛ ولی قلی شاملو: پیشین/ 494-495

2- (2) - همان/ 138

3- (3) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین/ 136

4- (4) - ولی قلی شاملو: پیشین 500/1-502

5- (5) - محمد طاهر وحید قزوینی: پیشین/ 162

6- (6) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 528/1

7- (7) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/ 555؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 310/3

8- (8) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/

1228 ه.ق در آذربایجان حضور یافت و علیه روس ها جنگید. (1) در 1246 ه.ق با برادرزاده خویش محمد حسین میرزا حشمت الدوله فرزند محمد علی میرزا دولت شاه به نزاع برخاست که ادامه آن تا سال 1247 ه.ق طول کشید و چند بار از دربار تهران تعدادی از بزرگان چون میرزا محمد تقی سپهر، صاحب ناسخ التواریخ که خود دو قصیده طولانی در مورد جنگ آنها گفته است برای اصلاح بین آنها مأمور شدند. در این نزاع حسام السلطنه مغلوب و مقصر شناخته شد و همراه فرزندانش پس از فوت پدرش به دربار برادرزاده خود محمد شاه آمد. (2) و پس از مدتی حاکم بروجرد گردید.

«حسام السلطنه به قدری میانه روی و مآل اندیشی داشت که پدرش او را کدخدای کل عراق خطاب می فرمود، خیلی به امساک معروف بود، وقتی واعظی در حضور شاهزاده بالای منبر مشغول به دعا بود، عرض کرد الهی دولت حسام السلطنه را به قائم آل محمد علیه السلام برسان! ابو سعید میرزا به واعظ گفت ضرور دعا نیست، این دعا ناکرده باشد مستجاب، دولتی را نه خودش صرف کند نه به ما بدهد معلوم است تعلق به قائم آل محمد صلوات الله و سلامه علیه خواهد گرفت.» (3)

در 14 شوال 1264 ه.ق که ناصر الدین شاه در تبریز به سلطنت رسید حسنعلی میرزا شجاع السلطنه نابینا و محمد تقی میرزا حسام السلطنه که هر دو در تبریز تحت نظر بودند، برای تهنیت سلطنت شاه حاضر شدند. شاه پس از ورود به تهران، آن دو را از تبریز فراخواند و آنها را مخیر در امر اقامت و زندگی در هرکجای ایران نمود. شجاع السلطنه در تهران اقامت گزید و در سال 1370 ه.ق در سن 66 سالگی درگذشت. حسام السلطنه از شاه اجازه خواست که به مشهد رفته و در آنجا مجاورت اختیار نماید، هرچند با

ص: 377

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 239/1

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین 310/3-311؛ میرزا محمد علی حبیب آبادی: مکارم الآثار 302/2

3- (3) - همان 311/3-312

درخواست او موافقت شد اما پیش از آنکه رهسپار مشهد شود، درگذشت. (1)

بعضی تاریخ فوت وی را 1278 ه.ق ذکر کرده اند (2) اما مهدی بامداد تاریخ فوت او را حدود سال های 1265 یا 1266 ه.ق نگاشته است و می نویسد: چون در سال 1266 ه.ق پس از شکست حسن خان سالار و فتح مشهد، سلطان مراد میرزا پسر یازدهم یا سیزدهم عباس میرزا نایب السلطنه به حسام السلطنه ملقب شد، قاعده باید محمد تقی میرزا حسام السلطنه در گذشته باشد که لقب او را به دیگری داده باشند. (3) جنازه حسام السلطنه پس از فوت به مشهد منتقل و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در توحیدخانه مبارکه به خاک سپرده شد. (4) وی دارای 16 فرزند پسر و 6 فرزند دختر بود. (5) حسام السلطنه همانند بسیاری از فرزندان فتحعلی شاه شعر می گفت و در اشعار خود «شوکت» تخلص می نمود.

علی جان سکندری

(123)

قاجار-محمد علی خان

(-1218 ه.ق)

محمد علی خان قاجار قوانلو (قرانلو) معروف به خالو از سرداران و رجال معروف اوایل دوره قاجاریه به حساب می آید. وی به هنگام تاخت و تاز آقا محمد خان قاجار جهت براندازی زندیان در جنگ های وی شرکت داشت و به جهت مبارزه با اسد الله خان فرزند حاجی ابراهیم کلانتر حاکم بروجرد به آنجا رفت. (6) او به هنگام گرفتاری لطف علی خان زند در بزم

ص: 378

1- (1) - همان 312/3

2- (2) - میرزا محمد علی حبیب آبادی: پیشین 302/2؛ محمد علی مصباحی نائینی: پیشین 534/1

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 312/3

4- (4) - میرزا محمد علی حبیب آبادی: پیشین 303/2؛ اثر آفرینان 376/3

5- (5) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 528/1

6- (6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/32

کرمان، مأمور آوردن لطف علی خان نزد شاه شد. (1) پس از مرگ آقا محمد خان قاجار، محمد علی خان با دو هزار سوار و دو هزار متهال زر مسکوک به همراه میرزا موسی منجم باشی و ملا مصطفی قمشه ای، مأمور حمل جسد وی به نجف اشرف شد. آنها در 24 جمادی الاول سال 1212 ه.ق از تهران حرکت کردند، در عراق سلیمان پاشا والی وقت بغداد به استقبال آمد و آنها را مورد احترام قرار داد. آنها نعلش آقا محمد خان را در نجف اشرف به خاک سپرده، چند قاری بر مزار وی گذاشته و برگشتند. (2)

محمد علی خان قاجار در همان سال 1212 ه.ق مأمور حفظ و حراست از اصفهان در مقابل حسینقلی خان قاجار حاکم وقت فارس شد، که بر فتحعلی شاه شوریده بود؛ ولی از رویارویی با وی سرباز زد. او از شهر بیرون آمده و در منطقه دهق، که در 80 کیلومتری اصفهان واقع است، منتظر ماند و حسینقلی خان بی مانع به اصفهان وارد شد. (3) محمد علی خان پس از تسلیم شدن حسینقلی خان مأمور حکومت فارس شد. (4) و حدود چهار ماه در فارس حکومت کرد. پس از وی حسینقلی میرزا فرمانفرما پسر پنجم فتحعلی شاه به حکومت این ناحیه رسید. (5) پس از درگذشت محمد علی خان در 1218 ه.ق جسدش را به مشهد آوردند و در حرم مطهر در قسمت شمالی مسجد پشت سر میان قبر میر علم خان خزیمه و جان محمد خان قاجار دفن نمودند. (6) ایات زیر بر قبر او نقش بسته است:

ص: 379

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآة البلدان 472/1

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 91/1؛ محمد فتح الله ساروی: تاریخ محمدی/310

3- (3) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 96/1

4- (4) - میرزا حسن حسینی فسایی: فارسنامه ناصری 673/1

5- (5) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 457/3

6- (6) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/233

جهان شرف، خان با عز و تمکین که چون او نپرورد گردون گردان

محمد علی خان قاجار آن کو که سردفتر آمد به خانان ایران

غنوده در این آستان با برادر که نامش اسماعیل خان بد ز یزدان

بهین پورش حاجی علی خان در آمد باظهار عم و پدر او بدین سان

که تزئین این طاق نیکو نماید به طرزی که جفتش ندیده است دوران

به تاریخ فوت گشت جو یا ز انصاف آن رادمرد سخن دان

بمینو روان محمد علیخان(1)

علی جان سکندری

(124)

قاجار-محمد ولی میرزا

(1281-1203 ه.ق)

محمد ولی میرزا پسر چهارم فتحعلی شاه قاجار(2) از بی بی کوچک خانم خواهر صادق خان بروجردی(3) روز جمعه اول شوال 1203 ه.ق متولد شد.(4) در یازده سالگی به حکومت سمنان منصوب گردید و در سال (به تصویر صفحه مراجعه شود) 1218 ه.ق پس از فتح مشهد و سقوط نادر میرزا آخرین بازمانده سلسله افشاریه در شانزده سالگی به حکومت خراسان تعیین گردید و سردار حسین خان قزوینی هم به فرماندهی لشکر خراسان منصوب شد.(5) از حوادث مهمی

ص: 380

1- (1) - همان جا

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 526/1

3- (3) - میرزا محمد علی حبیب آبادی: مکارم الآثار 146/1

4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 526/1

5- (5) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 27/4

که در زمان حکومت محمد ولی میرزا رخ داد فتنه صوفی اسلام بود؛ در سال 1222 ه. ق فیروز الدین میرزا حاکم هرات به اتفاق صوفی اسلام از مشایخ بزرگ فرقه نقشبندیه بخارا به تحریک بیگانگان و با تجهیز لشکری 50000 نفری از قبایل هرات، قندهار و هزاره به سمت مشهد حرکت کردند و در قلعه شکیبان فرود آمدند. محمد خان قاجار نایب حکومت خراسان به دستور شاه و اجازه شاهزاده محمد ولی میرزا حاکم خراسان با سپاهی انبوه برای مقابله با صوفی اسلام آماده شد و روز پنجشنبه بیست و دوم ربیع الثانی به همراه خوانین خراسان با لشکر متشکل از کرد، عرب، مردم هزاره و تیموری به جنگ با مهاجمان پرداخت. در این جنگ صوفی اسلام کشته شد و فیروز میرزا حاکم هرات تسلیم شد. جان محمد خان بعد از این پیروزی در جمادی الاول به مشهد مقدس آمد و به محمد ولی میرزا پیوست. (1)

در سال 1224 ه. ق که ترکمانان در دشت خاوران (نساء و ابیورد) دست به غارت زدند شاهزاده محمد ولی میرزا به همراه امرای خراسان به آنها حمله ور شد و گروهی از آنان را اسیر و گروهی را کشت و اموال بسیاری را به غنیمت گرفت. (2) در سال 1228 ه. ق یوسف خان کاشغری پسر محمد امین خواجه گرگان را تسخیر نمود و محمد ولی میرزا برحسب فرمان شاه برای سرکوبی وی از مشهد مقدس عازم دشت گرگان شد و اسماعیل خان بیاتی و ذوالفقار خان در بین راه به لشکر او پیوستند. آنها با هجوم به لشکر یوسف خان گروهی را کشتند و گروهی را اسیر نمودند ولی یوسف خان از معرکه جنگ گریخت.

فتحعلی شاه به پاس خدمات محمد ولی میرزا یک شمشیر مرصع طلا به او داد و هدایایی دیگر به بزرگان خراسان اهدا

ص: 381

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1/ 162-163

2- (2) - همان 1/ 191؛ رضاقلی خان هدایت: تاریخ روضه الصفا 9/ 465

در سال های 1228-1231 ه. ق خوانین خراسان به دلیل بی اعتنائی و سخت گیری های بی مورد و بی احترامی محمد ولی میرزا سر به شورش برداشتند و ناآرامی هایی در خراسان ایجاد کردند. سرانجام در سال 1232 ه. ق فتحعلی شاه محمد ولی میرزا را از فرمانروایی خراسان برداشت و پسر دیگرش حسنعلی میرزا ملقب به شجاع السلطنه را به حکومت این ایالت منصوب کرد. (2)

محمد ولی میرزا پس از مدتی بیکاری در سال 1238 ه. ق به حکومت یزد منصوب شد و تا سال 1243 ه. ق در این منطقه حکومت کرد. (3) زمانی که محمد ولی میرزا برای ارایه برخی گزارش ها به تهران رفته بود، عبد الرضا خان پسر تقی خان که به عنوان نایب الحکومه در یزد تعیین شده بود تمام اموال او را برای خود مصادره و خانواده او را که بالغ بر سیصد تن بود روانه تهران کرد. محمد ولی میرزا به هنگام بازگشت به یزد با خانواده اش روبرو شد و از جریان اطلاع پیدا کرد و از همان جا به تهران برگشت و فتحعلی شاه به جای او حسنعلی میرزا شجاع السلطنه را به حکومت یزد و کرمان منصوب کرد. (4)

محمد ولی میرزا در سال 1279 ه. ق مدتی به عضویت دارالشورای کبری در آمد و به فعالیت پرداخت. (5) وی سرانجام در سال 1281 ه. ق در مشهد درگذشت و در بالاسر حرم مطهر دفن شد. (6) در برخی منابع تاریخ فوت او 1280 ه. ق ذکر شده است. از محمد ولی میرزا 6 فرزند پسر و 20 فرزند

ص: 382

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 227/1

2- (2) - همان 281، 247/1

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 32/4

4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 406/1-407؛ مهدی بامداد: پیشین 32/4

5- (5) - مهدی بامداد: پیشین 32/4

6- (6) - میرزا محمد علی حبیب آبادی: پیشین 146/1

وی فردی با علم و فضل بود و به ویژه در نجوم تسلطی کامل داشت (2) «به گونه ای که احکامات مطابق واقع آن مرحوم را در بسیاری از مواقع تمام اهل خراسان و یزد و غیره مطلع بودند.» (3) وی در دوران حکومتش، چند نفر از علما این مناطق از جمله سید احمد اردکانی، سید ابو الحسن فیروزآبادی، میرزا سلیمان یزدی و میرزا علی نقی امام را مأمور تالیف و ترجمه کتب در فقه، اخبار، ادعیه، اخلاق، آداب و عبادات نمود. (4)

علی جان سکندری

(125)

قاجار- مراد میرزا

(1299-1233 ه.ق)

سلطان مراد میرزا ملقب به حسام السلطنه و معروف به فاتح هرات در ربیع الثانی سال 1233 ه.ق در تبریز چشم به جهان گشود. (5) برخی وی را پسر سیزدهم عباس میرزا و برخی پسر یازدهم او نوشته اند. وی از شاهزادگان (به تصویر صفحه مراجعه شود) بزرگوار و کاردان (6) به لحاظ دلیری، جنگاوری، قدرت و مهارت در فرماندهی، تدبیر در سیاست و اداره

ص: 383

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 526/1

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: المآثر و الآثار 198/1

3- (3) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/101

4- (4) - میرزا محمد علی حبیب آبادی: پیشین 146/1

5- (5) - ناصر نجمی: فاتح هرات/1؛ محمد علی مصباحی نائینی: تذکره مدینه الادب 533/1

6- (6) - میرزا محمد علی حبیب آبادی: مکارم الآثار 961/3

ملک به حساب می آید که حتی در سواد و معلومات ادبی سرآمد دیگران بود. (1)

سلطان مراد میرزا هفده ساله بود که پدرش را از دست داد، وقتی محمد میرزا فرزند نایب السلطنه از طرف فتحعلی شاه به ولایتعهدی برگزیده شد و به همراه میرزا ابو القاسم قائم مقام به سوی آذربایجان حرکت کرد؛ سلطان مراد قبلا از طرف پدرش به حکومت قراچه داغ و توابع آن گمارده شده بود. (2)

در سال 1253 ه.ق، محمد تقی خان رئیس ایل بختیاری با دسیسه انگلیسی ها علیه حکومت مرکزی فعالیت می کرد و سرواستن هنری لایارد سیاح و متخصص در آثار و ابنیه قدیم و مأمور انگلیس در ایران از سوی وی مأمور شد تا به خلیج فارس رفته، دریادار انگلیسی را که در جزیره خارک اقامت داشت، ملاقات نموده و از او برای محمد تقی خان بختیاری کمک جوید. (3) در همین زمان (1253 ه.ق) سلطان مراد میرزا مأمور شد تا با نیروهای تحت فرماندهی خود، سرزمین های جنوب غربی ایران را از سرکشی ها و آشوب ها پاک و شورش ها را سرکوب سازد. وی پس از سرکوبی شورشیان بختیاری و کسب اولین تجربه پیروزی جنگی، توسط محمد شاه قاجار به تهران احضار گردید. (4)

سلطان مراد میرزا به دلیل رشادت هایش از سوی محمد شاه به منصب سرهنگی و نشان خاص و حمایل سفید مفتخر گردید. (5)

پس از اینکه کامران میرزا حاکم هرات با تحریک انگلیسی ها که نمی خواستند کشور ایران با در دست داشتن این شهر کلید هند را در اختیار داشته باشد، علیه دولت ایران طغیان کرد؛ و عباس میرزا برای گوشمالی وی لشکر به آن سامان کشید و شهر را

ص: 384

1- (1) ناصر نجمی: پیشین/2

2- (2) مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 105/2؛ ناصر نجمی: پیشین/4

3- (3) محمود محمود: تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس 486/2

4- (4) ناصر نجمی: پیشین/12-14

5- (5) همان/14

محاصره کرد ولی به علت مرگ اسرارآمیز عباس میرزا در مشهد، محاصره این شهر متوقف گردید. (1)

سلطان مراد میرزا از سوی شاه، جانشین پدر شد تا مأموریت پدر را ادامه دهد. محمد شاه هم برای تقویت فرماندهان عازم این منطقه گردید تا هرچه زودتر شهر هرات را به تصرف در بیاورند. وزیر مختار انگلیس «سرجان ماک نایل» برای جلوگیری از سقوط هرات پای در معرکه گذاشت و کامران میرزا را تشویق به مقاومت کرد و با ارسال و تقدیم مبالغی نقدینه و مسکوکات زر و تحویل مقادیری مهمات وی را به حمایت خود امیدوار گردانید. او همچنین به امنای دولت ایران طی اتمام حجتی خاطر نشان ساخت اگر سپاهیان ایران از محاصره و تسخیر شهر هرات دست برندارند، روابط فی ما بین غیر حسنه خواهد شد. (2) محمد شاه به ناچار فرمان پایان محاصره را صادر کرد و در نوزدهم جمادی الثانی 1254 ه. ق به تهران بازگشت. (3) با درگذشت محمد شاه و به سلطنت رسیدن ناصر الدین شاه قاجار به دستور امیر کبیر صدر اعظم، سلطان مراد میرزا مأموریت یافت تا به دفع فتنه سالار در خراسان بپردازد. (4) وی در سال 1266 ه. ق پس از مدتی جنگ و گریز مشهد را فتح نمود و سالار را به همراه فرزندش اصلا ن خان و برادرش محمد علی خان در شب شانزدهم ماه جمادی الثانی همین سال اعدام نمود. (5)

پس از پایان فتنه سالار سلطان مراد میرزا از سوی شاه ملقب به «حسام السلطنه» گردید. (6) و پس از احضار حمزه میرزا حشمت الدوله به جای او والی خراسان شد. در سال 1267 ه. ق

ص: 385

1- (1) - همان جا

2- (2) - همان/ 22

3- (3) - همان جا

4- (4) - سید علی میرنیا: وقایع خاور ایران 1/ 97-98

5- (5) - ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/ 627

6- (6) - محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 3/ 1104

حسام السلطنه به عنوان والی خراسان از سوی شاه مأموریت پیدا کرد تا به سرخس رفته و تراکمه آنجا را که دست به غارت و دستبرد به اموال مردم مشهد می زدند و ایجاد ناامنی می کردند، سرکوب نماید. وی در اواخر بهار 1267 ه.ق به آن نواحی لشکر کشید و منطقه را از شر تراکمه پاک ساخت. (1) در سال 1268 ه.ق که میرزا رفیع خان فورگی حاکم قلعه فورگ از قلاع محکم خراسان، دم از خودسری می زد؛ پاشا خان سرتیپ با دو فوج سرباز سمنان و دامغان و میر اسد الله خان علم حاکم قاینات، به دستور حسام السلطنه به انتظام آن صفحات مأمور و پس از محاصره آن قلعه را تسخیر نمودند. (2)

وی تا سال 1270 ه.ق والی خراسان بود و پس از عزل وی فریدون میرزا فرمانفرما برادر اعیانیش حاکم خراسان گردید. (3) فریدون میرزا پس از دو سال و اندی حکمرانی در خراسان به سال 1272 ه.ق در مشهد درگذشت و حسام السلطنه برای بار دوم حاکم خراسان گردید. (4)

در همین زمان از سوی انگلیسی ها اغتشاشات و بی نظمی هایی در هرات به وجود آمد. انگلیسی ها که در اواخر سلطنت محمد شاه تصمیم داشتند برای حفظ هند و افغانستان سرزمین خراسان را که مجاور افغانستان بود با تحریک محمد حسن خان سالار از ایران جدا کنند و چون با مرگ سالار خان در اجرای نقشه خود ناکام شدند، درصدد برآمدند تا شهر هرات را از حاکمیت ایران خارج سازند. (5) با مرگ امیر کبیر و روی کار آمدن میرزا آقا خان نوری به عنوان صدر اعظم، مقابله نامه ای به نفع دولت انگلستان و به ضرر دولت ایران درباره هرات به امضا رسید که مقدمه

ص: 386

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 1009/2

2- (2) - همان 1133/2-1134

3- (3) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 106/2

4- (4) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1304/3

5- (5) - ناصر نجمی: پیشین/153

در این مقاله نامه آمده بود که: «دولت ایران متعهد می شود که به هیچ وجه قشونی به سمت هرات نفرستد مگر آنکه سپاهیان بیگانه یعنی قوایی مثلا از کابل و یاقندهار یا هر کشور خارجی دیگری به شهر هرات روی آورده، بخواهد آن ناحیه را مورد تاخت و تاز قرار دهد». (1)

از سوی دیگر در اوایل 1855 م / 1271 ه. ق لرجان لارنس، با نمایندگان دولت محمد خان، حاکم افغانستان معاهده ای براساس دوستی و صلح دائمی منعقد ساخت که همین امر مقدمه آغاز خصومت و دشمنی میان دوست محمد خان و امنای دولت ایران گردید و خاصه شهر هرات در این گیرودار وجه المصلحه این دوستی و معاهده سیاسی شد. با مرگ سردار کهندل خان، محمد یوسف خان ابدال از سوی دولت ایران حکمران شهر هرات گردید. در این هنگام دوست محمد خان به تحریک انگلیسی ها با لشکر افغان به هرات حمله ور شد و محمد یوسف خان ابدالی از حکمران خراسان، حسام السلطنه تقاضای کمک کرد. (2)

در 1273 ه. ق حسام السلطنه مأمور فتح هرات شد، (3) او نخست سام خان رئیس ایل زعفرانلو را با هزار و پانصد نفر به هرات فرستاد که خوانین هرات او را نپذیرفتند. سپس خودش به آن سو حرکت نمود و هرات را به تصرف در آورد. (4) فتح هرات در روز شنبه 25 صفر 1273 ه. ق و به قولی اول ربیع الاول روی داد. (5) با فتح هرات انگلیس به دست و پا افتاد و برای نجات آن اقدام به عملیات تهدیدآمیز نظامی در جنوب و سواحل و بنادر خلیج فارس و مستقر نمودن نیروهای پیاده و سواره و توپخانه در بندر بوشهر و جزیره قشم و خارک نمود. علاوه بر آن میرزا آقا خان نوری صدر اعظم را به ترسانیدن شاه

ص: 387

1- (1) - همان/154

2- (2) - همان/158-159؛ مهدی بامداد: پیشین 106/2

3- (3) - ملا هاشم خراسانی: پیشین/628

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین 106/2

5- (5) - ملا هاشم خراسانی: پیشین/628

قاجار از قضیه اشغال شهر و فراخواندن حسام السلطنه از شهر هرات به تهران؛(1) وادار کردند. انگلیسی ها به میرزا آقا خان نوری وعده رشوه دادند و او به خیال به سلطنت رسیدن، دولت ایران را از ضبط هرات منصرف نمود و حکمی به حسام السلطنه نوشت که هرات را تخلیه نماید و به مشهد باز گردد تا دولت انگلیس دست از حمله به بنادر فارس بردارد.(2) در سال 1273 ه.ق در پاریس معاهده ای بسیار ننگین با تلاش آقا خان نوری صدر اعظم دست نشانده انگلیس بین ایران و انگلیس بسته شد که به موجب آن دولت ایران، افغانستان را یکسره به دولت انگلیس بخشید.(3)

قبل از انعقاد این قرارداد حسام السلطنه به تهران پیام فرستاد و یادآور شد که در هندوستان شورش عظیم بر پا شده است؛ بنابراین هرچه از انگلیسی ها بخواهید، خواهند داد، بیدار باشید، مفت نبازید و نوشت که از آمدن کشتی های انگلیسی به بوشهر نگران نباشید، انگلیسی ها هرگز نمی توانند از برازجان بالاتر بیایند. حسام السلطنه ضمن نامه ای به شخص شاه نوشت که شورش سپاهیان هند شروع شده اگر اجازه می فرمایید با همین قشونی که همراه دارم به هندوستان بروم.(4) در این شرایط میرزا آقا خان نوری نزد شاه علیه حسام السلطنه به بدگویی پرداخت و شواهدی آورد که اگر حسام السلطنه به هندوستان برود سلطنت ایران را هم به رایگان به دست خواهد گرفت.(5) بدین شکل هرات از ایران جدا گشت و حسام السلطنه چون طرف بی مهری دولت انگلیس و میرزا آقا خان نوری بود از خراسان احضار و به جای وی حمزه میرزا حشمت الدوله در سال 1275 ه.ق به خراسان فرستاده شد.

حسام السلطنه در این سال به جای

ص: 388

1- (1) - ناصر نجمی: پیشین/184-185

2- (2) - همان/210-211

3- (3) - سید علی میرنیا: وقایع خاور ایران 1/112-118؛ ناصر نجمی: پیشین/220-225

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین/106-107

5- (5) - همان/107/2

طهماسب میرزا مؤید الدوله به استانداری فارس انتخاب و روانه گردید. (1) پس از قضیه ذلت بار مرو در سال 1276 ه.ق و تلف شدن بیشتر قوای دولت، شاه در سال 1277 ه.ق حشمت الدوله را از حکومت خراسان معزول و حسام السلطنه را برای بار سوم به حکومت خراسان تعیین نمود. (2) وی در طول این دوره حکومتش در خراسان بار دیگر به سرکوبی ترکمان های یاغی پرداخت. (3) در سال 1281 ه.ق حسام السلطنه از ایالت خراسان معزول شد. (4) و در سال بعد به جای مسعود میرزا یمین الدوله (ظل السلطان) برای بار دوم حاکم فارس شد و حکومتش تا سال 1285 ه.ق به طول انجامید. (5) در سال 1286 ه.ق مسعود میرزا ظل السلطان به پیشکاری حاج محمد قلی خان قاجار دولو آصف الدوله برای بار دوم جانشین حسام السلطنه در فارس گردید. (6) در سال 1287 ه.ق حکومت یزد به حسام السلطنه تفویض شد. (7) ولی خودش نرفت و به جای خود ابو الفتح میرزا مؤید الدوله پسر بزرگش را به حکومت آنجا فرستاد. در بیستم جمادی الثانی همین سال که ناصر الدین شاه برای زیارت عتبات عازم عراق بود، حسام السلطنه سمت ریاست و حراست شاه را برعهده گرفت. (8) در سال 1288 ه.ق حکمرانی خراسان علاوه بر حکومت یزد برعهده او گذاشته شد. (9) در سال 1289 ه.ق میرزا حسین خان مشیر الدوله سپهسالار اعظم، حسام السلطنه

ص: 389

1- (1) - همان جا

2- (2) - همان جا؛ ملا هاشم خراسانی: پیشین / 629؛ ناصر نجمی: پیشین / 304

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین 108/2؛ ناصر نجمی: پیشین / 305

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین 108/2

5- (5) - همان جا؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1873/3

6- (6) - مهدی بامداد: پیشین 108/2

7- (7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1913/3

8- (8) - مهدی بامداد: پیشین 108/2

9- (9) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 192/3

را به اتهام سرپیچی از احکام وی از حکومت خراسان معزول و حسین خان شاهسون شهاب الملک را به جای او فرستاد(1) که این امر موجب اختلاف او با صدر اعظم شد. در سال 1290 ه. ق حسام السلطنه در سفر اول شاه به اروپا وی را همراهی کرد. (2) در اواخر 1293 ه. ق حکومت کرمانشاهان و کردستان به حسام السلطنه سپرده شد و در همین سال به عضویت مجلس خاص وزرا برگزیده شد. (3) در 1299 ه. ق علی رغم مخالفت های حسین خان سپهسالار به حکمرانی خراسان و سیستان منصوب شد. (4)

او در روز دوم جماد الاول 1300 ه. ق (5) و به روایتی دوم جمادی الاول 1299 ه. ق. (6) در سن 67 سالگی بر اثر سکت قلبی درگذشت (7) و حکومتش به رکن الدوله تفویض شد. (8)

جنایزه وی در دار الحفاظ حرم رضوی به خاک سپرده شد. (9) وی بانی در نقره ای بین دار الحفاظ و راهرو کشیک خانه در حرم مطهر رضوی می باشد که در سال 1279 ه. ق آن را نصب کرده است. (10)

علی جان سکندری

(126)

قاجار-مریم خانم

(1265-1209 ه. ق)

مریم خانم پنجمین دختر فتحعلی

ص: 390

-
- 1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 109/2
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1940/3
  - 3- (3) - همان 1964/3
  - 4- (4) - همان/1047؛ ناصر نجمی: پیشین/ 311
  - 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/218
  - 6- (6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 2047/3
  - 7- (7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/218
  - 8- (8) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآة البلدان 342/1
  - 9- (9) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/340؛ میرزا محمد علی حبیب آبادی: پیشین 961/3
  - 10- (10) - علی مؤتمن: پیشین/77

شاه قاجار، سال 1209 ه.ق در تهران متولد شد. (1) مادر وی زینب خانم، خواهر علی خان بختیاری بود. (2) او ابتدا به عقد رستم خان پسر میرزا محمد خان بیگلربیگی درآمد. رستم خان هفت ماه پس از عقد وی فوت کرد، در روز سوم وفات شوهرش، فتحعلی شاه در مجلس تعزیت شرکت کرد و در همان روز مریم خانم را به عقد اللهیار خان آصف الدوله در آورد. (3)

اللهیار خان آصف الدوله، همسر مریم خانم، پسر میرزا محمد خان بیگلربیگی (حاکم تهران) بود. آصف الدوله در سال 1240 ه.ق به سمت وزارت اعظم تعیین و آصف الدوله لقب گرفت.

در دوره سلطنت محمد شاه قاجار حکومت خراسان را به دست گرفت و در اردو کشی محمد شاه به هرات اهتمام فراوانی نمود او قبل از شورش فرزندش حسن خان سالار در خراسان، راه عتبات را در پیش گرفت و در بازگشت اجازه ورود به ایران را نیافت. (4)

برادر تنی مریم خانم، محمد تقی میرزا حسام السلطنه (1206-1278 ه.ق) در سال 1224 ه.ق به حکومت بروجرد، سیلاخور و جاپلق منصوب شد و شرح حال وی در همین کتاب آمده است. مریم خانم هشت فرزند داشت: چهار پسر و چهار دختر، پسرانش عبارت بودند از: حسن خان سالار، محمد خان بیگلربیگی، محمد علی خان و حسین خان. (5) حسن خان که مشهورترین فرزند مریم خانم است، از سال 1262 ه.ق زمام حکومت خراسان را در دست گرفت. و پس از تبعید پدرش با عتبات با کمک برخی خوانین خراسان علیه حکومت مرکزی

ص: 391

1- (1) - محمد علی مصباحی نائینی: تذکره مدینه الادب 537/1

2- (2) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/343

3- (3) - همان/43

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/130

5- (5) - عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 378/2

قیام کرد،(1) که در شرح حال وی آمده است.

به هنگام فتنه سالار، برادرش محمد خان بیگلربیگی، در سال 1262 ه.ق به حکومت خراسان منصوب و مأمور شد حسن خان را با نصایح سودمندی از خیال قیام باز دارد. بیگلربیگی چون به مشهد رسید در مخالفت با حکومت مرکزی با برادرش سالار همدستان شد.(2)

فرزند دیگر مریم خانم محمد علی خان نیز در فتنه سالار شرکت داشت و از طرف حسن خان سالار حکومت قلعه آق خال را داشت که به هنگام حمله حمزه میرزا حشمت الدوله جهت سرکوبی سالار از آنجا گریخته به هرات رفت.(3) در پایان فتنه سالار او نیز مانند سالار در حرم مطهر امام رضا علیه السلام بست نشست. افراد حسام السلطنه وی را دستگیر کردند، و به دستور ناصر الدین شاه همراه با سالار کشته شد.(4) مریم خانم در سن 56 سالگی در 20 جمادی الاول سال 1265 ه.ق فوت کرد و در ستون شمالی مسجد زانانه در حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.(5)

سید حسن حسینی

(127)

قاجار-مسعود میرزا

(1266-1336 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) مسعود میرزا ظل السلطان پسر چهارم ناصر الدین شاه و از مشهورترین

ص: 392

1- (1) -علی اصغر شمیم: ایران در دوره سلطنت قاجار/153

2- (2) -علی اصغر شمیم: پیشین/154

3- (3) -همان 884/2

4- (4) -همان 1104/3

5- (5) -محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/233

شاهزادگان قاجار و حاکم بخش های مهمی از نواحی جنوبی و غربی ایران (1277-1325 ه.ق).

وی در صفر 1266 ه.ق از مادری به نام عفت السلطنه، دختر رضا قلی بیگ پا به عرصه حیات نهاد. در یازده سالگی در سال 1277 ه.ق با سرپرستی مصطفی خان افشار به حکومت مازندران، سمنان و دامغان برگزیده شد (1) و دو سال و دو ماه حاکم آنجا بود.

در سال 1279 ه.ق در سن سیزده سالگی با لقب «یمین الدوله» نامزد حکومت فارس شد. شاه در سال 1282 ه.ق او را به تهران خواست و همدم الملوک دختر صدر اعظم سابق خود، امیر کبیر، را به عقد او درآورد. (2)

مسعود میرزا در سال 1283 ه.ق با پیشکاری امیر اصلاخان مجد الدوله که دایی پدرش نیز بود به حکومت اصفهان منصوب شد. در 1284 فتحعلی خان صاحب دیوان شیرازی به پیشکاری او برگزیده شد و تا آخر سال 1285 ه.ق حکومتش در اصفهان ادامه داشت. در اول سال 1286 ه.ق به استانداری فارس رسید و به «ظل السلطان» ملقب گردید و حکومت اصفهان به فتحعلی خان صاحب دیوان داده شد. ظل السلطان تا سال 1288 ه.ق به مدت دو سال و چهار ماه فارس را در دست داشت. شش ماه بعد از حکومت فارس عزل شد و به جای او پیشکار جدیدش قاسم خان والی به حکومت ایالت فارس رسید. اما چون شش ماه بعد قاسم خان درگذشت، ظل السلطان برای بار سوم به حکومت فارس انتخاب شد و این سمت را تا آغاز سال 1291 ه.ق در اختیار داشت.

پس از عزل و رفتن به تهران به دستور ناصر الدین شاه حاکم اصفهان شد و از این تاریخ تا 1325 ه.ق به جز مدتی کوتاه که در سال 1304-1305 ه.ق به تهران احضار و خانه نشین شد، به مدت 34 سال حاکم مطلق اصفهان بود. او این شهر را مرکز حکومت خود قرار داد و به

ص: 393

1- (1) - مسعود میرزا ظل السلطان: پیشین/19

2- (2) - همان/79

جز اصفهان با اهدای پیشکشی هایی به شاه و مساعدت دولت های روس و انگلیس بیشتر اوقات بخش های مهمی از جنوب و غرب ایران همچون فارس، خوزستان، کرمانشاهان و کردستان، لرستان، اراک، بروجرد، همدان، گلپایگان، محلات، خوانسار و یزد هم ضمیمه قلمرو او بود و آنها را با استفاده از نایب الحکومه هایی که خود می گماشت اداره می کرد.⁽¹⁾

در سال 1303 ه. ق ظل السلطان سعی کرد شاه را راضی کند تا وی را به جای کامران میرزا وزیر جنگ کند.⁽²⁾ از ویژگی های ظل سلطان جاه طلبی بود و اغلب کسانی که او را دیده اند به این خصوصیت او اشاره کرده اند.⁽³⁾ او پس از رسیدن به حکومت در اصفهان مال های فراوان اندوخت و املاک و زمین های بسیاری را بدون توجه به رضایت صاحبان آنها در اصفهان و حومه و تهران متصرف شد.⁽⁴⁾ در ابتدا ظل السلطان به خاطر امنیتی که در قلمرو خود برقرار کرد و اطاعتی که گردنکشان نواحی غربی ایران از او داشتند، مورد توجه پدر واقع شد و به همین دلیل شاه مناطق دیگر را نیز به قلمرو اصلی او که اصفهان و فارس بود افزود.⁽⁵⁾ او با استفاده از ارتشی مرکب از 21 هزار تن که به سبک ارتش اتریش آموزش دیده بودند⁽⁶⁾ بر قدرت خود افزود. اما پس از استقلال مالی و نظامی او از حکومت مرکزی، موجب سوءظن هایی شد. اینک او پس از فوت برادران

ص: 394

-
- 1- (1) - عبد الله مستوفی: شرح زندگانی من 1 / 365-375؛ ابراهیم صفایی: اسناد برگزیده دوران قاجار/39؛ محمد قزوینی: وفیات معاصرین، مجله یادگار، سال 5 ش 4 و 88/5
  - 2- (2) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 84 / 4
  - 3- (3) - س.ج. و بنجامین: ایران و ایرانیان عصر ناصر الدین شاه/140
  - 4- (4) - پریسادمندان: ظل السلطان، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، ش 13 و 14 سال 248 / 4
  - 5- (5) - جرج.ن. کرزن: پیشین 546/1
  - 6- (6) - همان جا؛ حسین سعادت نوری: سلطان مسعود میرزا ظل السلطان، مجله یادگار، سال 5 ش 4 و 93/5

بزرگترش، فرزند ارشد شاه به حساب می آمد و خود را شایسته حکومت و سلطنت می دانست، اما از آنجا که مادرش زن دایمی شاه نبود، برادرش مظفر الدین میرزا که سه سال از او کوچکتر بود به ولیعهدی انتخاب شد.

ظل السلطان حاضر شد که یک میلیون تومان پیشکش به شاه بدهد تا او مظفر الدین شاه را از ولایتعهدی برکنار و وی را نامزد ولیعهدی کند. (1) البته در این راه انگلیسی ها نیز از او حمایت می کردند و به نوشته اعتماد السلطنه حتی روزنامه تایمز لندن مقاله ای در تعریف از ظل السلطان و بدگویی از مظفر الدین میرزا و تحریک شاه به عزل مظفر الدین و انتخاب ظل السلطان به جای او به چاپ رساند. (2) کوشش های ظل السلطان در راه رسیدن به سلطنت موجب نگرانی شاه و درباریان و به ویژه علی اصغر خان امین السلطان (صدر اعظم) شد. لذا چندین بار درصدد محدود کردن قدرت وی برآمدند. (3) شاه در سال 1304 هنگامی که ظل السلطان در تهران و در عمارت مسعودیه به سر می برد او را مجبور به استعفا کرد. (4) ترس شاه از او به حدی بود که هنگام ورود او به دربار، شاه تفنگ کشید تا او را بکشد اما حکیم الممالک نگذاشت. پس از عزل ظل السلطان، شاهزاده معتمد الدوله نزد ناصر الدین شاه رفت و به او گفت: «امروز روز شاهی توست» (5) و به همین دلیل هم بود که قلمرو ظل السلطان بلافاصله بین ارکان دولت تقسیم گردید؛ هرچند بعضی از مناصب دوباره به وی بازگردانده شد.

از ویژگی های دیگر ظل السلطان اتکای بیش از حد او به خارجی ها به ویژه انگلیسی ها و به عبارتی استفاده انگلیسی ها از او برای پیشبرد مقاصد

ص: 395

1- (1) - حسین سعادت نوری: پیشین/93، عبد الله مستوفی: پیشین/97/1؛ جرج.ن. کرزن: پیشین/545/1

2- (2) - مهدی بامداد: پیشین/84/4

3- (3) - فووریه: سه سال در دربار ایران/141، 207

4- (4) - عبد الله مستوفی: پیشین/377/1

5- (5) - محمد قزوینی: پیشین/88

خود در مناطق جنوبی ایران بود. از جمله در سال 1307 ه. ق ظل السلطان سعی کرد موافقت روس ها را برای رسیدن خود به سلطنت جلب کند اما روس ها که از روابط نزدیک و محرمانه او با انگلیسی ها باخبر بودند شاه را از نیات پسرش آگاه کردند، شاه نیز بر مراقبت های پنهانی و علنی خود از او افزود. (1) ظل السلطان به گونه ای تحت نظر قرار گرفته بود که حتی یک بار قصد خودکشی کرد. (2) خود ظل السلطان در تاریخ مسعودی بدینی های پدرش را آورده است. (3) در برابر حمایتی که خارجی ها می کردند او نیز در وقایعی از قبیل واقعه رژی از آنها طرفداری می کرد. (4) ظل السلطان پس از مرگ ناصر الدین شاه در 1313 ه. ق و به سلطنت نشستن مظفر الدین شاه، بازهم از کوشش های خود برای رسیدن به سلطنت دست برنداشت و به همین دلیل مورد سوءظن شاه جدید نیز بود. زیرا افرادی همچون حاج سیاح برای به سلطنت رسیدن او تلاش می کردند.

حتی ظل السلطان به دست داشتن در قتل ناصر الدین شاه متهم شد. (5) پس از مرگ مظفر الدین شاه بازهم به فعالیت خود ادامه داد و چون رقیب و مدعی او، شعاع السلطنه برای جلب نظر لژ ماسونی فرانسه به آن کشور رفت او نیز در سال 1323 ه. ق با دو پسر خود اکبر میرزا صارم الدوله و بهرام میرزا از طریق روسیه به فرانسه رفت. پس از مدتی با شعاع السلطنه به ایران بازگشت و هر دو برای رسیدن به سلطنت تلاش کردند. یکی از راه های ظل السلطان برای کنار زدن محمد علی شاه از قدرت، نشان دادن خود به عنوان فردی مشروطه طلب بود. وی که از قبل با مشروطه طلبان در ارتباط بود به افرادی همچون سید جمال واعظ و ملک

ص: 396

1- (1) - اسماعیل راثین: فراموشخانه و فراماسونری در ایران 331/2

2- (2) - همان/ 332

3- (3) - مسعود میرزا ظل السلطان: پیشین/ 312

4- (4) - فوریه: پیشین/ 319

5- (5) - اسماعیل راثین: پیشین 335/2

المتکلمین نزدیک تر شد و آنها را مورد حمایت قرار داد و البته در این راه باز از حمایت انگلیسی ها برخوردار بود که در راستای استقرار مشروطه و غلبه بر محمد علی شاه، که از طرف روس ها حمایت می شد، می کوشیدند. (1) حتی از سوی برخی از ماسون ها جلساتی برای به سلطنت رسیدن او تشکیل داده شد، اما چون افرادی مانند ابو الحسن فروغی و میرزا حسین خان مشیر الدوله با پادشاهی وی مخالف بودند، ظل السلطان از رسیدن به سلطنت مأیوس و حتی از لژ ماسونی ایران هم استعفا داد و به محمد علی شاه نزدیک شد. (2) پس از مشروطه و برکناری از کارها بار دیگر با پسرانش اسماعیل میرزا و بهرام میرزا عازم اروپا شد. بهرام میرزا که برای انجام کارهای خود در پاریس مانده بود در هنگام حرکت به سوی انگلیس مورد حمله آلمان ها قرار گرفت و کشتی ایشان غرق شد. مرگ این فرزند جوان و زیباروی او را بسیار اندوهگین ساخت اما موجب شد انگلیسی ها و روس ها بیشتر او را پذیرایی کنند، به طوری که حتی شایع شد آنها او را به شاهی برداشته اند. در بازگشت از سفر فرنگ در 1327 ه. ق دستگیر شد. (3)

پس از چندی در اواخر جنگ اول جهانی به اصفهان رفت و در عمارت اختصاصی «باغ نو» گوشه عزلت گزید و سرانجام گرفتار عاقبت بدرفتاری های خود شد و عقل خود را از دست داد تا اینکه در شب 23 رمضان 1336 درگذشت. جنازه او به مشهد انتقال یافت تا در حرم مطهر به خاک سپرده شود (4) ولی از آنجا که مشروطه خواهان مخالف دفن وی در حرم بودند مجبور شدند شبانه وی را در دار الحفاظ به خاک سپارند. (5)

ص: 397

1- (1) - همان 336/2-337

2- (2) - همان 339/2-341

3- (3) - عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 3/ 367

4- (4) - حسین سعادت نوری: پیشین/105؛ ابراهیم صفایی: پیشین/40

5- (5) - محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/130

از خصوصیات ظل السلطان پول دوستی و ثروت اندوزی بود. او دست تعدی و تجاوز به مال و ناموس و جان اشخاص دراز و اموال زیادی را مصادره کرد و املاک فراوانی را تصاحب نمود حتی به منشی های خود رضاقلی خان ایروانی و مشیر الملک هم رحم نکرد.

رضاقلی را مسموم کرد و با مصادره اموال مشیر الملک موجبات دیوانگی و مرگ او را فراهم آورد. (1) در پی این حادثه از سوی پدر خود احضار شد و «چهار اسب اصیل و مقداری فرش و پارچه های سنگین قیمت و بعضی نفایس دیگر تقدیم پیشگاه پدر خود کرد با چند کیسه اشرفی. گویا ظل السلطان با تقدیم این هدایا می خواست اسباب ترضیه خاطر ملوکانه را فراهم کند تا دیگر پایی دارایی مشیر الملک نشود.» (2)

قساوت قلب و استبداد از دیگر خصوصیات این شاهزاده قاجاری بوده است. او به ویژه رقبای خود را با خشونت تمام از میان برمی داشت. از جمله کشتار زیادی از بختیاری ها به عمل آورد و در 27 رجب 1299 ه. ق حسینقلی خان ایلخانی بختیاری را پس از دعوت به میهمانی کشت (3) و قلب تاجری اصفهانی را که جرأت کرده بود از او به پدرش شکایت کند در آورد. (4) بنجامین در این باره می نویسد:

ظل السلطان مردی چاق، با قامت متوسط و خپل و در حدود 35 سال سن دارد و از چهره اش سفاکی و خونخواهی کاملاً آشکار است. (5) او حتی شوهر خواهر خود، صارم الدوله، را نیز مسموم کرد و لقب او را برای پسر خود اکبر میرزا گرفت. (6) ظل السلطان به ویژه در سال های پایانی حکومت خود بسیاری از ابنیه تاریخی شهر اصفهان را تخریب کرد و با آنکه چند تن از بازرگانان اصفهان حاضر شدند مبالغ زیادی به او

ص: 398

1- (1) - حسین سعادت نوری: پیشین/99

2- (2) - فوریه: پیشین/362

3- (3) - همان/375؛ س. ج. و بنجامین: پیشین/108-109؛ حسین سعادت نوری: پیشین/99

4- (4) - س. ج. و بنجامین: پیشین/142

5- (5) - همان/140-141

6- (6) - حسین سعادت نوری: پیشین/103

بدهند و او دست از تخریب بردارد نپذیرفت و بالغ بر 30 باغ و عمارت تاریخی نفیس بازمانده از دوره صفوی را از بین برد. (1)

به علت همین خصلت ها بود که وقتی از حکومت عزل شد مردم به ویژه تهرانی ها بسیار شاد شدند. (2)

از ظل السلطان فرزندان متعددی به جای ماند. حسین سعادت نوری در سال 1323 ه.ش درباره آنها می نویسد: اکبر میرزا صارم الدوله، محمود میرزا یمین السلطنه، همایون میرزا امیر ارفع، اسماعیل میرزا معتمد الدوله، اردشیر میرزا و غلامحسین میرزا زنده اند ولی جلال الدوله، فریدون میرزا، مراد میرزا، بهرام میرزا، فیروز میرزا، هرمز میرزا و محمد حسین میرزا وفات کرده اند. (3) این پسران البته در برخی اعمال پدر شریک بودند. از جمله در تخریب شهر اصفهان، که حتی اظهار تأسف می کردند که چرا نقاشی های چهل ستون را بر روی پرده نکشیده اند تا بتوانند آنها را از جای خود درآورده و به موزه های غربی و میلیاردی های آمریکایی و مجموعه داران ثروتمند بفروشند. (4) ظل السلطان محاسنی نیز داشته است که شاید همین محاسن برخی را وادار ساخته است تا یکسره ظلم و ستم های او را نادیده بگیرند و او را شایسته سلطنت بدانند؛ از جمله ابراهیم صفایی در کتاب اسناد برگزیده دوران قاجار از پشتیبانی او از مشروطه حکایت می کند، که به خاطر آن خانه اش در 1326 ه.ق مورد غارت قزاقان واقع شد، و نیز امنیت بخشی به جنوب ایران، تجددخواهی، برتری بر دیگر شاهزادگان قاجاری و آگاهی از سیاست جهانی، ادب دوستی و نوشتن تاریخ مسعودی و کتابخانه ارزشمندی که فراهم کرده بود و توسط پسرش صارم الدوله به کتابخانه فرهنگ و هنر

ص: 399

1- (1) - همان/99؛ مسعود میرزا ظل السلطان: پیشین/مقدمه

2- (2) - عبد الله مستوفی: پیشین 377/1

3- (3) - حسین سعادت نوری: پیشین/105

4- (4) - مسعود میرزا ظل السلطان/مقدمه

اصفهان اهداء گردید به عنوان خوبی های ظل السلطان یاد کرده است و قساوت و بی رحمی او را در رویارویی با راهزنان و یاغیان منطقه به جا دانسته است. (1)

او نوشتن و خواندن را در نزد ادیبان و هنروران عصر خود همانند ملا عبد اللطیف طسوجی، وصال شیرازی و میرزا احمد وقار شیرازی آموخته و مجلس او میعادگاه شاعران و هنرمندان و اهل ادب و فرهیختگان بود. (2) مؤلف فارسنامه ناصری از طرف او مورد تشویق واقع شد. (3) و شعرایی مانند دهقان سامانی و شوریده شیرازی از حمایت او برخوردار بودند. (4) یکی از یادگارهای نیکی که علی رغم تمام معایب ظل السلطان برای تاریخ کشور باقی مانده است کتاب «تاریخ سرگذشت مسعودی» است که به ویژه در زمینه «جغرافیای طبیعی و انسانی ایران» در قلمرو حکومتی اش اثری بسیار نفیس به حساب می آید و همچنین میزان آگاهی او از تاریخ و ادبیات گذشته و آداب و رسوم کشورهای اروپایی را نشان می دهد. (5)

همچنین او روزنامه فارس را یک سال و روزنامه فرهنگ اصفهان را هفت سال را منتشر کرد و به تأسیس مدرسه دست زد. وزیرش رکن الملک نیز شرکت اسلامی را با هدف تجارت صنایع داخلی تأسیس کرد که البته این اقدامات او نیز در راستای سودجویی ها، سلطه طلبی ها و مال اندوزی های او و اطرافیانش تفسیر شده است. (6) محیط طباطبائی می نویسد:

روزنامه فرهنگ اصفهان «چشم و چراغ مطبوعات ایران در اواخر عهد ناصری

ص: 400

1- (1) - ابراهیم صفایی: پیشین/39-41

2- (2) - همان.

3- (3) - حسن حسینی فسایی: فارسنامه ناصری/34-35

4- (4) - ابراهیم صفایی: پیشین/41

5- (5) - مسعود میرزا ظل السلطان: پیشین/ مقدمه

6- (6) - محیط طباطبائی: تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران/41-42؛ پریسادندان: پیشین/249

بود) و به همراه روزنامه اختر اسلامبول «در میان مطبوعات زبان فارسی» سهم بیشتری از دیگر روزنامه ها در بیداری مردم داشت. (1)

رجبعلی یحیایی

(128)

قاجار-نیاز قلی خان

(-1141 ه.ق)

نیاز قلی بیگ قاجار یکی از سرداران نادر شاه افشار.

شرح زندگی او در هیچ منبعی ذکر نشده است فقط محمد کاظم مروی در جریان فتح هرات شرحی از جنگاوری ها و کشته شدن او آورده است. در شوال 1141 ه.ق. طهماسب قلی (نادر شاه) برای تنبیه ابدالی ها، که در «غارت و تاراج» کوتاهی نمی کردند، از مشهد روانه شد و در «کافر قلعه» پانصد نفر از «قراولان» را به فرماندهی نیاز قلی قاجار به عنوان پیشرو سپاه تعیین کرد. (2) افغان ها هم در حدود یک هزار نفر به سرکردگی «موسی دونکی» به عنوان پیش قراول روانه کردند، در جنگی که بین دو گروه رخ داد ابتدا افغان ها به پیروزی رسیدند و «قرلباشان» (سپاهیان ایران) رو به فرار نمودند اما نیاز قلی به همراه عده معدودی از یارانش مقاومت کرد و به پیروزی رسید. این فتح برای نیاز قلی موقعیت خوبی در نزد نادر ایجاد کرد به طوری که در ادامه جنگ برای فتح هرات همیشه به عنوان یکی از فرماندهان اصلی عهده دار مسئولیت بود و «خلعت فاخره» دریافت کرد. (3)

در ادامه جنگ، بار دیگر نیاز قلی بیگ و سلیم بیگ مروی به قلب سپاه افغان حمله کردند و با قتل و کشتاری از آنان به پیروزی رسیدند. بعد از شکست اولیه افغان ها، اللهیار خان و ذوالفقار خان دو سرکرده ابدالی ها وارد هرات شدند تا آماده جنگ با سپاهیان نادر

ص: 401

1- (1) - محیط طباطبائی: پیشین/45-46

2- (2) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 93/1

3- (3) - همان 93/1-94

شوند. آنها با سپاه زیادی از قلعه هرات بیرون آمدند و نادر به همراه یک صد تن از جمله نیاز قلی بیگ قاجار به سر راه آنها رفت تا از وضعیتشان اطلاع کسب کند. (1) زمانی که دو لشکر نزدیک هرات مقابل یکدیگر صف آرایی کردند، نادر به نیاز قلی بیگ دستور داد که به همراه یارانش جنگ را آغاز نمایند. نیاز قلی وارد کارزار شد و چون شرایط سخت بود به دستور نادر عقب نشینی کرد، افغانه به تعقیب آنها پرداختند اما توسط توپخانه نادر مورد حمله قرار گرفتند.

در ادامه جنگ «نیاز قلی بیگ داد مردی و مردانگی داد، دمار از روزگار آن طایفه افغانه برآورد، در اثنای جنگ تیری به آن خورد جان به جان آفرین سپرد». (2)

بعد از پایان جنگ که به فتح هرات منجر شد، نادر افشار، اقوام نیاز قلی بیگ را از مال دنیوی بی نیاز کرد و جسد او را روانه مشهد کرد تا حرم امام رضا علیه السلام دفن شود. (3)

اسماعیل رضایی

(129)

قاجار عز الدین لو- بیرامعلی

(-1210 ه.ق)

بیرامعلی خان از طایفه عز الدین لویکی از تیره های قاجار اشاقه باش است. تعدادی از خانوارهای قاجار هنگامی که از غرب به شرق کوچ کردند، در مرو و نواحی اطراف آن ساکن شدند.

این نقل و انتقال در زمان شاه عباس اول صفوی صورت گرفت و از همان زمان حکومت «مرو» در اختیار این طایفه قرار گرفت. (4) مشهورترین طایفه قاجاری که در مرو ساکن شد، عز الدین لوها بودند که تا عهد سلسله قاجار همچنان قدرت خود را در این شهر حفظ کردند.

در اواخر دهه قرن سیزده هجری حاکم مرو، بیرامعلی خان عز الدین لو

ص: 402

1- (1) - همان/97

2- (2) - همان/99/1

3- (3) - همان جا

4- (4) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 56/1

قاجار، بود. در این زمان که ایران دچار کشمکش های داخلی مدعیان قدرت بود؛ همسایگان هم با استفاده از این موقعیت نواحی مرزی را قتل و غارت می کردند؛ از جمله میر معصوم معروف به شاهمراد ملقب به «بک جان» حاکم بخارا به سمت خراسان حمله کرد، بیرامعلی خان را به قتل رساند و تعدادی اسیر و اموال غنیمت گرفت. (1)

جسد بیرامعلی از مرو به مشهد منتقل و در حرم به خاک سپرده شد. از چگونگی این انتقال خبری در دست نیست اما وجود قبر او در حرم رضوی در ذیل روایتی در منابع آمده است.

طبق این روایت در سال 1210 ه. ق آقا محمد خان قاجار مؤسس سلسله قاجاری به مشهد آمد و بعد از زیارت حرم، سراغ قبر بیرامعلی را گرفت و (2) بعد از مشاهده آن قصد کرد که انتقام خون او را بگیرد. او نامه ای به نزد بک جان فرستاد و از او درخواست کرد اسرا، که خانواده بیرامعلی جزو آنها بود و اموال را باز پس دهد و گرنه آماده جنگ باشد. بک جان قصد داشت این دستور را انجام دهد اما در همین زمان خبر شورش در «قلعه شوشی» و هجوم لشکر روسیه به قفقاز، به آقا محمد خان رسید و او مجبور شد که به آن سمت حرکت کند. (3)

البته بیک جان خانواده بیرامعلی را آزاد کرد. مؤلف تاریخ عضدی در جایی می نویسد پسر بیرامعلی آزاد شد (4) و در جایی دیگر می گوید فرار کرد. (5) پسر بیرامعلی که محمد حسین خان مروی نام داشت و ملقب به فخر الدوله گردید؛ در تهران مسجد و مدرسه ای به نام مروی ساخت و تمام املاک خود را وقف آن کرد. فوت وی در 1234 ه. ق

ص: 403

1- (1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1473/3

2- (2) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/167

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1473/3؛ محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 82/1

4- (4) - احمد میرزا عضد الدوله: پیشین/167

5- (5) - همان/310

بوده است. (1)

اسماعیل رضایی

(130)

قرائی - اسحاق خان

(1161-1231 ه.ق)

اسحاق خان قرائی مشهورترین فرد طایفه قرائی بود که در اواخر قرن دوازدهم و یا دهه اول قرن سیزدهم هجری به بنیاد شهر تربت حیدریه پرداخت. وی از طبقات پایین بود، پدرش در خدمت امیری از امرای قراتاتار به شبانی روزگار می گذرانید ولی بر اثر فراست و ذکاوت و تهوری که داشت در اندک زمانی به امارت و حکومت رسید و در بین امرا و حکام خراسان از قدرت فوق العاده ای برخوردار شد تا جایی که عده سپاهیان به شش هزار نفر می رسید. (2)

همه کسانی که از اسحاق یاد کرده اند او را به مردم دارای، فتوت، عدل و داد و مهمان نوازی ستوده اند. زبردستان او نیز از صمیم قلب وی را دوست می داشتند و هیچ حاکمی مانند او در نزد رعایای خویش محبوب نبود و به گفته مؤلف حدائق السیاحه او خود را وقف رعیت کرده بود. (3)

در سال 1217 ه.ق که فتحعلی شاه برای دفع نادر میرزا افشار به خراسان آمد، اول اسحاق خان مورد بدگمانی قرار داشت ولی به وساطت جعفر خان بیات حاکم نیشابور به نزد فتحعلی شاه رفت و اظهار اطاعت نمود. اما بعدها با محمد ولی میرزا والی خراسان، مخالفت ورزید. در سال 1228 ه.ق خوانین خراسان به تحریک او بر محمد ولی میرزا شوریدند و اردوی او را در چناران به غارت بردند. والی خراسان که از ساده لوحی اسحاق خان را دوست خود می پنداشت، ضمن دعوت به مشهد از او کمک خواست اما اسحاق خان به جای کمک به شاهزاده خوانین را به

ص: 404

1- (1) - همان جا

2- (2) - محمد رضا خسروی: جغرافیای تاریخی تربت حیدریه/ 74-75

3- (3) - همان/ 77-78

شهر وارد کرد و خود را والی خراسان معرفی نمود ولی کسی از او اطاعت نکرد و به ناچار از در عذرخواهی در آمد و شاهزاده را به عنوان والی پذیرفت. او در سال 1231 ه. ق. مصمم شد که شاهزاده را از ایالت عزل نماید بنابراین حسنعلی خان پسرش را به تهران فرستاد ولی نتوانست کاری انجام دهد. در مراجعت محمد ولی میرزا پدر 70 ساله و پسر جوان را به مشهد احضار کرد و چون حسنعلی خان جسورانه با شاهزاده صحبت می کرد بلافاصله دستور داد که پدر و پسر را خفه کردند. (1)

جنازه اسحاق خان با تشریفات خاصی در مسجد ریاض حرم حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (2)

ابراهیم زنگنه

(131)

قرائی-مهدی قلی خان

(حدود 1150-1231 ه. ق.)

مهدی قلی خان قرایی پسر پنجم اسحاق خان و برادر محمد خان قرایی حاکم تربت حیدریه. (3)

مشهورترین فرد طایفه قرایی که جغرافیای زاوه و تاریخ این سامان آمیختگی تامی با نام او دارد اسحاق و سپس فرزندش محمد خان است. (4)

اسحاق خان قرایی تربتی که شرح حال وی پیش از این آمد در پس زد و بندهایی که با ملوک طوایف مختلف داشت، به تدریج با هزار سواری که در رکابش حاضر بودند به تدریج از ترشیز تا باخزر و از باخزر تا غوریان هرات را به زیر نگین حاکمیت خویش درآورد.

محمد ولی میرزا پسر فتحعلی شاه که احساس کرد، او درصدد افزایش قدرت خویش است در سال 1231 ه. ق. وی را همراه فرزندش حسنعلی خان در مشهد به قتل رساند.

ص: 405

1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 107/1-108

2- (2) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/234

3- (3) - محمد رضا خسروی: جغرافیای تاریخی تربت حیدریه/86

4- (4) - همان/74

از این پس محمد خان فرزند دیگرش علم طغیان علیه دولت مرکزی برافراشت. (1) در سال 1247 ه. ق مهدی قلی خان قرایی با 300 تن سوار به لشکر عباس میرزا نایب السلطنه پیوست و در جبهه مخالف برادرش محمد خان قرار گرفت. (2) پس از آن در سال 1248 ه. ق وی به همراه دیگر سرداران همراه با نایب السلطنه به مقصد تهران حرکت کرد. (3)

در سال 1265 ه. ق که ترکمانان در شرق ایران شورش کرده بودند، حسام السلطنه خوانین خراسان را مأمور سرکوبی آنها نمود. مهدی قلی خان قرایی هم با 50 تن شمنخالچی و گروهی از سربازان گروسی و همدانی و خویی مأموریت داشت تا قلعه خضر بیگ را که در نیم فرسنگی دروازه پایین خیابان قرار داشت فتح نماید. (4) پس از این وقایع حسام السلطنه به دربار احضار شد و محمد ناصر خان قاجار به سرداری سپاه خراسان انتخاب گردید.

حکومت محال قرایی به مهدی قلی خان قرایی واگذار شد تا در امور دیوان و نظم سپاه آن قبایل تلاش کند. وی 1200 سرباز قرایی را آموزش داد و به لشکر محمد ناصر خان قاجار پیوست. (5)

مهدی قلی خان در سرکوبی شورش حسن خان سالار شرکت داشت و 200 خانوار وی را در تربت حیدریه اسکان داد. (6) سرانجام مهدی قلی خان در مشهد فوت کرد و در مقبره خانوادگی در حرم مطهر دفن شد. (7)

از جمله موقوفات مهدی قلی خان قرایی وقف محمدآباد تربت حیدریه است که یک دهم درآمد آن را برای کلیجه (جامه آستین کوتاه) و پوستین

ص: 406

1- (1) - همان/77

2- (2) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 484/1-485

3- (3) - همان 497/1

4- (4) - همان 1055/3

5- (5) - همان 1057/3

6- (6) - همان 1103/3؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآة البلدان 998/21

7- (7) - مرکز اسناد آستان قدس رضوی: سند شماره 11852/10

فقرا(1) و بخشی دیگر را برای روضه خوانی در آستان قدس، تعمیر کتب و قرآن‌ها، چایی خدام و عیدی کفشدارهای حرم مطهر اختصاص داده است.(2)

علی جان سکندری

(132)

قرخلو افشار-سردار خان

(-1149 ه.ق)

سردار خان قرخلو افشار یکی از فرماندهان و سرداران نادر شاه افشار اطلاع چندانی از زندگی او در دست نیست و تنها سال آخر عمر او در منابع تاریخی این دوره ذکر شده است.

در سال 1149 ه.ق که نادر در قندهار به سر می برد، اهالی دربند علیه مهدی خان زنبور کچی باشی، بیگلربیگی شماخی، شوریدند و او را به علت ارتکاب اعمال خلاف اخلاق به قتل رساندند.(3) نادر شاه با شنیدن این خبر، سردار بیک مین باشی جزایرچی (دارندگان نوعی تفنگ به نام جزایری) را به لقب خانی مفتخر و حکومت شیروان را به او واگذار کرد. مأموریت سردار خان تنبیه شورشیان و مجازات شرکت کنندگان در قتل بیگلربیگی بود.(4)

سردار خان راهی منطقه حکومتی خود شد، او در ابتدا گروه یاغی را دستگیر کرد و به نزد ابراهیم خان ظهیر الدوله (مقتول 1151 ه.ق)، برادر نادر که حکومت آذربایجان و فرماندهی کل مناطق غربی را در اختیار داشت، فرستاد. وساطت ابراهیم خان از این گروه در نزد نادر نتیجه ای نداشت و همگی بنا به دستور شاه افشار کشته شدند.(5)

سردار خان در شیروان ماند و به

ص: 407

1- (1) - محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/534

2- (2) - همان/537؛ عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 110-109/2

3- (3) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 644/2؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/284

4- (4) - محمد کاظم مروی: پیشین/646

5- (5) - همان/647/2

انتظام آن نواحی پرداخت. هرچند او توانست شورش‌ها را سرکوب و چندین حمله لژکیه را دفع کند؛ ولی در رابطه با رعایای تحت حکومتش بسیار سخت‌گرفت و آنها را مورد آزار قرار داد. (1)

حکومت او در شیروان چندان طولی نکشید چرا که بعد از مدتی در همان سال جزو هیئت نمایندگی به روسیه اعزام شد. در اوایل همین سال، در اصفهان، نماینده‌ای از جانب «آن ایوانووا» ملکه روسیه تزاری (1730-1740)، به نزد نادر آمد، شاه دستور داد وی در کرمان ساکن شود و زمانی که در قندهار بود (رجب 1149 ه. ق.) محمد بیک افشار را به همراه نماینده روس به نزد ملکه «آن» فرستاد و به سردار خان افشار دستور داد به این هیئت پیوندد. (2)

او در آستارا به گروه اعزامی پیوست و با کشتی راهی روسیه شد. در بین راه سردار خان به علت دریازدگی بیمار شد و هنگامی که هیئت به بندر هشدرخان (آستارا خان فعلی) در روسیه رسید، در اواخر سال 1149 ه. ق فوت کرد جسد او را به رشت منتقل کردند و از آنجا روانه مشهد شد و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن گردید. (3)

اسماعیل رضایی

(133)

قرشی - محمد

(1324-1396 ه. ق.)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) میرزا محمد قرشی فرزند میرزا حسن از مشاهیر و شخصیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی استان

ص: 408

1- (1) - همان جا

2- (2) - همان 648/2

3- (3) - همان جا

خراسان بود. او به ویژه در زمینه فلاح و توسعه فرآورده های کشاورزی و امور عمرانی از سایر مالکان معاصرش پیش گرفته بود. وی در 27 جمادی الثانی سال 1324 ه. ق در شهر مشهد پا به عرصه وجود نهاد.

ابتدا به تحصیل علوم دینی پرداخت اما پس از چندی به کار تجارت و فلاح روی آورد و چون در امور کشاورزی صاحب نظر بود برای پیشرفت آن در ابتدای کارش، که سیستم مکانیزه کشاورزی در ایران رایج نبود، به احیای قنوات بایر پرداخت و روستاهای متروک را از نو بنیاد نهاد و نیز اراضی بایر را تبدیل به کشتزارها و باغستان های سرسبز نمود. اما پس از اجرای قانون اصلاحات ارضی که بیشتر املاکش به زارعین فروخته شد، شروع به حفر جاده های عمیق نمود و با بکار گرفتن وسائل و ابزار نوین کشاورزی و تبدیل روش سنتی به سیستم مکانیزه در جهت افزایش سطح کشت و توسعه کشاورزی اهتمام ورزید. از جمله کارهایی که به دست وی انجام گرفت بازسازی بند سلامه و کوشک تاریخی سلامه در بین سال های 1326-1330 ه. ش بود. او در روستای سلامه آب انبار، مدرسه و درمانگاه فاطمیه را ساخت و روستاهای حسن آباد و علی آباد را تأسیس نمود و منزل مسکونی خود را در مشهد وقف آموزش و پرورش کرد.

نامبرده در ضمن فعالیت های اقتصادی و کشاورزی و دامداری از کارهای سیاسی برکنار نبود و از آن جمله در رفع نابسامانی هایی که از ورود قوای مهاجم متفقین در شهریور ماه 1320 در مشهد به وجود آمد همکاری نمود و به همین دلیل مدتی طولانی در زندان سیاسی متفقین در تهران و رشت به سر برد. چون مردی موجه و سرشناس و خیر بود در دوره دهم از سوی مردم مشهد به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب گردید، اما در اواخر عمر این امور را به آقای علی قرشی فرزندش محول نمود و خود در تهران زندگی می کرد تا اینکه در سن

72 سالگی شب جمعه ششم محرم سال 1396 ه.ق/18 دی ماه 1353 ه.ش در تجریش دار فانی را وداع گفت و بر حسب وصیتی که کرده بود جنازه اش به مشهد حمل گردید و در صحن عتیق جنب ایوان عباسی روبروی پنجره فولاد که اکنون به صورت راهروی در آمده است به خاک سپرده شد. (1)

ابراهیم زنگنه

(134)

قورغلولی ذو القدر-شاه قلی

(-964 ه.ق)

شاه قلی خلیفه قورغلولی ذو القدر از امرای بزرگ نظامی، حاکم قم و فارس، ایشیک آقاسی و مهرداد شاه طهماسب اول صفوی (930-984 ه.ق).

همان طور که از نام وی پیداست از ایل ذو القدر، از ایلات تشکیل دهنده حکومت صفوی، بود. از وی در سال های قبل از 937 ه.ق اطلاع چندانی در دست نیست. فقط می دانیم که او ایشیک آقاسی (رئیس تشریفات دربار) شاه طهماسب صفوی بوده است.

در این سال چون محمود بیگ ذو القدر که مهرداد شاه بود فوت نمود، شاه مهاداری خود را که از مهمترین مقامات دربار صفوی بود به وی داد. (2)

در سال 941 ه.ق در نبردهای تدافعی شاه طهماسب در برابر عثمانی ها که به فرماندهی سلطان سلیمان تا آذربایجان پیش آمده بودند، شرکت داشت. (3) شاه قلی خلیفه مهرداد در سال 943 ه.ق و به هنگامی که عبید الله خان ازبک به خراسان هجوم آورده و هرات را چهارده ماه در اختیار گرفته بود، همراه شاه طهماسب به خراسان آمد.

چون سام میرزا برادر شاه طهماسب که در این زمان حاکم خراسان بود به تحریک بعضی از امرا نسبت به شاه

ص: 410

1- (1) - مصاحبه با آقای علی قرشی فرزند آن مرحوم

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/ 223

3- (3) - حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 336

بی اطاعتی کرد و در طبس متحصن شد، شاه قلی مأموریت یافت به طبس رفته و سام میرزا را نزد شاه بیاورد. (1)

در سال 946 ه. ق شاه طهماسب او را به سرکوبی امیر قباده حاکم آستارا فرستاد (2) اما قبل از رسیدن شاه قلی تعداد دیگری از سپاهیان شاه، امیر قباده را سرکوب کرده بودند. در سال 947 ه. ق به همراه عده ای دیگر از سپاهیان مأمور سرکوبی حاجی شیخ کرد شد اما سپاه اعزامی پس از دادن تلفاتی زیاد عقب نشست. (3) شاه قلی در 951 ه. ق در شمار امرای بلندمرتبه دربار شاه طهماسب در مراسم تشریفات استقبال از همایون شاه، پادشاه هند که مجبور شد به ایران پناهنده شود حاضر بود؛ (4) این امر به خوبی مکانت و جایگاه وی را در دربار نشان می دهد.

در سال 953 ه. ق همراه مادر القاص میرزا، که برای عرض پوزش از شورش فرزندش در شروان به دربار شاه طهماسب آمده بود، به شروان نزد القاص میرزا رفت. (5) در همین سال بین ذوالقدرها و افشارها اختلاف پیش آمد و بنا به وساطت شاه بین آنها صلح شد.

شاه قلی به عنوان یکی از سران اصلی ذوالقدرها با خان های افشار قرار نهادند که تا آخر عمر باهم مخالفت نوزند. (6)

او در سال 954 ه. ق. در فتح گرجستان و سرکوب القاص میرزا حضور داشته است. (7) در سال 955 ه. ق القاص میرزا به دامان عثمانی ها متوسل شد و بخش هایی از نواحی غربی ایران را مورد تاخت و تاز قرار داد و در نهایت به بغداد رفت و سپس میانه او با

ص: 411

1- (1) - همان/ 357-358؛ اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی/ 107-108

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 288؛ حسن بیگ روملو: پیشین/ 379

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 293

4- (4) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 162

5- (5) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 316؛ حسن بیگ روملو: پیشین/ 408

6- (6) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 316

7- (7) - همان/ 321

عثمانی ها نیز به هم خورد و به طرف اردلان آمد. شاه قلی خلیفه با شاهزاده بهرام میرزا و ابراهیم خان ذو القدر مأمور سرکوب او شدند و او را شکست دادند. سرانجام القاص میرزا که به سرخاب حاکم اردلان پناه برده بود تسلیم شد. (1)

در سال 957 ه.ق. شاه طهماسب او را در کنار معصوم بیگ صفوی روانه فرونشاندن شورش کردان ترکوز و مرکوز کرد. (2) در سال 961 ه.ق. از سوی شاه مأموریت یافت در کنار شاهزاده اسماعیل میرزا در سرزمین های عثمانی تاخت و تاز کند و با غارت آن مناطق در لشکرکشی سلطان سلیمان عثمانی که به طرف آذربایجان لشکر کشیده بود اختلال ایجاد کند. آنها این کار را به خوبی انجام داده و به اردوی شاه برگشتند. (3) چون سلطان سلیمان تا نخجوان پیش راند و سپس به داخل کشور خود بازگشت بار دیگر شاه طهماسب شاه قلی خلیفه را به همراه اسماعیل میرزا مأمور شیخون زدن بر لشکر و سرزمین عثمانی نمود و آنها موفق شدند یکی از سرداران بزرگ عثمانی به نام سنان بیگ را دستگیر سازند. چون سلطان سلیمان پیشنهاد صلح با ایران داد، شاه طهماسب شاه قلی خلیفه را به سفارت نزد سلطان عثمانی فرستاد و پیام شاه ایران را مبنی بر اینکه جنگ باعث ویرانی ممالک می شود به اطلاع شاه عثمانی رساند.

سلطان عثمانی این مسأله را پذیرفت و معاهده صلح بسته شد و شاه قلی را با احترام بازگرداند. (4)

در سال 965 ه.ق. در پی تهاجم آبای ترکمان به استرآباد، شاه قلی خلیفه که در این هنگام حاکم قم بود، در رأس امرای بزرگی از ارتش شاه طهماسب در دوم شعبان با سپاهی فراوان از قزوین خارج و حملات سختی را بر ترکمانان وارد آورد.

ص: 412

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: پیشین 122/1

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/343-344

3- (3) - همان/369

4- (4) - همان/369-370

ترکمانان به طرف خوارزم گریختند تا از علی سلطان ازبک کمک بگیرند.

شاه قلی دستور تعقیب آنان را داد اما در همان شب تعقیب (18 رمضان 965 ه.ق) به قولنج شدیدی دچار شد و دنیا را وداع گفت. (1) چون هوا بسیار گرم بود و آوردن جنازه وی برای دفن در مشهد رضوی مقدور نبود، استخوان های او را از گوشت جدا کرده و به مشهد آورده و در حرم رضوی مدفون ساختند. (2)

با مرگ او بین سرداران قزلباش اختلاف افتاد و این امر به شکست سپاه قزلباش در نبردهای بعدی انجامید (3) پس از فوت شاه قلی، چون شاه طهماسب سوگند خورده بود که مهاداری را از فرزندان وی نگیرد، منصب مهاداری و حکومت قم را به پسر بزرگ او علی قلی خلیفه داد. (4)

نواده او به نام علی قلی سلطان ذو القدر نیز، که از سران نامدار نظامی بود، پس از فوت پدر بزرگ خود حکومت شهر قم را حداقل تا 996 ه.ق در دست داشته است. (5) او در زمان حکومت محمد خداپنده صفوی (985-996 ه.ق) سعی کرد منصب مهاداری شاه را نیز به دست آورد که این امر موجب درگیری های زیادی بین او و رقبايش و طرفداران آنها و دودسته شدن قزلباشان و بی توجهی ارکان دولت به امور مردم شد و مشکلات زیادی را برای مردم اصفهان پدید آورد. (6)

سرانجام در سال 996 ه.ق، هنگامی که شاه عباس در پی بهانه بود تا امرای قزلباش را سرکوب کند، او را که یکی از متهمان به تلاش برای قتل مرشد قلی خان بود از منصب مهاداری عزل نمود. (7)

رجبعلی یحیایی

ص: 413

1- (1) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/ 112؛ حسن بیگ روملو: پیشین/ 516

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 394

3- (3) - همان/ 395؛ حسن بیگ روملو: پیشین/ 157-158

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 396

5- (5) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 563، 565

6- (6) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 563

7- (7) - همان/ 599

کاخکی هراتی-میرزا منصور

(-1073 ه.ق)

میرزا منصور کاخکی هراتی فرزند خواجه محمد تقی کاخکی از شعرا و کلانتران ولایت هرات بود. مدت ها در هرات منصب کلانتری داشت، سال 1073 ه.ق به مکه مشرف شد و پس از بازگشت در اصفهان درگذشت و جنازه اش به مشهد منتقل شد و در گنبد امیر علیشیر نوایی دفن گردید. (1)

غلامرضا جلالی

کججی-امیر شمس الدین زکریا

(-918 ه.ق)

از وزرای ترکمانان آق قویونلو و شاه اسماعیل صفوی (906-930 ه.ق).

از زندگانی او اطلاع زیادی در دست نیست. بنا به نوشته مورخین وی از خاندان معروف خواجه شیخ کجج کججانی تبریزی (م 667 ه.ق) و از اعقاب برادر او خواجه ابراهیم بوده است که او نیز جد مشایخ کججان از روستاهای تبریز بوده است. (2) از اجداد دیگر امیر شمس الدین، از شیخ محمد نامی ذکر شده است. (3)

از آنجا که امیر شمس الدین برای سال ها وزیر ترکمانان آق قویونلو بوده

ص: 414

1- (1) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی/ 165-166

2- (2) - عبد الحسین نوایی: تعلیقات تکمله الاخبار/ 173؛ دولت‌شاه سمرقندی: تذکره الشعراء/ 232

3- (3) - عبد الحسین نوایی: پیشین/ 173؛ قاضی احمد غفاری قزوینی: تاریخ جهان آرا/ 265

است؛⁽¹⁾ چنین استنباط می شود که وی علوم ادبی و انشاء را در جوانی آموخته و بعدها تا مرتبه وزارت پیش رفته است. امیر شمس الدین که سال ها وزارت ترکمانان را داشت از آخرین امیر آق قویونلوها (الوند میرزا) جدا شد⁽²⁾ و هنگامی که شاه اسماعیل صفوی در 906 ه. ق فرخ یسار، سلطان شروان را شکست داد و برای گذراندن قشلاق در محمودآباد شروان به سر می برد؛ وی به اردوی شاه جوان صفوی پیوست.⁽³⁾

شاه اسماعیل امیر شمس الدین را به گرمی پذیرفت و منصب وزارت دیوان اعلی را به او داد و به درستی او را «کلید آذربایجان» خواند.⁽⁴⁾ زیرا گرویدن او به شاه اسماعیل کمک فراوانی کرد، چون از طرفی او از بلندپایه ترین افراد دستگاه دیوان سالاری آق قویونلوها بود که با پیوستن او، تعداد زیادی از آق قویونلوها به شاه اسماعیل پیوستند و از طرف دیگر همان طور که صاحب تکمله الاخبار به صورت گذرا اشاره کرده است امیر پریشانی اوضاع اردوی الوند میرزا را برای شاه اسماعیل توضیح داد و او را برای حمله به اردوی الوند میرزا تشویق کرد. اسماعیل صفوی با استفاده از چنین اطلاعاتی در آغاز سال 907 ه. ق به الوند میرزا حمله کرد و او را شکست داد.⁽⁵⁾

صاحب تکمله الاخبار علت پیوستن امیر شمس الدین را به اردوی شاه اسماعیل، شیعی مذهب بودن شاه صفوی عنوان می کند.⁽⁶⁾ در حالی که

ص: 415

1- (1) - قاضی احمد غفاری قزوینی: پیشین/ 265؛ قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/ 124

2- (2) - عبدی بیگ شیرازی: تکمله الاخبار/ 39

3- (3) - یحیی بن عبد اللطیف قزوینی: لب التواریخ/ 393-394؛ حسن بیگ روملو: احسن التواریخ/ 76

4- (4) - یحیی بن عبد اللطیف قزوینی: پیشین/ 394؛ محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین/ 123؛ قاضی احمد قمی: پیشین/ 124

5- (5) - عبدی بیگ شیرازی: پیشین/ 39؛ تاریخ ایران دوره صفویان/ 30-31، 149

6- (6) - عبدی بیگ شیرازی: پیشین/ 39

واقعیت این است که آشفتگی اردوی الوند میرزا و شکست قبلی او از اسماعیل و ناامیدی به بقای دولت آق قویونلوها را باید علت اصلی پیوستن امیر شمس الدین و افرادی نظیر او به دولت جوان صفویه دانست و این امر در دیوان سالاری ایران در طول تاریخ سابقه داشته است. «رویمر» پیوستن امیر شمس الدین را به اردوی صفویان نقطه عطفی در زندگی شاه اسماعیل صفوی دانسته و معتقد است با پیوستن او و احتمالاً با نظر و اندیشه او فکر سلطه بر سراسر ایران به ذهن شاه اسماعیل خطور کرده است. (1)

به هر حال شاه اسماعیل در سال 907 ه. ق پس از تسخیر شیراز خواجه شرف الدین محمود جان دیلمی قزوینی را با وی در امر وزارت شریک کرد. (2)

بدین ترتیب دولت صفویه به لحاظ اداری نیز از تجربه پیشینیان ایرانی و حکومت‌های ترکمان آق قویونلو و قراقویونلو برخوردار شد. از اقدامات امیر شمس الدین در دوران وزارتش اطلاعی به دست نیامد او در سال 918 ه. ق در خراسان درگذشت و در مشهد مقدس (3) و به احتمال بسیار قوی در حرم مطهر به خاک سپرده شده. که اگر چنین باشد او را باید از اولین افرادی دانست که در دوره صفوی در حرم به خاک سپرده شده اند.

رجبعلی یحیایی

(137)

کدکنی - میرزا محمد شفیع

(-1018 ه. ق)

دیوان سالار عهد صفوی، وزیر کل گیلان، مازندران، قزوین و خراسان در عهد شاه عباس اول و مشهور به میرزای عالمیان.

وی از شیخ زاده های کدکن، که در آن دوران از توابع نیشابور به حساب

ص: 416

1- (1) - تاریخ ایران دوره صفویان/149

2- (2) - محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین/133

3- (3) - یحیی بن عبد اللطیف قزوینی: پیشین/412؛ قاضی احمد قمی: پیشین/936

می آمد، بوده است. از تاریخ تولد وی اطلاعی در دست نیست. در جوانی در مشهد نویسنده‌گی آموخت و به خدمت کاظم قلی خان پرناک حاکم صفوی مشهد درآمد. پس از درگذشت کاظم قلی خان، وزیر ابراهیم خان ترکمان شد. پس از عزل ابراهیم خان مدتی در اردوی شاهی بیکار بود. در سال هزار هجری به اصرار در شمار همراهان فرهاد خان قرامانلو، که از طرف شاه مأمور نیشابور بود، درآمد و نویسنده‌گی نامه‌ها و مکتوبات برعهده او گذارده شد. از آنجا که در کار خود کفایت و کاردانی نشان می داد، روز به روز در نزد فرهاد خان بر اعتبارش افزوده شد. (1)

فرهاد خان چندین بار نزد شاه عباس کاردانی و شایستگی میرزا محمد شفیع را ستود. پس از اینکه شاه عباس در سال 1006 ه. ق فرهاد خان قرامانلو را به قتل رساند؛ (2) میرزا محمد شفیع را به خود نزدیک تر ساخت و او را در همان سال به وزارت گیلان برگماشت. یعنی نماینده شخص خود در آن ولایت کرد و عزل و نصب مأموران آنجا را به او واگذار کرد. بدین ترتیب گیلان از ردیف تیول درآمد و در ردیف ممالک خاصه قرار گرفت. نصر الله فلسفی انتصاب میرزا شفیع را به وزارت گیلان به دلیل همکاری وی در قتل فرهاد خان دانسته است. (3) این استنباط بعید به نظر نمی رسد زیرا شاه عباس در ابتدای حکومت خود بسیاری از کسانی که حکومت او را تحت الشعاع خود قرار می دادند با همکاری کسانی که خواستار نام و نشان بودند از میان برداشت. به هر حال میرزا محمد شفیع مدتی بعد از این انتصاب به واسطه خدمات شایسته از سوی شاه به لقب «میرزای عالمیان» مفتخر گشت. میرزا محمد دو سال خود مستقیم به اداره امور گیلان اشتغال

ص: 417

1- (1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی/ 1323؛ نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول/ 459

2- (2) - ملا جلال الدین محمد منجم یزدی: تاریخ عباسی/ 184؛ عبد الفتاح فومنی: تاریخ گیلان/ 132

3- (3) - نصر الله فلسفی: پیشین/ 1059، 1079

ورزید، سپس اداره رشت، کوچصفهان، شفت، تولم، ماسوله و پشتکوه را به بهزاد بیگ و فومن را به اصلان بیگ نامی واگذار کرد(1) و خود احتمالاً برای امور مهمتری در حضور شاه ماند. بهزاد بیگ که فردی عادل و مردم دار بود در آبادانی مناطق واگذار شده توفیقاتی به دست آورد اما سختگیری اصلان بیگ بر مردم فومن به شورش کار کیافتگی در سال 1012 ه.ق انجامید. اصلان بیگ این شورش را با خونریزی تمام سرکوب نمود. بعد از این حادثه میرزای عالمیان از خدمت شاه عباس در ایروان مرخص شد و به رشت آمد و پس از تحقیق در مورد این حادثه اصلان بیگ را که عامل اصلی ظلم بود به رشت خواند و او را توبیخ و از حکومت عزل کرد و حکومت فومن را نیز به بهزاد بیگ داد.(2)

میرزا محمد شفیع امور لاهیجان را به میرزا مسعود و مسئولیت استیفا را به محمد مؤمن داد و خود به دار السلطنه قزوین بازگشت زیرا وزارت آن سامان نیز از سوی شاه به او اعطا شده بود.(3)

پس از مدتی وزیر و مستوفی انتخابی او در لاهیجان به ستم پرداختند. میرزا شفیع آن دو را شدیداً مورد بازخواست قرار داد و پس از مصادره اموال آنان؛ حکومت لاهیجان را نیز به بهزاد بیگ محول ساخت.(4) بعد از دو سال شاه عباس آستارا را از تیول ذوالفقار خان قرمانلو در آورده و آن سرزمین را در شمار ممالک خاصه قرار داد و حکومت آن را هم به میرزا شفیع کدکنی داد و میرزا هم اداره آنجا را به وزیر خود بهزاد بیگ سپرد.(5) در اواخر سال 1014 ه.ق شاه وزارت دو سرزمین گسترده و حاصلخیز مازندران و خراسان را علاوه بر سرزمین های قبلی به میرزای عالمیان واگذار کرد. واگذاری منطقه وسیع شمال

ص: 418

1- (1) - عبد الفتاح فومنی: پیشین/133

2- (2) - همان/133-137

3- (3) - همان/137؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/1324

4- (4) - عبد الفتاح فومنی: پیشین/138

5- (5) - همان جا

ایران از سوی شاه عباس، قدرتمندترین شاه صفوی، به میرزای عالمیان نشان از توانایی و حسن اداره مناطق واگذار شده به او دارد. اسکندر بیک منشی درباره انتصاب او به وزارت گیلان ذیل حوادث سال 1014 ه.ق می نویسد:

چون به شاه خبر رسیده بود که نسبت به مردم خراسان از طرف عمال حکومتی ستم فراوانی صورت می پذیرد درصدد برآمد یکی از افراد کاردان را روانه آن دیار نماید «تا در کمال اقتدار به تنظیم امور آن ولایت قیام نموده» حق مظلومان را از ظالمان بگیرد. بنابراین «خواجه محمد شفیع وزیر کل دالمرز که از زمره وزراء به مزید قرب و منزلت ممتاز و خطاب میرزای عالمیان داشت» به این مقام گماشت. (1) و «دوات و قلم مرصع با زین اسب و افسار زرنگار و خلعت زرکار بدو عنایت و التفات فرمود.» (2) میرزای عالمیان، قزوین را به اصلان بیک داد و میر ابو القاسم خراسانی را به حکومت مازندران سپرد و پس از خاطر جمعی از اوضاع گیلان برای سروسامان دادن به امور خراسان به این منطقه رهسپار گردید. او به دستور شاه باید سپاهیان خراسان را می دید و به حقیقت مداخل و مخارج امرای خراسان آگاهی می یافت و عزل و نصب همه حکام از ابتدای خراسان تا کنار آب مرغاب به او محول شده بود. (3)

میرزا که به گفته عبد الفتاح فومنی دارای جامه و جلالی برابر با خواجه نظام الملک و خواجه شمس الدین جوینی گردیده بود با کبر و غرور و تجمل فراوان از قزوین رهسپار خراسان و به مشهد وارد شد و با «خدام آستان ملائک آشیان در باب مداخل و مخارج آستانه رفیعه صنیعه و وظایف و سیورغالات پیچیده گفتگوها نمود و با محراب خان حاکم مشهد مقدس درباره جمع و خرج الکا و رسومات عساکر و مواجب سپاه و قشون ابواب منازعات و مکابرات گشود. چنانچه از سختگیری مشار الیه عرصه بر ساکنان روضه منوره مقدسه تنگ شده

ص: 419

1- (1) - اسکندر بیک منشی: پیشین/1157، 1324

2- (2) - عبد الفتاح فومنی: پیشین/139

3- (3) - همان/139

کار به دشواری و اضطراب رسیده بود»⁽¹⁾ دشمنی میرزا و محراب خان سرانجام به رویارویی کشید و میرزا از ترس محراب خان که نیروی نظامی و سپاه را در اختیار داشت به حرم حضرت رضا علیه السلام پناه برد و افرادی به اطراف فرستاد و تفنگچی بسیار گرد آورد. هر دو سوی دعوا، شاه را از ماجرا آگاه کردند.⁽²⁾

در این میان حاتم بیگ اردوبادی (وزیر شاه عباس) که به مقام میرزای عالمیان حسادت می ورزید از او نزد شاه بدگویی می کرد و به شاه گزارش داد که میرزای عالمیان با همه لاف و گزافی که درباره کاردانی خود می زند مبلغ هیجده هزار تومان از تفاوت قیمت برنج لاهیجان از رعایا گرفته و به حساب خزانه واریز نکرده است. این گزارش موجب بدبینی شاه نسبت به میرزا شده و برای رسیدگی به محاسبات، بهزاد بیگ، گماشته میرزا در مازندران را به حضور خواست. چون این خبر به میرزای عالمیان رسید برآشفته شد و شش روزه خود را نزد شاه عباس در فرح آباد مازندران رساند و با رد اتهامات وارده به خود، به شاه گفت که تلاش های زیادی برای امنیت مردم انجام داده و می خواهد ولایاتی را که تیول بوده و تبدیل به خاصه شده است آباد کند و استدلال کرد که حکومت با کفر باقی می ماند اما با ظلم باقی نمی ماند. این سخنان که بر ظلم شاه دلالت می کرد به مزاج شاه عباس خوش نیامد و گفت تو راه دوری آمده ای و ذهنت پریشان شده برو آسایش کن.

میرزای عالمیان دربار را ترک کرد و دیگر به حضور شاه راه نیافت. افرادی مثل حاتم بیگ اردوبادی و مقصود بیگ که سال ها منتظر چنین فرصتی بودند؛ افرادی دیگر نظیر خواجه فصیح لاهیجانی و خواجه دین علی خراسانی را واداشتند تا از او نزد شاه بدگویی

ص: 420

1- (1) - همان/140؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین/1324

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/1247-1248

کنند. (1) این سخنان در شاه کارگر افتاد و «میرزای عالمیان مخذول و معزول گردید» اما شاه عباس به خاطر خدماتی که او کرده بود «به حبس و قید او فرمان نداد». (2) از آنجا که میرزای عالمیان توقع بی حرمتی از شاه نداشت پس از چند روز بیمار شده از شاه تقاضای مرخصی کرد. شاه به او اجازه داد و پس از اینکه انگشتر و دوات و قلم مرصع را به شاه پس داد رهسپار قزوین شد. چون به قزوین رسید بیماریش شدت گرفت و چون بر مرگ خود آگاهی یافت چند نفر از مردم متدین قزوین را خواسته وصیت خود را به آنان باز گفت از جمله گفت «هیئات هیئات چندین سال وزارت کردم و چندین خانه را غارت نمودم و دل ها بدرد آوردم که یک دل از خود راضی کنم آن مقدور و میسر نشد». (3) سپس همراهان خود را خواست و دارایی خود را از فرش و ظروف نقره و طلا و پول نقد به قلم آورد. مبلغ سیصد تومان را برای مخارج فرزندان و سیصد تومان دیگر را هم برای مخارج حمل جنازه و دفن بدنش در حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به مردی امین سپرد و بقیه دارایی خود را که مبلغ هفت هزار تومان بود با نامه ای سرگشاده به خدمت شاه عباس فرستاد و خود در شب جمعه 22 رمضان سال 1017 ه. ق دعوت حق را لبیک گفت. (4) خواجه محمد یوسف ضیاء تاریخ وفات میرزای عالمیان را به نظم درآورده است.

میرزای جهان که بد جهان را مالک برداشت دل از مفرده و من ذلک

روح القدس از برای تاریخش گفت انت الباقی و کل شیء هالک

روی هم رفته میرزا دوازده سال وزارت گیلان و مازندران و کسگر و آستارا و پنج سال وزارت قزوین و یک سال وزارت خراسان را در دست داشت. (5)

ص: 421

1- (1) - عبد الفتاح فومنی: پیشین/ 140

2- (2) - همان/ 141

3- (3) - همان/ 143

4- (4) - همان جا؛ نصر الله فلسفی: پیشین/ 459-460

5- (5) - عبد الفتاح فومنی: پیشین/ 144

محمد رضا خسروی در کتاب جغرافیای تاریخی ولایت زاوه (تربت حیدریه) دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی را از بازماندگان نسل وی دانسته است. (1)

رجبعلی یحیایی

(138)

کردبچه-علی محمد خان

(-1253 ه.ق)

علی محمد خان کردبچه از سرداران نظامی عصر قاجاری.

کردبچه یکی از تیره های اکراد است که در ناحیه ارومیه ساکن بودند و اعتقادات غالی گری در میان آنها رواج داشت. آقا محمد خان قاجار عده ای از آنها را کوچانید و در آبادی های ناحیه دماوند چون رودهن و بومهن اسکان داد. (2) علی محمد خان کردبچه از پیش قراولان سپاه ایران در جریان محاصره هرات در 1253 ه.ق بود. بعد از آنکه علمای هرات حکم جهاد صادر کردند، عده ای از اهالی هرات و نواحی اطراف برای جنگ با سپاه ایران از شهر خارج شدند. علینقی خان افشار، سرکرده افشارها، و علی محمد خان که پیش قراول بودند با آن گروه مواجه شدند که در طی درگیری علی محمد خان کشته شد، قاتل او خواست سر او را جدا کند اما علینقی افشار جسد او را از معرکه بیرون برد که به دستور محمد شاه قاجار آن را به مشهد مقدس حمل و در حرم دفن کردند. (3)

اسماعیل رضایی

کرد جهانینگلو-میرپنج-عباسقلی خان

ص: 422

1- (1) - محمد رضا خسروی: جغرافیای تاریخی تربت حیدریه (ولایت زاوه) / 192

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 9/1

3- (3) - رضاقلی خان هدایت: تاریخ روضه الصفای ناصری 232/10-233؛ محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 691/2؛ علیقلی اعتضاد السلطنه: اکسیر التواریخ/464

حاج محمد کریمی فرزند حاج محمد کریم تاجر در سال 1311 ه.ق در قوچان به دنیا آمد. او دوران جوانی را به تجارت گذراند. پس از فوت پدر به خاطر علاقه ای که به ائمه معصومین داشت و نیز جهت انجام فرائض حج رهسپار مکه معظمه شد. در این سفر ایشان در مدینه خدمت آیت الله شریعتمدار اصفهانی رسید و در ساختن بقعه ائمه بقیع با او به همکاری پرداخت.

اما به سبب ممانعت مأموران سعودی ایشان مجبور شد مدینه را ترک و به ایران بازگردد. کریمی سفرهای بسیاری به عتبات عالیات داشت و چندین بار نیز به مکه معظمه و مدینه منوره مشرف شد. وی همه ساله زمستان ها به مدت شش ماه از سال را در عراق اقامت می کرد و به زیارت قبور پیشوایان شیعه مشغول می گردد. او به واسطه حسن عقیده و اشتیاقی که در امانتداری داشت از طرف مراجع دینی وقت، امور حسبه مردم به وی واگذار گردیده بود.

مرحوم کریمی را باید از مردان صالح و نیکوکار و با تقوای قوچان دانست که عمر خویش را در راه کسب فضائل معنوی، خیر و نیکوکاری و ارادت به خاندان پیغمبر گذراند. او در سال 1343 ه.ق حسینییه ای در شهرستان قوچان در کنار منزل مسکونی خود ساخت که امروزه به حسینییه کریمی مشهور است. همه ساله در ایام محرم مراسم عزاداری اقامه می داشت و شب و روز واردین به حسینییه را اطعام می داد و از آنها پذیرایی می کرد. از دارایی خویش املاک قابل توجهی برای رفاه و آسایش مستمندان وقف کرد. همه ساله در ماه رمضان دوازده هزار کیلوان بین مستحقین تقسیم می نمود و سفره های افطارش

خوان گسترده ای برای عام و خاص بود.

او به طوری که معروف است واپسین روزگار خود را به شب زنده داری و عبادت سپری کرد.

حاج محمد کریمی در ظهر پنج شنبه یازدهم ذی القعدة سال 1396 ه. ق در سن 85 سالگی در مشهد وفات یافت و در صحن عتیق حرم رضوی به خاک سپرده شد. (1)

رسول سعیدی زاده

(140)

کلاوند-محمد امین آقا

(-ح 1135 ه. ق)

محمد امین آقا و محمد تقی کلاوند، که برحسب ظاهر برادر یکدیگر به نظر می رسند، از جمله ملازمان بیگلربیگی مشهد بودند. از این افراد فقط نامی در زبده التواریخ مستوفی آمده است و از آنجا که این دو نفر در یک ماجرا شرکت داشته اند و باهم کشته شده اند شرح حال هر دو باهم می آید.

در ایام محاصره اصفهان توسط افغانه در 1135 ه. ق مشهد هم دچار بی نظمی شد. این در حالی بود که اسماعیل خان سپهسالار که توسط شاه سلطان حسین صفوی برای تسخیر قندهار روانه شده بود در مشهد با قشون خود حضور داشت اما نتوانست شهر را آرام کند. در این حال محمد امین آقا و محمد تقی آقا، به همراه میرزا ابو الحسن صاحب نسق آستان قدس که اموال و آذوقه بسیاری ذخیره کرده بودند با گرد آوردن مردانی ماجراجو، به فکر حکومت افتادند. این در حالی بود که خبر نزدیک شدن افغانه ابدالی به شهر هر روز به گوش اهالی شهر می رسید و وحشت آنها را افزایش می داد. سه نفر مذکور با استفاده از این فرصت در 10 محرم 1135 ه. ق در یک حرکت سریع اسماعیل خان سپهسالار را دستگیر و زندانی نمودند و علی قلی خان بیگلربیگی مشهد مقدس را که توسط سپهسالار معزول و محبوس شده بود به

ص: 424

حکومت نشاندهند؛ اما زمام امور در دست خودشان بود.

این گروه جدید نیز نتوانستند نظم را به شهر برگردانند و بر نابسامانی اوضاع افزوده شد: «تا حدی که اول شب بلکه آخر روز کسی از خانه بیرون نمی توانست آمد.» دیری نگذشت که یکی دیگر از ماجراجویان شهر به نام حاجی محمد پهلوان مشهور به بابا قدرتی با گرد آوردن طرفدارانی به خانه علی قلی خان بیگلربیگی حمله کرد و او را با چندین تن دیگر از جمله ابو الحسن صاحب نسق در جمادی الاول 1135 ه.ق به قتل رساند. بعد از آن به خانه محمد امین آقا و محمد تقی آقا رفته آنها را نیز در همان روز کشت». (1)

احتمال زیاد آنها در اطراف حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شده اند.

اسماعیل رضایی

(141)

کوثر-حسن

(-1322 ه.ش)

حسن کوثر ملقب به مؤید الممالک از صاحب منصبان عالی رتبه وزارت دارایی بود. از وی اطلاعاتی بیشتر از آنچه در نامه آستان قدس و تاریخ آستان قدس رضوی آمده است چیزی یافت نشد. کوثر از مردان نیک و با ایمان، رویه اش در زندگی همه وقت کمک و اعانت به خلق بود. (2)

به گفته آقای اوکتایی رئیس کتابخانه وقت آستان قدس رضوی، وی در سال 1322 ه.ش فوت کرد و در ایوان طلا- نزدیک عتبه مبارکه درب رواق دار السعاده رضوی دفن گردید. (3)

اگرچه تاریخ فوتش را مؤتمن سال 1327 ثبت کرده است، لیکن آنچه اوکتایی ثبت نموده است صحیح تر است.

بانو در السلطنه ملک زاده همسر

ص: 425

1- (1) - محمد محسن مستوفی: زبده التواریخ/ 175-176

2- (2) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس رضوی/ 343

3- (3) - عبد العلی اوکتایی: "تاریخ کتابخانه آستان قدس" نامه آستان قدس، ش 56/7

کوثر کتابخانه وی را در سال 1326 وقف آستان قدس نمود. (1) این کتابخانه شامل 204 نسخه خطی و تعداد 1253 نسخه چاپی بوده است.

علینقی معروف به آقازاده کوثر که در کسوت روحانی و دارای فضل و اخلاق خانوادگی بود، از فرزندان حسن کوثر می باشد. (2)

علی جان سکندری

(142)

کوشک اغلی استاجلو-

امت خان

(-997 ه.ق)

امت خان از امرای مقتدر طایفه استاجلو در عهد شاه طهماسب (930-984 ه.ق) و شاه عباس صفوی (996-937 ه.ق) و حاکم مشهد مقدس.

از دوران کودکی و جوانی او در منابع چیزی موجود نیست. در حدود 986 ق در جنگ با ازبک ها همراه با سایر امرای استاجلو، که در خراسان از طرف شاه طهماسب دارای املاکی بودند، (3) در کنار مرتضی قلی خان پرناک حاکم مشهد، دلیری ها از خود نشان داد. (4) پس از مرگ شاه طهماسب صفوی در سال 984 ه.ق پسرش اسماعیل میرزا، که در حدود بیست سال در قلعه فقهه زندانی شده بود به کمک برخی از امرای قزلباش به حکومت رسید. در دوران یک ساله سلطنت او بسیاری از کسانی که با او موافق نبودند مورد آزار قرار گرفتند. طایفه استاجلو نیز که در دعوای انتخاب شاه جدید، از شاهزاده حمزه میرزا فرزند دیگر شاه طهماسب حمایت کرده بودند، در سراسر کشور از جمله در خراسان مورد تعقیب واقع شدند و بسیاری از آنها کشته شدند یا اموالشان مصادره گردید. بعضی از امرای استاجلو به ویژه پس از قتل ولی

ص: 426

1- (1) - همان/56؛ رمضانعلی شاکری: واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس/21

2- (2) - عبد العلی اوکتایی: پیشین/57

3- (3) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/711

4- (4) - اسکندر بیک منشی: تاریخ عالم آرای عباسی/353-354

خلیفه شاملو به دست علیقلی خان شاملو؛ چون دریافتند کسی به آنها کمک نمی کند، از روی ناچاری راه بازگشت به غرب کشور را در پیش گرفتند. از میان آنها امت بیگ کوشک اعلی در سمنان توقف کرد. احتمال دارد که وی در خراسان دارای املاکی بوده است.

همچنین او در رقابت های پس از مرگ شاه طهماسب از مدعیان قدرت و از نقش آفرینان حوادث بوده است. (1)

امت خان در سال 997 ه. ق در لشکرکشی شاه عباس جوان به خراسان، که به قصد نبرد با ازبک ها رهسپار این سامان شده بود، حضور داشت و شاه با کمک افرادی همچون او صدر اعظم و مربی تحمیلی خود، مرشد قلی خان استاجلو، را در بسطام از میان برداشت. (2) اسکندر بیگ منشی از آزرده خاطر بودن استاجلویان عراق به ویژه امت بیگ که اموالش از سوی مرشد قلی خان مصادره شده بود خبر داده و می نویسد در میان گروهی که شبانه در شاهرود با شمشیر به خوابگاه مرشد قلی خان حمله بردند امت بیگ اول شخصی بود که بر او شمشیر زد و سپس با رفقا به اتمام کارش پرداختند. (3) شاه عباس به پاداش این خدمت بزرگ امت بیگ را به مرتبه بلند خانی سرافراز ساخت و اسباب و یراق مرشد قلی خان را به او بخشید و نیز دستور داد همراهان مرشد قلی خان هم به خدمت او در آیند. (4)

در همین سفر امت خان از شاه خواست حکومت مشهد را از بوداق خان چکنی گرفته و به او که از استاجلوهاست و طایفه اش در خراسان دارای موقعیت و پیشینه هستند، بدهد.

توافق شاه با این درخواست از نفوذ او و نیز اعتماد شاه به او حکایت دارد.

سپاهیان ابراهیم خان استاجلو هم، که

ص: 427

1- (1) - قاضی احمد قمی: پیشین/866

2- (2) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/624-625؛ محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/606,309

3- (3) - اسکندر بیگ منشی: پیشین/625

4- (4) - همان/625-626؛ قاضی احمد قمی: پیشین/883

قبلا توسط برادرش مرشد قلی خان به حکومت مشهد رسیده بود، در اختیار امت خان گذاشته شد. امت خان دستور یافت در تنظیم امور حرم و آستانه مقدسه نیز کوشا باشد. (1)

سرپیچی حاکمان نواحی مرکزی و غربی و نیز حمله عثمانی ها به ایران شاه را از بازگشت به غرب ایران ناگزیر ساخت. (2) با رفتن شاه از خراسان، امت خان با مشکلات جدی مواجه شد. از سویی او توسط امیران گردنکشی همچون بوداق خان چگنی حاکم قبلی مشهد و نیشابور که از قضا سرپرست فرزند خردسال شاه نیز بود تهدید می شد و از طرف دیگر عبد الله خان ازبک که از رفتن شاه عباس آگاه بود، فرزند جسور خود عبد المؤمن خان را به محاصره مشهد فرستاد. (3) امت خان که چاره ای جز سنگر گرفتن در شهر نداشت؛ برج و باروی شهر را مستحکم کرد و به نیروهایش دستور داد از شهر دفاع کنند. (4) هم زمان پیکی روانه قزوین ساخت تا شاه را از حمله ازبک ها باخبر و به حرکت به سوی خراسان فراخواند.

مولانا عبد الله شوشتری از مجتهدان وقت نیز در نامه ای وضع بد مردم مشهد و ضرورت لشکرکشی به خراسان را به شاه گوشزد ساخت. شاه در رأس سپاهی به سوی شرق به راه افتاد، اما در تهران بیمار شد و تعدادی از سپاهیان را پیشاپیش به سوی مشهد اعزام کرد.

امت خان که دلبسته رسیدن شاه به خراسان و شکسته شدن محاصره ازبکان بود به پیشنهاد صلح عبد المؤمن خان جواب رد داد. (5) نبود آذوقه و خوراکی و طولانی شدن مدت محاصره، مرگ بسیاری از ساکنان شهر را موجب شد و بقیه که از رسیدن هرگونه کمکی ناامید شده بودند به ازبک ها اطلاع دادند که حاضر به مصالحه هستند. اما

ص: 428

1- (1) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 314

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 886-888؛ اسکندر بیک منشی: پیشین/ 628-629

3- (3) - قاضی احمد قمی: پیشین/ 895؛ اسکندر بیک منشی: پیشین/ 640

4- (4) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/ 368

5- (5) - ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی/ 170

ازبک ها به ضعف مردم مشهد پی برده و مصالحه را نپذیرفتند. (1) هنگامی که امت خان مقاومت در برابر ازبک ها و قلعه داری را بی فایده دید همه قندیل های طلا و نقره را که پس از غارت مرتضی قلی خان پرناک، از حاکمان پیشین مشهد، در حرم مطهر گرد آمده بود، برای تبدیل کردن به زر برای مخارج لشکر متصرف شد. (2)

برخی از محاصره شدگان که از شدت محاصره و اعمال امت خان به جان آمده بودند، با ازبکان همراهی کردند و به بیرون قلعه نقب زدند و امکان ورود تعدادی از ازبکان را به شهر و سرانجام گشوده شدن دروازه های شهر را فراهم ساختند. مقاومت قزلباش ها سودی نبخشید و شهر پس از هفت ماه و هفده روز مقاومت (3) در 20 ذی قعدة 997 ه. ق سقوط کرد. بزرگان و علما همراه امت خان و جنگجویان در صحن و روضه مقدسه سنگر گرفتند و آتش نبرد بالا- گرفت. سرانجام «امت خان جهاد نموده بدانچه مقدور و ممکن بود کوشش نمود.» (4) مؤلف کتاب قصص الخاقانی از دلآوری های او و سربازانش و توفیق آنان در کشتن بسیاری از ازبکان و تشویق او به مقاومت از سوی میر مفضل استرآبادی متولی وقت حرم رضوی خبر داده است. (5) عاقبت امت خان از زخم های زیادی که بر بدنش وارد آمده بود در مقابل خیل عظیم ازبکان از پای درآمد و سرش از تن جدا گردید. (6) پس از قتل امت خان، ازبکان به مدت یک هفته به قتل و غارت ادامه دادند و بسیاری از سادات و علما و تمام کسانی را که به حرم پناهنده شده بودند، از جمله مولانا محمد مشکک رستم‌داری، از علمای مشهور زمانه، و میر مفضل استرآبادی متولی حرم مطهر و میر محمد حسین

ص: 429

1- (1) - اسکندر بیک منشی: پیشین/642

2- (2) - قاضی احمد قمی: پیشین/8907

3- (3) - محمود افوخته ای نطنزی: پیشین/370؛ ولی قلی شاملو: پیشین/173

4- (4) - قاضی احمد قمی: پیشین/898

5- (5) - ولی قلی شاملو: پیشین/173-174

6- (6) - همان جا

معروف به میربالای سر را کشتند. (1)

قاضی احمد قمی تعداد کشته شده ها را پنج هزار و هفتصد تن (2) و افوشته ای نطنزی نزدیک به دوسه هزار (3) نوشته اند. مولانا شانی در مرثیه ای درباره این واقعه غم انگیز چنین سروده است:

هنوز اگر بفشارند خاک مشهد را سفینه از شط خون تا به کربلا برود (4)

علاوه بر قتل بسیاری از مردم، تعدادی شبانه از شهر گریختند و عده ای از زنان و دختران به دام اسارت ازبکان دچار گشتند. و «روضه مقدسه» به باد تاراج و غارت رفت. قنادیل مرصع و طلا و نقره و شمعدان و مفروشات ظرف و اوانی چینی و کتابخانه سرکار فیض آثار به یغما رفت. (5)

رجبعلی یحیایی

ص: 430

1- (1) - اسکندر بیک منشی: پیشین/643؛ قاضی احمد قمی: پیشین/898

2- (2) - قاضی احمد قمی: همان جا

3- (3) - محمود افوشته ای نطنزی: پیشین/372

4- (4) - اسکندر بیک منشی: پیشین/644

5- (5) - همان جا

گروسی-زین العابدین

(1310 ه.ق)

زین العابدین خان فرزند نجفقلی خان گروسی، از امرا و حکام ایران در عهد سلطنت ناصر الدین شاه قاجار.

پدر او نجفقلی خان از سرداران نامی عباس میرزا نایب السلطنه بود، وی مدتی حاکم قلعه اردبیل بود(1) و حراست قلعه «آق اغلان» را در ابتدای جنگ قراباغ برعهده داشته و به مهمان داری «ردیشچوف» سردار روس که طالب ملاقات عباس میرزا بود، نیز فرستاده شد.(2)

زین العابدین خان پس از فوت برادرش محمد صادق خان در سال 1260 ه.ق حکومت گروس را به عهده گرفت. در سال 1276 ه.ق از طرف ناصر الدین شاه یک قطعه نشان سر تپیی و یک رشته حمایل مخصوص آن را دریافت کرد.(3) وی در سال 1278 ه.ق با افواج گروس مأمور قلعه کلات شد.(4) ظاهراً در خصوص مرگ وی بین نویسندگان اختلاف نظر است.

اعتماد السلطنه معتقد است که وی در مأموریت ساخلوی کلات در سال

ص: 431

1- (1) - محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 172/1

2- (2) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 6/ 281-282؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 233/1

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 1347/2؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1824/3

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 1393/2

1278 ه.ق فوت کرد و پسرش علیرضا خان به جای او به حکومت گروس رسید و خلعت همایونی را دریافت کرد. (1) ولی سدید السلطنه در سفرنامه خود فوت وی را در سال 1310 ه.ق ذکر کرده است. (2) لوح مرقد وی در دار السیاده حرم امام رضا علیه السلام وجود داشته که صورت وقف نامه قریه رضائیه بر آن نگاشته شده و بر روی آن سال فوت زین العابدین را 1310 ه.ق نوشته است. (3) از برادران زین العابدین خان از محمد صادق خان باید یاد کرد که پس از فوت پدر، حکومت گروس و ریاست آن ایل را از طرف عباس میرزا برعهده داشته است. وی در سال 1260 ه.ق درگذشت و حسنعلی خان امیر نظام گروسی معروف، فرزند وی می باشد. (4)

سید حسن حسینی

(144)

گورکانی - محمد اکبر

(1067-115 ه.ق)

محمد اکبر چهارمین پسر اورنگ زیب، یازدهمین پادشاه گورکانی هند (1068-1118 ه.ق).

او در سال 1067 ه.ق به دنیا آمد و از ده سالگی مقام و منصب دولتی دریافت کرد. (5) در سال 1083 ه.ق اولین ازدواج خود را با «سلیمه بانو بیگم» دختر سلیمان شکوه، صورت داد و پسرش عبد الوهاب در سال بعد به دنیا آمد. (6) در سال 1085 ه.ق به همراه لشکری به سمت مرز شمالی هند مأمور شد. (7) او در سال 1087 ه.ق با دختر الله قلی پسر مراد قای کلهر ازدواج کرد، در سال بعد برای نظم بخشیدن به ناحیه مولتان راهی آن ناحیه شد و در سال

ص: 432

1- (1) - همان 1393/2

2- (2) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/215

3- (3) - همان جا

4- (4) - مهدی بامداد: پیشین 410/3

5- (5) - محمد ساقی مستعد خان: مآثر عالمگیری/62؛ محمد بختاور خان: مرآه العالم: تاریخ اورنگ زیب/274

6- (6) - محمد ساقی مستعد خان: پیشین/121

7- (7) - همان/136

در همین سال او به هوای تخت سلطنت افتاد و علیه پدرش طغیان نمود. علت این اقدام به طور دقیق مشخص نیست؛ اما از گفته های این شاهزاده درباره خودش استنباط می شود که او خود را شایسته تر از دیگر برادران برای کار حکومت و پادشاهی می دانست. (2) این احساس، باعث زیاده خواهی های شاهزاده و هراس پدر از او و در نهایت درگیری بین آن دو شد.

چنین به نظر می رسد که محمد اکبر موفقیت چندانی به دست نیاورد؛ چرا که خیلی زود بسیاری از فرماندهان که با او همراهی کرده بودند، به اردوی پدر پیوستند و دیگر طرفدارانش نیز دستگیر شدند، او نیز در حالی که عیال و اطفال خود را بر جای گذاشت، شبانه فرار کرد. این اتفاق در سال 1092 ه.ق رخ داده بود؛ (3) اما ورود او به ایران طبق گفته خودش در 1098 ق بود؛ (4) بنابراین به مدت 6 سال در نواحی مختلف هند متواری بوده است.

او از طریق خلیج فارس وارد ایران شد و هنگامی که خبر ورودش به شاه سلیمان صفوی (1077-1105 ه.ق) رسید، دستور داد او را با احترام و مراسمی که در خور یک شاهزاده بود، روانه اصفهان نمایند. او که در منابع ایرانی با لقب سلطان شناخته می شود، در عمارت چهل ستون ساکن شد و شاه صفوی خود به ملاقات او رفت.

شاهزاده گورکانی در این دیدار خواستار کمک نظامی ایران شد تا بتواند تاج و تخت هندوستان را به دست آورد. شاه سلیمان که مردی صلح طلب و عاری از اراده جنگی بود محترمانه این درخواست را رد کرد، اما

ص: 433

1- (1) - همان/190

2- (2) - محمد ابراهیم نصیری: دستور شهر یاران/112

3- (3) - محمد ساقی مستعد خان: پیشین/197-202

4- (4) - محمد ابراهیم نصیری: پیشین/101؛ سید عبد الحسین خاتون آبادی: وقایع السنین/541

محمد اکبر با اینکه از کمک ایران ناامید شده بود، در اصفهان ساکن شد و بعد از مدتی با اجازه شاه به مشهد مقدس رفت تا به مرزهای هندوستان نزدیک باشد و مسایل را بهتر زیر نظر داشته باشد. در این مدت او با برخی امراء و سرداران هندی در ارتباط بود تا زمینه حرکت خود را به هند مهیا کند. با مرگ شاه سلیمان در 1105 ه. ق و به تخت نشستن شاه سلطان حسین (1105-1135 ه. ق) محمد اکبر تصمیم گرفت با جلب موافقت شاه جدید، بخت خود را بیازماید و بار دیگر درخواست خود را تکرار کرد. هرچند در ابتدا تقاضای او مورد تأیید قرار نگرفت اما پس از مدت کوتاهی از سلطنت سلطان حسین روابط سیاسی بین ایران و هند به تیرگی گرایید و این امر فرصتی برای محمد اکبر به وجود آورد. در این زمان اورنگ زیب پادشاه مغولی هند و پدر سلطان اکبر که دوران پیری خود را می گذراند، بر شیعیان هندی سخت گرفت و «راه آمد و شد ایلچیان (نمایندگان) و مراسلان دوستانه را مسدود نمود.» (2)

این قضایا شاه و درباریان صفوی را بر آن داشت تا لشکری را به همراه محمد اکبر روانه هند نمایند. در ابتدا قرار بود 12 هزار سپاهی به فرماندهی سپهسالار ایران، مأمور این امر شوند، اما با اصرار شاهزاده هندی که عجله فراوانی برای حرکت داشت، تعداد 1500 نفر به سرپرستی محمد سلیم بیگ بیگدلی شاملو، داروغه فراش خانه، در نهم شوال 1107 ه. ق به همراه شاهزاده از اصفهان خارج شدند. (3)

علاوه بر آن دستور داده شد امرای خراسان 1500 نفر از مردان جنگی خود و ایلات خراسان در حدود دوسه هزار را با او همراه کنند و مخارج این لشکرکشی از خزانه ای که به قندهار

1- (1) - محمد ابراهیم نصیری: پیشین/98

2- (2) - همان/99-100

3- (3) - همان/109-113

فرستاده شده بود تأمین شود. (1) اردوی شاهزاده در 20 شوال همین سال وارد قم شد و محمد اکبر بعد از زیارت قبر حضرت معصومه سلام الله علیها و خلعت دادن به خدمتگزاران مرقد، از آن شهر به سمت مشهد حرکت کرد. (2) او در روز ذی حجه به مشهد رسید و در ابتدا به زیارت حرم حضرت رضا علیه السلام شتافت در حالی که توسط متولی و امرای این شهر مورد استقبال قرار گرفت. در عصر روز عید قربان که دوباره به زیارت حرم رفت یک قندیل مشبک طلایی به وزن یک صد و هشتاد و سه مثقال و یک چهل چراغ بلوری وقف روضه منوره کرد و به همراه شاهزاده صفوی که حاکم مشهد بود دو شب در کشیک حرم خدمت کرد. (3)

محمد اکبر برای جبران کمبودهای مالی خویش دستور داد مقداری از ظروف و آلات قیمتی که به همراه داشت را در ضراب خانه مشهد به سکه تبدیل کنند تا بین سپاهیان تقسیم شود.

او در صفر 1108 ه. ق از مشهد خارج شد و به سوی هرات حرکت کرد؛ مدتی در هرات به تجدید قوا پرداخت و روانه قندهار شد. در 25 صفر وارد این شهر شد و با وجود اینکه محمد علی خان، بیگلربیگی قندهار از او استقبال کرد اما کمک چندانی برای تجهیز سپاه به او ننمود. یکی از دلایل آن بود که در این زمان افغانه مستقر در قندهار با هند ارتباط حسنه ای داشتند ولی با دربار صفوی در کشمکش بودند؛ بنابراین وزیر شاهزاده گورکانی که محمد خان نام داشت، نتوانست نیروی چندانی جمع آوری نماید. محمد اکبر از قندهار با متحدین خود در هند و بلوچستان از جمله میر محراب بلوچ ارتباط برقرار کرد و با آنها در «شال» وعده دیدار گذاشت. او در ربیع الاول همین سال به سمت این ناحیه حرکت کرد اما وقتی به آنجا رسید دریافت که بسیاری از وعده‌هایی، که او به امید آنها روانه هند شده،

ص: 435

1- (1) - همان/105-107

2- (2) - همان/115

3- (3) - همان/116-118

بی اساس بوده است و نه تنها هیچ یک از آن افراد به یاریش نیامدند؛ بلکه میر محراب قصد دارد او را دستگیر و تسلیم اورنگ زیب نماید. این واقعتاً ها شاهزاده محمد اکبر را مجبور کرد بار دیگر ناکام به سوی قندهار برگردد و در آن شهر منتظر فرصتی دیگر باشد. (1)

از شرح زندگی او بعد از این اطلاعی در دست نیست فقط می دانیم که او در ناحیه فراه قندهار مستقر شد و همچنان در پی این بود که با دریافت کمکی از دربار ایران به هدف خود برسد؛ (2) اما هیچ وقت موفق نشد. گویا در اواخر عمر در مشهد بوده است و در سال 1115 ه.ق در همین شهر فوت نمود و در حرم مطهر رضوی دفن گردید. بنا به گفته پدرش، اورنگ زیب، که از او آزرده خاطر بود و به واقع دشمن او محسوب می شد دو چیز مایه عاقبت بخیری او شده است یکی اینکه «نماز جماعت و جمعاعات از او ترک نمی شد و از مخالفان دین باکی (نداشت) و دوم اینکه در مشهد معلی محل کفش کن روضه منوره حضرت ثامن 7 او را مرقد نصیب شد.» (3)

لازم به یادآوری است که برخی مورخین گذشته مانند مهدی قلی خان هدایت و به پیروی او نویسندگان معاصر فوت اکبر را در زمان سلطنت شاه سلیمان اول ذکر کرده اند در صورتی که به هیچ وجه مبنای درستی ندارد.

اسماعیل رضایی

ص: 436

1- (1) - همان/118-123

2- (2) - محمد ساقی مستعد خان: پیشین/537

3- (3) - همان/537

لشکرنویس نوری -

میرزا سید محمد

(-زنده 1303 ه.ق)

میرزا سید محمد ملقب به لشکر نویس نوری یا مؤتمن، لشکرنویس باشی خراسان(1) و نویسنده سفرنامه مرو.

وی پسر میرزا صادق لشکرنویس(2) و خواهرزاده میرزا آقا خان نوری صدر اعظم ناصر الدین شاه(3) و از مالکان نور مازندران بوده است.(4) از دوران اولیه زندگی او اطلاعی در دست نیست، اما چون او از سویی در سال 1274 ه.ق از طرف ناصر الدین شاه قاجار به مقام لشکرنویس باشی خراسان برگزیده شد و به اقامت در مشهد مأمور شد(5) و از سوی دیگر و بنا به گفته اعتماد السلطنه پدرش هم لشکرنویس باشی خراسان بوده است؛ می توان حدس زد که وی سال ها قبل کار خود را در امور لشکری و اداری آغاز کرده و حداقل مدتی را هم در تهران عصر ناصری گذرانده است.

میرزا سید محمد، آن گونه که خود در سفرنامه مرو نوشته است، در

ص: 437

-
- 1- (1) - محسن فرزانه "مختصری در احوال صاحب سفرنامه مرو" مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، ش 3، اسفند 1350/171
  - 2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1802/3
  - 3- (3) - عبد الحسین نوایی: اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله 85/1
  - 4- (4) - محسن فرزانه: پیشین/171
  - 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1802/3

خراسان به «انجام خدمات لشکری و تحمل زحمات قشونی» پرداخت. (1) تا اینکه در سال 1276 ه.ق از سوی ناصر الدین شاه دستور یافت سپاه پنجاه هزار نفره ایران را که به فرماندهی حمزه میرزا حشمت الدوله و وزیرش قوام الدوله آشتیانی عازم سرکوبی ترکمانان تکه و سالور در نواحی مرو و ترکستان و تصرف آن نواحی بود، همراهی کند. (2)

حاصل این همراهی سفرنامه ای است که میرزا سید محمد در جمادی الاول سال 1277 ه.ق نوشته و به نام سفرنامه مرو معروف شده است. این سفرنامه شرح بسیار جالبی است از چگونگی شکست مفتضحانه لشکر بی سامان ایران از عده کمی از ترکمانان. طبق نوشته خود میرزا سید محمد، لشکرکشی سپاه ایران علیه ترکمانان در اول ذیقعده 1276 ه.ق از کال یاقوتی در سه فرسنگی مشهد آغاز شد. (3) اما لشکر از همان ابتدای سفر از بی لیاقتی فرماندهان و اختلاف نظر آنان و بی برنامه‌گی رنج می برد و در عین حال به پیروزی خود کاملاً امیدوار و مغرور بود و همین یکی از علل شکست آنها شد. سپاه ایران که پس از تحمل سختی های فراوان به مرو رسید اندک اندک با حملات ایدایی ترکمان ها شکیبایی خود را از دست داد و فرار برخی از فرماندهان و خودداری از رویارویی با ترکمانان به از هم پاشیدگی کامل سپاه و هلاک شدن بسیاری از افراد لشکر بر اثر تشنگی و آوارگی شد و عده زیادی هم به دست ترکمان ها کشته یا اسیر شدند.

میرزا سید محمد لشکرنویس هم یکی از افرادی بود که در این سفر رنج بسیاری را متحمل شد و نه تنها همه اموال همراه خود را از دست داد بلکه نزدیک بود جان خود را نیز از دست بدهد. (4) میرزا سید محمد این سفرنامه را که بدون ملاحظات سیاسی نوشته بود به

ص: 438

1- (1) - سید محمد لشکرنویس: سفرنامه مرو (سه سفرنامه) / 141

2- (2) - همان جا

3- (3) - همان / 79

4- (4) - همان / 142

ناصر الدین شاه تقدیم کرد. (1) از این تاریخ تا سال 1301 ه.ق از زندگی سید محمد اطلاع دقیقی در دست نیست و احتمالاً به دلیل همین صراحت گفتار از چشم شاه افتاد. محسن فرزانه که از نوه های اوست و شرح کوتاهی از زندگانی او را در مجله ادبیات دانشگاه تهران نگاشته است در این باره می نویسد: میرزا سید محمد در این زمان گاه در مشهد و گاه در تهران می زیسته و به خاطر اینکه در سفرنامه اش شهادت و بی غرضی به خرج داده و ناشایسته بودن فرماندهان و بی نظمی قوای ایران را به خوبی بیان کرده بود مورد بی مهری واقع شده و عنوان و منصبی نداشته است و به سفرنامه او هم اجازه چاپ داده نشد. (2)

خود سید محمد هم در نامه ای که حدود بیست و پنج سال بعد از این واقعه به ناصر الدین شاه نوشته و در آخر سفرنامه او چاپ شده به این بی سرو سامانی اشاره کرده و از شاه می خواهد حال که با لطف والی جدید خراسان و سیستان و متولی آستان قدس یعنی عبد الوهاب خان آصف الدوله شیرازی (تولیت 1301-1303 ه.ق) دوباره به منصب لشکرنویس باشی خراسان برگزیده شده است مورد توجه شاه واقع و برایش لقب و حقوق صادر شود. (3)

عبد الوهاب خان آصف الدوله در نامه ای درباره وی به تهران می نویسد:

قبلاً دو نامه راجع به وی نوشته و خواستار حقوق و لقب شدم، اما از تهران جوابی نیامده است. این مرد در خراسان شب و روز «در کمال صدق و درستی مشغول خدمت است. به علاوه سال ها در خراسان خدمت می کند از سفر مرو تا کنون. خیلی مرد نجیب معقول آرام خدمتگزار» است و افرادی مانند او همه «صاحب لقب و عصای مرصع و امتیازات دیگر» هستند اما میرزا سید محمد که لیاقت دارد بدون دلیل از داشتن عنوان محروم است.

ص: 439

1- (1) - همان جا

2- (2) - محسن فرزانه: پیشین/172

3- (3) - سید محمد لشکرنویس: پیشین/141-142

آصف الدوله سپس خواهش می کند که برای سید محمد فرمانی نوشته شود و عصای مرصع به او اعطا گردد و یک فرمان اضافه مواجبی دوست تومانی نیز از محل درآمد خراسان برای او صادر شود.⁽¹⁾ با پیگیری های آصف الدوله سرانجام ناصر الدین شاه در همین سال یک قبضه عصای مرصع به میرزا سید محمد اهدا می کند زیرا در نامه دیگری که آصف الدوله به تهران نوشته از این بابت اظهار خشنودی کرده است.⁽²⁾ به هرحال میرزا سید محمد در سال 1306 ه. ق هم در خراسان عنوان لشکرنویس باشی خراسان را داشته است و چندی نیز در همین سمت به شیراز رفته است.

میرزا سید محمد به خاطر روحیه آزادی خواهانه ای که داشت به سوی انجمن های روشنفکری کشیده شده با پسرش میرزا محمد علی خان عضو انجمنی گردید که در دوره مظفر الدین شاه علیه امین السلطان شبانه پخش می کردند.⁽³⁾

او در سال 1318 ه. ق، هنگامی که از شیراز مأمور و رهسپار مشهد بود، در نیشابور فوت کرد و در رواق دار الضیافه آستان قدس رضوی به خاک سپرده شد.⁽⁴⁾ سید محمد چهار پسر و یک دختر داشته است: میرزا احمد خان جلال الدوله که ارشد فرزندان بود، پس از پدر لشکرنویس خراسان شد و پس از فوت در دار الضیافه آستان قدس در کنار پدر مدفون شد.⁽⁵⁾ میرزا محمد علی خان نوری که با پدر در انجمن معارف فعالیت داشت به هنگامی که شبانگاه در خانه او ریختند تا او را دستگیر کنند از بام افتاد و درگذشت.⁽⁶⁾ اما مهمترین یادگار میرزا سید محمد لشکرنویس بی شک سفرنامه اوست که از آخرین سال های سلطه ایران بر مرو خبر

ص: 440

1- (1) - عبد الحسین نوایی: پیشین 85/1-86

2- (2) - همان 97/1

3- (3) - احمد کسروی: تاریخ ایران مشروطه 26/1-27

4- (4) - محسن فرزانه: پیشین 172/

5- (5) - همان 172/

6- (6) - احمد کسروی: پیشین 27/1

می دهد و اهمیت آن در دقیق بودن و تشریح جزئیات این سفر است که ابتدا آنها را به صورت یادداشت روزانه نوشته و سپس در یک رساله تنظیم و به پیشگاه ناصر الدین شاه تقدیم کرده است(1) و در آن به درستی علت شکست ذلت بار سپاه ایران را توضیح داده است.

آنچه در پایان ناگزیر از گفتن آن در مورد سید محمد مؤتمن هستیم این است که وی شخصی روشن اندیش و درستکار بوده است و می توان سه دلیل برای این ادعای ذکر کرد: اول سفرنامه او نشان از درک درست او از حقایق در دوران سلطنتی مستبد و رو به زوال دارد. دوم برکشیده شدن او پس از 24 سال کنار گذاشته شدن از سوی متولی درستکار آستان قدس می باشد که در مقابل افراد سودجو موضع گیری کرده بود و سوم گرایش و عضویت وی در سازمان های آزادیخواه.

رجبعلی یحیایی

ص: 441

مرعشی حسینی -

بدر شرف بیگم

(-بعد از 1135 ه.ق)

بدر شرف بیگم دختر بزرگ میرزا محمد علی مرعشی حسینی اصفهانی متولی آستان قدس از خاندان بزرگ و صاحب نفوذ سادات اصفهان و اعقاب مرعشیان مازندران.

پدرش میرزا محمد علی پس از بازگشت جدش میرزا داود متولی (1065-1127 ه.ق) از مشهد (1117 ه.ق)، نیابت تولیت بارگاه منور رضوی را از سوی پدر برعهده گرفت و مدتی نیز متولی آستان قدس گردید. (1)

از دوران کودکی بدر شرف بیگم اطلاعی در دست نیست. مسلماً در این دوران وی همراه پدر در مشهد می زیسته است. در هنگام هجوم افغانه به اصفهان، در سال های 1134 و 1135 ه.ق پدرش میرزا محمد علی مجبور به ترک مشهد و رفتن به قزوین گردید. در قزوین طهماسب میرزا (شاه طهماسب دوم) که برای جمع آوری سپاه و شکست محاصره اصفهان در آن شهر به سر می برد، وی را حاکم شهر کرد و خود عازم آذربایجان گردید. پس از مدتی محمود خان افغان سپاهی به سرداری صیدال خان افغان و آقاسی خان بلوچ به قزوین فرستاد تا طهماسب میرزا را سرکوب کنند. میرزا محمد علی که عهده دار دفاع از شهر بود، مقاومت کرد اما بر اثر توپ باران شدن عمارتی که در آن پناه گرفته بود در زیر آوار ماند

ص: 442

و پس از چندی زمین گیر شدن در گذشت. (1) پس از تصرف قزوین، بدر شرف بیگم توسط صیدال خان افغان به زنی گرفته شد که حاصل این ازدواج دو فرزند به نام «کریم خان» و «شرف جهان بیگم» بود. پس از اینکه نادر افشار توانست افغانه را در جنگ های پیاپی شکست دهد، برادرش ابراهیم خان ظهیر الدوله در حالی که بدر شرف زن صیدال خان افغان بود وی را به رضایت یا اجبار به همسری خود در آورد. از این ازدواج هم فرزندی به نام «کازم خان» پای به عرصه وجود نهاد.

اما زندگی او با ابراهیم خان نیز نباید زیاد طول کشیده باشد زیرا پس از مدتی ابراهیم خان در جنگ با لزگی ها در 1151 ه. ق کشته شد.

سال فوت بدر شرف بیگم مشخص نیست و معلوم نیست او زودتر فوت کرده یا شوهرش ابراهیم خان که در سال 1151 ه. ق کشته شد ولی به هر حال این زندگانی دوامی نیاورده است.

اما به ازدواج درآمدن او از سوی صیدال خان و سپس ابراهیم خان و نیز به زنی برداشته شدن خواهر دیگرش زیب النساء بیگم از سوی علی قلی خان، برادرزاده نادر شاه و عادل شاه بعدی، و نیز ازدواج احمد خان درانی با یکی دیگر از خواهران او به نام زینت نساء بیگم که در سال 1183 ه. ق در کابل درگذشته است. (2) همه حاکی از این است که این زنان از پایگاه اجتماعی بالایی برخوردار بوده اند؛ زیرا از طرف پدر از خاندان سادات مرعشی بوده اند و از طرفی ریشه آنان در خاندان صفویه بود که در این دوران هنوز در ایران طرفداران زیادی داشته اند.

بدر شرف بیگم در مشهد مقدس فوت نمود و در «عمارات آستان مقدسه مدفون گردید.» (3) از فرزندان او کریم خان که از صیدال خان به وجود آمد، مرد خوش سیما و غیور اما سفاک و در محرمات بی قید بود، او در مشهد

ص: 443

1- (1) - همان/66

2- (2) - همان/70

3- (3) - همان/66-67

می زیست اما به واسطه به قتل رساندن میرزا بیک مکرری ماندن در مشهد را صلاح ندانست و ترک وطن کرد و در حدود سال 1190 در هند درگذشت.

دختر دیگر بدر شرف بیگم که او نیز محصول ازدواج او با صیدال خان بود، شرف جهان بیگم نام داشت و به ازدواج شجاع خان قرقلو درآمد. او توسط همسرش به ایورد برده شد اما از آنجا که شرف جهان می خواست در مشهد ساکن باشد و شوهرش مایل به این کار نبود بین آن دو اختلاف پیش آمد. شبی شجاع خان او را خفه کرد و جنازه اش را برای دفن به مشهد فرستاد. (1)

سومین فرزند وی کاظم خان که از شوهر دومش یعنی ابراهیم خان افشار برادر نادر بود در سن جوانی به دست شاهرخ افشار کور گردید. او در مشهد ساکن بود و علم فقه و اصول و ریاضی و هیئت را با این که نابینا بود فراگرفت و در مشهد مقدس درگذشت. (2)

خواهران بدر شرف بیگم به نام حور شرف بیگم (م حدود 1179 ه.ق) همسر اصلان خان افشار و زیب النساء بیگم (م حدود 1167 ه.ق) همسر علی شاه افشار نیز در مشهد فوت کرده اند. (3)

رجبعلی یحیایی

(147)

مرعشی حسینی اصفهانی -

میرزا عبد الله

(1042-1074 ه.ق)

میرزا عبد الله بزرگترین فرزند میرزا محمد شفیع مرعشی حسینی اصفهانی (1016-1091 ه.ق) از نوادگان میر قوام الدین مرعشی بنیان گذار حکومت مرعشیان مازندران است که اجدادش به اصفهان مهاجرت کرده اند. پدرش میرزا محمد شفیع فرزند میرزا رحمه الله از بزرگان و علما و نویسنده آثاری همچون بحر الفوائد؛ (4) به هنگام حکومت شاه عباس دوم (1055-1077 ه.ق) و

ص: 444

1- (1) - همان/67

2- (2) - همان/68

3- (3) - همان/65، 70-71

4- (4) - سلطان هاشم میرزا: زبور آل داود/40

حکومت شاه سلیمان (1077 - 1105 ه.ق) در دستگاه دولت صفوی صاحب مشاغلی چون ریاست دیوان موقوفات کل ایران بوده است. (1) میرزا عبد الله در سال 1042 ه.ق در اصفهان متولد گردید و در همان جا بزرگ شد. (2)

از کودکی وی اطلاعی در دست نیست اما بی تردید وی در این دوران به آموختن علوم متداول عصر خود پرداخته است زیرا بعدها از فضلا و بزرگترین شعرای عصر شاه عباس دوم گردید. از آنجا که خاندان وی از خاندان های بزرگ زمان خود بود و در دستگاه های دولتی نقش مهمی داشت وی نیز نزد صفویان از احترام خاصی برخوردار بود و به همین خاطر دختر شاه عباس دوم، عزت شرف بیگم را به همسری گرفت. (3) از این پس همیشه همراه اردوی شاهی بود و تمام عمر خود را به هم نشینی با بزرگان درباری گذراند. (4) وی به ترکی و فارسی شعر می سرود و دیوان شعرش بالغ بر ده هزار بیت بوده است. ولی قلی شاملو که هم زمان با وی بوده تخلص شعری او را «عشق» عنوان کرده است. (5) اما سلطان هاشم میرزا نویسنده زبور آل داود هم که کتاب خود را به طور اختصاص به خاندان مرعشیان و ارتباط آنها با صفویه اختصاص داده است و نظر او را به راحتی نمی توان مورد تردید قرار داد تخلص وی را «مرعش» نوشته است. و می نویسد: «دیوان ایشان مشهور و اشعار ایشان معروف است و در انشاء و معما ید تمام داشته اند.» (6) بیت زیر از نمونه اشعار اوست که صاحب قصص الخاقانی آورده است:

آرزو به چندین رنگ، می کند ز دل پرواز آسمان طاوس است این دلی که من دارم (7)

میرزا عبد الله هنگام همراهی در یکی

ص: 445

1- (1) - همان/41

2- (2) - همان/42؛ ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 104/2

3- (3) - همان جا

4- (4) - سلطان هاشم میرزا: پیشین/42

5- (5) - ولی قلی شاملو: پیشین/104/2

6- (6) - سلطان هاشم میرزا: پیشین/42

7- (7) - ولی قلی شاملو: پیشین 10/2

از سفرهای شاه عباس دوم از قزوین به قصد مازندران به سال 1074 ه.ق در سن سی سالگی در تهران دار فانی را وداع گفت. جنازه وی برای دفن در روضه رضویه امام هشتم به مشهد حمل شد. (1) و در «درب آستانه» مدفون گردید. (2) از او یک پسر و سه دختر باقی ماند. پسرش میرزا محمد داود که در 17 ربیع الاول 1065 ه.ق متولد شد نیز مانند پدر در شعر و معما و تاریخ و علم سیاق مهارت زیادی به دست آورد و در جوانی پس از فوت عموی خود میرزا حبیب الله به منصب استیفای موقوفات کل ممالک ایران منصوب شد و یازده سال این منصب را داشت. شرح حال وی در جلد سوم همین مجموعه آمده است.

رجبعلی یحیایی

(148)

مروی-احمد خان

(-1148 ه.ق)

احمد خان مروی که با نام «احمد سلطان کهری مروی» هم آمده است (3) از بزرگان قاجاری مرو و سردار نادر شاه افشار بود.

قاجارها به وسیله شاه عباس کبیر از تبریز به حوالی مرو کوچ داده شدند. (4)

در مرو و اطراف آن علاوه بر قاجارها، قبایلی از تاتارها نیز زندگی می کردند و اغلب بین این دو گروه درگیری رخ می داد. به علت فزونی طوایف ترکمن و تاتار بیشتر پیروزی و قدرت با آنها بود، تا جایی که قاجارها مجبور به ترک شهر و تحصن در قلاع اطراف شدند. برخی بزرگان قاجاری از جمله شاه قلی بیگ و احمد سلطان مروی برای رویارویی با رقیب خویش و به دست آوردن حامی در 1136 ه.ق روانه ایبورد شدند تا از نادر افشار که جنگاوری هایش در آن

ص: 446

1- (1) - همان 104/2

2- (2) - سلطان هاشم میرزا: پیشین 42

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/ 212

4- (4) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 5/1

نادر توجهی به درخواست ایشان نکرد و آنها به نزد محمد رضا خان زعفرانلو در بجنورد رفتند و او مروی ها را به خدمت در نزد ملک محمود سیستانی که در مشهد بود تشویق کرد و آنها روانه مشهد شدند. در ابتدا توسط ملک محمود مورد استقبال قرار گرفتند؛ اما پس از چندی یکی از رقبای تاتار آنها به نام عسکر بیک تاتار به مشهد آمد و با پرداخت هدایایی به ملک، او را با خود همراه کرد. سرکردگان مزبور که از تلاش خود نتیجه ای کسب نکردند به مرو برگشتند و برای مدتی همراه قبایل خویش در «ترکمان قلعه» در اطراف مرو ساکن شدند. (1)

درگیری های تاتارها و قاجارهای مرو همچنان ادامه یافت و شرایط بر قاجارها چنان سخت شد که آنها قصد نمودند دوباره به ایبورد بروند. در همین زمان نامه ای از نادر به دست آنها رسید که به زودی به مرو خواهد آمد. دوباره شاه قلی بیگ، احمد سلطان و محمد علی بیگ بلدباشی بیات با جمعی دیگر عازم شدند و به اردوی نادر پیوستند (2) و همراه او به مرو لشکر کشیدند. بعد از شکست تاتارها، فولاد بیگ قاجار حاکم شهر شد. از این زمان به بعد احمد خان به همراه تعداد دیگری از مروی ها در رکاب نادر حضور داشت و در همه جنگ های نادر با او همراه بود و به تدریج یکی از سرداران نزدیک او شد.

وی در 1139 ه. ق به پاداش شرکت در شکست اکراد شمال خراسان مورد عنایت قرار گرفت و خلعت دریافت کرد. (3)

بعد از برگشت از شمال خراسان نادر، شاه طهماسب دوم را که با اکراد همراهی کرده بود در «دولتخانه» تحت نظر قرار داد و قلندر بیگ ترخان و احمد خان مروی را مأمور حفاظت از او قرار داد. (4) احمد خان در جنگ های

1- (1) - همان 58/1-59

2- (2) - همان 59/1

3- (3) - همان 75/1

4- (4) - همان 78/1

نادر با افغانه در 1139 و 1141 ه.ق حضور داشت. (1) در همین سال (1141 ه.ق)، که نادر به همراه شاه طهماسب به سمت مازندران در حرکت بود، نامه هایی از ذوالفقار خان و محمد علی خان امرای مازندران به شاه طهماسب رسید که او را دعوت به همکاری و مخالفت با نادر کرده بودند.

نادر افشار که موضوع را دریافت بعد از خلع سلاح کردن غلامان شاه صفوی به احمد خان و قلندر بیگ مروی دستور داد او را به مشهد بازگردانند. آنها هم او را در چارباغ شهر تحت نظر قرار دادند. (2)

در جنگ های بعدی از جمله جنگ مهمان دوست در 1142 ه.ق و جنگ با عثمان پاشا در همدان و تسخیر تبریز، احمد خان به عنوان یک فرمانده حضور داشت. (3) زمانی که ابراهیم خان حاکم خراسان خبر حمله افغانه به مشهد را به نادر رساند احمد خان مأمور شد با نامه هایی که خطاب به بزرگان خراسان نوشته شده بود روانه این شهر شود و اهالی آنجا را پشتیبانی کند. او در قزوین با نامه ای از ابراهیم خان مواجه شد که خبر برگشت افغانی ها را به همراه داشت؛ بنابراین از قزوین پیش تر نرفت. (4)

در سال 1145 ه.ق احمد خان به حکومت فارس تعیین شد و او با جمعی از لشکریان روانه منطقه مزبور گردید. (5)

در همین زمان محمد خان بلوچ حاکم کهگیلویه که طغیان کرده بود با هماهنگی برخی از بزرگان شیرازی به مقابله احمد خان آمد. در جنگی که بین دو طرف در حوالی شیراز صورت گرفت احمد خان شکست خورد و به داخل ارگ عقب نشینی کرد، محمد خان از وی خواست که اطاعت بپذیرد

ص: 448

1- (1) - همان 85/1، 95

2- (2) - همان 89/1؛ میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/81

3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین 89/1، 112-113

4- (4) - همان 159/1

5- (5) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/212

اما وی قبول نکرد. در نهایت با پیوستن بیرامعلی خان بیات و فضل بیگ به محمد خان، قلعه به تصرف او درآمد و احمد خان اسیر شد و به همراه یک صد تن از جنگاوران خراسانی در قلعه زندانی گردید. (1)

بعد از شکست محمد خان توسط طهماسب خان جلایر، احمد خان از زندان آزاد شد و همچنان به عنوان حاکم فارس در خدمت خان جلایر باقی ماند. (2) این دو سردار یعنی طهماسب خان جلایر و احمد خان از این زمان به بعد در بیشتر حوادث در کنار یکدیگر بودند. آنها تعقیب محمد خان بلوچ را ادامه دادند و او را در قلعه «کنگ یا خنج» به همراه شیخ احمد مدنی در محاصره گرفتند؛ اما نتوانستند به سرعت آن را تصرف کنند و این محاصره دو ماه به طول کشید؛ بالاخره با تسلیم شدن شیخ احمد و متواری شدن محمد خان، قلعه به تصرف درآمد. بنا به دستور احمد خان تعداد زیادی از «صغیر و کبیر» قلعه باغ در حوالی خنج کشته شدند و اموال آنها به غارت رفت. (3)

بعد از خاتمه کار محمد خان بلوچ، احمد خان به همراه طهماسب خان روانه داغستان شدند و به نادر پیوستند (4) و در جنگ های این منطقه هم این دو سردار در کنار هم جنگیدند.

آنها توانستند در 1147 ه. ق سرخاب لژی را در حوالی قلعه شماخی شکست دهند. (5) در این جنگ ها فرماندهی اصلی با طهماسب خان بوده است اما مؤلف عالم آرا بیش از حد همشهری خویش (احمد خان) را تمجید کرده است. در همین زمان خبر سرکشی دلاور خان تایمنی توسط بیگلربیگی هرات به نادر رسید. او هم دو سردار

ص: 449

1- (1) - همان/230؛ محمد کاظم مروی: پیشین/339-340

2- (2) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/ 225

3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین/1-359-360

4- (4) - همان/370/1

5- (5) - همان/375/1

مذکور را مأمور کرد به سرعت به سوی فارس حرکت کنند و با قشونی از الوار و کهگیلویه روانه هرات شوند. آنها نیز طبق دستور متوجه هرات شدند و با نیروهایی از خراسان به جنگ دلاور خان حرکت کردند.⁽¹⁾ جنگ های بین سرداران و طوایف تایمنی بیش از یک ماه به طول انجامید و عاقبت دلاور خان که از حسین شاه افغانی هم کمک می گرفت شکست خورد و احمد خان به همراه طهماسب به هرات برگشت.⁽²⁾

در سال 1148 ه. ق احمد خان هم در دشت مغان حضور یافت و به همراه طهماسب خان و حسنعلی معیرباشی مأمور بود که با رایزنی در بین خوانین و امرایی که حضور داشتند زمینه قبول پادشاهی نادر را فراهم آوردند و در این کار خویش موفق شدند.⁽³⁾ بعد از پایان مراسم تاجگذاری نادر شاه طهماسب، خان جلایر همراه رضاقلی میرزا فرزند نادر روانه بلخ شدند و با شکست ابو الفیض خان، حاکم ماوراءالنهر به پیش روی خود در نواحی داخل ترکستان ادامه دادند. این امر موافق طبع نادر نیفتاد و برای بازگرداندن آنها احمد خان مروی را با نامه های توییح آمیز خطاب به طهماسب خان و رضاقلی میرزا روانه ماوراءالنهر کرد و به او دستور داد که خان جلایر را تأدیب کند؛ احمد خان راهی آن مناطق شد اما به علت یخبندان نتوانست از جیحون بگذرد بنابراین چاپاری فرستاد تا رضاقلی خان و سپاهش به بلخ برگردند.

احمد خان طبق دستور نادر در حضور جمع به ظاهر طهماسب را تنبیه کرد و اختیار همه امور رضاقلی میرزا را خود برعهده گرفت. او به تدریج موقعیت خوبی به دست آورد به طوری که طهماسب خان را کنار زد این قضیه موجب ایجاد عداوت بین دو سردار شد. بعد از مدت کوتاهی احمد خان مریض شد و در اثر آن فوت نمود. بنا به قولی وی توسط طهماسب خان جلایر

ص: 450

1- (1) - همان 4/1

2- (2) - همان 440/1

3- (3) - همان 453/2

مسموم شده است. (1) این امر با توجه به پیش آمدهایی که گفته شد بعید به نظر نمی رسد. به دستور رضا قلی میرزا، جسد احمد خان به همراه چند نفر راهی مشهد شد، در بین راه گروهی از طایفه قبچاق به حاملان جسد حمله کردند و چند نفر از آنها را کشتند. رضا قلی خان عده ای دیگر از مروی ها را فرستاد و آنها جسد احمد خان را به مشهد آورده و در پایین پای حضرت دفن کردند. (2)

فوت او در همان سال 1148 ه. ق رخ داده است.

اسماعیل رضایی

(149)

مروی- پیر محمد خان

(-1150 ه. ق)

پیر محمد خان مروی از رجال سیاسی و نظامی اواخر عهد صفوی و اوایل دوره نادر.

حضور او در صحنه حوادث سیاسی با فعالیت های ملک محمود سیستانی پیوند خورده است. ملک محمود، در روزهای آخر حکومت صفوی و تسلط افغانه بر ایران به فکر استقلال و تشکیل حکومت افتاد. او در 1332 ه. ق شهر تون (فردوسی کنونی) را تصرف کرد و اعتنایی به فرامین حاکم خراسان نداشت. اسماعیل غلام، سپهسالار خراسان از جانب شاه سلطان حسین، این وضعیت را تاب نیاورد و فتحعلی خان قاجار را به سراغ او فرستاد. ملک محمود در قلعه تون محاصره شد و این وضع تا یک ماه ادامه داشت؛ تا «اینکه پیر محمد خان نامی که فرش ملازمت در خانه فتحعلی خان گسترده بود به او خیانت کرد و ملک را از ضعف حال لشکر قزلباش» آگاه کرد. ملک محمود نیز نیروهای خود را گرد آورد و در جنگی که رخ داد فتحعلی خان کشته شد و سپاهش متفرق شدند. (3)

پس از آن پیر محمد خان به ملک محمود پیوست و جزویکی از نزدیکان

ص: 451

1- (1) - همان 607/2-608

2- (2) - همان 608/2

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: جهانگشای نادری/10

در آنجا از طرف ملک محمود به حکومت ناحیه جنابد (گناباد) از توابع مشهد منصوب شد. زمانی که نادر افشار و شاه طهماسب دوم در 1139 ه.ق برای تصرف مشهد از قوچان حمله کردند پیر محمد در مقابل آنها مقاومت کرد ولی شکست خورد (1) و به همراه ملک محمود در قلعه مشهد متحصن شد. نادر افشار و همراهانش مشهد را محاصره کردند، اما نتوانستند کاری از پیش ببرند. پیر محمد خان در این جنگ به عنوان سردار ملک محمود حفاظت از دروازه «علی آمویه» را به عهده داشت. (2)

ولی بار دیگر با مخالفان همراه شد و به نادر پیغام داد که حاضر است دروازه را به روی آنها بگشاید و نادر هم از این پیشنهاد استقبال کرد. پیر محمد در شب شانزدهم ربیع الثانی 1139 ه.ق دروازه میر علی آمویه مشهد را گشود و ملک محمود سیستانی مجبور به تسلیم شد. (3)

به پاداش این خدمت پیر محمد لقب خانی گرفت و حکومت جام (تربت جام) به او واگذار شد (4) اما چندان در این منطقه حضور نیافت چون در لشکرکشی های غرب همراه نادر بود. در سال 1142 ه.ق بنا به دستور نادر افشار چهارصد خانوار از قوم بختیاری، که در نواحی غرب ایران ساکن بودند و هر چندگاهی شورش می کردند، در اختیار پیر محمد خان قرار گرفتند تا آنها را در ناحیه جام مستقر سازد. (5)

پیر محمد خان که بنا به تصدیق دوست و دشمن از قدرت فرماندهی و جنگاوری بالایی برخوردار بود توانست به تدریج خود را به عنوان یکی از سرداران طراز اول نادر تثبیت کند به خصوص در جنگ برای فتح هرات در 1149 ه.ق، او نقش مثبت و

ص: 452

1- (1) - همان/47

2- (2) - همان/60

3- (3) - همان/62؛ محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری: 66/1؛ محمد محسن مستوفی: زبده التواریخ/147

4- (4) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین/62

5- (5) - همان/122

چشمگیری ایفا نمود و به همین خاطر بعد از فتح شهر توسط نادر به عنوان بیگلربیگی هرات تعیین گردید(1) و سرکردگان قزلباش ساکن در آن نواحی تحت فرمان او قرار گرفتند.(2) همه خوانین و سرداران این ناحیه تن به این کار دادند ولی دلاور خان تایمنی که فرمانده قبایل بزرگی از ترکمنان بود و چندین بار از دستور نادر سرپیچی کرده بود؛ از این کار امتناع نمود. بنابراین پیر محمد خان به همراه طهماسب قلی خان جلایر در چندین نوبت با او جنگیدند.(3)

پیر محمد خان هم مانند دیگر خوانین و سرکردگان به سال 1148 ه.ق در دشت مغان حاضر شد تا شاهد تاجگذاری نادر افشار باشد.(4) بعد از مراسم، او از منصب بیگلربیگی هرات عزل شد و به همراه اسلمش خان بیگلربیگی سابق تغلیس مأمور تنبیه و تأدیب سرکشان بلوچستان گردید.(5) در این زمان محبت خان و الیاس خان بلوچ در مناطق شرق و جنوب شرق سرکشی می کردند، این دو سردار به همراه لشکر با تجهیزات کامل روانه بلوچستان شدند. مؤلف عالم آرا که این لشکرکشی را با تفصیل بیان کرده است آغاز حرکت را از شیراز و در سال 1149 ه.ق دانسته است(6) و مؤلف جهانگشا از اصفهان و در 1148 ه.ق دانسته است.(7) اما روایت جهانگشا درست تر به نظر می آید زیرا نادر از مسیر اصفهان و از کرمان راهی قندهار شد و این سرداران را به بلوچستان فرستاد.

سرداران مذکور از راه جنوب، راهی بلوچستان شدند و در همان نواحی چندین بار محبت خان را شکست دادند. در ادامه آنها، قلاع شمیل میناب، شال و جاقلق را تصرف کردند. در این

ص: 453

-
- 1- (1) - حدیث نادر شاهی / 24
  - 2- (2) - محمد کاظم مروی: پیشین 198/1
  - 3- (3) - همان 440/1
  - 4- (4) - همان 448/2
  - 5- (5) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 284
  - 6- (6) - محمد کاظم مروی: پیشین 484/2
  - 7- (7) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 292

جنگ‌ها فرماندهی اصلی با پیر محمد خان بود که به خوبی از عهده این کار برآمد. او همه سپاه را با خود همراه کرد اما نتوانست از موقعیت‌های خویش به خوبی استفاده کند؛ زیرا بر اثر سخت‌گیری که بر مردم منطقه وارد کرد شورش دوباره آنها را برانگیخت و تلفات زیادی را متحمل شد؛ از جمله ضربت خان، حاکم قلعه شال، مقاومت مردانه‌ای کرد و گرچه عاقبت شکست خورد و کشته شد اما برای مدتی پیر محمد و سپاهش را در بیابان‌های خشک بلوچستان به زحمت انداخت. (1)

در این میان بین اسلمش خان و پیر محمد خان هم اختلافاتی بروز کرد.

زیرا اسلمش خان خواستار حرکت به سوی نادر بود و پیر محمد خان تن به آن نمی‌داد. بنا به گفته برخی او قصد داشت در منطقه بلوچستان بماند و با به اطاعت در آوردن قبایل آنجا حکومتی مستقل تشکیل دهد حتی به هندوستان لشکر بکشد و از آنجا با نادر مقابله کند. (2)

گرچه این عقیده مخالفان پیر محمد خان است و نمی‌توان به طور کامل آن را پذیرفت اما در اینکه او فردی قدرت طلب بوده است و برای رسیدن به آن از هر وسیله‌ای استفاده می‌کرد از سوابق او و رفتاری که با فتحعلی خان قاجار و ملک محمود سیستانی داشت روشن است. استرآبادی او را «سردار بزرگ و کم‌عقل و زیاده‌سر» معرفی می‌کند. (3)

هرچند این خصوصیات از روی خصومت بیان شده است؛ در بردارنده قدرت و توانایی او در مسایل نظامی و در عین حال حس قدرت طلبی او می‌باشد و عاقبت همین باعث قتل او شد.

چون مدتی خبری از پیر محمد خان و همراهانش در بلوچستان به نزد نادر شاه، که در قندهار حضور داشت، نرسید شاه افشار، فتحعلی خان چرخچی باشی، محمد علی بیگ قرقلو نایب ایشیک آقاسی باشی و چند تن دیگر را

ص: 454

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 514/2

2- (2) - همان 516/2

3- (3) - میرزا مهدی خان استرآبادی: پیشین / 292

با سپاهی روانه بلوچستان کرد تا به کمک پیر محمد خان شورش های منطقه را پایان دهند. خوانین مزبور در «کنگ» به لشکر پیر محمد خان ملحق شدند. در ادامه بازهم کارها و فرماندهی جنگ در اختیار پیر محمد بود و او همچنان بی اعتنا به حضور افراد جدید به لشکرکشی های خود به نواحی اطراف ادامه می داد. این وضعیت بر دیگر فرماندهان و سرکردگان گران آمد و آنها نامه ای به نادر شاه افشار نوشتند که در آن عنوان کردند پیر محمد خان قصد سرکشی دارد. نادر شاه هم این گفته را که با توجه به طولانی شدن مدت حضور پیر محمد خان در بلوچستان منطقی به نظر می رسید، پذیرفت و فرمان قتل او را صادر کرد. در پی آن پیر محمد خان به دست خوانین و فرماندهانی که همراهش بودند در سال 1150 ه. ق کشته شد. همسرش که دختری گرجی بود جسد او را روانه مشهد کرد تا در حرم امام رضا علیه السلام دفن شود. (1)

هنگامی که جسد او را به نزد نادر آوردند «افسون بی شمار کشید، دانست که به سخنان اهل غرض خرمین حیات آن نامدار را به باد فنا داده است». (2) این امر ممکن است واقعیت داشته باشد چرا که پیر محمد خان همان طور که گفته شد به علت داشتن توانایی های زیاد مورد حسد اطرافیان بود و به قول محمد جعفر بیگ دهباشی «پیر محمد خان مردی مردانه و شیرینی فرزانه بود به نحوی که کاری را که شاه به او واگذار می کرد با نهایت دقت انجام می داد به همین دلیل خوانین و سرکردگان از راه حسد او را شهرت به سرکشی دادند.» (3)

اسماعیل رضایی

(150)

مروی- پدر محمد کاظم

(-1149 ه. ق)

مروی، پدر محمد کاظم، مؤلف عالم آرای نادری.

ص: 455

1- (1) - محمد کاظم مروی: پیشین 527/2 - 528

2- (2) - همان 528/2

3- (3) - همان 516/2

نام این فرد مشخص نیست فقط شرح حال مختصری از او در لابلای مطالب کتاب «نامه عالم آرای نادری» که توسط فرزندش محمد کاظم تألیف شده است؛ یافت می شود. او یکی از روایان حوادث برای فرزندش بوده است و مشاهداتش را در دستگاه نادر افشار و برادرش ابراهیم خان ظهیر الدوله به طور مستقیم نقل کرده و محمد کاظم در اثر خویش درج نموده است.

او در اواخر عهد صفوی در حدود 1129 ه. ق وارد خدمات دیوانی شد و در لشکرکشی نادر به هرات در 1141 ه. ق شرکت داشت. (1) در 1145 ه. ق به دستور نادر مأمور شد محلی را که منتسب به مزار سادات بود، در قاین بازسازی کند. (2) در سال 1147 که ابراهیم خان ظهیر الدوله سد مرو را تعمیر کرد، پدر محمد کاظم یکی از دست اندرکاران این کار بود که کار را به پایان رساند و برای دادن گزارش آن به نزد نادر در ناحیه آذربایجان رفت. او در «گوگجه بیلاق» به اردو پیوست و بعد از دادن گزارش مبلغی پول و خلعت دریافت کرد. (3)

در 1148 ه. ق او به همراه ابراهیم خان ظهیر الدوله در دشت مغان حضور یافت و بعد از پایان مراسم تاجگذاری نادر شاه، که ابراهیم خان حاکم آذربایجان شد، در خدمت او باقی ماند و به تدریج در ردیف نزدیکان او قرار گرفت. بعد از چند ماه همسر ظهیر الدوله که دختر سلیمان شاه صفوی بود، فوت کرد و او به همراه عده ای مأمور شد جسد او را برای دفن در حرم رضوی به مشهد آورند. (4) او بعد از انجام مأموریت در برگشت از مشهد، محمد کاظم را نیز با خود به آذربایجان برد و در دستگاه ابراهیم خان وارد نمود.

بعد از آن مأمور شد که خانوارهای «کوزه کلانی و شمس الدین لو» را که در

ص: 456

1- (1) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 99/1

2- (2) - همان 208/1

3- (3) - همان 435/1

4- (4) - همان 651/1

نواحی گنجه و قراباغ متفرق بودند جمع آوری کرده و به موطن اصلی شان، خلخال، برگرداند. بعد از انجام کار به تبریز رفت و ابراهیم خان به او دستور داد که برای حرکت به سوی خراسان آماده شود؛ ولی به ناگاه دچار مرض ناشناخته ای شد و بعد از چند روز فوت کرد. در همین زمان طاعون وحشتناکی در آذربایجان شیوع پیدا کرده بود اما به گفته فرزندش او به این بیماری دچار نشد. (1)

محمد کاظم قصد داشت جسد پدرش را به مشهد بیاورد اما به علت گرمی هوا مدتی آن را در امامزاده ای به امانت گذاشت. در سال 1151 ه.ق نادر شاه دستور داد که مروی ها در هر جا که هستند باید برای آباد کردن مرو به این شهر برگردند. محمد کاظم هم به همراه دیگر همشهریان خود که در نزد ابراهیم خان بودند روانه مرو شد و جسد پدرش را هم با خود به مشهد آورد و در حرم مطهر دفن کرد. (2)

اسماعیل رضایی

(151)

مرویی-محمد زمان خان

(-1132 ه.ق)

از سرداران برجسته پایان عصر صفوی، چرخچی باشی سپاه خراسان، حاکم مشهد و فراه.

محمد زمان خان مروی احتمالاً در مرو زاده شده است. عنوان «چرخچی باشی» در عصر صفویه به فرمانده پیشقراول لشکر گفته می شد (3) و به طور مسلم محمد زمان خان در زمانی که ما از آن آگاهی نداریم سلسله مراتب پایین نظامی را طی کرده است و عنوان چرخچی باشی خراسان را دریافت کرده است.

همان طور که می دانیم افغانه قندهار در سال های پایانی حکومت شاه سلطان حسین صفوی (از 1121 ه.ق) شورش کردند و حکومت این شهر را میرویس و سپس پسرش محمود افغان

ص: 457

1- (1) - همان 658/2

2- (2) - همان 671/2

3- (3) - لغت نامه دهخدا ذیل "چرخچی باشی"

به دست گرفتند. پس از چندی اسد الله خان و زمان خان ابدالی از آنها جدا شدند و هرات را گرفتند. (1) کوشش های سپاهیان محلی صفوی و نیروهای اعزامی شاه سلطان حسین به جایی نرسید و آنها پیاپی از افغانه شکست خوردند. از جمله سرداران اعزامی، فتحعلی خان ترکمان بود که سال 1129 ه. ق در جنگ با اسد الله خان به قتل رسید. (2) در این بی سروسامانی خراسان، محمد زمان خان مروی که حاکم شهر فراه بود و بر مشهد هم دست یافته بود، دست به اقداماتی زد. او قبل از اینکه سردار جدید صفوی به نام صفی قلی خان ترکستان اغلی مشهور به دیوانه در سال 1132 ه. ق به خراسان بیاید؛ با آگاه شدن از حمله شیرغازی خان والی خوارزم که با بیست هزار از ترکمانان برای غارت خراسان خود را به جام رسانده بود، به سوی او شتافت و با سه هزار نیرو موفق شد که دوسه هزار را کشته یا اسیر نماید. در این هنگام سپاه دولت مرکزی به سرداری صفی قلی به صحنه نبرد رسید و در جنگی شدید نیروهای ایرانی موفق شدند ترکمن ها را شکست دهند. سپاه ایرانی پس از پیروزی به نیشابور رفته و از آنجا روانه مشهد شدند. در مشهد، صفی قلی خان، محمد زمان خان چرخچی باشی را بدون اینکه از او خطایی سر زده باشد به قتل رساند. (3)

هرچند محمد زمان خان گناهی نداشت و به گفته محمد کاظم مروی بدون علت کشته شد (4) اما از آنجا که در پایان دوره صفویه رقابت امرای لشکری و کشوری شدت گرفته بود و هرکدام از سرداران سعی داشت پیروزی ها را به خود نسبت دهد بنابراین آنها همدیگر را تحمل نمی کردند و به زودی یکی دیگری را از میان بر

ص: 458

-
- 1- (1) - میرزا مهدی خان استرآبادی: دره نادره/ 123
  - 2- (2) - میرزا محمد خلیل مرعشی: مجمع التواریخ/ 21-22
  - 3- (3) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری / 1-22-23
  - 4- (4) - همان 23/1

می داشت. در مورد محمد زمان خان هم قضیه به همین ترتیب بود و پیروزی و دلاوری او علیه ترکمانان باعث گردید تا صفی قلی خان نسبت به او حسادت ورزد و وی را به قتل برساند. مؤلف مجمع التواریخ در این باره می نویسد:

پس از اینکه صفی قلی خان از طرف شاه سلطان حسین در رأس سپاهی زیاد و توپخانه به خراسان رسید و در نیشابور از یک ها را شکست داد، روانه مشهد شد. (1) در مشهد پس از پایان زیارت آرامگاه امام علی بن موسی الرضا علیه السلام باقیمانده قنذیل ها، شمعدان ها و عودسوزها و منقل های طلا و نقره را که از غارت فتحعلی خان ترکمان- سردار اعزامی قبلی- برجا مانده بود به تصرف درآورد. همچنین محمد زمان خان، چرخچی باشی خراسان را که کارهایی نمایان کرده بود و در جنگ با ازبک ها تهور و شجاعت بی نظیر نشان داده بود و دلیری وی موجب گرایش مردم به او شده بود و همه وی را شایسته سپهسالاری و اسپهبدی می دانستند از روی حسادت به قتل رساند، بهانه او در این عمل زشت این بود که وی دیرتر به استقبال او شتافته است. (2) از فرزندان محمد زمان خان فقط از محمد سلیم بیگ اطلاع داریم که «نسقچی باشی» ترکستان بود و همراه بهبود خان، سردار نامی نادر شاه، در سرکوبی شورش های اواخر عمر نادر شاه در سال 1159 و 1160 ه.ق در ترکستان و ماوراءالنهر حضور داشت و در دوران نادری، به سرداری رسید. (3)

رجبعلی یحیایی

(152)

مروی-محمد سلیم بیگ

(-1160 ه.ق)

محمد سلیم بیگ فرزند محمد زمان مروی از سرداران نادر شاه افشار.

ص: 459

-
- 1- (1) - میرزا محمد خلیل مرعشی: پیشین / 22-25
  - 2- (2) - همان / 26-27؛ مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد / 213
  - 3- (3) - محمد کاظم مروی: پیشین / 3/1108

محمد کاظم مروی در عالم آرای نادری سعی کرده است او را به عنوان یک شخصیت نظامی مهم معرفی کند ولی در دیگر منابع این دوره نامی از او یافت نمی شود. پدر او محمد زمان خان چرخچی باشی در اواخر عهد صفویان، در منطقه فراه مرو حکومت داشت(1) و در سال 1132 ه.ق به قتل رسید که شرح حال وی پیش از این آمد. از سرگذشت پسرش محمد سلیم بیگ بعد از کشته شدن پدر خبری در دست نیست.

در سال های آخر عمر نادر شاه افشار که در نواحی خوارزم و ترکستان شورش هایی علیه نادر درگرفت، سپاهی برای سرکوبی آن شورش ها روانه شد که فرماندهی آن به عهده شاه قلی خان قاجار و بهبود خان چاپوشی واگذار شد و محمد سلیم بیگ به عنوان یکی از فرماندهان در آن حضور داشت. بعد از فرونشاندن تعدادی از این شورش ها شاه قلی خان به دربار فرا خوانده شد و محمد سلیم بیگ به جای او منصوب شد.(2) شاه قلی خان از وحشت گرفتار شدن در دست غضب نادری از رفتن به نزد شاه خودداری کرد و با همراهی رحیم خان ازبک علیه نادر شاه شورش کرد. در این میان بهبود خان هم که سرداری کل لشکر به عهده او بود به محمد سلیم بیگ و چند تن دیگر بدین شد و آنها را تحت محافظت گرفت؛(3) اما ناچار شد برای مقابله با ازبکان از آنها استفاده کند. در جنگی که بین رحیم خان ازبک و لشکر بهبود خان در بخارا به سال 1160 ه.ق درگرفت، محمد سلیم بیگ مأمور دروازه قراگول شد و در مقابل رحیم خان هم دوسه هزار ازبک روانه آن دروازه کرد، محمد سلیم بیگ که دایم بین نیروهایش در رفت و آمد بود گرفتار گروه ازبک شد و سر او از تن

ص: 460

1- (1) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 1/ 23؛ میرزا محمد خلیل مرعشی: مجمع التواریخ/ 27

2- (2) - محمد کاظم مروی: پیشین 1108/3

3- (3) - همان 1120/3

جدا گردید. روز بعد رحیم خان سر او را به اردوی بهبود خان فرستاد که به همراه جسدش روانه مشهد نمودند و در حرم رضوی دفن گردید. (1)

اسماعیل رضایی

مستشار الملک-مستوفی سبزواری

(153)

مستوفی-علیرضا

(-بعد از 1252 ه.ق)

میرزا علیرضا مستوفی دیوان اعلیٰ فرزند میرزا محمد ابراهیم فرزند میرزا حسن مستوفی از رجال و مشاهیر عصر فتحعلی شاه و احتمالاً محمد شاه قاجار بوده است. از لوح های قبر او و پدرش که در دار الحفاظ حرم مطهر امام رضا علیه السلام نصب بوده و مرحوم سدید السلطنه در سفرنامه اش آورده است چنین استنباط می شود که این خاندان به وارثت سال ها مستوفی دیوان اعلیٰ بوده و امور محاسبات شخص شاه و یا دربار سلطنتی را به عهده داشته اند.

میرزا علیرضا نیز در سال 1252 ه.ق پس از فوت پدر به این منصب تعیین شد و پس از مدتی درگذشت. جنازه او را به مشهد مقدس منتقل کردند و در دار الحفاظ مجاور پدر به خاک سپردند. (2)

ابراهیم زنگنه

(154)

مستوفی-محمد ابراهیم

(-1252 ه.ق)

گرچه در کتب رجالی شرح احوال مدونی از وی به دست نیامد ولی از نوشته لوح مرقد او که در دار الحفاظ مبارکه حرم مطهر امام رضا علیه السلام نصب بوده و محمد علی خان سدید السلطنه عین آن را در سفرنامه اش آورده است چنین استنباط می شود که میرزا محمد ابراهیم مستوفی دیوان اعلیٰ فرزند

ص: 461

1- (1) - همان 1124/3

2- (2) - محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/218-219

میرزا حسن مستوفی از رجال و مشاهیر درباری عصر فتحعلی شاه قاجار بوده است که سال‌ها بالوراثه امور محاسبات خاصه شاه را به عهده داشته و از افراد مورد اعتماد خاندان قاجار بوده است.

او در سال 1252 ه.ق درگذشت و جنازه اش را به مشهد حمل کردند و در دار الحفاظ حرم مطهر حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام دفن نمودند. پس از او پسرش میرزا علیرضا مستوفی به جای پدر تعیین گردید و در سال‌های بعد در پهلویش مدفون شد. (1)

ابراهیم زنگنه

(155)

مستوفی - محمد حسین

(1321-1236 ه.ق)

میرزا محمد حسین مستوفی به این علت که در ابتدا و اوایل کودکی از غلام بچه‌های کامران میرزا حاکم هرات بود، به «بچه» معروف گردید. نامبرده در سال 1236 ه.ق متولد و در سال 1272 ه.ق مستوفی هرات بود. در این (به تصویر صفحه مراجعه شود) سال که سلطان مراد میرزا حسام السلطنه مأمور فتح هرات گردید، میرزا محمد حسین مستوفی و سایر رؤسای اهل تشیع خدمات شایانی نسبت به دولت ایران نمودند و موجب سهولت فتح هرات برای دولت ایران شدند. به دلیل فشارهای انگلیس، حسام السلطنه ناکام از هرات به مشهد بازگشت؛ و بزرگان تشیع از ترس کشته شدن با حسام السلطنه به ایران آمدند و دیگر بازنگشتند؛ از آن جمله یکی همین میرزا محمد حسین مستوفی بود که

ص: 462

دولت ایران در حق او مواجب و مستمری معین نمود و املا-کی را به تیول او داد. او چندی هم وزیر خراسان (پیشکار دارایی) شد و در خراسان با اسم و رسم گردید. (1) سر انجام در 27 ذی حجه سال 1321 ه. ق در سن هشتاد و پنج سالگی در مشهد درگذشت و در دار الحفاظ پایین پای مبارک نزدیک درب ممر کشیک خانه خدام به خاک سپرده شد. (2)

اعقاب محمد حسین مستوفی نام خانوادگی مسعودی خراسانی را برای خود انتخاب نموده اند. از اعقاب وی می توان از شجاع الایاله یاد کرد که فرزند میرزا مسعود خان پسر میرزا محمد حسین مستوفی بوده است. وی در هفت دوره مجلس شورای ملی از سوی مردم خراسان به نمایندگی انتخاب شد و یک دوره نیز نماینده مجلس سنا گردید و در سن هشتادسالگی به سال 1334 ه. ش در مشهد درگذشت. (3)

سید حسن حسینی

(156)

مستوفی سبزواری-

میرزا محمد رضا

(ح 1241-1308 ه. ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) از دولتمردان بلندپایه روزگار ناصر الدین شاه قاجار و پیشکار (وزیر) خراسان؛ بانی مدرسه مستشاری و سقاخانه طلایی در صحن نو حرم

ص: 463

1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 238/5

2- (2) - مرکز اسناد آستان قدس رضوی: سند شماره 119026

3- (3) - کریم سلیمانی: القاب رجال دوره قاجاریه/86؛ مهدی بامداد: پیشین/239

حاج میرزا محمد رضا فرزند محمد ابراهیم سبزواری است که (1) از تاریخ تولد و دوران جوانی او اطلاع چندانی در دست نیست. اما مسلم است که وی در مکتب خانه و نظام سنتی آموزش های لازم را برای ورود به کارهای دولتی فراگرفته است. بنا به نوشته مهدی بامداد پیشرفت او از سال 1273 ه.ق با انتصاب وی به شغل «استیفا و سررشته داری کل مالیات خراسان» (منصبی معادل ریاست حسابداری و دارایی) آغاز گردید. (2)

در سال 1276 ه.ق رسماً به پیشکاری حاکم خراسان (معاونت حاکم) برگزیده شد. وی که در این هنگام لقب مستشار الدوله داشت در 1284 ه.ق عنوان مستشار الملک یافت؛ همچنین در 1286 ه.ق که حمزه میرزا حشمت الدوله برای بار سوم به عنوان حکمران خراسان برگزیده شد، محمد رضا مستوفی مأمور شد تا پیشکار و معاون او در این منطقه باشد. (3) او این سمت را در دوره والیان بعدی خراسان از جمله محمد تقی میرزا رکن الدوله (بار اول 1293 تا شوال 1298 ه.ق و بار دوم از ذی حجه 1298 تا جمادی الثانی 1300 ه.ق و بار سوم 1304 تا 1308 ه.ق) حفظ کرد. (4) بی تردید یکی از دلایل ماندگاری وی قابلیت های او در هدایت و راهنمایی والی جوان قاجاری بوده است. در سال 1300 ه.ق که ناصر الدین شاه به خراسان آمد وی به همراه رکن الدوله به استقبال شاه شتافت و شرح خدمات و ملاقات های او با پادشاه و همراهانش در صفحات متعدد روزنامه سفر خراسان قهرمان میرزا آمده است. حسن خدمتگزاری او به شاه باعث شد در همین سفر به جای لقب مستشار الملک و پیشکار مملکت

ص: 464

1- (1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 404/3

2- (2) - همان جا

3- (3) - همان جا

4- (4) - همان 312/3-315

او در هنگام اقامت شاه در مشهد در جلسات بلندپایگان دولتی به ویژه در جلساتی که درباره امور مالی برگزار می شد، شرکت داشت. از جمله در تاریخ 29 شوال در جلسه ای که برای تصمیم گیری در مورد جمع و خرج آستان قدس حضرت رضا علیه السلام با حضور تنی چند از صاحب منصبان آستان قدس و دولتمردان برگزار شد شرکت جست.(3) وی تا سبزوار در اردوی شاه به سوی تهران حرکت کرد و در آنجا ناصر الدین شاه به وی دستور داد که تا تهران در رکاب شاه باشد؛ در حالی که هیچ کس نمی دانست آیا مورد توجه شاه واقع شده است یا مورد غضب.(4) اما وقایع بعدی و ارتقای او نشان داد که شاه به توانایی های او بیشتر پی برده است. از جمله در 14 ذی قعدة 1300 ه.ق شاه به او اسبی اعطا کرد.(5)

در تهران حتی او را به عضویت دارالشوری کبری برگزید؛ اما کمی بعد وی رهسپار خراسان شد و پیشکاری و وزارت را دوباره به دست گرفت. چون در سال 1301 ه.ق عبد الوهاب خان، آصف الدوله شیرازی به سمت استانداری خراسان به مشهد آمد به جای وی شفیع خان گرگانی را به وزارت خراسان انتخاب کرد؛ زیرا عبد الوهاب خان، مؤتمن السلطنه را آدمی متقلب می دانست.(6) محمد رضا مستوفی مجبور شد دوباره راهی تهران شود.(7) اما او نیز در مقابل بیکار نماند و خود و عواملی که داشت دست به تخریب عبد الوهاب خان زدند.(8) با

ص: 465

1- (1) - محمد تقی رکن الدوله: سفرنامه/47

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/252؛ میرزا قهرمان امین لشکر: روزنامه سفر خراسان/168

3- (3) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/169

4- (4) - همان/195، 199

5- (5) - همان/202

6- (6) - عبد الحسین نوایی: اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله/43

7- (7) - مهدی بامداد: پیشین/3/405

8- (8) - عبد الحسین نوایی: پیشین/194، 196

اقامت او در تهران چون احتمال می رفت که شاه او را به وزارت اعظمی خود برگزیند، رقبا دست به کار شدند و شایعه پیوستن او و برادرش میرزا علیرضا را به فرقه بابیه منتشر کردند و همین موضوع باعث تنفر مردم از وی و بازماندن او از رسیدن به مقامات بالا گردید. اما در عین حال شاه او را که عضو دارالشوری دولتی بود به حکومت کاشان نیز برگزید. (1)

وی در سال 1303 ه.ق نیز عنوان «جناب» از سوی شاه دریافت کرد و در تهران بود. در ذی حجه سال 1304 ه.ق ناصر الدین شاه که برای بار سوم حکومت خراسان را به رکن الدوله داد بار دیگر محمد رضا مستوفی را به پیشکاری و وزارت وی برگزید و روانه خراسان کرد. (2) مؤتمن السلطنه تا سال 1308 ه.ق در این سمت بود؛ تا اینکه اوایل ربیع الثانی همین سال در پی استفاده معجونی نیروزا در حدود 67 سالگی درگذشت (3) و در مقبره ای که خود از سال 1299 ه.ق در دار السیاده ساخته بود مدفون گشت. (4)

محمد رضا مستوفی از افراد متمول خراسان به حساب می آمد و خود و خانواده اش از ثروت و مکنت برخوردار بودند که در سفرنامه رکن الدوله به بعضی از املاک آنها اشاره شده است. (5) اعتماد السلطنه نیز در هنگامی که از مرگ او خبر می دهد می نویسد:

«بسیار آدم قابل بامکنتی بود.» (6) محمد رضا مستوفی از خود آثاری به یادگار گذاشت که می تواند نشان از مکنت و علاقه او به آبادانی باشد. افضل الملک

ص: 466

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 405/3

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/514؛ مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/395

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/724؛ محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/216

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 513-512/2

5- (5) - محمد تقی رکن الدوله: پیشین/127-128

6- (6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/724

که در 1330 ه.ق به سوی مشهد می آمد در بین راه سبزوار به نیشابور در محلی به نام شوراب از کاروانسرای بزرگ و خوبی که مؤتمن السلطنه در سی سال قبل از آن ساخته بود یاد می کند و خود او را چنین توصیف می کند: «مرحوم حاجی میرزا محمد رضا مؤتمن السلطنه خراسانی وزیر مستقل و مستبد خراسان که در بزرگی و حشمت یگانه دوران بود.» (1) تاریخ ساخت این کاروانسرا را قهرمان میرزا 1285 ه.ق ثبت کرده است. (2) مستوفی در مشهد نیز مدرسه مستشار را در ضلع شمالی صحن کهنه حضرت رضا علیه السلام و آب انباری در بازار سرشور ساخت که این آب انبار به حوض چهل پایه یا چهل زینه مشهور بود. (3) وی املاکی را بر مقبره خود وقف کرد که شرح آن در شمس الشموس آمده و عبارت بود از حوض بالا، مزرعه کاریز سفید، مزرعه زمان آباد که درآمد آن پس از کسر سهم متولی و ناظر موقوفه به مصرف حفاظ صنفه جنوب غربی دار السیاده اختصاص داشت. (4) مؤتمن السلطنه همچنین «سنگ های ازاره منبت کاری رواق های حرم را اهدا کرده و سقاخانه طلائی مشابه سقاخانه صحن کهنه در صحن نو ساخته است.» (5)

مستوفی پسری به نام شیخ مرتضی داشت که در سال 1306 ه.ق فوت کرده و در دار الحفظ حرم به خاک سپرده شده است. (6) از نوادگان مؤتمن السلطنه غلامحسین کسرابی مدت ها به عنوان رئیس اداره بازرسی در آستان قدس خدمت کرد و در سال 1353 ه.ق به معاونت ریاست اماکن متبرکه آستان قدس منصوب شد. (7) مؤتمن السلطنه از نظر سیاسی متهم به طرفداری از روس ها بوده است به همین علت کمی

ص: 467

1- (1) - غلامحسین خان افضل الملک: سفرنامه خراسان و کرمان/46

2- (2) - میرزا قهرمان امین لشکر: پیشین/190

3- (3) - مهدی بامداد: پیشین/404/3

4- (4) - محمد احتشام کاویانیا: شمس الشموس/530-531

5- (5) - همان جا

6- (6) - محمد علی سدید السلطنه: سفرنامه/218

7- (7) - محمد احتشام کاویانیا: پیشین/588

قبل از فوت و در پی دیدار لرد کرزن با رکن الدوله در سال 1308 از کار برکنار شد.⁽¹⁾

رجبعلی یحیایی

(157)

مستوفی شیرازی-میرزا شفیع

(1300-1230 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) میرزا شفیع مستوفی شیرازی فرزند میرزا اشرف مستوفی شیرازی در سال 1230 ه.ق در شیراز متولد گشت، برخی منابع تولد وی را 1232 ه.ق نقل کرده اند.⁽²⁾ وی تحصیلات خود را در شیراز به پایان رساند.⁽³⁾ در سال 1265 ه.ق در سن 35 سالگی از شیراز به تهران رفت و در دستگاه میرزا آقا خان نوری صدر اعظم وقت ناصر الدین شاه مشغول به کار شد و از منشیان وی گردید.⁽⁴⁾ پس از عزل آقا خان نوری از صدارت در سال 1275 ه.ق میرزا شفیع به منصب استیفا رسید⁽⁵⁾ و از سوی ناصر الدین شاه به خلعت همایونی سرافراز گردید.⁽⁶⁾

گفته شده است که وی به واسطه جاه طلبی و رقابت با میرزا یوسف مستوفی الممالک قصد داشت به وی صدمه ای وارد سازد و در همین راستا

ص: 468

-
- 1- (1) - مهدی سیدی: پیشین/401
  - 2- (2) - عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 4/ 557
  - 3- (3) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 5/ 117
  - 4- (4) - همان جا؛ عزیز الله عطاردی: پیشین 4/ 557
  - 5- (5) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 3/ 1811
  - 6- (6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآة البلدان 3/ 1317

گزارش مفصلی تهیه و به ناصر الدین شاه داد و در آن گزارش مبالغی را که مستوفی الممالک در سال از مالیه و غیره برای خود استفاده می کرد به صورت ریز گزارش داد. ناصر الدین شاه وقتی گزارش او را خواند حاجب الدوله خود را احضار و دستور دستگیری او را داد و سپس وی را نزد مستوفی الممالک فرستاد تا هرگونه که صلاح بداند تنبیه نماید تا دوباره از این فضولی ها نکند. مستوفی گزارش را خواند و بعد به مأمورین گفت بسیار خوب یقه اش را ول کنید و بروید. پس از رفتن مأمورین، مستوفی الممالک او را در پهلوی خود نشانید و خیلی از او دلجویی نمود و بعد شرحی به شاه عرض کرد که میرزا شفیع به کار سابق خودش مشغول باشد و مبلغی هم پیشنهاد کرد که بر حقوقش اضافه گردد و شاه هم پیشنهاد مستوفی الممالک را پذیرفت. (1)

در سال 1285 ه. ق. میرزا شفیع که منشی وزارت خارجه بود به اعطای یک قلعه نشان سرهنگی درجه اول با حمایل آن مفتخر شد. (2) در اواخر عمر سمت مستوفی فارس و برات نویس ارباب قلم و تفنگداران شاه را عهده دار بود و به همین مناسبت در سال 1300 ه. ق. که ناصر الدین شاه برای بار دوم به خراسان سفر نمود وی نیز هم سفر شاه بود. (3) در 24 شوال 1300 ه. ق. حاجی میرزا شفیع مستوفی شیرازی چهار ساعت به غروب مانده در سن هفتادسالگی به دلیل بیماری اسهال فوت کرد و در حرم مطهر در کنار قبر قوام دفن گردید. (4) در فرهنگ خراسان فوت وی 1301 ه. ق. آمده است. (5) وی

ص: 469

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 489/4

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین 1588/3

3- (3) - میرزا قهرمان امین لشکر: روزنامه سفر خراسان/163

4- (4) - همان جا؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/251؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 522/2

5- (5) - عزیز الله عطاردی: پیشین 558/4

بدون فرزند بود و شغلش پس از مرگ او به میرزا محمود گرگانی معروف به وزیر محول گردید. (1)

علی جان سکندری

(158)

مشهدی-یوسف

(-1010 ه.ق)

میرزا یوسف خان رضوی مشهدی و به قولی یوسف دهلوی (2) از سادات رضوی و از نقبا و امرای پنج هزاری (یکی از مناصب نظامی) دوره جلال الدین اکبر، شاه هند (1014-963 ه.ق).

میرزا یوسف خان در خدمت جلال الدین اکبر شاه ترقی نمود و از اعتبار ویژه ای برخوردار گشت و در سال 996 ه.ق حکومت کشمیر و در سال 1004 ه.ق گجرات را به تیول گرفت.

در 1005 ه.ق به اتالیقی (اتبکی) شاهزاده مراد بن اکبر منصوب گردید و اکبر شاه دختر عمه خود را به عقد وی درآورد. (3)

وی مردی دانش دوست و ادب پرور بود چنان که برخی از شاعران از جمله، الفتی عراقی (زنده 1014 ه.ق)، کفری تربتی (1017 ه.ق) و نوعی خوششانی (1019 ه.ق) در ملازمت او به سر می بردند. (4)

او عاقبت در سال 1010 ه.ق در صوبه دکن و به قولی در جالناپور از مضافات دکن درگذشت و جنازه اش را به مشهد آوردند. (5) از جمله اشعار میرزا یوسف رباعی زیر است که در رثای مولانا عرفی شیرازی سروده است.

عرفی، رفتی به دوست پیوستی تو وز کشمکش زمانه و ارستی تو

فردا غم دوست، مایه دست تهیست خوش باش کزین مایه قوی دستی تو (6)

از وی فرزندان زیادی باقی ماند از

ص: 470

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 117/5

2- (2) - ع. خیام پور: فرهنگ سخنوران/660؛ احمد گلچین معانی، کاروان هند 1557/2

3- (3) - همان

4- (4) - همان 1473، 1164/2، 85/1

5- (5) - همان 1557/2

6- (6) - همان 1558/2

جمله صفدر خان که توسط جهانگیر پادشاه به مرتبه امارت رسید و (1) مدت دو سال (1022-1024 ه.ق) حاکم کشمیر بود و در زمان شاه جهان مخاطب به صف شکن خان شد و منصب دو هزار پانصدی را به دست آورد و در سال 1055 ه.ق درگذشت. (2)

محمد جواد هوشیار

(159)

مشیر الدوله قزوینی -

میرزا یحیی خان

(1309-1247 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) از دولتمردان دوره ناصر الدین شاه قاجار و برادر میرزا حسین خان سپهسالار.

میرزا یحیی خان سومین فرزند نبی خان امیر دیوان و نواده عابدین بیگ قزوینی است که اجداد او ریشه در علی آباد مازندران داشته اند. پدر بزرگش عابدین بیگ دلاک قزوینی به نوکری شاهزاده علینقی میرزا رکن الدوله حاکم قزوین پرداخت و اموال اندکی اندوخت. پسرش میرزا نبی خان هم که فردی زیرک بود در خدمت آن شاهزاده ترقی کرد و سواد آموخت و در زمان صدارت حاجی میرزا آقاسی (1251-1264 ه.ق) امیر دیوان خانه عدلیه شد.

در سال 1256 ه.ق به حکومت فارس و اصفهان رسید؛ اما در حالی که سال 1267 ه.ق درگذشت که صد هزار تومان مقروض بود و فرزندان او به سختی روزگار می گذرانیدند. (3)

ص: 471

1- (1) - همان جا

2- (2) - همان 22/1

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/260-263؛ مسعود میرزا ظل

میرزا یحیی در سال 1247 ه.ق در قزوین پا به عرصه حیات نهاد و پس از تحصیلات ابتدایی، پدرش او را با برادر بزرگترش میرزا حسین خان به اروپا فرستاد. یحیی خان پس از بازگشت برادرش به ایران، در پاریس ماند و زبان فرانسه را تکمیل نمود. با بازگشت به ایران در سال 1272 ه.ق ابتدا مترجم وزارت امور خارجه شد و سپس به نیابت سفارت ایران در پترزبورگ روسیه انتخاب گردید. (1) از همین زمان بود که تحت تأثیر روس ها قرار گرفت و به آنها متمایل شد. (2)

یحیی خان از 1273 تا 1275 ه.ق آجودان مخصوص میرزا آقا خان نوری صدر اعظم ناصر الدین شاه (1264-1275 ه.ق) بود و چون در 1275 ه.ق ناصر الدین شاه، میرزا آقا خان را از صدارت عزل کرد، یحیی خان آجودان مترجم شخص شاه شد و به نظر می رسد این سمت را سال ها همراه با مشاغل دیگر داشته است چون در سال 1286 ه.ق که همراه ناصر الدین شاه به مشهد سفر کرده است از او به عنوان «یحیی خان آجودان مخصوص و تحویلدار صرف جیب همایون» یاد شده است. (3) در 1276 ه.ق که برادرش میرزا حسین خان به عنوان وزیر مختار ایران در عثمانی رهسپار آن کشور شد وی نیز در مأموریتی ویژه به استانبول رفت و نشان های دربار عثمانی را برای شاه و شاهزادگان و اعیان ایران آورد. (4)

در 1278 ه.ق مأمور رساندن فرمان ولایتعهدی مظفر الدین شاه شد و حکم و خلعت او را به تبریز برد. (5)

ص: 472

1- (1) - رجال دوره ناصری/36-37؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 440/4

2- (2) - جرج.ن. لرد کرزن: ایران و قضیه ایران 561/1

3- (3) - علینقی حکیم الممالک: روزنامه سفر خراسان/15

4- (4) - رجال دوره ناصری/37

5- (5) - نادر میرزا قاجار: تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز/182، 281

در 1282 ه.ق تحویلدار پول مصرفی شاه شد. (1) در سال 1284 ه.ق لقب معتمد الملک به او داده شد و در اواخر همین سال با خواهر تنی شاه یعنی عزت الدوله که پس از امیر کبیر دو شوهر دیگر کرده بود ازدواج نمود (2) و خود را به خانواده شاه نزدیک تر ساخت.

در سال 1286 ه.ق به عنوان آجودان مخصوص شاه به خراسان آمد و در طی سفر روزنامه فرانسوی را که حکیم طولوزان یا خود وی می خواندند وی برای شاه ترجمه می کرد. (3) در سال 1288 ه.ق پس از آنکه برادرش میرزا حسین خان سپهسالار از ترکیه به ایران بازگشت و وزیر دادگستری شد، وی هم به حکومت عراق عجم رسید و خوزستان و بروجرد هم کمی بعد به آن اضافه شد. اما بزودی به دربار فرا خوانده شد و وزیر مخصوص دربار شد.

در سال 1290 ه.ق که برادرش به سپهسالاری و وزارت اعظمی رسید و شاه را به سفر اروپا برد، یحیی خان در شمار هم سفران شاه به اروپا رفت. در 1291 ه.ق حکومت یزد به او سپرده شد و در سال 1292 ه.ق به عنوان حاکم فارس برگزیده شد و به جای حسام السلطنه عازم شد او ابتدا به اصفهان رفت و ظل السلطان علی رغم دشمنی شدیدی که با او و برادرش داشت به دستور ناصر الدین شاه آنچه وی لازم داشت تدارک دید. اما در فارس بیش از شش هفت ماه حکومت نکرد چون میرزا ابو الحسن خان مشیر الملک شیرازی که وزیر فارس بود بر همه کارها مسلط بود. (4)

پس از عزل از حکومت فارس و بازگشت به تهران تا 1294 ه.ق که به حکومت مازندران فرستاده شد شغل مهمی نداشت. در سال 1295 ه.ق که برادرش میرزا حسین خان سپهسالار

ص: 473

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 4/441

2- (2) - مسعود میرزا ظل السلطنه: پیشین / 198؛ رجال دوره ناصری / 37

3- (3) - علینقی حکیم الممالک: پیشین / 27، 378

4- (4) - مسعود میرزا ظل السلطان: پیشین / 234-235

دوباره شاه را به سفر دوم اروپا می برد وی را به جای خود سرپرست وزارت امور خارجه و سپهسالار نیروی نظامی در تهران نمود. (1) در سال 1297 ه. ق وزیر بنایی دیوان اعلی شد. در سال بعد و پس از اینکه سپهسالار در مشهد در گذشت، یحیی خان به مشیر الدوله ملقب شد و وزارت دادگستری به وی سپرده شد. در سال 1301 ه. ق ناصر الدین شاه وی را به جهت اینکه شوهر خواهرش بود و با دستگاه سلطنتی ایران مربوط بود برای تبریک جشن بلوغ ولیعهد روسیه با تشریفات تمام به دربار پترزبورگ فرستاد و در همین سفر لقب «جناب اشرف» یافت. یحیی خان که برخلاف میل شاه و برخی درباریان دوست داشت به جای برادر درگذشته اش وزیر خارجه ایران شود خود را بسیار به روس ها نزدیک کرد و چون میرزا سعید خان مؤتمن الملک وزیر امور خارجه نیز در همان ایام فوت کرده بود (1301 ه. ق) روس ها برای به وزارت رساندن او سعی فراوان کردند اما انگلیسی ها به شدت با این مسأله مخالفت می کردند و شاه را وادار کردند که محمود خان ناصر الملک قراگوزلو را که قبلا در لندن سفیر بود به وزارت خارجه منصوب نماید. البته ظل السلطان هم که با یحیی خان دشمنی داشت در این کار نقش بازی کرد. (2)

یحیی خان چون به منصب وزارت خارجه منصوب نشد به عنوان اعتراض یا ناراحتی از مقام وزارت دادگستری استعفا داد. (3)

در ایامی که خراسان دچار آشوب بود و مردم مشهد علیه آصف الدوله شیرازی قیام کرده بودند؛ شاه می خواست یحیی خان مشیر الدوله را به خراسان بفرستد و خبر آن شایع شد، اما چون انگلیسی ها موافق با انتصاب کسی که طرفدار روس ها باشد نبودند

ص: 474

1- (1) - رجال دوره ناصری/ 40-41؛ مهدی بامداد: پیشین 445/4

2- (2) - رجال دوره ناصری/ 41-42

3- (3) - س. ج. و بنجامین: ایران و ایرانیان عصر ناصر الدین شاه/ 173

شاه را وادار کردند ناصر الملک را که طرفدار سیاست آنها بود به حکومت خراسان بفرستد. (1) یحیی خان بالاخره در سال 1303 ه.ق با رفتن ناصر الملک به خراسان موفق شد مقام وزارت امور خارجه را از آن خود کند و تا سال 1305 ه.ق در این مقام باقی بماند. (2) بنجامین، اولین سفیر امریکا در ایران، در همین رابطه می نویسد:

«انگلستان باید برای حفظ منافع خود مراقب روسیه و در سیاست های خود مقاوم و استوار باشد اما انتصاب یحیی خان مشیر الدوله به وزارت خارجه نشان داد که انگلستان در ایران دچار خواب سیاسی شده است.» (3) او آخر سال 1304 ه.ق فرار محمد ایوب خان افغانی فرزند شیر علی خان که در تهران نگهداری می شد و پدرش سالها با انگلیسی ها جنگیده بود باعث شد انگلیسی ها بی اعتمادی خود را نسبت به او ابراز دارند و از شاه بخواهند یحیی خان را برکنار کند (1305 ه.ق). (4)

گرچه یحیی خان خانه نشین شد اما از جاه طلبی دست نکشید و هرچه بیشتر خود را به روس ها نزدیک ساخت و وزیر مختار روس پرنس دالگورکی برای رسیدن دوباره وی به وزارت امور خارجه یا حکومت خراسان سعی فراوان نمود هرچند انگلیس، شاه و امین السلطان به آن انتصاب راضی نبودند اما چون مجبور بودند روس ها را از خود راضی نگه دارند یحیی خان را دوباره به وزارت عدلیه گماشتند و وزارت تجارت را هم به او دادند (5) که این دو شغل را تا هنگام مرگ در اختیار داشت.

یحیی خان بر اثر مریضی ذات الریه در جمادی الآخر سال 1309 ه.ق و در حالی که 62 سال از عمرش می گذشت فوت کرد، جسد او را از تهران به مشهد منتقل و در کنار آرامگاه برادرش میرزا حسین خان سپهسالار در دار السعاده به

ص: 475

1- (1) - مهدی بامداد: پیشین 58/4

2- (2) - رجال دوره ناصری/44

3- (3) - س.ج.و. بنجامین: پیشین/362

4- (4) - جرج.ن. کرزن: پیشین 561/1

5- (5) - رجال دوره ناصری/46

از خصوصیات اخلاقی مشیر الدوله باید به چند نمونه اشاره کرد. اولین مورد آن مقام دوستی بود که او سعی می کرد به هر طریقی که باشد به آن برسد و در این راه بیشتر متوسل به روس ها می شد و چون در عهد قاجار مردان سیاسی با توسل به انگلیس یا روس خود را به مناصب مختلف می رساندند وی نیز همان طور که در بالا آمد به روس ها پیوست و البته حافظ منافع آنها در ایران نیز بود. دومین خصوصیت او دست و دلبازی و ولخرجی بیش از حد بود که در کتاب های نویسندگان داخلی و خارجی دوره قاجار انعکاس زیادی یافته است. لرد کرزن می نویسد: «در موقع مسافرتم پسر ارشد او با یکی از دختران ولیعهد ازدواج کرد و مشیر الدوله چندین میهمانی بزرگ بر پا کرد. یک روز وزراء، روزی نمایندگان خارجی، روزی درویش و فقرا و روزی دیگر علمای تهران را به میهمانی دعوت کرد و خیابان های وسیع و میدان بزرگ شهر را چراغانی کردند. او از همه وزرا اروپایی منش تر و به واسطه همین ولخرجی ها مقروض بود.» (2) بنجامین نیز که از میهمانی های پرزرق و برق او بی بهره نبوده است می نویسد: «ویلاي خارج از شهر او که در حدود یک میلیون دلار خرج آن شده است به میهمانی های رسمی او اختصاص دارد. منزل مسکونی شخصی او هم که در مرکز تهران است به لحاظ شکوه و تجمل و اشیاء عتیقه و هنری آن دست کمی از ویلاي خارج از شهرش ندارد. این زندگی پرخرج او را مقروض کرد.» (3) لذا میرزا یحیی خان برای ادای قرض های خود از رشوه گیری و یا واگذاری بسیاری از منافع ملی به بیگانگان چشم نمی پوشید. از جمله در زمان حضور بنجامین در تهران شایع شده بود که وی رشوه کلانی به صورت وام از روس ها دریافت داشته است. (4) نیز در سال 1306 ه.ق که انگلیسی ها درصدد

ص: 476

1- (1) - همان/47؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/277؛ محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/214

2- (2) - جرج.ن کرزن: پیشین 562/1

3- (3) - س.ج.و. بنجامین: پیشین/175

4- (4) - همان/174

تسلط بیشتر بر مناطق جنوب ایران بودند و سعی داشتند امتیاز راه شوسه ای را در جنوب کشور بگیرند یحیی خان که امتیاز این راه را برای 60 سال از شاه گرفته بود به بانک شاهنشاهی انگلیس فروخت. (1) نیز یحیی خان سعی می کرد خود را شخصی مؤدب و روشنفکر جلوه دهد به همین دلیل او از دید بنجامین و کرزن یکی از باهوش ترین و باشخصیت ترین افراد آن هنگام ایران معرفی شده است. (2) یحیی خان مشیر الدوله فرانسه را به خوبی صحبت می کرده است. (3) و پس از فوت برادرش میرزا حسین خان سپهسالار نظارت موقوفات مسجد و مدرسه سپهسالار به او سپرده شده بود. (4) کرزن می نویسد کار ناتمام بزرگترین مسجد و مدرسه در تهران پس از سپهسالار برعهده یحیی خان قرار گرفت. (5)

از نام بردارترین فرزندان یحیی خان باید به پسر ارشد او میرزا حسن خان اشاره شود که در سال 1299 ه. ق که پدرش ملقب به مشیر الدوله شد لقب قبلی پدرش یعنی معتمد الملک را به وی دادند. وی با قمر السلطنه دختر مظفر الدین شاه قاجار ازدواج کرد و در عروسی او بود که پدرش میهمانی هایی مفصل گرفت. (6) همو بود که پس از فوت پدرش تولیت مدرسه و مسجد سپهسالار را عهده دار شد. (7)

رجبعلی یحیایی

مظفر الدوله - خمسه - ابراهیم خان

ص: 477

-
- 1- (1) - محمد علی مهید: پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران/245
  - 2- (2) - س. ج. و بنجامین: پیشین/174؛ ج. ج. ن. کرزن: پیشین 561/1
  - 3- (3) - ج. ج. ن. کرزن: پیشین 561/1
  - 4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/278
  - 5- (5) - ج. ج. ن. کرزن: پیشین 435/1-436
  - 6- (6) - همان 561/1؛ رجالی دوره ناصری/47؛ مهدی بامداد: پیشین 445/4
  - 7- (7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: پیشین/279؛ میرزا محمد علی حبیب آبادی: مکارم الآثار 1201/4

معاون التجار-محمد حسن

(1273-1330 ه.ق)

حاج محمد حسن معاون التجار از معتمدین و بازرگانان مشهد، در سال 1273 ه.ق متولد شد. از سرگذشت وی اطلاع دقیقی در دست نیست، اما همین قدر معلوم است که در سال 1330 ه.ق که حرم رضوی به وسیله روس ها بمباران شد همراه با برادرش حاجی معین از سران حرکت مردمی بود. پس از سرکوب شورش مردمی، شاهزاده نیر الدوله مسبب این حرکت از جمله معاون التجار، حاجی معین و حاج عبد الرحیم را به ترشیز تبعید کرد. (1)

فوت معاون التجار در اواخر سال 1330 ه.ق در سن پنجاه سالگی واقع شد و پیکرش را در حجره پنجم ضلع شمالی صحن جدید مدفون ساختند.

پس از حاج محمد حسن، برادرش حاجی معین جانشین وی گردید. (2)

باغ حسن خان که وقف بر مدرسه عباس قلی خان می باشد، به وسیله حاج محمد حسن در سال 1323 ه.ق وقف گردید. در هنگام نوشتن سند آن، تولیت مدرسه با بابا خان شاملو بود. (3)

رسول سعیدی زاده

معین الدوله-قاجار-احمد میرزا

مکرم-محمود

(-1353 ه.ق)

محمود مکرم از رجال و مشاهیر متمول و خیر خراسان بود که سال ها در این دیار با نیک نامی و حسن شهرت زندگی کرد، سرانجام در پنجم شهریور ماه 1353 ه.ق در مشهد درگذشت و در دار العزه مدفون گردید او در اواخر عمر مقداری از ثروت خویش را وقف

ص: 478

1- (1) - محمد تقی مدرس رضوی: سالشمار وقایع مشهد/232

2- (2) - تقی بینش "کتیبه های فارسی غرفه های صحن جدید" نامه آستان قدس، ش 36، ص 261-262

3- (3) - عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 154/2

ابراهیم زنگنه

ملک التجار- اصفهانی- ابو القاسم

مؤتمن السلطنه- مستوفی سبزواری

(162)

موسوی- میر سید شریف

(-زنده 975 ه.ق)

کلانتر مشهد مقدس.

در دو موضع نام میر سید شریف در منابع آمده است؛ یکی در آغاز فرمانی که شاه طهماسب اول در سال 967 ه.ق به واسطه اسلام آوردن عیسی خان گرجی به فرزند خود ابراهیم میرزا حاکم مشهد می نویسد و به او دستور می دهد که به میمنت اسلام آوردن عیسی خان در حرم حضرت رضا علیه السلام جشنی بر پا کند. در این فرمان از میر سید شریف موسوی کلانتر به عنوان یکی از سادات و بزرگان مشهد که نامه خطاب به آنها بوده نام برده شده است. (2) از این فرمان که در آن عبارت «امیر شریف موسوی کلانتر» به کار رفته روشن می شود که وی قبل از این تاریخ به کلانتری شهر مشهد برگزیده شده است و از آنجا که کلانترها در گذشته واسطه بین مردم و دولت بوده اند می توان استدلال کرد که وی از بزرگان و افراد مورد اعتماد مردم و حکومت بوده است. در جای دیگر در سال 975 ه.ق از او نام برده شده است که شاه طهماسب او را به همراه میرزا ابو القاسم رضوی به مجلسی که از بزرگان کشور در قزوین تشکیل داده بود فرا خواند. در همین سفر بود که میر سید شریف در قزوین درگذشت و جنازه اش به مشهد آورده شد و به همراه میرزا ابو القاسم رضوی که او نیز در راه مشهد در بسطام درگذشته بود در دار الحفاظ حرم مطهر به خاک سپرده شد. (3)

رجبعلی یحیایی

ص: 479

1- (1) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/344

2- (2) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ/410

3- (3) - همان/990,461؛ مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/119

عباسقلی خان کرد جهان بیگلو معروف به میرپنج (1) یا میرپنجه پسیان (2) و ملقب مؤتمن السلطان از فرماندهان نظامی عصر قاجار. (3)

وی در سال 1266 ه.ق در جریان فتنه سالار، که علیه دولت مرکزی سر به شورش زده بود، به همراهی والی و خوانین خراسان در سرکوبی این فتنه حضور داشت. (4) پس از سرکوبی حسن خان سالار حسام السلطنه والی خراسان در صدد سرکوبی ترکمانان سرخس و آخال و مرو برآمد. و در شعبان سال 1267 ه.ق برای فتح سرخس همراه با سام خان ایلخانی و عباسقلی خان جهان بیگلو که منصب میرپنجگی داشت لشکرکشی کرد. (5) در این جنگ عباسقلی خان میرپنج با پنج فوج تربتی و ترشیزی، 2000 سوار و شش عراده توپ شرکت داشت. (6) پس از جنگ و گریز فراوان بین نیروهای حسام السلطنه و خان خوارزم، سرخس توسط حسام السلطنه فتح شد. (7) و خان خوارزم به جانب خیوق عقب نشینی کرد.

در سال 1267 ه.ق کهندل خان والی قندهار در صدد برآمد که هرات را تسخیر نماید و نواحی اطراف آن را تصرف کرد. حسام السلطنه، سام خان ایلخانی زعفرانلو را با 700 سوار به هرات فرستاد و عباسقلی خان میرپنج را با سه فوج خراسانی و شش عراده توپ و 1000 سواره مأمور کرد که از مشهد کوچ کنند و در دو منزل هرات

ص: 480

1- (1) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ قاجاریه 1211/3

2- (2) - علینقی حکیم الممالک: روزنامه سفر خراسان/194

3- (3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 517/2

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآة البلدان/996-999

5- (5) - محمد تقی خان لسان الملک سپهر: پیشین 1124/3

6- (6) - همان 1123/3

7- (7) - همان 1124/3

اتراق نماید. سام خان ایلخانی که وارد شهر هرات شد با کهندل خان که قصد تسخیر هرات را داشت به جنگ پرداختن و طی نامه ای از عباسقلی خان خواست که به لشکر وی نزدیک تر شود.

کهندل خان چون دریافت که توان تصرف هرات را ندارد به قندهار برگشت و عباسقلی خان میرپنج هم به مشهد بازگشت نمود. (1) در سال 1268 ه. ق حسام السلطنه عباسقلی خان را با سه فوج سرباز و سواره و توپخانه روانه تربت جام نمود تا از آن منطقه حفاظت کند. (2)

از جمله خدمات وی در حرم رضوی آینه کاری مسجد زنانه می باشد. (3) وی در سال 1269 ه. ق بر اثر شیوع بیماری وبا فوت کرد و در محل درب مسجد زنانه در آرامگاهی که برای خود ساخته بود دفن شد. (4)

علی جان سکندری

ص: 481

1- (1) - همان 1139/3

2- (2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 173/3

3- (3) - علینقی حکیم الممالک: پیشین/191

4- (4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 517/2؛ علینقی حکیم الممالک: پیشین/194؛ محمد تقی خان لسان الملک

سپهر: پیشین 1211/3

نایب السلطنه - قاجار - عباس میرزا

(164)

نجد السلطنه -

میرزا صدر الدین

(-زنده 1300 ه.ش)

میرزا صدر الدین خان ملقب به نجد السلطنه فرزند شیخ محمد حسن مجتهد شیرازی از رجال برجسته و مشهور خراسان در اواخر دوره قاجار.

او در دهم خرداد 1300 ه.ش طبق دستور قوام السلطنه به سمت کفالت ایالت خراسان منصوب شد (1) و از وی خواسته شد تا مقدمات آزادی زندانیان سیاسی را فراهم کند. او در هنگام حکومت خود بر خراسان با پشت گرمی قوام السلطنه به عزل و نصب حکام و فروش مناصب مشغول شد؛ از آن جمله سالار نصرت را به سمت حاکم تربت منصوب کرد، شاهزاده مرتضی میرزا حاکم گناباد را به درگز منتقل نمود و همچنین علی رغم افشاگری های روزنامه ها درباره سوءاستفاده های مالی و رفتار مستبدانه عماد الممالک حاکم اسبق ترشیز (کاشمر) به وی اجازه داد تا مجدداً به محل مأموریت خود بازگردد. (2) از اقدامات دیگر او می توان به توقیف روزنامه خراسان و دستگیری سردبیر آن، سید محمد طباطبایی به دلیل اعتراض به «دبوا»، پیشکار مالیه خراسان و خود نجد السلطنه در مورد نحوه انتخاب حکام

ص: 482

1- (1) - کاوه بیات: انقلاب خراسان/267؛ غلامحسین میرزا صالح: جنبش کلنل محمد تقی خان پسیان/61

2- (2) - غلامحسین میرزا صالح: پیشین/67

ولایت خراسان یاد کرد. (1) چند روز پس از شروع حکومت نجد السلطنه در خراسان، کلنل محمد تقی پسیان-که در این زمان حاکم نظامی خراسان بود- بدون مقدمه وی را توقیف، و اداره حکومتی را تصرف کرد. گروهی نیز از طرف کلنل در تلگراف خانه مشهد تحصن کرده به تهران اعلام داشتند نجد السلطنه قادر به حفظ انتظامات نبوده و کسی جز کلنل مورد قبول اهالی مشهد نیست.

ولی تهران با این امر مخالفت کرد و در پی آن کلنل نجد السلطنه را از توقیف خارج و امور حکومتی را مجدداً به وی تفویض کرد. (2)

چندی بعد شب نامه ها و اعلامیه های بی امضاء خطاب به نجد السلطنه کفیل ایالت، مخفیانه منتشر و او را تهدید و ارباب کردند که از امور حکومتی کناره گیری کند. این عملیات و تهدیدات و تحریکاتی که برای تولید اغتشاش در سرتاسر مشهد بروز کرد، باعث شد که نجد السلطنه در تاریخ 9 مرداد 1300 ه. ش دست از کار کشیده و در خانه خود منزوی گردد. (3) پس از وی نجفقلی خان صمصام السلطنه بختیاری به حکومت خراسان فرستاده شد. از قراین چنین برمی آید که نجد السلطنه توانایی چندانی در اداره امور حکومتی خراسان نداشت و چند بار به بهانه بیماری قصد کناره گیری از مقام خود را داشت که با مخالفت تهران مواجه شد. کنسولگری انگلیس در مشهد در گزارش خود راجع به وی چنین می نویسد: «کفیل ایالت پیرمرد ناتوانی است که چندان صلاحیتی برای تصدی این مقام ندارد.» (4) نجد السلطنه از ملاکین بزرگ خراسان به حساب می آمد. او در ربیع الثانی 1336 ه. ق شش دانگ شهر کهنه واقع در جلگه رخ تربت حیدریه را بر آستان قدس وقف کرد و موارد

ص: 483

1- (1) - حسین الهی: روزنامه و روزنامه نگاری در خراسان/143

2- (2) - کاوه بیات: پیشین/267؛ ملک الشعراى بهار: تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران/140-141

3- (3) - حسین الهی: پیشین 151/1

4- (4) - غلامحسین میرزا صالح: پیشین/66

مصرف آن را پس از برداشت مالیات و حق التولیه، جهت روشنایی قهوه خانه حفاظ و وعاظ و تعمیرات مقبره خودش که در صحن عتیق انقلاب حرم مطهر واقع است قرار داده است. (1) علاوه بر این وی مزرعه ای در جلگه رخ تربت وقف مسجد گوهرشاد کرده که تاریخ وقف آن نیز 1336 ه.ق است و در آن وقف نامه نوشته، هرگاه در مسجد گوهرشاد کتابخانه ای تأسیس گردد سالی سی تومان از محل موقوفه او به کتابخانه بدهند. (2)

سید حسن حسینی

(165)

نجفی فردوسی-عزیز الله

(1287-1336 ه.ش)

سید عزیز الله فردوسی بازرسی عالی وزارت کشور و فرزند آیت الله سید عبد الحسین نجفی معروف به «سرکار آقا».

وی در حدود سال 1287 ه.ش در شهر فردوس متولد شد و دوره های مقدماتی و سطح را در فردوس آموخت.

آنگاه در حدود سال های 1304-1305 ه.ش برای تکمیل تحصیلات به مشهد آمد و در مدرسه میرزا جعفر اقامت گزید و از استادان حوزه بهره برد.

فردوسی در سال 1308 ه.ش راهی تهران شد و در مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری) به ادامه تحصیل پرداخت و در ضمن وارد دانشکده حقوق دانشگاه تهران شد که پس از اتمام تحصیل در دانشکده به سال 1315 ه.ش به استخدام وزارت کشور درآمد. او را به خراسان اعزام داشتند و در سمت معاونت فرمانداری مشهد به انجام وظیفه مشغول گردید.

او در سال 1317 یا 1318 ه.ش به همراه امیر شوکت الملک علم استاندار فارس به شیراز رفت و در آنجا ریاست دفتر استانداری را به عهده داشت.

ص: 484

1- (1) - عبد الحمید مولوی: پیش نویس موقوفات آستان قدس رضوی 344/4

2- (2) - عزیز الله عطاردی: تاریخ آستان قدس رضوی 760/2

زمانی که امیر شوکت الملک به وزارت پست و تلگراف رسید؛ وی فرماندار گناباد، کاشمر و تربت حیدریه شد، سپس معاونت استانداری مازندران و بعد سمت مدیرکل انتخابات وزارت کشور را به عهده گرفت و در سمت بازرسی عالی کشور بود که در 16 اردیبهشت ماه 1336 ه.ش درگذشت و در غرفه شمال شرقی صحن انقلاب (عتیق) به خاک سپرده شد.

ابراهیم زنگنه

(166)

ندر محمد خان

(-1060 ه.ق)

ندر محمد خان پادشاه ترکستان زمانی حاکم بلخ و اندخود بود، در سال 1020 ه.ق به اتفاق برادرش امامقلی سلطان حاکم سمرقند بر عمویش محمد خان ازبک پادشاه ماوراءالنهر شورید.

محمد خان ازبک به شاه عباس اول روی آورد و شاه عباس وی را به کمک امرا و حکام خود به وطن بازگردانید. اما بالاخره ندر محمد خان به سلطنت ماوراءالنهر رسید، (1) ولی در سال 1055 ه.ق امرای دولتش با وی مخالفت کردند و او ناچار به مرو گریخت. (2)

علی خان حاکم مرو مراتب را به شاه عباس دوم نوشت و شاه عباس دستور داد او را با احترام بپذیرند. ندر محمد خان به ایران آمد و وارد مشهد شد و مورد استقبال مرتضی قلی خان حاکم مشهد و لشکر خراسان قرار گرفت و با احترام تمام وارد شهر شد. محمد علی بیگ ناظر بیوتات که از طرف شاه به مهمان داری خان تعیین شده بود در همین وقت به مشهد رسید و خدمت ندر محمد خان در آمد. آنگاه ندر محمد خان به اصفهان رفت و از حضور شاه عباس کمک نظامی خواست. شاه او را یاری نمود و سلطنتش را به وی باز

ص: 485

1- (1) - محمد تقی مدرس رضوی: سالشمار وقایع مشهد/93

2- (2) - همان/107

در سال 1060 ه.ق به واسطه مخالفت امرای دولت، دوباره به ایران آمد و به مشهد وارد شد و از آنجا روانه اصفهان گردید ولی در حوالی سبزوار وفات یافت. بنا به وصیتش جسد او را به مشهد حمل کردند و به خاک سپردند. (2)

ابراهیم زنگنه

نصرت الملک- تیموری- علی مراد خان

(167)

نصیری- محمد خان

(1280-1345 ه.ق)

میرزا محمد خان نصیری ملقب به عمید الممالک فرزند حاج میرزا محمد حسین مستوفی سمنانی، سال 1280 ه.ق در سمنان متولد شد. وی تحصیلات ابتدایی خود را مطابق معمول آن زمان در مکتب های قدیم و در نزد اساتید فن آموخت. پدر وی مرحوم میرزا محمد حسین مستوفی در زمان حیات خود دفاتر استیفاء را به کوچک ترین فرزند خود میرزا محمد که جوان فعال و با استعدادی بود تفویض نمود و به همین علت پس از مرگ پدر به طور رسمی عنوان مستوفی سمنان گرفت و به نام میرزا محمد حسین مستوفی معروف گردید. چندی بعد در اثر لیاقت در شغل خود از طرف مظفر الدین شاه به عمید الممالک ملقب شد.

پس از مشروطیت و تغییر سیستم مالیاتی ایران او نیز نام استیفاء خانه سمنان را به اداره مالیه تغییر داد و اولین اداره مالیه سمنان و دامغان را تشکیل داد. خود پیشکاری دارائی ایالت قومس (سمنان) را برعهده گرفت و چندین سال در این سمت باقی بود. (3)

عمید الممالک در دوره حکومت شاهزاده نصرت الله خان امیر اعظم بر

ص: 486

1- (1) - همان جا

2- (2) - همان/ 109

3- (3) - عبد الرفیع حقیقت: تاریخ قومس/ 417-418

ایالت سمنان و دامغان و شاهرود سمت نایب الحکومه را برعهده داشت؛ ولی در اثر اختلاف با امیر اعظم و نارضایتی از رفتار وی به ناچار به تهران عزیمت کرد. پس از کشته شدن امیر اعظم به دست شجاع نظام در شهریور 1295 ه.ش مجددا عمید الممالک به ریاست ممیزی، سمنان و دامغان و شاهرود منصوب شد. پس از اتمام کار ممیزی و انحلال ادارات ممیزی به علت سوابق دولتی و آشنایی با قوام السلطنه که در آن موقع والی خراسان بود، در سال 1335 ه.ش به حکومت قوچان برگزیده شد و سپس به حکومت مشهد و معاونت ایالت خراسان انتخاب گردید. پس از کودتای 1299 ه.ش چون مورد اعتماد کامل مردم سمنان بود، به نمایندگی دوره چهارم قانون گذاری از سمنان و دامغان انتخاب شد. (1) در مرداد 1299 که میرزا حسن مشیر الدوله رئیس الوزراء وقت بیانیه ای مبنی بر انتخابات مجدد نمایندگان دوره چهارم صادر کرد مورد اعتراض و شکایت برخی از نمایندگان انتخابی مجلس از جمله عمید الممالک و چند تن دیگر قرار گرفت. (2) وی پس از پایان دوره چهارم مجلس به حکومت تربت حیدریه منصوب گردید. (3) عمید الممالک در شوال 1245 ه.ق در حین مسافرت از تربت حیدریه به مشهد به مرض قولنج و درد معده دچار شد و پس از دو روز فوت نمود و در شهر مشهد در مقبره عادل شاه واقع در حرم مدفون شد. (4)

از اقدامات عمید الممالک می توان احیای مجدد مدرسه او به سمنان را یاد کرد که وی به کمک آقا میرزا ابوطالب سمنانی مشیر الاطباء و معین التولیه این کار را صورت داد و مدرسه فوق را که به علت کمی درآمد رو به انحلال بود با کمک اشخاص فوق احیاء و نام آن را

ص: 487

1- (1) - همان جا

2- (2) - محمد جواد شیخ الاسلامی: سیمای احمد شاه 123/2

3- (3) - عبد الرفیع حقیقت: پیشین/418

4- (4) - همان

مدرسه سعادت نامید. (1) منتخب السادات جندقی در مدح عمید الممالک شعری سروده که مطلع آن چنین است:

آسمانی گر آستان باشد آستان خدایگان باشد

آسمان فر عمید ملکت شاه که سرپاش جان جان باشد (2)

سید حسن حسینی

نیر الدوله-قاجار- پرویز میرزا

(168)

نیک نیان-علیرضا

(1361-1331 ه.ش)

علیرضا نیک نیان از شهدای جنگ تحمیلی در روز دوشنبه 29 بهمن 1331 ه.ش در خانواده ای اصیل در مشهد چشم به جهان گشود، پدرش کاظم نیک نیان و مادرش خانم میهن آموزگار نام داشتند. چون بعد از فوت پدر بزرگش اولین نوه پسر بود که به دنیا آمد و به دلیل علاقه ای که خانواده به (به تصویر صفحه مراجعه شود) پدر بزرگ داشتند او را علیرضا نام گذاشتند اما در خانه به او «رضا» می گفتند. وی از هوش و فراست بالایی برخوردار بود. در دبستان حکمت جنب دبیرستان فردوسی خیابان تهران (امام رضا علیه السلام) مدرسه را شروع کرد. مادر و پدر با نهایت علاقمندی همت به درس و تربیت او گذاشتند و او در تمام سال های دبستان شاگرد اول و نمونه بود. سپس وارد دبیرستان ابن یمن شد. در این دبیرستان که امروز شهید حکمت نام گرفته است، شاگردانی با انضباط و

ص: 488

1- (1) - همان/219

2- (2) - همان/469

معدل بالا ثبت نام می کردند. دوره دبیرستان را نیز با موفقیت کامل به پایان رسانید و در اولین کنکور دانشگاه و با موفقیت در رشته کامپیوتر دانشکده علوم ریاضی دانشگاه مشهد قبول شد.

پس از اینکه دوره کارشناسی را به پایان رسانید؛ برای گرفتن دانشنامه اش به دانشگاه مراجعه کرد که جهت ادامه تحصیل به دانشگاه های خارج عزم سفر کند ولی برحسب قانون می بایست وضعیت نظام وظیفه را مشخص نماید.

بنابراین بعد از دو ماه و با شروع جنگ تحمیلی به خدمت سربازی اعزام شد.

علیرضا دوره آموزشی را در شیراز گذرانید و سپس به تیپ دو قوچان گردان 129 منتقل شد و از بیستم آبان که تقریباً دو ماه از وقوع جنگ می گذشت در جبهه های آبادان، ماه شهر، رود کارون، بستان و شوش خوزستان با نهایت فداکاری با دشمن بعثی عراق جنگید و در این مدت بارها لوح تقدیر و نشان لیاقت دریافت کرد.

وی تا 24 بهمن 1360 ه.ش مشغول نبرد بود که در این موقع بر اثر سگته مغزی پدر و دلتنگی بسیار خانواده ده روز به مرخصی آمد و بعد از ده روز به جبهه بازگشت. این دیدار آخر خانواده با او بود و بعد از رفتن او خانواده مشغول تهیه وسائل دامادیش شدند.

چون قرار بود بعد از مراجعتش ازدواج نماید؛ اما در حالی که فقط دو روز از خدمت احتیاطش مانده بود در عملیات فتح المبین در جبهه شوش روز دوم فروردین 1361 ه.ش به شهادت رسید.

پس از اینکه جنازه او هفده روز در زمین داغ خوزستان افتاده بود به وسیله دوستان هم رزمش به مشهد فرستاده شد و خبر شهادتش روز 17 فروردین 1361 ه.ش به خانواده رسید. جسد او و 186 شهید جوان دیگر خراسانی در 19 فروردین 1361 ه.ش بر دوش مردم خراسان تا حرم مطهر امام رضا علیه السلام تشییع و در آنجا به خاک سپرده شد. پدرش کاظم نیک نیان نیز ده ماه بعد از شهادت فرزندش به سرای

باقی شتافت و در حرم مطهر صحن نو در کنار فرزند شهیدش به خاک سپرده شد. قطعه شعری آقای غلامرضا صدیق غریب شاعر معروف خراسان و استاد دانشگاه های مشهد در رثاء علیرضا نیک نیان سروده است که همچنین مبین رشادت ها و دلیری مردم سلحشور و مسلمان ایران می باشد و برای ثبت در تاریخ آورده می شود:

دیدي ز جور چرخ چه بر حال ما گذشت بشنو حکایتی که بگویم چها گذشت

دشمن به خاک میهن ما پای تا گذاشت از کشته پشته ساخت بهر جای تا گذشت

گاهی به غرب حمله شد و گاه در جنوب بس غصه ها که در دل از این قصه ها گذشت

غلطید بس شهید بخون خفته روی خاک گوئی به شوش فاجعه کربلا گذشت

یعقوب وار دیده بدر مانده بود پدر یعقوبی از در آمد و گفتا رضا گذشت

مادر در انتظار پسر بود روز و شب غافل که نور دیده او زین سرا گذشت

نسرین به ماتم تو کند موی خود پریش

دیگر مگو چه بر سر عبد الرضا گذشت آنکو بخاک نعش برادر سپرده است

داند چه بر حمید و محمد رضا گذشت بی یار شد محمد، فامیلی و ای دریغ

فامیل را چه بر سر ازین ماجرا گذشت بس شب شد که تا بصبح نخفتیم و کار ما

بهر سلامت تو بذکر و دعا گذشت چون لاله داغ بر دل ما ماند تا ابد

از ماتمی که در غم مرگت به ما گذشت در ماتم تو حجله سیه پوش گشته ایم

امسال عید ما همه اندر عزا گذشت آزار ما به کسی نرسیده است در جهان

بر ما ستم ز چرخ ندانم چرا گذشت فتح المبین گذشت و ظفر شد آشکار

اما به خونبهای جوانان گذشت از پا فتاد نخل برومند قامتی

زان تیر سهمگین که زشت قشنا گذشت تو در جوار رحمت حق آرمیده ای

آگه نی چه بر سر ما زین بلا گذشت مهین مادرت از فراقتم بمرد

همی رفت و می گفت دنیا گذشت

وزیر مشهد-میرزا کاظم

(-1135 ه.ق)

از زندگی میرزا کاظم اطلاعی در دست نیست. فقط ذکر شده است که وی در آخرین سال های حکومت صفویه وزیر مشهد بوده است. در سال های 1134 و 1135 ه.ق به هنگامی که افغانه اصفهان را محاصره کرده بودند و در همه جای ایران ناامنی بود، در مشهد هم عده ای علیه اسماعیل خان سپهسالار اعزامی شاه سلطان حسین، که برای تدارک تسخیر قندهار در این شهر به سر می برد دست به شورش زدند.

این شورشگران که عبارت بودند از محمد امین آقا و محمد تقی آقای کلاوند با همدستی میرزا ابو الحسن صاحب نسق آستان قدس، چون دیدند اسماعیل خان سپهسالار با وجود برخورداری از «قشون و خزانه و اسباب» در مقابله با افغانی های ابدالی که هرات را گرفته و تا شهرستان جام در نزدیکی مشهد پیشروی کرده اند کاری انجام نمی دهد، بر او شوریدند و اسماعیل خان را که در خانه بیگریگی مشهد بود در روز دهم محرم سال 1135 ه.ق دستگیر کردند. هرج و مرج سراسر مشهد را فراگرفت. از جمله کسانی که در این روز در شورش کشته شدند میرزا کاظم وزیر مشهد بود که وزارت اسماعیل خان سپهسالار را هم برعهده داشت. (1)

رجبعلی یحیایی

ص: 491

(به تصویر صفحه مراجعه شود) پهلوان احمد وفادار فرزند علی، ملقب به «کوه عضله ایران» ورزشکار و کشتی گیر معروف.

وی در سال 1306 ه.ش در روستای دواوقلی، بین قوچان و بخش چکنه، چشم به جهان گشود. در کودکی پدرش را از دست داد و پس از آن مادرش زینب که اهل بخش نوخندان شهرستان درگز بود او را هم با برادر بزرگترش به نوخندان در نزد اقوام خویش برد. (1) احمد در ایام جوانی مثل اکثر همسالان خود به کشتی چوخه (2) روی آورد. در دوران سربازی زیر نظر ابو القاسم سخدری فنون کشتی آزاد را آموخت و با کشتی پهلوانی آشنا شد. به طوری که در فاصله کوتاهی پشت قهرمانان نامدار را به تشک رساند. در سال های 1329 تا 1331 وی سه سال پیاپی پهلوان ایران شد و برای اولین بار در تاریخ کشتی کشور بازوبند پهلوانی را تصاحب کرد و به موزه امام رضا علیه السلام هدیه نمود. (3) پهلوان وفادار عضو تیم کشتی راه آهن خراسان، در مسابقات جهانی سال 1951 م هلسینکی پیراهن تیم ملی کشتی آزاد ایران را در سنگین وزن به تن داشت و در المپیک 1952 م هلسینکی و نیز رقابت های جهانی 1954 م توکیو عضو تیم ملی ایران

ص: 492

1- (1) - ایران ورزشی 1383/12/5

2- (2) - کشتی چوخه: نوعی از کشتی آزاد محلی است که در نواحی اسفراین، قوچان و اطراف آن از قدیم متداول می باشد. در این نوع از کشتی، لباس خاصی به نام چوخه پوشیده می شود.

3- (3) - ایران ورزشی 1383/12/5

بود. (1) وی تا چهل سالگی در میدان کشتی حاضر بود و فقط به دنبال کسب امتیاز برای تیم خراسان بود. (2) در کشتی پهلوانی تبحر زیادی داشت و چون چوخه کار بود با هرکس که سرشاخ می شد با فنون اصیل سرکاسه، کمر یا لنگ بر حریف می تاخت. بهترین فن او در خاک "کنده دست در شکن" بود. در روزهایی که آخرین وزن کشتی آزاد هیچ محدودیتی نداشت با وزن 95 یا 100 کیلوگرم به مصاف غول های 150 یا 160 کیلویی دنیا رفت و کشتی های خوبی گرفت. روزی که در حالت خاک کشتی گیر سنگین وزن ایتالیایی را روی سر بلند کرد، لقب «کوه عضله ایران» را گرفت. (3)

وفادار، فردی مؤمن و معتقد به دین و مذهب بود. اغلب ذکر خدا را بر زبان داشت. همیشه به ترکی تکیه کلامی زیر لب به این معنی زمزمه می کرد که این دنیا و مادیات دروغین هستند، هرگز از کسی گله نمی کرد و می گفت شاید سرنوشت ما هم این چنین بوده است. در زندگی اش علی رغم زور بازو، مظلوم بود. (4) به سفره داری و مهمان نوازی شهرت داشت. (5)

غلامرضا تختی، هروقت به مشهد می آمد نهار در خانه او می ماند و می گفت سفره پهلوان وفادار را با صد قراول سفره سلاطین عوض نمی کنم. (6)

سرانجام پهلوان وفادار در صبح روز سه شنبه چهارم اسفند سال 1383 ه. ش در سن 76 سالگی بر اثر بیماری عفونت ریه و نارسایی قلب فوت کرد. برحسب وصیت شاگردان و دوستانانش پیکر وی را در صبح پنج شنبه از مقابل مسجد جعفری به طرف حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام تشییع (7) و در صحن جمهوری اسلامی به خاک سپردند. (8) از وفادار پنج پسر و سه دختر بر جای مانده است. (9)

رسول سعیدی زاده

ص: 493

1- (1) - همان

2- (2) - روزنامه خراسان 1383/12/8

3- (3) - روزنامه شرق 1383/12/5

4- (4) - ایران ورزشی 1383/12/5

5- (5) - همان

6- (6) - روزنامه خراسان 1383/12/8

7- (7) - همان؛ روزنامه شرق 1383/12/5

8- (8) - قدس 1383/12/10

9- (9) - ایران ورزشی 1383/12/5

هارون الرشید

(147-193 ه.ق)

هارون بن محمد بن عبد الله بن عباس بن عبد المطلب، پنجمین خلیفه عباسی.

او در سال 145 و به قوی 150 ه.ق زمانی که پدرش مهدی در عهد خلافت منصور در ری حضور داشت، در این شهر به دنیا آمد. (1) اما با توجه به اینکه هارون در زمان به تخت نشست (170 ه.ق) 23 سال داشت؛ به احتمال زیاد تولد او در سال 147 ه.ق بوده است.

در سال 166 ه.ق پدرش مهدی، او را مأمور جنگ با روم کرد، او در این جنگ پیروزی های چشم گیری به دست آورد و با غنایم فراوان به دار الخلافه (بغداد) برگشت. به پاداش این پیروزی لقب «رشید» دریافت کرد و بعد از برادرش هادی، به ولیعهدی انتخاب شد. (2)

هارون الرشید در سال 170 ه.ق در حالی که جوان بود بلافاصله بعد از مرگ برادرش موسی هادی، به خلافت نشست. (3) بنا به قوی هادی، برادرش را از ولیعهدی خلع کرد و پسرش جعفر را جانشین خود کرد اما بعد از فوت هادی، جعفر از ادعای خود دست کشید و

ص: 494

1- (1) - محمد بن جریر طبری: تاریخ الرسل و الملوك 5226/12؛ خطیب بغدادی: تاریخ بغداد 5/14

2- (2) - احمد تتوی و آصف قزوینی: تاریخ الفی 1355/2

3- (3) - محمد بن جریر طبری: پیشین 5227/12؛ ابو حنیفه دینوری: اخبار الطوال/ 428

هارون در اولین اقدام وزارت را به یحیی بن خالد برمکی اعطاء کرد و دست او را در کارها باز گذاشت. یحیی و پسرانش خیلی زود تمام امور خلافت را به دست گرفتند و در این کار از پشتوانه فرهنگی و سیاسی ایرانی خود فراوان استفاده کردند. همچنین مادر هارون خیزران نیز از نفوذ زیادی در دربار برخوردار بود و در آغاز بر بیشتر کارها نظارت داشت. (2)

در زمان هارون الرشید هم مانند قبل از آن جنگ های اسلام و روم در غرب همچنان ادامه داشت که اغلب پیروزی با مسلمانان بود، شرح مفصل این جنگ ها که در اغلب تواریخ عمومی اسلام ذکر شده است خارج از حوصله این نوشته است. در داخل مرزهای خلافت، رشید، مانند اخلاف خود با مخالفت ها و شورش هایی مواجه شد، که بیشتر از جانب شیعیان و خوارج سازماندهی می شد. یکی از مشهورترین این شورش ها قیام یحیی بن عبد الله بن حسن بن علی علیه السلام است. یحیی در سال 176 ه. ق در منطقه دیلم (جزیی از گیلان کنونی) علیه عمال عباسیان خروج کرد و توانست طرفداران قابل توجهی گرد آورد. هارون برای سرکوبی این قیام، فضل بن یحیی برمکی را مأمور نمود و فضل با ارسال پیام و نمایندگانی به نزد یحیی از او خواست که خود را تسلیم نماید. یحیی از وی درخواست امان نامه ای به خط هارون کرد، خلیفه با پیشنهاد موافقت نمود و امان نامه ای که به امضای بسیاری از بزرگان هاشمی (عباسی) رسیده بود به همراه عطایا و تحفه هایی روانه کرد و بدین ترتیب یحیی تسلیم شد و به همراه فضل بن یحیی وارد بغداد گردید. در ابتدا او مورد لطف و احترام هارون قرار گرفت اما بعد از مدتی خلیفه امان نامه را پاره کرد و یحیی را تحت مراقبت قرار

ص: 495

1- (1) - محمد بن جریر طبری: پیشین 523/12

2- (2) - همان 5231/12؛ احمد تنوی و آصف قزوینی: پیشین 1383/2

داد و او بعد از مدت کوتاهی در زندان فوت کرد، یا او را خفه کردند؛⁽¹⁾ به روایتی هارون او را در زندان تحت شکنجه قرار داد تا نام یارانش را باز گوید اما او اعتراف نکرد و در اثر این شکنجه ها فوت کرد.⁽²⁾

یکی دیگر از قیام کنندگان علوی ادریس بن عبد الله بن حسن علیه السلام بود که بعد از واقعه فخ (169 ه.ق) به مصر فرار کرد و در شهر فاس و طنجه توانست طرفدارانی پیدا کند. هارون، سلیمان بن جریر جزری یا به روایتی شماخ طیب را به سوی او فرستاد که او را مسموم و به قتل رساند. هارون که میل عجیبی به تعقیب و زندانی کردن علویان داشت، عبد الله بن حسن بن علی بن علی بن حسین بن علی علیه السلام را که در مدینه حضور داشت و ظاهراً هیچ اقدامی هم در مخالفت با حکومت نکرد، دستگیر نمود و توسط جعفر برمکی به قتل رساند.⁽³⁾

مشهورترین علوی که به دست هارون به شهادت رسید، امام موسی بن جعفر علیه السلام است. امام موسی کاظم علیه السلام (متولد 139 ه.ق) یک بار توسط مهدی، خلیفه عباسی به زندان افتاد اما آزاد شد و بار دیگر هارون ایشان را به زندان افکند. خلیفه از چندین نفر؛ از جمله عیسی بن جعفر بن منصور حاکم بصره، فضل بن ربیع و فضل بن یحیی برمکی خواست که موسی بن جعفر علیه السلام را به قتل رسانند، اما آنها از این کار سرباز زدند، عاقبت به دستور یحیی بن خالد برمکی، سندی بن شاهک در 183 ه.ق ایشان را در حالی که 45 ساله بود به شهادت رساند.⁽⁴⁾

علاوه بر قیام علویان، هارون با چندین شورش دیگر از جانب خوارج و دیگر گروه ها مواجه شد که عمده ترین آنها عبارتند از: شورش ولید بن ظریف

ص: 496

1- (1) - محمد بن جریر طبری: پیشین 12/ 5243-5244؛ ابو الفرج اصفهانی: مقاتل الطالبیین (ترجمه) / 450

2- (2) - ابو الفرج اصفهانی: پیشین / 449

3- (3) - همان / 460-461

4- (4) - همان / 471؛ احمد تتوی و آصف قزوینی: پیشین 2/ 1397

شیبانی خارجی در 179 ه.ق، اختلاف یمنی ها و مضرری ها در شام از سال 180 ه.ق به بعد و شورش قبایل بربر در آفریقا در 181 ه.ق. این شورش ها اغلب در عهد هارون سرکوب شدند، اما او نتوانست قیام خرمدینان (سرخ پوشان) را که از سال 180 ه.ق شروع شد فروبشاند و این حرکت در دوره خلافت مأمون هم ادامه یافت.

البته نباید از نظر دور داشت که عهد حکومت هارون یکی از دوره های پررونق خلافت عباسی است. در دوره او بغداد، یکی از شهرهای معتبر جهان شد، هارون بیت الحکمه را تأسیس کرد و رابطه نزدیکی با علما و شعرا برقرار نمود، به طوری که همیشه تعدادی از آنها در دربار او حضور داشتند؛ در عین حال که به شدت با بحث و جدال های دینی مخالف بود و دیگران را هم از آن منع می کرد. (1) هارون بیشتر این موفقیت ها را مرهون درایت و تلاش خاندان برمکی بود، اما نفوذ و قدرت بیش از حد این خانواده هارون را به وحشت انداخت. بالاخره در سال 187 ه.ق دستور قتل جعفر بن یحیی برمکی و حبس دیگر افراد این خانواده را صادر کرد، علاوه بر آنها چندین نفر از کسانی را که طرفدار برمکیان بودند نیز کشته شدند و از آن به بعد هارون وزارت را به فضل بن ربیع سپرد. (2)

سقوط خاندان برمک کار را بر هارون دشوارتر کرد و مخالفت ها با وی شدیدتر شد؛ به ویژه در ناحیه خراسان این قضیه به سرعت اوج گرفت. در این زمان علی بن عیسی بن ماهان، حاکم آن ولایت با ظلم و ستم هایی که روا داشت موجب نارضایتی عمومی گردید. به همین دلیل بزرگان منطقه نامه ای شکایت آمیز از اعمال وی به هارون نوشتند و خواستار برکناری او شدند و در شکوائیه یادآور شده بودند که ابن عیسی قصد سرکشی دارد. خلیفه

ص: 497

1- (1) - خطیب بغدادی: پیشین 7/14

2- (2) - محمد بن جریر طبری: پیشین 5311/12، 5330؛ محمد بن علی عمرانی: الأبناء فی تاریخ الخلفاء/45

برای سروسامان دادن به اوضاع این منطقه سال 189 ه.ق راهی آن نواحی شد، اما هنگامی که به ری رسید، علی بن عیسی با کاروانی از تحف و هدایا به به استقبال خلیفه آمد و توانست بار دیگر حکومت خراسان را به دست آورد و در نتیجه هارون به سمت عراق برگشت. (1) هارون این بار در بغداد ساکن نشد و راهی «رقه» شهری در کنار فرات، شد. گویا در این شهر طرفداران بنی امیه گرد آمده بودند و هارون برای تحت کنترل داشتن آنها وارد آن شهر شد و تا پایان عمرش (193 ه.ق) این شهر مقر حکومت وی بود. (2) او از این شهر جنگ هایی را علیه رومیان فرماندهی کرد و هنگامی که اختلاف و درگیری بین مسلمانان و مسیحیان شدت گرفت، هارون دستور داد تمام کلیساهای مسیحی در سرزمین های اسلامی تخریب شود و اهل ذمه لباسی بپوشند که از مسلمانان شناخته شوند. (3) در سال 190 ه.ق بار دیگر مسأله خراسان شدت گرفت. این بار رافع بن لیث، نوه نصر بن سیار، در سمرقند علیه هارون قیام کرد و او را از خلافت عزل کرد. (4)

هارون به علی بن عیسی دستور داد این فتنه را سرکوب کند، اما رافع لشکریان علی بن عیسی را که به فرماندهی پسرش به جنگ او آمده بودند، شکست داد و آن پسر که نامش عیسی بود کشته شد. با این پیروزی ها کار ابن لیث بالا گرفت و تعداد زیادی از مردم خراسان و ماوراءالنهر به او پیوستند و به طور جدی حکومت عباسی را به خطر انداختند. هارون برای چاره جویی، علی بن عیسی را از حکومت عزل و هرثمه بن اعین را به جای او به خراسان فرستاد. هرثمه به دستور خلیفه، ابن عیسی را دستگیر و اموالش را مصادره نمود. هرچند حضور هرثمه رضایت مردم را در پی داشت، اما همچنان

ص: 498

1- (1) - محمد بن جریر طبری: پیشین 5335/12

2- (2) - همان 5335/12

3- (3) - همان 5344/12

4- (4) - همان 5340-5342/12

شورش رافع شعله ور بود. هارون برای فرونشاندن آن، خود در صفر 193 ه.ق راهی خراسان شد. اردوی او از راه گرگان حرکت کرد و خلیفه در این شهر به شدت مریض شد، تلاش طبیبان هم نتیجه ای نداشت و او با همان حال به سمت توس حرکت کرد. در همین شهر بر اثر بیماری در جمادی الآخر سال 193 ه.ق درگذشت. (1)

جسد او در سناباد، از محلات توس، در منزل حمید بن عبد الرحمن (2) یا به قولی خانه حمید بن ابی عانم در محلی به نام «مقرب» دفن شد. (3) بنا به روایت دینوری او در خانه حمید بن قحطبه منزل کرد و در همان جا فوت کرد. (4) چند سال بعد در 203 ه.ق پیکر مطهر امام رضا علیه السلام در همین مکان دفن و یکی از زیارتگاه های مهم شیعیان شد. دعبل خزاعی توصیف جالبی از این همجواری دارد و می گوید:

قبران فی طوس: خیر الناس کلهم و قبر شرمهم، هذا من العبر

ما ینفع الرجس فی قرب الزکی و لا علی الزکی بقرب الرجس من ضرر

دو قبر در طوس است یکی قبر بهترین خلق خداوند و دیگری گور شرترین مردم جهان و این بسیار موجب تعجب است. فایده و نفعی برای شخص پلید نخواهد داشت اینکه گورش نزدیک قبر پاک و پاکیزه ترین خلق باشد و همچنین ضرر و زیانی برای فرد پاک و مطهر ندارد که مدفنش در کنار گور شخصی پلید باشد. (5)

با اینکه هارون الرشید در زمان حیات خویش یک بار در سال 175 ه.ق و یک بار در 176 ه.ق ولیعهدی را به امین و بعد از او به مأمون واگذار نمود و برای آن سندی به امضای

ص: 499

1- (1) - همان 5367/12؛ خطیب بغدادی: پیشین 13/14

2- (2) - محمد بن جریر طبری: پیشین 5368/12

3- (3) - همان 5370/12

4- (4) - ابو حنیفه دینوری: پیشین/433

5- (5) - شیخ صدوق: عیون اخبار الرضا 2/617

بزرگان و فقها در مکه تهیه کرد، خیلی زود پس از فوت هارون بین امین و مأمون اختلاف و درگیری پیش آمد که در نهایت به پیروزی مأمون و طرفداران ایرانی اش انجامید. (1)

اسماعیل رضایی

(172)

هروی-حسین

(ح 1225 ه.ق-)

ملا- حسین هروی پدر مرحوم آخوند حاج ملا محمد کاظم خراسانی، انسانی باسواد، ثروتمند و تاجر ابریشم از اهالی هرات بود. او در حدود سال 1225 ه.ق در هرات به دنیا آمد و در اوان جوانی از هرات به کاشان رفت و در آنجا به ارشاد مردم پرداخت و سپس از کاشان به هرات بازگشت و با زنی پاک دامن ازدواج کرد که ثمره آن چهار فرزند به اسامی: نصر الله، غلامرضا، محمد رضا و محمد کاظم بود. او هر چندگاه برای زیارت حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام به مشهد می آمد. وقتی که فرزندانش بزرگ شدند در ارض اقدس مقیم گردید و فرزندانش در مشهد هرکدام به انجام شغلی وارد شدند، پسر کوچکش محمد کاظم به حرفه برادران علاقه نشان نداد و از همان اوان کودکی تمایلی شدید به درک معارف اسلامی داشت و به تحصیل در مدرسه سلیمان خان مشهد مشغول شد.

پس از مدتی که خود را از آن حوزه بی نیاز دید، با اجازه پدر و مادرش برای تکمیل تحصیلات به نجف اشرف مهاجرت کرد. اما ملا حسین در مشهد مقیم بود تا اینکه در همین شهر درگذشت و در گورگاه قتلگاه دفن شد. (2)

ابراهیم زنگنه

ص: 500

1- (1) - محمد بن جریر طبری: پیشین 5399/12؛ محمد بن علی عمرانی: پیشین 36/37

2- (2) - علی ربانی خلخالی: شهدای روحانیت شیعه در یک صد سال اخیر 129/1-132؛ مجله اندیشه حوزه، شماره 5، سال 103/2.

یزدی-محمد ابراهیم

(-بعد از 1312 ه.ق)

(به تصویر صفحه مراجعه شود) محمد ابراهیم یزدی، تاجر و بازرگان قوچانی در اصل اهل یزد بود و پس از مهاجرت به قوچان به شیرینی پزی اشتغال داشت. شهرتش در شیرینی پزی باعث شد که مورد توجه محمد ناصر خان شجاع الدوله حاکم قوچان قرار بگیرد و در دستگاه او راه یابد. در یکی از مسافرت های ناصر الدین شاه به قوچان شیرینی های دست پخت او و نوع پذیرایش توجه شاه را جلب کرد.

محمد ابراهیم املاک زیادی در قوچان خریداری کرد و ثروت او روز به روز افزون گشت، به طوری که به محمد ابراهیم «بانک» معروف شد. وی پس از تأسیس شهر جدید قوچان به شغل تجارت پرداخت و سرای وی در قوچان یکی از بازارها و سراهای معروف تجاری محسوب می شد که اکثر تجار معتبر در آن اتاق تجارت داشتند. جنازه وی پس از فوت در محوطه مقبره پیر پالان دوز در مشهد دفن گردید. نامبرده دارای پنج پسر به نام های علی اکبر، حسن، محمد، قاسم و رجب بود. فرزندان وی به کار تجارت و کشاورزی پرداختند و جزو افراد سرشناس قوچان بودند. (1)

سید حسن حسینی

ص: 501

- 1- آتشکده آذر، لطف علی بیگ آذر بیگدلی، تصحیح جعفر شهیدی، تهران، مؤسسه نشر کتاب، 1337.
- 2- آتشکده آذر، لطف علی بیگ آذر بیگدلی، تصحیح میر هاشم محدث، تهران، انتشارات امیر کبیر 1378.
- 3- آثار الرضویه، صدیق الدوله، چاپ سنگی 1317 ق.
- 4- آسیای هفت سنگ، ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ سوم، تهران، انتشارات ناصر خسرو 1365.
- 5- آشنایی با مجلس شورای اسلامی، روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، تهران، انتشارات مجلس شورای اسلامی 1362.
- 6- اترکنامه، تاریخ جامع قوچان، رمضانعلی شاکری، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر 1365.
- 7- اثر آفرینان (زندگینامه نام آوران فرهنگی ایران از آغاز تا سال 1300 ش)، حسین محدث زاده و حبیب الله عباسی، زیر نظر سید کمال سید جوادی، چاپ اول، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1377.
- 8- احسن التواریخ، حسن بیگ روملو، به کوشش عبدالحسین نوایی، چاپ اول، تهران، انتشارات بابک 1357.
- 9- اخبار الطوال، ابو حنیفه دینوری، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی، چاپ دوم، تهران،

10- از آستارا تا استرآباد، منوچهر ستوده، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی 1335.

11- اسناد برگزیده دوران قاجار، ابراهیم صفائی، تهران، انتشارات بابک 1355.

12- اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله، به کوشش عبد الحسین نوایی و نیلوفر کسری، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران 1377.

13- اقتصاد سیاسی ایران، محمد علی همایون (کاتوزیان)، تهران، نشر مرکز 1372.

14- اکسیر التواریخ، علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه، تصحیح جمشید کیان فر، چاپ اول، تهران، انتشارات ویسمن 1370.

15- الانباء فی التاریخ الخلفاء، محمد بن علی بن محمد بن عمرانی، تصحیح تقی بینش، چاپ اول، مشهد، دانشگاه فردوسی 1363.

16- القاب رجال دوره قاجاریه، کریم سلیمانی، چاپ اول، تهران، نشر نی 1379.

17- امیران مرزدار، پیروز مجتهدزاده، تهران، انتشارات شیراز 1378 ش

18- امیر شوکت الملک علم (امیر قائن)، محمد علی منصف، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر 1354.

19- اندیشه ترقی و حکومت قانون، فریدون آدمیت، چاپ دوم، تهران، انتشارات خوارزمی 1356.

20- انقلاب اسلامی و ریشه های آن، عباسعلی عمید زنجانی، تهران، نشر کتاب سیاسی 1367.

21- انقلاب خراسان، کاوه بیات، چاپ اول، مؤسس پژوهش و مطالعات فرهنگی 1370.

22- انقلاب مشروطه ایران (کتاب های آبی)، رحیم رضازاده، ملک، چاپ اول، انتشارات مازیار 1377.

23- ایران در دوره سلطنت قاجار، علی اصغر شمیم، چاپ ششم، تهران، انتشارات مدبر 1374.

24- ایران عصر صفوی، راجر سیوری، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ ششم، تهران، نشر مرکز 1378.

- 25- ایران و ایرانیان عصر ناصر الدین شاه، س.ج.و.بنجامین، ترجمه محمد حسین کردبچه، چاپ اول، تهران، انتشارات جاویدان 1363.
- 26- ایران و جهان، عبدالحسین نوایی، چاپ چهارم، تهران، نشر هما.
- 27- ایران و قضیه ایران، ج.ج.ن.کرزن، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، چاپ چهارم، انتشارات علمی و فرهنگی 1373.
- 28- ایرانیان در میان انگلیسی ها، دنیس رایت، کریم امامی، تهران، نشر نو 1364.
- 29- برافتادن صفویان، برآمدن محمود افغان (گزارش شاهدان هلندی)، ویلم فلور، ترجمه ابو القاسم سری، چاپ اول، تهران، انتشارات طوس 1365.
- 30- بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی، سید حمید روحانی، تهران، انتشارات راه امام 1360.
- 31- بهارستان، محمد حسین آیتی، چاپ دوم، دانشگاه فردوسی مشهد 1371.
- 32- بیان واقع (سرگذشت احوال نادر شاه)، تحقیق دکتر کی.بی. نسیم، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب لاهور 1970 م.
- 33- پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران قبل از هخامنشیان تا پایان قاجاریه، محمد علی مهید، چاپ اول، تهران، نشر میترا 1361.
- 34- پژوهشی در شناخت ایل ها و طایفه های عشایری خراسان، سید علی میرنیا، انتشارات نسل دانش 1369.
- 35- پلیس خفیه ایران، مرتضی سیفی تفرشی، تهران، انتشارات ققنوس 1368 ش
- 36- پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس، عبد الحمید مولوی.
- 37- تاریخ آستان قدس، عزیز الله عطاردی، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1371.
- 38- تاریخ آستان قدس، علی مؤتمن، چاپ دوم، انتشارات شرکت افست، 1354.
- 39- تاریخ ابن خلدون، عبد الرحمن بن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات 1363.

- 40- تاریخ الفی، احمد تتوی و آصف قزوینی، تصحیح علی آل داود، تهران، انتشارات فکر روز 1378.
- 41- تاریخ ایران، سرپرسی سایکس، ترجمه محمد تقی فخر داعی گیلانی، چاپ چهارم، انتشارات علی اکبر علمی 1362.
- 42- تاریخ ایران دوره تیموریان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، انتشارات جامی 1379.
- 43- تاریخ ایران دوره صفویان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، انتشارات جامی 1380.
- 44- تاریخ ایران دوره قاجاریه، واتسن گرت، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، انتشارات سخن 1340.
- 45- تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- 46- تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، محیط طباطبایی، چاپ دوم، مؤسسه انتشارات بعثت 1375.
- 47- تاریخ تنکابن، علی اصغر یوسفی نیا، چاپ دوم، تهران، نشر قطره 1371.
- 48- تاریخ جراید و مجلات ایران، محمد صدر هاشمی، تهران، انتشارات کمال 1363 ش
- 49- تاریخ جهان آرا، قاضی احمد غفاری قزوینی، تهران، کتابفروشی حافظ، 1343.
- 50- تاریخ حزین، محمد علی حزین لاهیجی، انتشارات کتابفروشی تأیید اصفهان، چاپ سوم 1322.
- 51- تاریخ ده هزارساله ایران، عبد العظیم رضائی، چاپ اول، تهران، انتشارات اقبال 1363.
- 52- تاریخ دیپلماسی ایران، محمد علی مهمیه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1380 ش
- 53- تاریخ رجال شرق خراسان، ابراهیم زنگنه قاسم آبادی، چاپ اول، مشهد، نشر خاطره 1370.
- 54- تاریخ الرسل و الملوک، محمد بن جریر طبری، ترجمه ابو القاسم پاینده، تهران، انتشارات

55- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضا شاه، دکتر علی اصغر زرگر، ترجمه کاوه بیات، چاپ اول، تهران، انتشارات معین 1372.

56- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس، محمود محمود، چاپ اقبال، 1328.

57- تاریخ روضه الصفاى ناصرى، رضا قلى خان هدايت، انتشارات پيروز 1339.

58- تاریخ رویان، اولیاء الله آملی، تصحیح دکتر منوچهر ستوده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران 1348.

59- تاریخ سرگذشت مسعودی، مسعود میرزا ظل السلطان، چاپ اول، تهران، انتشارات بابک 1362.

60- تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی، حسین بن مرتضی حسینی استرآبادی، به کوشش احسان اشراقی، تهران، انتشارات علمی 1358.

61- تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران (از کودتا تا انقلاب)، غلامرضا نجاتی، چاپ اول، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا 1371.

62- تاریخ سیاسی معاصر ایران، جلال الدین مدنی، چاپ سوم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم 1360.

63- تاریخ شهر مشهد، مهدی سیدی، چاپ اول، تهران، انتشارات جامی با همکاری شهرداری مشهد 1378.

64- تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، ظهیر الدین مرعشی، به کوشش محمد حسین تسبیحی، چاپ دوم، تهران، انتشارات شرق.

65- تاریخ عالم آرای عباسی، اسکندر بیگ منشی، مصحح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، چاپ اول، تهران، دنیای کتاب 1377.

66- تاریخ عباسی، ملا جلال الدین محمد منجم یزدی، به کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، وحید 1366.

67- تاریخ عضدی، احمد میرزا عضد الدوله قاجار، به سعی و اهتمام حسین کوهی کرمانی،

68- تاریخ قومس، عبد الرفیع حقیقت، چاپ دوم، تهران، انتشارات آفتاب 1362.

69- تاریخ کرد و کردستان، صدیق صفی زاده، تهران، انتشارات آئینه 1378.

70- تاریخ کامل ایران، سرجان ملکم، ترجمه اسماعیل حیرت، تصحیح قمی نژاد، تهران، افسون 1380.

71- تاریخ کرمان، احمد علی خان وزیری، تصحیح ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ سوم، تهران، انتشارات علمی 1364.

72- تاریخ گیتی گشای زندیه، میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی، تحریر و تحشیه عزیز الله بیات، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر 1363.

73- تاریخ گیلان، عبد الفتاح فومنی، دبیرستان شاپور 1315.

74- --، با مقدمه و تصحیح عطاء الله تدین، کتابفروشی فروغی، 1353.

75- تاریخ گیلان و دیلمستان، ظهیر الدین مرعشی، تصحیح منوچهر ستوده، تهران، انتشارات اطلاعات 1364.

76- تاریخ محمدی (احسن التواریخ)، محمد فتح الله بن محمد تقی ساروی، مصحح غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر 1371.

77- تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ملک الشعراى بهار، چاپ چهارم، تهران، انتشارات امیر کبیر 1357.

78- تاریخ مشروطه ایران، احمد کسروی، چاپ چهاردهم، تهران، انتشارات امیر کبیر 1364.

79- تاریخ معاصر ایران از کودتای 28 مرداد تا اصلاحات ارضی، پیترو آوری، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، انتشارات عطایی.

80- تاریخ معاصر ایران - کتاب چهارم (مجموعه مقالات مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی)، چاپ اول، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی 1371.

81- تاریخ منتظم ناصری، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مصحح محمد اسماعیل رضوانی،

- 82- تاریخ نادر شاه (نادرنامه)، محمد شفیع تهرانی (وارد)، به اهتمام رضا شعبانی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی 1369.
- 83- تاریخ نو، جهانگیر میرزا، تصحیح عباس اقبال، چاپ اول، تهران، کتابخانه علی اکبر علمی 1327.
- 84- تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز، نادر میرزا قاجار، تصحیح محمد مشیری، چاپ سوم، تهران، انتشارات اقبال 1360.
- 85- تاریخ و سفرنامه حزین لاهیجی، حزین لاهیجی، مصحح علی دوانی، چاپ اول، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی 1375.
- 86- تاریخ یعقوبی، احمد بن اسحاق یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی 1366.
- 87- تذکره تحفه سامی، سام میرزا صفوی، مصحح رکن الدین همایون فرخ.
- 88- تذکره جغرافیای تاریخی ایران، بار تولد، ترجمه حمزه سردار، تهران 1308.
- 89- تذکره خط و خطاطان، میرزا حبیب اصفهانی، ترجمه رحیم چاوش اکبری، چاپ اول، تهران، کتابخانه مستوفی 1369.
- 90- تذکره خوشنویسان، مولانا محمد هفت قلمی دهلوی، چاپ اول، تهران، انتشارات روزنه 1377.
- 91- تذکره روز روشن، محمد مظفر حسین صبا، مصحح محمد حسین رکن زاده آدمیت، چاپ اول، تهران، کتابخانه رازی 1343.
- 92- تذکره روضه السلاطین، فخری هروری، مصحح ع. خیام پور، چاپ اول، تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- 93- تذکره شاه طهماسب، شاه طهماسب اول، تصحیح امر الله صفری، چاپ دوم، انتشارات شرق 1363.
- 94- تذکره الشعراء، دولت‌شاه سمرقندی، تصحیح محمد رمضان، چاپ دوم، تهران، انتشارات

- 95- تذکره صفویه کرمان، میر محمد سعید بردسیری، مصحح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ اول، تهران، نشر علم 1369.
- 96- تذکره مجمع الخواص، صادقی کتابدار، ترجمه عبد الرسول خیام پور، چاپ اول، تبریز، انتشارات خیام پور 1327.
- 97- تذکره مدینه الادب، محمد علی مصباحی نائینی، چاپ اول، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی 1376.
- 98- تذکره نتایج الافکار، محمد قدرت الله گوپاموی، چاپ اول، بمبئی، انتشارات اردشیر بنشاهی، 1336.
- 99- تذکره نصر آبادی، محمد طاهر نصر آبادی، تصحیح وحید دستگردی، تهران، کتابفروشی فروغی.
- 100- تذکره هفت اقلیم، امین احمد رازی، تصحیح سید محمد طاهری، چاپ اول، تهران، انتشارات سروش 1378.
- 101- تقویم تاریخ خراسان از مشروطه تا انقلاب اسلامی، غلامرضا جلالی، چاپ اول، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی 1377.
- 102- تکمله الاخبار، عبدی بیگ شیرازی، تصحیح عبد الحسین نوایی، چاپ اول، تهران، نشر نی 1369.
- 103- تیمور تاش در صحنه سیاست، باقر عاقلی، چاپ اول، انتشارات جاویدان 1371.
- 104- جغرافیای تاریخی تربت حیدریه، محمد رضا خسروی، چاپ دوم، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی 1377.
- 105- جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان، ابو القاسم طاهری، تهران، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران 1348.
- 106- جغرافیای تاریخی شیروان، محمد اسماعیل مقیمی، چاپ اول، مشهد، انتشارات آستان قدس 1370.

- 107- جغرافیای تاریخی قوچان، محمد اسماعیل مقیمی، چاپ اول، مشهد، انتشارات آستان قدس 1370
- 108- جنبش کلنل محمد تقی خان پسیان براساس گزارش های کنسولگری انگلیس در مشهد، غلامحسین میرزا صالح، چاپ اول، انتشارات تاریخ ایران 1366
- 109- جنگ های جهانی در ایران، اسکرین کلارمونت پرسیوال، ترجمه حسین فراهانی، تهران، انتشارات نوین 1363
- 110- جواهر الاخبار، بوداق منشی قزوینی، تصحیح محسن بهرام نژاد، تهران، نشر میراث مکتوب 1378
- 111- جهانگشای نادری، مهدی خان استرآبادی، تصحیح سید عبد الله انوار، چاپ اول، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1377
- 112- حبیب السیر فی اخبار البشر، غیاث الدین خواند میر، تصحیح محمد دبیر سیاقی، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی خیام، 1362
- 113- حدائق السیاحه، زین العابدین شروانی، تهران، سازمان چاپ دانشگاه تهران 1348
- 114- حدیث نادرشاهی، مؤلف نامعلوم، تصحیح دکتر رضا شعبانی، تهران، انتشارات بعثت 1376
- 115- حرکت تاریخی کرد به خراسان، کلیم الله توحیدی، چاپ اول، مشهد، انتشارات کوشش 1359
- 116- --،-، سازمان چاپ مشهد، 1373
- 117- حقایق الاخبار ناصری (تاریخ قاجار)، محمد جعفر خورموجی، تصحیح حسین خدیوجم، تهران 1344
- 118- حکایت بلوچ، محمود زند مقدم، تهران، شرکت بیسته 1370
- 119- حکایت دختران قوچان از یادرفته های انقلاب مشروطیت، افسانه نجم آبادی، چاپ اول، تهران، انتشارات روشنگران 1374
- 120- حکومت نادر شاه، دکتر ویلم فلور، ترجمه دکتر ابو القاسم سری، چاپ اول، تهران،

- 121- حیدر خان عمو اغلی، اسماعیل رائین، چاپ سوم، تهران، انتشارات جاویدان 1355
- 122- خاطرات جهانگیر تفضلی، به کوشش یعقوب توکلی، چاپ اول، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی
- 123- خاطرات دو سفیر، ویلیام سالیوان و آنتونی پارسونز، ترجمه محمود طلوعی، چاپ اول، انتشارات علم 1372
- 124- خاطرات سیاسی امین الدوله، حاجی میرزا علی خان امین الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، زیر نظر ایرج افشار، چاپ سوم، تهران، انتشارات امیر کبیر 1370
- 125- خاطرات و خطرات، مهدی قلی خان هدایت، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی زوار 1361
- 126- خراسان و حکمرانان، محمد رضا افشارآرا، مشهد، انتشارات محقق 1380
- 127- خلاصه التواریخ، قاضی احمد قمی، تصحیح دکتر احسان اشراقی، دانشگاه تهران، 1359
- 128- خلد برین، محمد یوسف واله اصفهانی، تصحیح میر هاشم محدث، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار 1372
- 129- خواجه تاجدار، گورژان، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، انتشارات امیر کبیر 1365
- 130- داستان انقلاب، محمود طلوعی، تهران، انتشارات علم 1370
- 131- دائره المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، چاپ دوم، تهران، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی 1374
- 132- دائره المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، چاپ سوم، انتشارات سعید محبی 1375
- 133- دائره المعارف فارسی، غلامحسین مصاحب، تهران، شرکت سهامی کتاب های جیبی 1374
- 134- دانشمندان آذربایجان، محمد علی تربیت، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ اول، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1378
- 135- دانشنامه ایران و اسلام، زیر نظر احسان یار شاطر، چاپ اول، تهران، بنگاه ترجمه و نشر

- 136- دژ نادی، میرزا مهدی خان استرآبادی، تصحیح سید جعفر شهیدی، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی 1366
- 137- دستور شهر یاران، محمد ابراهیم بن زین العابدین نصیری، تصحیح نادر نصیری مقدم، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
- 138- دولتمردان ایران و ساختار نهادها در عصر مشروطیت، حسین مکی (زاوش)، چاپ اول، نشر اشاره 1370
- 139- دولت های ایران از مشیر الدوله تا میر حسین موسوی، نهاد نخست وزیری جمهوری اسلامی ایران، انتشارات نهاد رئیس جمهوری.
- 140- رجال عصر پهلوی، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، چاپ اول 1379
- 141- رجال عصر مشروطیت، سید ابو الحسن علوی، به کوشش حبیب یغمایی و ایرج افشار، چاپ اول، انتشارات اساطیر 1363
- 142- رجال و مشاهیر قوچان، علی حیدری، چاپ اول، مشهد، انتشارات محقق، 1378
- 143- رستم التواریخ، محمد هاشم آصف (رستم الحکماء)، تصحیح محمد مشیری، تهران، تابان 1348
- 144- روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه، با مقدمه ایرج افشار، چاپ پنجم، تهران، انتشارات امیر کبیر 1379
- 145- روزنامه سفر خراسان، علینقی حکیم الممالک، چاپ اول، انتشارات فرهنگ ایران زمین 1356
- 146- روزنامه سفر خراسان، میرزا قهرمان امین لشکر، تصحیح ایرج افشار و محمد رسول دریا گشت، چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر 1374
- 147- روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس، میرزا محمد کلانتر، تصحیح عباس اقبال، چاپ اول، تهران، کتابخانه طهوری 1362
- 148- روزنامه و روزنامه نگاری در خراسان، حسین الهی، چاپ اول، دانشگاه فردوسی مشهد

149- روس و انگلیس در ایران، فیروز کاظم زاده، ترجمه منوچهر امیری 1354

150- روضه الصفاء، میرخواند، چاپ اول، تهران 1339

151- روضه الصفویه، میرزا بیگ حسن بن حسینی جنابدی، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ اول، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار 1378

152- ریاض السیاحه، زین العابدین شیروانی، تصحیح اصغر حامد، چاپ اول، تهران، کتابفروشی سعدی 1339

153- ریحانه الادب، محمد علی مدرس تبریزی، چاپ چهارم، تهران، انتشارات خیام 1374

154- زبده التواریخ، حافظ ابرو، تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، چاپ اول، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1380

155- زبده التواریخ، محمد حسن مستوفی، تصحیح بهروز گودرزی، چاپ اول، تهران، موقوفات دکتر محمود افشار 1375

156- زیور آل داود، سلطان هاشم میرزا، تصحیح عبدالحسین نوایی، چاپ اول، تهران، میراث مکتوب 1379

157- زندگانی شاه عباس اول، نصر الله فلسفی، چاپ ششم، تهران، انتشارات علمی 1375

158- زندگی سیاسی خاندان علم، مظفر شاهدی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران 1377

159- زندگینامه حاج محمد حسن کمپانی امین دار الضرب، شیرین مهدوی، ترجمه منصوریه اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسنک سو، چاپ اول، تهران، مرکز نشر تاریخ ایران 1379

160- زندگینامه رجال و مشاهیر ایران (1299-1320 ق)، حسن مرسل وند، چاپ اول، تهران، انتشارات الهام 1374

161- سالشمار وقایع مشهد در قرن های پنجم تا سیزدهم هجری قمری، محمد تقی مدرس رضوی، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی 1378

162- سخنوران آذربایجان، عزیز دولت آبادی، چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده، 1377

- 163- سرزمین و مردم قوچان، محمد جابانی، مشهد، انتشارات اطلس 1363 ش
- 164- سفارت نامه های ایران، محمد امین ریاحی، چاپ اول، تهران، انتشارات توس 1368
- 165- سفر در ایران، گاسپاردوویل، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران، انتشارات شباویز 1365
- 166- سفرنامه خانلر خان اعتصام الملک، خانلر خان اعتصام الملک، تصحیح منوچهر محمدی، چاپ اول، انتشارات فردوسی 1351
- 167- سفرنامه خراسان و سیستان، چارلز ادوارد بیت، ترجمه قدرت الله روشنی، چاپ اول، انتشارات یزدان 1365
- 168- سفرنامه خراسان و کرمان، غلامحسین خان افضل الملک، به اهتمام قدرت الله روشنی زعفرانلو تهران، انتشارات توس
- 169- سفرنامه رکن الدوله، محمد علی منشی، به کوشش محمد گلین، چاپ اول، تهران، انتشارات سحر 1356
- 170- سفرنامه، ژان اوتر، ترجمه علی اقبالی، تهران، انتشارات جاویدان 1363
- 171- سفرنامه سدید السلطنه، محمد علی خان سدید السلطنه مینایی، تصحیح احمد اقتداری، چاپ اول، انتشارات بهنشر 1362
- 172- سفرنامه سرپرسی سایکس، ژنرال سرپرسی سایکس، ترجمه سعادت زاده
- 173- سفرنامه کروسینسکی (یادداشت های کشیش لهستانی عصر صفوی)، تصحیح مریم میراحمدی، تهران، انتشارات توس 1363
- 174- سفرنامه کمپفر، انگلبرت کمپفر، ترجمه کیکاوس جمانداری، چاپ سوم، تهران، انتشارات خوارزمی 1350
- 175- سفرنامه سهام الدوله بجنوردی، قدرت الله روشنی زعفرانلو، چاپ اول 1374
- 176- سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی 1366
- 177- سفینه محمود، محمود میرزا قاجار، تصحیح خیام پور، چاپ اول، تهران، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران 1346

- 178-سلسله های پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، ترجمه عباس مخبر، چاپ اول، انتشارات طرح نو 1371
- 179-سنت و مدرنیسم، صادق زیبا کلام، تهران، انتشارات روزبه 1365
- 180-سه سال در دربار ایران (خاطرات دکتر فووریه ژوانس پزشک ناصر الدین شاه)، ترجمه عباس اقبال، به کوشش همایون شهیدی، تهران، دنیای کتاب
- 181-سه سفرنامه (هرات، مرو، مشهد)، به کوشش قدرت الله روشنی زعفرانلو، چاپ دوم، تهران، انتشارات توس 1356
- 182-سیاستگران دوره قاجار، خان ملک ساسانی، تهران، انتشارات بابک 1379
- 183-سی و هفت سال، احمد سمیعی، چاپ چهارم، انتشارات شبانویز 1367
- 184-سیمای احمد شاه قاجار، محمد جواد شیخ الاسلامی، چاپ اول، تهران، نشر گفتار 1368
- 185-سیمای وقف در خراسان، عبد الرضا امیر شیبانی، انتشارات سگال 1380
- 186-شاه اسماعیل دوم صفوی، والتر هینتس، ترجمه کیکاوس جهاننداری، چاپ اول، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی 1371
- 187-شاه طهماسب صفوی (مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی)، عبد الحسین نوایی، چاپ دوم، تهران، انتشارات ارغوان 1368
- 188-شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی زوار 1363 (2201363) شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، دکتر باقر عاقلی، چاپ اول، تهران، نشر علم 1380
- 189-شرح زندگانی من، عبد الله مستوفی، چاپ سوم، تهران، انتشارات زوار 1371
- 190-شرح سفری به ایالت خراسان، سی.ام مک گرگور، ترجمه مجید مهدی زاده، چاپ اول، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی 1366
- 191-شمس الشمسوس یا تاریخ آستان قدس، حاج محمد احتشام کاویانیان، اداره کل فرهنگ و هنر خراسان 1354
- 192-شهادی روحانیت شیعه در یک صد سال اخیر، علی ربانی خلخالی، قم، مکتبه الحسین

193- صحیفه نور (رهنمودهای امام خمینی) تهران، وزارت ارشاد اسلامی 1361

194- صدسال شعر خراسان، علی اکبر گلشن آزادی، به کوشش احمد کمال پور، چاپ اول، مشهد، مرکز آفرینش های هنری آستان قدس رضوی 1373

195- صدر التواریخ، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، به کوشش محمد مشیری، چاپ اول، تهران، انتشارات روزبهان 1357

196- ظفرنامه، مولانا شرف الدین علی یزدی، به اهتمام محمد عباسی، تهران، انتشارات امیر کبیر 1336

197- ظهور و سقوط سلطنت پهلوی (خاطرات ارتشبد حسین فردوست)، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای اسلامی، تهران، انتشارات اطلاعات، چاپ اول، 1369، چاپ دوم 1370

198- عالم آرای نادری، محمد کاظم مروی، تصحیح محمد امین ریاحی، چاپ سوم، انتشارات علمی 1374

199- عباسنامه یا شرح حال زندگانی 22 ساله شاه عباس ثانی، محمد طاهر وحید قزوینی، تصحیح ابراهیم دهگان، چاپ اول، اراک، کتابفروشی داودی 1329

200- عصر بی خبری، ابراهیم تیموری، انتشارات اقبال 1363

201- عین الوقائع، محمد یوسف ریاضی هروی، تصحیح محمد آصف فکرت، چاپ اول، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی 1372

202- عیون اخبار الرضا، شیخ صدوق، ترجمه حمید رضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران، انتشارات صدوق 1379 ش

203- فاتح هرات، ناصر نجفی، چاپ اول، انتشارات گلشایی 1368

204- فارسنامه ناصری، حسن حسینی فسایی، تصحیح منصور رستگار فسایی، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر 1378

205- فراموشخانه و فراماسونری در ایران، اسماعیل راثین، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر 1359

206- فردوس التواریخ، نوروز علی بسطامی، چاپ سنگی 1315 ق

207- فرهنگ جغرافیای ایران (خراسان)، کارکنان وزارت جنگ انگلستان، ترجمه کاظم خادیمان، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی 1380

208- فرهنگ خراسان، عزیز الله عطاردی، چاپ اول، انتشارات عطارد 1381

209- فرهنگ رجال قاجار، جورج پ. چرچیل، ترجمه غلامحسین میرزا صالح، چاپ اول، تهران، انتشارات زرین 1369

210- فرهنگ سخنوران، ع. خیام پور، چاپ اول، تبریز، چاپخانه شرکت سهامی چاپ کتاب 1340

211- فوائد الصنفویه، ابو الحسن بن ابراهیم قزوینی، تصحیح مریم میراحمدی، چاپ اول، تهران، مؤسسه مطالعات علمی و فرهنگی 1367

212- فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، نصرت الله مشکاتی، چاپ دوم، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی 1349

213- قاجاریه انگلستان و قراردادهای استعماری، سجاد راعی گلوجه، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی 1380

214- قربانیان باور و احزاب سیاسی ایران، محمد تربتی سنجانی، تهران، انتشارات آسیا 1375

215- قصص الخاقانی، ولی قلی بن داود قلی شاملو، تصحیح سید حسن سادات ناصری، چاپ اول، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1371

216- قلم و سیاست، محمد علی سفری، چاپ اول، تهران، نشر نامک 1371

217- قیام کلنل محمد تقی خان پسیان در خراسان، علی آذری، انتشارات صفی علی شاه.

218- کارنمای زنان کارای ایران، پوران فرخ زاد، چاپ اول، تهران، نشر قطره 1381

219- کاروان هند، احمد گلچین معانی، چاپ اول، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی 1369

220- کتاب آبی، احمد مشیری، چاپ دوم، تهران، نشر نو 1363

221- کتاب نارنجی، گزارش های وزارت امور خارجه روسیه، ترجمه فتح الله دیده بان، تهران،

222- کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، رشید یاسمی، چاپ سوم، انتشارات ابن سینا.

223- گفت وگوهای من با شاه (خاطرات محرمانه اسد الله علم)، اسد الله علم، تهران، انتشارات طرح نو 1371

224- گلستان هنر، قاضی احمد قمی، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، چاپ دوم، تهران، کتابخانه منوچهری.

225- گلشن مراد، ابو الحسن غفاری کاشانی، تصحیح غلامرضا طباطبایی، چاپ اول، تهران، انتشارات زرین 1369

226- گنج علی خان زیک، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ دوم، تهران، انتشارات اساطیر 1362

227- گنج دانش (جغرافیای تاریخی شهرهای ایران)، محمد تقی خان حکیم، مقدمه عبدالحسین نوایی به اهتمام محمد علی صوتی و

جمشید کیانفر، چاپ اول، تهران، انتشارات زرین 1366

228- گنج هزارساله، رمضان علی شاکری، چاپ اول، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی 1367

229- لب التواریخ، یحیی بن عبد اللطیف قزوینی، به خط محمد باقر نیرومند، چاپ اول، انتشارات گویا 1363

230- لغتنامه دهخدا، چاپ اول، دانشگاه تهران 1372

231- مآثر رحیمی، عبدالباقی نهاوندی، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، چاپ اول، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

232- المآثر والآثار، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، چاپ اول، تهران، کتابخانه سنائی.

233- مآثر عالمگیری، محمد ساقی مستعد خان، تصحیح آقا احمد علی، کلکته، میسن پریس 1871 م

234- متن کامل مذاکرات هیئت دولت طاغوت در پانزده خرداد 1342، دفتر هیئت دولت و

- 235-مجمع التواریخ، میرزا محمد خلیل مرعشی، تصحیح عباس اقبال، تهران، کتابخانه طهوری 1362
- 236-مجمع الفصحاء، رضا قلی خان هدایت، به کوشش مظاهر مصفا، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر 1340
- 237-مجمع التواریخ، ابو الحسن بن محمد امین گلستانه، تصحیح مدرس رضوی، تهران، انتشارات کتابخانه ابن سینا 1344
- 238-مجمع فصیحی، جلال الدین احمد بن محمد خوافی، تصحیح محمود فرخ، چاپ اول، مشهد، کتابفروشی باستان 1339
- 239-محافل المؤمنین، محمد شفیع حسینی عاملی، تصحیح ابراهیم عرب پور و منصور جغتایی، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی 1383
- 240-مرآه البلدان، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، تصحیح دکتر عبد الحسین نوایی و میر هاشم محدث، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران 1367
- 241-مرآه العالم (تاریخ اورنگ زیب)، محمد بختاور خان، تصحیح ساجده علوی، چاپ اول، اداره تحقیقات پاکستان 1979 م
- 242-مروج الذهب، ابو الحسن علی بن حسین مسعودی، ترجمه ابو القاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب 1344
- 243-مشروطه گیلان به انضمام وقایع مشهد، به کوشش محمد روشن، رشت، کتابفروشی طاعتی 1352
- 244-مطلع الشمس، محمد حسن خان صنیع الدوله با مقدمه و فهرس تیمور برهان لیمودهی، انتشارات فرهنگسرا 1368
- 245-معماری ایران، گردآورنده آسیه جوادی، چاپ اول، تهران، انتشارات مجرد، 1363
- 246-مقاتل الطالبین، ابو الفرج اصفهانی، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران، انتشارات صدوق 1368 ش

- 247-مقدمات مشروطیت، هاشم محیط مافی، ترجمه مجید تفرشی، تهران، انتشارات فردوسی 1363
- 248-مقدمه ابن خلدون، عبد الرحمن بن خلدون المغربي، ترجمه پروین گنابادی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی 6-1362
- 249-مکارم الآثار در احوال رجال، میرزا محمد علی حبیب آبادی، انجمن کتابخانه های عمومی، اصفهان
- 250-منتخب التواریخ، عبد القادر بدوانی، تصحیح مولوی احمد علی صاحب، چاپ اول، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1379
- 251-منتخب التواریخ، معین الدین نطنزی، تصحیح ژان اوین، کتابفروشی خیام
- 252-منتخب التواریخ، محمد هاشم خراسانی، تصحیح ابو الحسن شعرانی، چاپ اول، کتابفروشی اسلامیة 1382
- 253-میرزا تقی خان امیر کبیر، عباس اقبال آشتیانی، به اهتمام ایرج افشار، چاپ اول، تهران، انتشارات توس 1363
- 254-نادر شاه و بازماندگانش همراه با نامه های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری، دکتر عبد الحسین نوایی، انتشارات زرین 1368
- 255-ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)، محمد لسان الملک تقی سپهر، به اهتمام جمشید کیانفر، چاپ اول، انتشارات اساطیر 1377
- 256-،-،- تصحیح محمد باقر بهبودی، چاپ اول، کتابفروشی اسلامیة 1353
- 257-نامه های طبیب نادر شاه، پادری بازن، ترجمه علی اصغر حریری، چاپ دوم، انتشارات شرق 1365
- 258-نخست وزیران ایران از سید ضیاء تا بختیار، مسعود بهنود، چاپ پنجم، تهران، انتشارات جاویدان 1370
- 259-نزهدت الاخبار (تاریخ و جغرافیای فارس)، میرزا جعفر خان حقایق نگار خورموجی،

تصحیح سید علی آل داود، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1380

260- نقاوه الآثار فی ذکر الاخبار در تاریخ صفویه، محمود بن هدایت الله افوشته ای نظنزی، تصحیح احسان اشراقی، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی 1373

261- نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، فاروق سومر، ترجمه احسان اشراقی و محمد تقی امامی، چاپ اول، تهران، نشر گستره 1371

262- نهضت روحانیون، علی دوانی، تهران، بنیاد فرهنگی امام رضا

263- واقفین عمده کتاب به کتابخانه های آستان قدس، رمضان علی شاکری، چاپ اول، بنیاد پژوهش های اسلامی 1380

264- وقایع خاور ایران دوره قاجاریه (ج 1)، سید علی میرنیا، چاپ اول، مؤسسه انتشاراتی اردشیر 1366

265- وقایع خاور ایران دوره پهلوی (ج 2)، سید علی میرنیا، چاپ اول، مؤسسه انتشاراتی اردشیر 1374

266- وقایع السنین و الاعوام، عبد الحسین خاتون آبادی، تصحیح محمد باقر بهبودی، چاپ اول، کتابفروشی اسلامیة 1352

267- یادداشت های علم، اسد الله علم، به کوشش علیخان علینقی، تهران، انتشارات شبک 1377

ب. مقالات:

1- «آتش در انبار کارخانه چراغ گاز»، صفاء الدین تبرائیان، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، ش 8

2- «تاریخ کتابخانه آستان قدس»، عبد العلی اوکتایی، نامه آستان قدس، ش 7، س 1340

3- «رجال دوره ناصری، یحیی خان مشیر الدوله» مجله یادگار، سال سوم، شماره اول 1325

4- «سلطان مسعود میرزا ظل السلطان»، حسین سعادت نوری، یادگار، سال 5، ش 4 و 5

5- «ظل السلطان»، پریسا دمندان، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، سال (1379)، ش 13 و 14

6- «کتابخانه آستان قدس»، عبد العلی اوکتایی، نامه آستان قدس، ش 6.

7- «کتیبه های فارسی غرفه های صحن جدید»، تقی بینش، نامه آستان قدس، ش 36، خرداد 1352

8- «مختصری در احوال صاحب سفرنامه مرو»، محسن فرزانه، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ش 3، س 1350

9- «وصیت نامه عباس میرزا»، مجله وحید، ش 103، تیر 1351

10- «وفیات معاصرین از یادداشت های علامه استاد محمد قزوینی»، یادگار، س 3، ش 4 و س 5، ش 4-5.

ج. اسناد، روزنامه ها و مصاحبه ها

1- اسناد خانواده علم؛ موجود در مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

2- اسناد خانواده قرشی

3- اسناد مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

4- اسناد و دست نوشته های خاندان نیک نیان؛ موجود در گروه تراجم و انساب بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

1- روزنامه آفتاب شرق 1345/2/28، 1345/3/1، 1356/9/6

2- روزنامه ایران ورزشی 1383/12/5

3- روزنامه خراسان، 1360/4/28

4- روزنامه شرق 1383/12/5

5- روزنامه قدس 1383/12/10

1- مصاحبه با آقای اظهري

2- مصاحبه با آقای شیبانی؛ مدیرکل اوقاف خراسان

3- مصاحبه با آقای علی قرشی

ص: 523

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

